Genus, arbete och landsbygd

En livsvärld i rörelse 1500–1960

SLS • APPELL

Genus, arbete och landsbygd

Red. Anders Ahlbäck, Johanna Ilmakunnas,
Hanna Lindberg & Pirjo Markkola

Genus, arbete och landsbygd

En livsvärld i rörelse 1500–1960

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS – APPELL FÖRLAG, STOCKHOLM – 2025

Denna bok är nr 883 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

SLS publikationssamling ingår i Unescos nationella världsminnesregister.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2025.
Detta verk är licensierat under Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk form: Antti Pokela
Omslagsbild: ”Potatisupptagare” (1893) av Elin Danielson-Gambogi, Tammerfors konstmuseum / K.F. och Maria Dunderbergs testamentsstiftelse. Foto: Annina Mannila
Ombrytning: Christel Westerlund/Ekenäs TypoGrafi

Typsnitt: Guyot och Myriad

Pdf-utgåva 2025

ISBN 978-951-583-655-7 (tryckt utgåva, Finland) sls.fi
ISBN 978-91-989864-2-6 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se

ISBN (e-pub) 978-951-583-663-2, https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-663-2
ISBN (pdf) 978-951-583-664-9, https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-664-9

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
ISSN 0039-6842 (tryckt)
ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 94 och 305

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

unesco
Inscribed on
the National Register
Memory of the World

Till Ann-Catrin Östman den 22 mars 2025

INNEHÅLL

Anders Ahlbäck, Johanna Ilmakunnas, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola

Långa perspektiv på genus, arbete och landsbygd i Norden, 1500–1960 9

I. GENUS, ARBETE OCH FÖRSÖRJNING

Johanna Ilmakunnas, Kasper Kepsu & Kirsi Vainio-Korhonen

Inspektorer, hushållerskor och ladugårdspigor 33

Arbete, genus och rum på herrgårdar i Finland 1600–1850

Marko Lamberg

Arbetslös och gift? 63

Löspersoners möjligheter till äktenskap i Finland under 1700- och 1800-talen

Karin Hassan Jansson & Maria Ågren

Hyresvärdinnor och ölförsäljerskor 91

Egenföretagare i 1800-talets Västerås

Eirinn Larsen & Hilde Sandvik

Mjølk og jord er kvinnens bord 123

Det lange perspektivet på kvinnearbeidet i norsk og nordisk landbruk, ca. 1500–1950

II. MÄNNISKOR, VAROR OCH IDÉER I RÖRELSE

Johanna Wassholm, Anna Sundelin & Eija Stark

Ambivalenta möten 149

Vitahavskarelska handelsidkare i Västnyland 1850–1914

Pirjo Markkola, Mary Hilson & Silke Neunsinger

Att handla kooperativt 175

Konsumentkooperation som erfarenhetsgemenskaper i Danmark, Finland och Sverige, 1900–1950

Laura Hollsten & Holger Weiss
Afrikanska slavar, svenska spinnerskor och västindisk bomull 199
Från råvara till garn i 1700-talets transatlantiska varukedjor

Marika Kivinen & Maren Jonasson
Ambulerande svarta sångare i Finland cirka 1880–1940 225
Ras, försörjning och mottagande

Tiina Kinnunen & Sigrídur Matthíasdóttir
Emigration som bildningsresa? 255
Kön, arbete och klass i reseskildringar av Alexandra Gripenberg och Pálína Waage

III. MODERNISERING, POLITIK OCH KUNSKAPSPRODUKTION

Henry Nygård & Nils Erik Villstrand
Politikern och den självlärda historikern K. V. Åkerblom i möte med de obesuttna i Österbotten 283

Jutta Ahlbeck & Hanna Lindberg
Efterkrigstidens värnlösa barn 313
Margit Törnudd och ny socialvetenskaplig expertis om barns utsatthet

Anders Ahlbäck & Matias Kaihovirta
Svenskbygdernas manligheter i strukturomvandlingens tid 343

Personregister 371
Författarpresentationer 376

Anders Ahlbäck, Johanna Ilmakunnas, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola

Långa perspektiv på genus, arbete och landsbygd i Norden, 1500–1960

> Varje morgon och afton skall dessa arbeten utföras, för det mesta av kvinnohänder. Kalvar och grisar skall ha mat, hönsen något att krafsa i, och då detta är gjort, skall maten kokas, golven sopas och sängarna bäddas. Men detta är bara morgonsysslorna, innan dagsarbetet börjar. Dagsarbetet är ute på åkern tillsammans med männen, det må sedan gälla jordens brukande, sådd eller skörd. På kvällen är sysslorna lika tunga och lika mångahanda som på morgonen och räcker ofta till långt in på natten.[1]

Så här skildrade poeten, jordbrukaren och lokalpolitikern Evert Huldén i Munsala en småbrukarhustrus arbetsdag i 1950-talets svenska Österbotten. Huldén ville framhäva det allt mer olönsamma småbrukets efterblivenhet och behovet av modernisering. Bondhustruns långa arbetsdagar och mångahanda sysslor framställdes här som ett samhällsproblem och en orsak till varför jordbruksproduktionen måste rationaliseras och omorganiseras. Huldén beskrev småbrukets kvinnor som uttröttade, ”en slavhär av döda människor som kommit upp ur gravar och går dit igen till natten, tysta och med uttryckslösa ögon”. Betecknande nog skedde detta vid tiden för en accelererande strukturomvandling på den finländska landsbygden, vilket ledde till att gamla mönster för arbete och försörjning ifrågasattes och höll på att bli ekonomiskt ohållbara.

Huldéns syfte var inte att driva någon kvinnosak utan att rädda det österbottniska småbrukets livsduglighet. Han kom liksom i förbifarten att beskriva och problematisera en hävdvunnen genusarbetsdelning. Men den negativa bild han gav av kvinnors arbete och livsförhållanden i jordbruket motsvarade i själva verket en tidstypisk uppfattning som Huldén delade med bland andra professor Nils Westermarck, som på 1930-talet hade verkat som distriktsagronom i svenska Österbotten. Å andra sidan fanns också etnologer som likt Kustaa Vilkuna menade att det hårda jordbruksarbetet gav kvinnor jämställdhet med män genom det delade försörjningsansvaret.[2] Ju mer man breddar de historiska perspektiven, desto mer komplex och mångfasetterad blir bilden av genus och arbete på landsbygden.

Landsbygdens historia skrevs länge med fokus främst på jordbruket och jordägandet. Den fria bonden fick där ofta spela huvudrollen och symbolisera de nordiska ländernas kulturella och politiska särart.[3] Även torparna har fått stor uppmärksamhet av historiker. De har betraktats som en särskild grupp som historiskt fått lov att kämpa sig fram mot bondens självständighet.[4] Det var först när nya social- och kvinnohistoriska frågeställningar började formuleras från och med 1970- och 1980-talen som den agrarhistoriska forskningen i högre grad vände blicken mot ännu mer underordnade och marginaliserade grupper, bland andra lösdrivare, tjänste- och arbetsfolk – och kvinnor.[5] Snart därefter försåg 1990-talets vändning mot kultur- och genushistoria forskarna med ytterligare verktyg att problematisera landsbygdens historia, och själva synen på landsbygden, ur nya perspektiv.

I den här boken vill vi lyfta fram landsbygden som en historisk livsvärld i rörelse, präglad av både kontinuitet och förändring, både platsbundenhet och stor rörlighet. Med fokus på genus, försörjning och plats synliggör bokens skribenter förhållandet mellan individer och samhällsstrukturer i ett långt tidsperspektiv, från det tidigmoderna ståndssamhället till det moderna klassamhället. Hur har arbete och försörjning format relationerna mellan män och kvinnor på landsbygden? Vad hände med genusordningen när villkoren för försörjning förändrades över århundradena och när människor satte sig i rörelse – socialt, geografiskt och mentalt? I tolv kapitel belyser bokens skribenter olika sociala förändringsprocesser som ägde rum under denna långa tidsperiod och granskar hur försörjning, genusrelationer och rörlig-

heten mellan stad och landsbygd har gestaltats och tolkats. Fokus ligger på Finland, särskilt det svenska Finland, som här sätts in i en nordisk kontext och även relateras till globala sammanhang.

Texterna i boken bidrar till en pågående omvärdering av landsbygdens socialhistoria genom att anlägga aktuella perspektiv inom intersektionell genushistoria, transnationell historia och erfarenhetshistoria på den. Det genushistoriska perspektivet innebär att genus är centralt i de flesta kapitel, och det intersektionella att skribenterna även behandlar hur andra sociala kategorier, såsom stånd, klass, språk, etnicitet och ålder, samverkat och korsat varandra kring arbetet på landsbygden. Det transnationella perspektivet innebär att rörelser av människor, varor och idéer över riksgränser ses som centralt för livet och arbetet även på landsbygden. Det erfarenhetshistoriska perspektivet innebär, slutligen, att flera kapitel ställer frågor som berör människors subjektiva upplevelser och erfarenheter av sociala förhållanden och förändringsprocesser.[6]

Bokens kapitel utmanar klichébilden av landsbygden som en stillastående social och historisk miljö. De är indelade i tre tematiska sektioner som representerar olika men överlappande perspektiv på landsbygdens socialhistoria under en lång tidsperiod, från 1500-talet till 1960-talet. Texterna i den första delen av boken fokuserar på arbete och försörjning i agrara miljöer, från herrgårdar till småbruk. De visar på den historiska dynamiken och sociala komplexiteten i förhållandet mellan kön och både produktivt och reproduktivt arbete. I bokens andra del synliggörs rörlighet i landsbygdens samhälle och hur rörlighet, kön och arbete har samverkat med varandra både lokalt och transnationellt. Inte bara människor utan även varor, teknologier, idéer och kulturella praktiker har rört sig mellan regioner, över riksgränser och även inom globala nätverk. Den tredje delen granskar hur moderniseringen av landsbygden ledde till en ökande produktion av vetenskaplig kunskap om landsbygden och dess förhållanden som gick hand i hand med ett ökande politiskt intresse. Moderniseringen länkade samman arbete och kön med uppfattningar om, och nya erfarenheter av, förändring, samhörighet och identitet. Samtidigt gjorde den tilltagande urbaniseringen spänningen mellan landsbygd och stad till en central diskurs som även färgade synen på genusrelaterad försörjning.

Vi ska i det här inledande kapitlet peka på några linjer i den historieforskning som närmat sig och problematiserat dessa tre teman – försörjning, rörlighet och modernisering – och presentera bokens övriga kapitel inom dessa tre fält.

Genus, arbete och försörjning

Landsbygdens historia är till stor del en arbetets historia. Arbetet för försörjningen fyllde människornas dagar, från barndomen till ålderdomen, och det formade de inbördes relationerna mellan olika sociala grupper, inte minst mellan kvinnor och män och mellan olika åldersgrupper. Historien om arbetet på landsbygden är därför också väsentligen en historia om genus: om arbetsdelningen där vissa arbeten skulle utföras av män och andra av kvinnor, om de normer och föreställningar som omgav denna arbetsdelning, och om hur män och kvinnor tvingades förhålla sig till dessa villkor – men också tänjde på, kringgick och utmanade dem.

Att definiera begreppet arbete var en av kvinnohistoriens första utmaningar på 1970-talet. Ska arbete förstås som liktydigt med lönearbete eller handlar det om ett vidare fenomen? Hur har kvinnors ekonomiska insats gestaltat sig och hur förhåller den sig till begreppet arbete? Dessa frågeställningar dryftades ofta i nordiska sammanhang, såsom på det nordiska historikermötet 1977 där ett av huvudtemana var ”Kvinnor i arbetslivet 1850–1914”. Ett nordiskt forskningsprojekt om kvinnors arbete i samhället och i familjen visade att kvinnors deltagande i arbetslivet statistikförts på olika sätt i de nordiska länderna. Kaarina Vattula som ansvarade för den kvantitativa analysen i projektet påminde om att procentandelen inte var avgörande – däremot var tolkningar av varför kvinnor deltog i arbetslivet intressanta. Detta gäller i synnerhet det agrara arbete som ännu i början av 1900-talet var omfattande i hela Norden. Fram till 1940 var det bara i Finland som statistiken synliggjorde gifta kvinnors jordbruksarbete.[7] Men det är inte bara deltagandet i produktionen som kan räknas som arbete.

Genushistoriker har sökt nya sätt att definiera arbete som skulle täcka in både produktivt och reproduktivt arbete inom och utanför jordbruket. Redan tidigt föreslog historiker och etnologer breda definitioner som skulle omfatta produktion, husligt arbete och samhälleligt

arbete. Forskare lanserade till exempel begreppet nödvändigt arbete och påpekade betydelsen av flexibilitet i organiseringen av arbetet.[8] Överlag har genushistoria och genusvetenskap problematiserat lönearbetets dominans och påpekat betydelsen av oavlönat arbete och reproduktion som kvinnornas bidrag till hushållsekonomin.[9] Men som Ann-Catrin Östman har varnat för, kan ett utvidgat arbetsbegrepp även dölja arbetets skiftande innebörder. Man borde därför också beakta de olika ”mekanismer som ger innehåll åt begreppet arbete”.[10] Dessa mekanismer kan vara diskursiva men också ekonomiska. Om man utgår från ett begreppshistoriskt perspektiv och vill historisera de mekanismer som i olika tider gett innehåll åt centrala begrepp, kan alltför strikt fastlagda definitioner av dessa begrepp till och med försvåra fruktbara historiska tolkningar.

Historiker, etnologer och ekonomhistoriker har på 2000-talet problematiserat och historiserat begreppen arbete och försörjning ytterligare. Att (om)definiera vad som är arbete inom olika samhällsgrupper har blivit viktigt i den aktuella forskningen och historiker har utvecklat nya metodologier för att bättre förstå mångfalden av arbete och försörjning i synnerhet under tidigmodern tid, då en person utan försörjning enligt lagstiftningen var lösdrivare och således utan skydd i samhället.[11] Det är likaså särskilt inom forskningen om tidigmodern tid som nya metodologier och nya sätt att historisera arbete har stått i fokus under det senaste årtiondet. Medan kulturhistoriker och etnologer har betonat arbetets karaktär av kulturellt konstruerad aktivitet,[12] har mer social- och ekonomiskhistoriskt inriktad forskning, såsom projektet ”Gender and Work” under ledning av Maria Ågren vid Uppsala universitet, utgått från att arbete huvudsakligen är alla de olika sysslor som man utför för att försörja sig. Med hjälp av stora databaser sammanställda bland annat utifrån domböcker, har forskarna i projektet påvisat mångfalden av olika, ofta parallella, sysslor som människor i det tidigmoderna Norden utförde och som kan definieras som arbete. Det som bestämde människans plats och hennes sysslor i det tidigmoderna samhället var först och främst genus och hushållsposition.[13]

Synen på arbete som samhällsbärande praktik har långa rötter och präglar uppfattningar om arbete även i dag. Personer som inte arbetade, eller varken hade fasta boendeförhållanden eller fast egendom, betrak-

tades som svagare anknutna till samhället än de som med hjälp av fast anställning och boendeort kunde försörja sig och sin familj. Forskare har även betonat arbete som en social performans och praktik som synliggjorde identitet och status samt tillhörighet och utanförskap i förhållande till hushållshierarkin.[14] Vidare har socialhistoriker problematiserat tanken om att arbete utgör motpolen till ”fritid”, en syn som inte låter sig tillämpas särskilt väl i fråga om tidigmoderna samhällen eftersom den utgår från att arbete är något som görs på en arbetsplats medan tiden som ”blir över” är fritid.[15] Dessa definitioner av arbete och fritid som motpoler gör även att mycket av det arbete och mångsyssleri som gjordes både på landsbygden och i städerna under modern tid kommer i skymundan. Det osynliga arbetet har oftast varit just kvinnoarbete.

Kvinnoarbete på landsbygden har fått en speciell ställning i genushistoriska diskussioner. Äldre etnologiska och socialhistoriska studier riktade ofta intresset mot arbetsfördelningen mellan kvinnor och män i jordbruket. Kvinnors aktiva insats i agrarsamhället har också getts som en historisk förklaring till jämställdheten i Norden.[16] Men det var först på 1990-talet som också männen och normerna för manlighet i agrarsamhället började studeras ur genushistoriska perspektiv som uppmärksammade de könade krav och förväntningar som ställdes på män inom arbetet och i familjen. Män kan sägas ha varit privilegierade gentemot kvinnor i fråga om auktoritet och arbetsuppgifter, i olika grader beroende på sina sociala positioner i förhållande till den patriarkala hierarkin. Men de riskerade också ständigt att genom egna tillkortakommanden eller utmaningar från omgivningen förlora i manlig prestige.[17]

Kapitlen i bokens första sektion berör arbetets villkor, hierarkierna mellan olika yrkespositioner, uppskattningen av olika arbetsuppgifter samt betydelsen av kön, stånd och klass, civilstånd och ålder i förhållande till arbete på landsbygden i Norden. Perspektiven här framhäver *la longue durée*, vardagens djupstrukturer som förändras så långsamt att det knappt märks. Det långa perspektivet öppnar också möjligheter för en kritisk granskning av tidigare forskning. Synnerligen fruktbart är här Eirinn Larsens och Hilde Sandviks kapitel som betraktar kvinnoarbetet i jordbruket över en tidsperiod från 1500 till 1950. Författarna ruckar på den uppfattning om kvinnor som det flexibla könet

som sedan 1990-talet har dominerat nordisk agrarhistoria. I ett komparativt perspektiv diskuterar de boskapsskötselns, åkerbrukets och binäringarnas betingelser och visar att man hellre borde tala om kvinnorna som det stabila könet inom jordbrukshistorien.

Det långa perspektivet präglar också Marko Lambergs kapitel. Han menar att den strikta lagstiftningen om laga försvar hade konsekvenser för hur personer som myndigheterna betraktade som lösdrivare kunde gifta sig och bilda familj. Giftermål, hushåll och familj utgjorde också ekonomiska kontrakt i det tidigmoderna samhället. En gift person stod dessutom ofta högre i hushållets och samhällets hierarki än en ogift person, oberoende av kön. En persons möjligheter att gifta sig hade stor betydelse för hans eller hennes försörjning. Kyrkoböckerna visar att de begrepp som präster och andra myndigheter använde för att beskriva människor utan anställning och boende förändrades under seklens lopp. Ändå levde myndigheternas negativa syn på att de fattiga på landsbygden ingick äktenskap fortfarande kvar i början av 1900-talet.

Arbetets föränderliga former både i den historiska praktiken och i det historiska källmaterialet ställer forskningen om arbete och genus inför utmaningar vad gäller användningen av olika metodologiska och teoretiska angreppssätt. Karin Hassan Jansson och Maria Ågren belyser i sitt kapitel kvinnor som under 1800-talet försörjde sig som egenföretagare. Dessa kvinnor var verksamma inom näringar som kvinnor kunde utnyttja som inkomstkälla både i städerna och på landsbygden, runtom i Europa. Från tidigmodern tid erbjöd städerna arbetsmöjligheter för människor som rörde sig mellan landsbygd och stad eller som flyttade från landsbygden till städerna för att arbeta. Hassan Jansson och Ågren visar att kvinnor ofta försörjde sig genom att hyra ut rum eller agera som krögerskor, två vanliga verksamheter för kvinnor i det förindustriella Europa. Dessa kvinnor med varierande bakgrund var genom sitt reproduktiva försörjningsarbete synliga i det urbana rummet och utgjorde således även länkar mellan staden och landsbygden för de grupper som fysiskt rörde sig mellan städerna och landsbygden i arbetet.

En av dessa grupper som rörde sig mellan stad och landsbygd bestod av inspektorer och förvaltare på herrgårdar och inom tidiga industrier. Detta påpekas av Johanna Ilmakunnas, Kasper Kepsu och Kirsi

Vainio-Korhonen som i sitt kapitel utgår från ett rumsligt sätt att konceptualisera det arbete som utfördes inom tidigmodern herrgårdsekonomi. De fokuserar på arbetet i tre rumsliga enheter: utomhus, i gårdsbyggnader och i huvudbyggnaden. Forskarnas intresse för ”mellankategorier”, eller anställda med specialfunktioner som socialt befann sig mellan tjänstefolket och gårdsägarna, exemplifierar mångfalden av kvinnligt och manligt kodade arbeten vars syfte var att upprätthålla herrgårdskulturen. Samtidigt visar Ilmakunnas, Kepsu och Vainio-Korhonen olika temporaliteter i innehållet och organiseringen av arbetet. Att organiseringen förändrades tidigare än innehållet av arbetet är också ett tecken på att jordbruksarbetet byggde på flera historiska lager av både snabba och långsamma förändringsprocesser samt långa kontinuiteter.

Människor, varor och idéer i rörelse

De senaste decenniernas stora trender inom historievetenskapen, såsom globalhistoria, transnationell historia och minoritetshistoria, har riktat ökad uppmärksamhet på hur gränsöverskridningar, kulturkontakter och förflyttningar av personer, varor och idéer varit en integrerad del av Nordens samhällshistoria. I till exempel nyare finländsk historieskrivning har bilden av Finland som ett relativt statiskt och etniskt homogent samhälle före industrialiseringens genombrott ifrågasatts och tolkats som ett utslag av tidigare historikergenerationers nationellt inriktade historieskrivning.[18] Även ny forskning om det svenska i Finland har visat på rörliga gruppers försörjningsmöjligheter och kulturmöten under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Medan tidigare forskning om det svenska i Finland ofta tolkade kulturmöten i termer av möten mellan svensk- och finskspråkiga finländare, har de studier som skrivits av forskarna inom projekten ”Dealing with Difference” (2017–2021) och ”Kommunicerande konsumtion” (2015–2019) synliggjort lokalbefolkningens och etniska minoriteters rörlighet inom ramen för småskalig handel samt kulturmöten mellan dessa grupper.[19]

De olika tolkningarna av rörlighet och kulturkontakter hänger samman med att dessa företeelser har karakteriserats av motstridighet mellan lagar och normer å ena sidan, och praktiker och erfarenheter å andra. Sedan tidigmodern tid har de nordiska staterna reglerat

personers och gruppers rörlighet genom lagstiftning om tjänstetvång och mot lösdriveri. Lagarnas och förordningarnas syfte var att binda landsbygdens jordlösa till en permanent boplats och utkomst, och innebar samtidigt att personers möjligheter att fritt röra sig kringskars kraftigt.[20] Restriktionerna till trots var rörlighet alltid en självklar del av vissa yrken och försörjningsformer. I synnerhet etniska minoriteter har varit tvungna att trotsa lagar och förordningar för att kunna få en inkomst till exempel genom småskalig och rörlig handel.[21] Rörligheten var därtill genusbunden. Både kvinnor och män var rörliga, och rörligheten följde ofta genusbundna mönster som i sin tur var kopplade till mäns och kvinnors yrkesutövning inom till exempel lantbruket, handeln eller militären.[22] Kvinnors och mäns rörlighet kunde även ha olika temporaliteter: i den omfattande emigrationsvågen från Finland till Sverige under 1900-talet var kvinnor i majoritet fram till 1955. Till exempel sökte sig kvinnor från svenska Österbotten till Sverige för att arbeta som hushållerskor och hembiträden.[23] Ett annat exempel på genusskillnader i rörligheten är att kvinnor erbjöds arbete som tjänstefolk i städerna redan under tidigmodern tid. Under industrialiseringen lockade städer med stora textilindustrier framför allt kvinnlig arbetskraft.

Flera kapitel i den här boken handlar om personer som rörde sig över ett stort geografiskt område för att erbjuda lokalbefolkningen varor, upplevelser eller upplysning. I denna växelverkan påverkade genus villkoren för rörlighet, praktiker och mönster. Marika Kivinens och Maren Jonassons kapitel om svarta amerikanska scenkonstnärers uppträdanden i Finland visar på möjligheterna och svårigheterna för dessa personer, både kvinnliga och manliga artister, att utöva ett kulturellt aktörskap. I Tiina Kinnunens och Sigrídur Matthíasdóttirs kapitel studeras två nordiska kvinnors resor till Nordamerika, som utifrån sett följde olika klassbundna och könade mönster för transnationell rörlighet i arbetets tecken. Den isländska bonddottern Pálína Gudmundsdóttir Waage tog tjänst som piga hos förmögna familjer i Kanada, medan den finländska adelsdamen Alexandra Gripenberg reste till en konferens i USA som representant för den finska kvinnorörelsen. Båda tolkade och beskrev emellertid sina resor i relation till den klassiska bildningsresan – en form av manlig rörlighet som de, enligt tidens normer, egentligen båda var uteslutna från på grund av sitt kön.

Förutom människor som gjorde enstaka resor fanns det även grupper vars arbete karakteriserades av återkommande och regelbunden rörlighet mellan olika länder. Detta förhållande belyser till exempel Johanna Wassholm, Anna Sundelin och Eija Stark i kapitlet om handelsidkare från Vitahavskarelen (i det ryska guvernementet Archangelsk) och deras resor i Västnyland. Manliga gårdfarihandlare reste långa vägar för att erbjuda landsbygdsbefolkningen eftertraktade varor, vilket uppskattades av kunderna men ogillades av statsmakten. I vissa fall omvandlades de tillfälliga handelsresorna till permanent bosättning i regionen, till exempel genom att de rörliga männen ingick äktenskap med kvinnor från orten. Då bytte även den rörliga handeln form till en fast lanthandel.

Dessa tre kapitel visar även på mötena mellan lokalbefolkningen och utifrån kommande etnifierade eller rasifierade grupper. Inom senare finländsk historieforskning, såsom de ovannämnda projekten, har dessa möten lyfts fram som ett utslag av kulturkontakter i förment homogena samhällen.[24] Gårdfarihandlarna från Vitahavskarelen delade inte modersmål eller religion med sina kunder i västra Nyland och deras verksamhet möttes av myndigheterna med stor misstänksamhet, men trots detta knöt de nära kontakter med lokalbefolkningen.

I den här boken förstår vi dock rörlighet inte enbart som individers förflyttningar inom och över landsgränser, utan även varors och idéers resor över ofta vidsträckta geografiska områden. Nordisk historieskrivning har blottlagt de nordiska ländernas delaktighet i den transatlantiska handeln och deras roll som aktörer inom globala marknader. Här visar kapitlet av Laura Hollsten och Holger Weiss hur bomull, en slavproducerad jordbruksråvara, reste från den svenska kolonin Saint Barthelémy till Stockholm för att där bli en kvinnoförädlad handelsvara i det svenska riket. Fokus läggs här på hur varor rörde sig och band samman det svenska riket med andra kontinenter. Vilka vägar färdades bomullen, och vilka former av arbete var involverade då varan skickades från den karibiska övärlden till norra Europa för att slutligen bearbetas i Sverige?

På likartat sätt som forskare visat hur människor har varit rörliga i historien, har de även velat synliggöra idéers rörlighet i syfte att motverka ett alltför snävt nationellt fokus. Transnationella angreppssätt

har utnyttjats för att bland annat belysa hur folkrörelser grundades med modell och inspiration från andra länder, och sedan utvecklades i olika riktningar på grund av den nationella kontexten. Pirjo Markkolas, Mary Hilsons och Silke Neunsingers kapitel behandlar konsumentkooperationer i tre nordiska länder och visar hur föreställningar om kooperationerna spreds mellan länderna, men även hur nationella lagar och förhållanden angav ramarna för hur de utformades och vilka erfarenheter de genererade i samband med samhällets modernisering.

Modernisering, politik och kunskapsproduktion

Även om rörelse av människor, varor och idéer var en integrerad del också av det förmoderna Norden, medförde 1800-talets och 1900-talets tekniska innovationer och demografiska förändringar en acceleration av dessa fenomen. Förändringstakten var nu på ett nytt sätt kännbar i människors vardag. Under begreppet modernisering inordnas sammanflätade processer såsom industrialisering, urbanisering, demokratisering och välfärdsstatens utveckling. I och med dessa processer fick landsbygden både som plats och mental konfiguration ny betydelse.

Landsbygden bör inte ses som enbart en plats som övergavs i moderniseringens kölvatten. Moderniseringen av jord- och skogsbruket var för det första en av grundförutsättningarna för industrialiseringen i Norden. I en kumulativ växelverkan mellan jordbrukets ökade produktivitet, ett växande befolkningsöverskott och jordbruksproduktionens mekanisering frigjorde landsbygden arbetskraft för den framväxande industrins behov. Landsbygden genererade också en stor del av efterfrågan på de varor industrin tillverkade. Bondefamiljerna övergick allt mer till att producera livsmedel för en kommersiell marknad som gjorde det möjligt att föda de växande städernas befolkning.[25] Fastän många sökte sig bort från landsbygden i jakt på arbete, uppstod även en stor del av de nya arbetsplatserna, särskilt i de nordligare delarna av Skandinavien, kring stora infrastrukturprojekt på landsbygden och i glesbygden samt på bruksorter med nära tillgång till råvaror, energi och vattenvägar.[26] Landsbygden frambringade även nya medborgerliga organisationer och politiska former, såsom den kommunala förvaltningen, den kooperativa rörelsen och en rik flora av andra föreningar.

Dessa nya former av samverkan bidrog på ett avgörande sätt till framväxten av ett medborgarsamhälle och skapade förutsättningar för de nordiska samhällenas demokratisering.[27]

Moderniseringen påverkade genusarbetsdelningen på landsbygden på ett komplext sätt. Urbaniseringen och industrialiseringen kan sägas ha möjliggjort en frigörelse från patriarkalismen i byasamhället för både unga kvinnor och unga män. För många av dem, särskilt de unga kvinnor som tog arbete som tjänstefolk i städerna, var emellertid friheten kanske inte så mycket större än hemma i byn.[28] Vad gäller förändringarna på landsbygden har särskilt den ökade betydelsen av mjölkproduktionen varit föremål för genushistoriskt intresse. När gårdarna allt mer började producera mjölk för försäljning och smör började tillverkas i andelsmejerier, samtidigt som olika tekniska innovationer mekaniserade arbetet med djurhållningen och mjölkhanteringen, kom männen allt mer in på det som tidigare varit ett kvinnligt kodat arbetsfält. Den här ”maskuliniseringen” av mjölkproduktionen har tolkats som att betydelsen av kvinnors arbete minskade i själva jordbruksproduktionen. Även kvinnorna på landsbygden rörde sig i så fall i riktning mot ett husmors- eller hemmafruideal knutet till medelklassens polariserade genusideologi. Å andra sidan har forskningen framhävt kontinuiteten i den betydelse kvinnors arbete hade för de nordiska familjejordbrukens ekonomi genom hela 1900-talet.[29]

Ett tema som tilldragit sig mer intresse inom forskningen under de senaste 10–15 åren är hur moderniseringen kom att accelerera kunskapsproduktionen om landsbygden och dess sociala förhållanden. Det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets utveckling av skol- och utbildningsväsendet ledde till framväxten av en professionaliserad expertkår som skulle undersöka och tolka moderniseringens förutsättningar och konsekvenser. Grunden för de moderna samhällsvetenskaperna, som på allvar slog rot i de nordiska länderna efter andra världskriget, var att förstå moderniseringens förändringsmekanismer. Inom de humanistiska vetenskaperna å andra sidan strävade man, mitt i den accelererande förändringstakten, efter att bevara kunskapen om traditioner som höll på att försvinna och även efter att förstå samtida processers långa historiska rötter.[30] Parallellt med den ökande forskningen och kunskapsproduktionen om landsbygden ökade även det politiska intresset för att reglera och reformera förhållandena där.

Intresset för de här diskursiva och kunskapshistoriska dimensionerna av landsbygdens modernisering har under 2000-talet genererat ny genushistorisk forskning, som visat hur kunskapsproduktionen i sig gav upphov till nya könade konstruktioner.[31] Så har forskningen till exempel visat hur normativa föreställningar om manlighet användes retoriskt både i den politiska debatten om torparfrågan under 1910-talet och i utformningen av ett nytt socialpolitiskt forskningsfält i Finland under 1950-talet.[32] I båda fallen knöts vissa normer och ideal för den arbetande mannen till modernisering och samhällsutveckling, medan andra former diskvalificerades som föråldrade eller asociala.

Kapitlen i den här delen av boken handlar om hur förändring och tradition tolkades och blev föremål för kunskapsproduktion och politik under mitten av 1900-talet. Henry Nygård och Nils Erik Villstrand studerar hur pedagogen och politikern K. V. Åkerbloms starka intresse för landsbygdens obesuttna befolkning kom till uttryck i hans omfattande lokalhistoriska forskning om Österbottens svenskbygder. Här belyses historieskrivningens betydelse för att forma och reproducera den i samhället gängse uppfattningen om landsbygden, dess förflutna och dess förändring. Jutta Ahlbeck och Hanna Lindberg analyserar i sitt kapitel Margit Törnudds pionjärarbete inom vetenskapsområdet socialt arbete, där Törnudd undersökte omhändertagna barns bakgrund, placering och framtidsutsikter. Ahlbeck och Lindberg synliggör hur moderniseringsprocesser såsom urbanisering och kvinnors lönearbete uppfattades som en orsak till att barns otrygghet hade ökat. I Törnudds framställning framstod landsbygden som en socialt sund miljö i konstrast till den riskfyllda stadsmiljön.

Men uttolkning är naturligtvis inte begränsad till vetenskapligt skrivande. Med hjälp av bland annat skönlitterärt material kan historiker blottlägga de subjektiva och erfarenhetsmässiga dimensioner av genus och arbete som allt mer intresserat historiker under det senaste årtiondet. I Anders Ahlbäcks och Matias Kaihovirtas kapitel analyseras tre författare som på olika sätt skildrade hur bonde- och arbetarmanlighet omförhandlades i förhållande till strukturomvandlingen i norra Österbotten och västra Nyland kring år 1960. Med fiktionens medel beskrev och problematiserade författarna hur förändrade försörjningsmöjligheter på landsbygden tvingade svenskspråkiga småbrukare och arbetare att omdefiniera sin manlighet – slitna mellan

gamla och nya ideal, nya krav men också nya möjligheter för både män och kvinnor.

Långa perspektiv på en livsvärld i rörelse

Tagna tillsammans visar texterna i den här volymen hur det lokala livet, bland annat på landsbygden, behöver sättas in i större geografiska sammanhang som spänner över gränserna mellan regioner, riken och till och med världsdelar. Inte heller det svenska Finland har varit något isolerat område. Det är lätt att överdriva dess särart om man inte betraktar dess bredare kontext inom det finländska samhället, det svenska riket (under den svenska tiden) och det nordiska kulturområdet – samt även inom transnationella och transkontinentala flöden av varor, människor och idéer, ända sedan tidigmodern tid. Trots att rörligheten ökade och blev mera gränslös till sin omfattning genom industrialiseringen, var rörlighet en viktig aspekt av samhället inom vissa ramar och för vissa yrkesgrupper redan under tidigmodern tid. Även gränsen mellan landsbygd och stad var i flera avseenden diffus och präglad av intensiv och dynamisk växelverkan. Man kan inte förstå landsbygden utan att beakta stadens betydelse. Landsbygdens invånare var ju till exempel länge tvungna att åka till staden för att köpa varor. I modern tid konstruerades staden ofta som en hotfull kontrast mot landsbygden. Detta hade att göra med de sociala problem som urbaniseringen och industrialiseringen gett upphov till i städerna och den därpå följande idealiseringen av landsbygden.

De samlade bidragen i den här boken visar framför allt på betydelsen av att studera förhållandet mellan landsbygd, arbete och genus i långa tidsperspektiv som ibland sträcker sig över flera århundraden. Vissa förändringar sker väldigt långsamt, såsom förändringar inom det tidigmoderna jordbruket, genusarbetsdelningen och synen på manligt och kvinnligt på landsbygden. Dessa utgör samhälleliga och kulturella djupstrukturer av typen *longue durée*: det som förblir till synes oförändrat under det politiska och ekonomiska skeendets ytskum. Men även sådana förändringar i förhållandena mellan genus och arbete som verkar inträffa snabbt och plötsligt, visar sig vid närmare betraktelse ofta vara kulminationer av utvecklingsförlopp som börjat långt tidigare. Några exempel är den till synes plötsliga mekaniseringen och

kommersialiseringen av mjölkhushållningen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, professionaliseringen av jordbruksarbetet kring samma tid med uppkomsten av nya specialiserade yrkesgrupper såsom dejor och mejerister, samt strukturomvandlingen och avfolkningen av landsbygden på 1960- och 1970-talen. Alla dessa fenomen kan sägas ha utgjort sista fasen av en utveckling som pågått sedan den första spirande industrialiseringen.

Noter

1. Huldén, *Småbönders*, s. 39–40.
2. Markkola & Östman, ”Ei vain ahkeruudesta”, s. 175–177.
3. Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*; Soininen, *Vanha maataloutemme*; Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction of Norden*; Östman, ”Finnish Citizens”.
4. Rasila, *Suomen torpparikysymys vuoteen 1909*; Rasila, *Torpparikysymyksen ratkaisuvaihe*; Peltonen, *Talolliset ja torpparit*; Markkola & Östman, ”Torparfrågan tillspetsas”.
5. Se t.ex., Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli*; Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland*; Wilmi, *Isäntäväet ja palvelusväen pito*; Nygård, *Erilaisten historiaa*; Markkola, ”Maaseudun työläisvaimot”; Östman, *Mjölk och jord*; För nyare forskning, se t.ex. Miettinen & Viitaniemi, *Reunamailla*.
6. För erfarenhetshistoria, se t.ex., Kivimäki & Toivo, ”Kokemuksen historia”; Boddice & Smith, *Emotion, Sense, Experience*; Kivimäki, Suodenjoki & Vahtikari, *Lived Nation*; Annola, Lindberg & Markkola, *Lived Institutions*.
7. Hjerppe & Schybergson, *Kvinnoarbetare i Finlands industri ca. 1850–1913*; Hjerppe & Vattula, ”Äidit vain nuo toivossa väkevät…”; Vattula, ”Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870–1970)”.
8. Fløystad, *Kvinnekår i endring*; Thorsen, *Det fleksible kjønn*; Blom, *Det er forskjell på folk*.
9. Melby et al., *Inte ett ord om kärlek*; Markkola & Östman, ”Historian ja naistutkimuksen välissä”.
10. Östman, *Mjölk och jord*, s. 42.
11. Se t.ex. Macleod et al. (eds), *The Whole Economy*; Rahikainen, ”Kadonneen työn jäljillä”; Sarti et al., *What is Work?*; Whittle, ”Putting Women back into the Early Modern Economy”.
12. T.ex. Ilmakunnas, ”Konsten att avbilda arbete”; Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 136–138.
13. T.ex. Lindström (red.), *Fantastiska verb*; Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference*.
14. Hassan Jansson, Fiebranz & Östman, ”Constitutive Tasks”.
15. Se t.ex. Whittle, ”A Critique of Approaches to ’Domestic Work’”; se även Ilmakunnas, ”Fritid, tidsfördriv och sysslolöshet”, s. 9–12.
16. Östman, *Mjölk och jord*; Markkola & Östman, ”Historian ja naistutkimuksen välissä”; Markkola & Östman, ”Ei vain ahkeruudesta”.
17. Sommestad, *Från mejerska till mejerist*; Östman, *Mjölk och jord*; Marklund, *I hans hus*; Johansson, *Skogarnas fria söner*; Östman, ”Rakkaus ja patriarkaalisuus”.
18. Socialhistorikern och senare Finlands första professor i socialpolitik Heikki Waris beskrev i sin bok *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne* från 1948 det förindustriella finländska samhället som statiskt och socialt orörligt och skildrade samtidigt det efterkrigstida Finland som etniskt nästintill totalt homogent. Waris, *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne*,

s. 13–15, 22–24. För kritik av denna tolkning se Tervonen, ”Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta”; se även Markkola, Niemi & Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia*.

19. Åström, Lönnqvist & Lindqvist, *Gränsfolkets barn*, s. 53–141; Wassholm & Östman (red.), *Att mötas kring varor*; Ahlbeck, Östman & Stark (eds), *Encounters and Practices of Petty Trade*; bidragen till temanumret Småskalig handel på glidande skalor, *Historisk Tidskrift för Finland* 2018:2.
20. Om lagstiftning i Sverige och Finland, se t.ex. Ståhlberg, *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*; Johnson, *Vårt fredliga samhälle*, s. 52–118.
21. Se t.ex. Ahlbeck, ”Tingens paria”; Tervonen, *'Gypsies', 'Travelers' and 'peasants'*, s. 100–135; Wassholm, ”Handel i marginalen”; Wassholm, ”Tatar pedlars in the Grand Duchy of Finland”.
22. Se t.ex. Sundelin & Wassholm, ”Männen från Mola”; Sjöberg, *Kvinnor i fält*; Ilmakunnas, Kepsus och Vainio-Korhonens kapitel i den här boken.
23. Östman, ”Som hushållerskor och husmödrar”.
24. Häkkinen, Pulma & Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot*.
25. Peltonen, ”Uuden kaupallistumisen muodot”; Haapala, ”Väki vähenee”; Östman, Talvitie & Suodenjoki, ”Maailma maaseudulla”.
26. Se t.ex. Sörlin, *Framtidslandet*; Karlsson & Valinger, *Skogsnäringens expansion*.
27. Stenius, ”Nordic Associational Life”; Kivimäki, Harjula, Malinen & Nevalainen, ”Sadan vuoden kansalaisuus”.
28. Rahikainen & Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen*.
29. Östman, *Mjölk och jord*, s. 10–11, 224–246, 285–295.
30. Se t.ex. Alapuro et al., *Suomalaisen sosiologian historia*; Tommila (toim.), *Suomen tieteen historia 2*; Wilson, ”Den nationella vetenskapens funktion”.
31. Östman, ”Från eländighet till manligt medborgarskap”.
32. Markkola & Östman, ”Torparfrågan tillspetsas”; Lindberg, *Mannen som objekt och problem*.

Källor och litteratur

Litteratur

Ahlbeck, Jutta, ”Tingens paria. Romers gårdfarihandel och artefakters betydelse under första hälften av 1900-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:2, s. 262–294.

Ahlbeck, Jutta, Ann-Catrin Östman & Eija Stark (eds), *Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960. Forgotten Livelihoods*, Cham: Palgrave Macmillan 2022.

Alapuro, Risto et al., *Suomalaisen sosiologian historia*, Porvoo: WSOY 1992.

Annola, Johanna, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola (eds), *Lived Institutions as History of Experience*, Cham: Palgrave Macmillan 2024.

Blom, Ida, *Det er forskjell på folk – nå som før. Om kjønn og andre former for social differensiering*, Oslo: Universitetsforlag 1994.

Boddice, Rob & Mark Smith, *Emotion, Sense, Experience*, Cambridge: Cambridge University Press 2020.

Fløystad, Ingeborg, *Kvinnekår i endring. Kvinnene sitt arbeid i Arna, Hordaland 1870–1930*, Oslo: Universitetsforlaget 1986.

Haapala, Pertti, ”Väki vähenee – maatalousyhteiskunnan hidas häviö 1950–2000”, Pirjo Markkola (toim.), *Suomen maatalouden historia III. Suurten muutosten aika jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 233–254.

Hassan Jansson, Karin, Rosemarie Fiebranz & Ann-Catrin Östman, ”Constitutive Tasks. Performances of Hierarchy and Identity”, Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2017, s. 127–158.

Hjerppe, Riitta & Per Schybergson, *Kvinnoarbetare i Finlands industri ca. 1850–1913*, Helsinki: Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalihistorian laitos 1977.

Hjerppe, Riitta & Kaarina Vattula, ”Äidit vain nuo toivossa väkevät…”, *Historiallinen Aikakauskirja* 77, 1979:2, s. 130–139.

Huldén, Evert, *Småbönders*, Helsingfors: Schildt 1958.

Häkkinen, Antti, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.

Ilmakunnas, Johanna, ”Fritid, tidsfördriv och sysslolöshet inom borgerlig kultur på 1700–1800-talet”, Erik Engberg & Kristina Ahmas (red.), *Borgarliv i Österbotten 1700–1800. La dolce vita – borgarnätverken i rekreativt perspektiv*, Karleby: K.H. Renlunds museum.

Ilmakunnas, Johanna, ”Konsten att avbilda arbete. Kvinnors sysselsättningar och vardag på Pehr Hilleströms genremålningar från 1770-talet till 1810-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 103, 2018:1, s. 1–45.

Johansson, Ella, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Stockholm: Nordiska museet 1994.

Johnson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle. 'Lösdriveri' och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala: Acta Universitatis Uppsaliensis 2016.
Jutikkala, Eino, *Suomen talonpojan historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1958.
Karlsson, Christer & Erik Valinger, *Skogsnäringens expansion från 1850 till 1900. Med ömsesidig påverkan på och av det svenska samhället i dess omvandling från bondesamhälle till industrination*, Hestra: Isaberg förlag 2023.
Kivimäki, Ville, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (eds), *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, Cham: Palgrave Macmillan 2021.
Kivimäki, Ville, Minna Harjula, Antti Malinen & Pasi Nevalainen, "Sadan vuoden kansalaisuus. Yhteiskunta, yksilö ja toimijuus", Petri Karonen, Nils Erik Villstrand & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 1 Rakenteet ja instituutiot*, Tampere: Vastapaino 2021, s. 377–417.
Kivimäki, Ville & Raisa Maria Toivo, "Kokemuksen historia", Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora (toim.), *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*, Helsinki: Gaudeamus 2022, s. 59–76.
Lindberg, Hanna, *Mannen som objekt och problem. Heikki Waris och betydelsen av kön i vetenskaplig socialpolitik, ca 1930–1970*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2014.
Lindström, Jonas (red.), *Fantastiska verb. Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880*, Uppsala: Uppsala universitet 2020.
Macleod, Catriona, Alexandra Shepard & Maria Ågren (eds), *The Whole Economy. Work and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 2023.
Markkola, Pirjo, "Maaseudun työläisvaimot", Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.), *Tuntematon työläisnainen*, Tampere: Vastapaino 1989, s. 39–60.
Markkola, Pirjo & Ann-Catrin Östman, "Ei vain ahkeruudesta. Naiset, työ ja tasa-arvo", Juhani Koponen & Sakari Saaritsa (toim.), *Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi. Suomi kehityksen kiinniottajana*, Helsinki: Gaudeamus 2019, s. 167–182.
Markkola, Pirjo & Ann-Catrin Östman, "Historian ja naistutkimuksen välissä. Naishistoria Suomessa 1970-luvulta 1990-luvun puoliväliin", *Sukupuolentutkimus* 27, 2014:1, s. 44–56.
Markkola, Pirjo & Ann-Catrin Östman, "Torparfrågan tillspetsas. Frigörelse, oberoende och arbete – 1918 års torparlagstiftning ur mansperspektiv", *Historisk Tidskrift för Finland* 97, 2012:1, s. 17–41.
Markkola, Pirjo, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2 Yhteisöt ja identiteetit*, Tampere: Vastapaino 2021.
Marklund, Andreas, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå: Boréa 2004.
Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Lund: Makadam 2006.

Miettinen, Riikka & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018.
Nygård, Toivo, *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1985.
Nygård, Toivo, *Erilaisten historiaa. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa*, Jyväskylä: Atena 1998.
Peltonen, Matti, *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1992.
Peltonen, Matti, ”Uudet kaupallistumisen muodot”, Matti Peltonen (toim.), *Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika 1870-luvulta 1950-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 77–134.
Pulma, Panu, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*, Helsingfors: Finska Historiska Samfundet 1985.
Rahikainen, Marjatta, ”Kadonneen työn jäljillä”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 7–31.
Rahikainen, Marjatta & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.
Rasila, Viljo, *Suomen torpparikysymys vuoteen 1909. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1961.
Rasila, Viljo, *Torpparikysymyksen ratkaisuvaihe. Suomen torpparikysymys vuosina 1909–1918. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Kirjayhtymä 1970.
Sarti, Raffaella, Anna Bellavitis & Manuela Martini (eds), *What is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*, Oxford: Berghahn 2018.
Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält, 1550–1850*, Möklinta: Gidlunds 2008.
Soininen, Arvo M., *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*, Helsinki: Suomen maataloustieteellinen seura 1974.
Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Lund: Arkiv förlag 1992.
Steinrud, Marie, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*, Stockholm: Carlssons 2008.
Stenius, Henrik, ”Nordic Associational Life in a European and Inter-Nordic Perspective”, Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective*, Baden-Baden: Nomos 2010.
Ståhlberg, J.K., *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*, Helsinki: Päivälehden kirjapaino 1893.
Sundelin, Anna & Wassholm, Johanna, ”Männen från Mola. Att försörja sig på ett kretslopp av lerkärl och lump”, Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet & Appell 2021.

Sørensen, Øystein & Bo Stråth (eds), *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press 1997.
Sörlin, Sverker, *Framtidslandet*, Bearbetad och utökad nyutgåva, Luleå: Teg Publishing 2023.
Tervonen, Miika, *'Gypsies', 'Travellers' and 'Peasants'. A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925*, Florence: European University Institute 2010.
Tervonen, Miika, "Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta", Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 137–162.
Thorsen, Liv Emma, *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920–1985*, Oslo: Universitetsforlaget 1994.
Tommila, Päiviö (päätoim.), *Suomen tieteen historia. 2 Humanistiset ja yhteiskuntatieteet*, Porvoo: WSOY 2000.
Vattula, Kaarina, "Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870–1970)", *Historica IV*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1983.
Waris, Heikki, *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne*, Helsinki: Otava 1948.
Wassholm, Johanna, "Handel i marginalen. Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:4, s. 589–617.
Wassholm, Johanna, "Tatar Pedlars in the Grand Duchy of Finland in the Late Nineteenth Century", *Studia Orientalia Electronica* 8, 2020:2, s. 8–24.
Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell 2021.
Whittle, Jane, "A Critique of Approaches to 'Domestic Work'. Women, Work and the Pre-Industrial Economy", *Past & Present* 243, 2019:1, s. 35–70.
Whittle, Jane, "Putting Women back into the Early Modern Economy. Work, Occupations, and Economic Development", *Economic History Review* 77, 2024, s. 1–29.
Wilmi, Jorma, *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1991.
Wilson, Victor, "Den nationella vetenskapens funktion. John Gardberg mellan vetenskapen, politiken och lokalsamhället", *Finsk Tidskrift*, 2019:7–8, s. 9–32.
Ågren, Maria (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2017.
Åström, Anna-Maria, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist, *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001.
Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademi 2000.
Östman, Ann-Catrin, "Från eländighet till manligt medborgarskap. Bonden i det tidiga 1900-talets finländska historieskrivning", *Historisk Tidskrift* 126, 2006:4, s. 2–19.

Östman, Ann-Catrin, ”Som hushållerskor och husmödrar. Kvinnors flyttning till Sverige från svenska Österbotten under 1930-och 40-talen”, *Arbetarhistoria* 121, 2007:1, s. 12–17.
Östman, Ann-Catrin, ”Rakkaus ja patriarkaalisuus ahtaassa yhteisössä. Mieheys kansanomaisessa kehityskertomuksessa”, Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*, Tampere: Vastapaino 2014, s. 159–173.
Östman, Ann-Catrin, Petri Talvitie & Sami Suodenjoki, ”Maailma maaseudulla. Suomalaisen maaseudun ylirajaisuus”, Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2 Yhteisöt ja identiteetit*, Tampere: Vastapaino 2021, s. 367–407.

I.

GENUS, ARBETE OCH FÖRSÖRJNING

Johanna Ilmakunnas, Kasper Kepsu & Kirsi Vainio-Korhonen

Inspektorer, hushållerskor och ladugårdspigor

Arbete, genus och rum på herrgårdar i Finland 1600–1850

Hur påverkade genus, kön, ålder och rumslighet arbetet på tidigmoderna herrgårdar i den del av det svenska riket som är Finland i dag? I detta kapitel studerar vi arbete och olika sysslor i bred bemärkelse. Vi förstår dem som göromål för att trygga aktörens försörjning, men även som aktiviteter i syfte att upprätthålla herrgårdskulturen, vilket krävde vissa ansträngningar av de olika aktörerna. Fokus ligger i synnerhet på ”mellankategorier” – förvaltare och inspektorer, hushållerskor och mamseller – och deras arbete i olika rum och på olika platser i herrgårdsmiljön. I tidigare forskning har dessa personer ofta behandlats som anonyma grupper, men vi vill lyfta fram dem med egna namn för att visa på deras agens. Det källpluralistiska angreppssättet innebär att studien baserar sig på varierande material, såsom räkenskaper och förvaltningsdokument, mantalslängder, kyrkoböcker, egodokument och arkitekturritningar. Tidigare forskning av till exempel Eino Jutikkala, Mauno Jokipii, Bo Lönnqvist och Olle Sirén, och deras noggranna och detaljerade forskningsresultat om tjänstefolk och ekonomiska förhållanden på herrgårdar, har också använts som en viktig källa i undersökningen.

Arbete på herrgårdar

De tidigmoderna herrgårdarna var produktions- och arbetsenheter där många människor arbetade under varierande förhållanden och utförde olika sysslor både utomhus och inomhus. Herrgårdar och arbete är så sammanflätade att det är meningsfullt att forska om just arbete och sysslor på herrgårdar, men definitionerna av både herrgård och arbete är föränderliga över tid. I detta kapitel är vårt fokus på arbete, genus och rum på herrgårdar i Finland från början av 1600-talet till mitten av 1800-talet.

Under 1600- och 1700-talen, och i Finland ännu under första hälften av 1800-talet, skedde stora samhälleliga förändringar i det svenska riket. Förändringarna påverkade även herrgårdarna som egendomar, produktionsenheter, samhällen, arbetsplatser och hem. På 1600-talet bodde godsägare i regel inte på sina gårdar, utan godset drevs av förvaltare och inspektorer samt genom arbetsinsatser av underlydande frälsebönder och torpare.[1] Samtidigt var Finlands ställning i det svenska riket nedprioriterad i och med att Östersjöprovinserna skyddade riksdelen strategiskt i öster och söder. Kustområdet, i synnerhet i sydvästra Finland, hörde emellertid till rikets kärnområden och de flesta herrgårdarna var belägna där. Situationen blev en annan i samband med stora nordiska kriget. Under kriget och den ryska ockupationen av Finland 1713–1721 förstördes många gårdar, men efter kriget satsade kronan på återuppbyggnaden och försvaret av Finland. Riksdelens betydelse i det svenska riket ökade alltmer under 1700-talets lopp, vilket syntes i samhället och även i det ekonomiska och kulturella livet.[2]

Adelsfamiljer som hade flytt till Sverige eller blivit krigsfångar i Ryssland flyttade efter stora nordiska kriget tillbaka till sina herrgårdar för att återbygga och renovera dem. Från herrgårdarnas perspektiv var 1700-talet över huvud taget en tid för tillväxt. Den agrara revolutionen samt statsmaktens och herrgårdsägares satsningar på åkerbruk, bergsnäring, trädgårdsodling och kreatursskötsel ökade den ekonomiska lönsamheten på herrgårdarna. Sällskapslivets och kulturlivets betydelse på herrgårdarna ökade i och med att ägarfamiljerna allt oftare var bosatta på sina gods.[3]

Ekonomihistorikern Göran Ulväng, som forskat i utveckling och förändring på herrgårdar från tidigmodern tid till 1900-talet, menar att

det finns sex tydliga kriterier av vilka minst fyra måste uppfyllas för att ett gods ska kunna betraktas som en herrgård: 1) Herrgårdens ägare eller brukare bör ha varit adliga eller ofrälse ståndspersoner. 2) Herrgården bör ha fått säterifriheten före reduktionen 1680 och således vara skattefri mark. 3) Till herrgården bör ha hört underlydande gårdar eller torp med räntepliktiga bönder eller torpare. 4) Arbetet på herrgården bör ha organiserats och utförts hierarkiskt av arbetskraft med tydligt definierade uppgifter. Arbetet bör ha letts av en inspektor eller en rättare och även om den huvudsakliga arbetskraften bestod av drängar, pigor eller torpare, bör en herrgård ha haft specialiserad arbetskraft såsom trädgårdsmästare, bokhållare, hushållerskor eller kokerskor. På en utarrenderad herrgård bör det ha funnits ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov. 5) Huvudbyggnaden bör ha varit ståndsmässig och boendehierarkin bör ha varit synlig i rumsdelningen av både huvudbyggnaden och andra boningshus. 6) Därtill bör det ha funnits trädgårdar eller parker.[4]

Ulvängs definition av en herrgård kan väl tillämpas även på gårdar före reduktionen, även om jordegendomar och herrgårdar givetvis var betydligt större under 1600-talet än efter reduktionen. Det viktiga bandet mellan ståndsmässigt boende med karaktärsbyggnad, flyglar och trädgårdar samt hierarkiskt organiserat arbete kan emellertid hittas på många 1600-talsgårdar. På 1700-talet bodde ägarfamiljen allt oftare på herrgården, vilket ledde till att allt fler gårdar uppfyller ett flertal av de kriterier som Ulväng definierat som centrala.

Herrgårdarnas antal i Finland varierade förhållandevis kraftigt under 1600- och 1700-talen. I början av 1600-talet fanns det omkring 340 säterier, men på 1670-talet hade deras antal ökat till nästan 900. Den stora reduktionen på 1680-talet, då förläningar och donationer drogs in till kronan, samt stora nordiska krigets och stora ofredens förstörelse minskade herrgårdarnas antal. I början av 1800-talet uppskattas antalet säterier ha varit cirka 500.[5]

Arbete i bred bemärkelse kan definieras som en socialt konstruerad kulturell aktivitet.[6] I det tidigmoderna samhället där stånd, kön och arbete långt definierade människans ställning i samhället, var arbete ett tvång; utan laglig försörjning blev man lösdrivare och således utan skydd och laglig position i samhället.[7] Merparten av det som kategoriseras som arbete i detta kapitel kan definieras som sysselsättning

som siktade till försörjning av både personen som utförde sysslorna och dennes närmaste familj.[8] Liksom projektet ”Gender and Work” vid Uppsala universitet har definierat arbete, betraktar vi det här som ett aktivt göromål och agerande.[9] Det har också alltid funnits oavlönat arbete som har samhällsbärande funktioner. Från det tidiga 1600-talet till mitten av 1800-talet bör arbete på herrgårdar ses som försörjning, men även som en sysselsättning som bidrog till att herrgårdskulturen formades och möjliggjorde den till synes sysslolösa högreståndslivsstilen.

Om arbetet var centralt för tidigmoderna herrgårdar, så var också de personer som utförde arbetsuppgifter, sysslor och göromål i olika rum och på olika platser på herrgårdarna viktiga. Pigors och drängars, frälsebönders och torpares samt ägarfamiljens arbete på herrgården under tidigmodern tid har länge intresserat forskare.[10] Enligt Ulvängs definition av begreppet herrgård var arbetsfördelningen tydlig och hierarkisk på herrgårdarna och i arbetskraften ska det ha ingått ”anställda med specialfunktioner såsom huskaplaner, betjänter, lakejer, hushållerska, kokerskor, kammarjungfrur, kuskar, trädgårdsmästare, linvävare, snickare, smeder etc.”.[11]

Vi är intresserade av att forska i den hierarkiska arbetsfördelning som karakteriserade herrgårdar och uttryckligen det som vi definierar som ”mellankategorier”, det vill säga förvaltare, inspektörer och trädgårdsmästare, hushållerskor, guvernanter och mamseller. Gruppen av anställda med specialfunktioner var mer sällsynt arbetskraft på herrgårdarna än drängar och pigor och sannolikt ännu ovanligare i den östra riksdelen. Men för förståelsen av vilken betydelse arbete, fritid och ansvar hade i det tidigmoderna samhället är deras plats mellan ägarfamiljen och tjänstefolket och deras mer utvecklade och ansvarsfulla arbetsuppgifter synnerligen intressanta.

Mellankategoriernas arbete försörjde de anställda som utförde arbetsuppgifterna, men deras arbete syftade även till att upprätthålla herrgårdskulturen och var således centralt för herrgården som enhet och som helhet. Dessa arbetsuppgifter krävde också mer specialiserad kunskap eller utbildning än pigornas och drängarnas.

För att bättre förstå arbetets föränderliga natur och hur genus och rum formade sysslorna på gården, fokuserar vi på tre rumsliga enheter på herrgården: Först undersöker vi arbetet utomhus, det vill säga

på åkrar, på ängar, i skogen, i trädgården och på skjutsvägen. Sedan flyttar vi blicken till arbetet i gårdsbyggnader såsom stall, ladugård och fähus eller bastu, bagarstuga och smedja. Till sist betraktar vi arbetet i huvudbyggnaden och dess flygelbyggnader, alltså i rummen för ståndsmässigt boende. Gränserna mellan dessa tre rum var porösa, liksom gränserna för arbetsuppgifterna.

Utomhus

Arbetet utanför de byggnader som hörde till herrgården skedde huvudsakligen på åkrar och ängar, i skogar, på fiskevatten och i trädgården. Därutöver vistades man utomhus i samband med transporter, skjutsningar och andra resor i herrgårdens ärenden. Arbetet utfördes av olika personer, i första hand av godsets drängar samt underlydande frälsebönder, torpare och backstugusittare med familjer. Vad gäller mellanskiktet bland herrgårdens anställda utfördes en betydande del av framför allt fogdens eller inspektorns och trädgårdsmästarens arbetsuppgifter utomhus. Större herrgårdar kunde också ha en egen skeppare.

Arbetet på godsets marker, som åkrar, ängar och skogar leddes av gårdsfogden. Denne benämndes på lite olika sätt, ibland enbart som fogde, men också som befallningsman, ombudsman eller ibland som hopman (ty. *Hauptmann*). Under 1700-talet blev det åtminstone på större gods vanligare med en inspektor, som i högre grad ansvarade för organisatoriska och skriftliga arbetsuppgifter. Förutom organisering och övervakning av det praktiska arbetet ingick ansvaret för räkenskaper, brevväxling och uppbörden av de underlydandes räntor till inspektorns eller gårdsfogdens arbetsuppgifter. Inspektorn kunde ansvara för flera gods eller ett visst geografiskt område, till exempel för ett grev- eller friherrskap eller för alla gods i en riksdel eller provins. Som exempel kan nämnas inspektor Johan Norberg, som förvaltade alla gods i Finland som ämbetsmannen Fabian Wrede innehade. Om herrgården övervakades av en inspektor leddes det praktiska arbetet ute på markerna oftast av en drängfogde (ibland kallad underfogde) eller rättare, som stod lägre i rang. På mellanstora eller mindre herrgårdar var inspektorns och fogdens arbetsuppgifter vanligen samman-

slagna. Ibland leddes mindre herrgårdar eller sidogods enbart av en drängfogde eller till och med av frälsebönder.[12]

Av herrgårdens arbetskraft var inspektorn och fogden högst avlönade. Inspektorns lön kunde mycket väl vara tiofaldig jämfört med lönen för en dräng eller en piga. Drängfogdens lön uppgick i sin tur till ungefär en tredjedel av fogdens eller inspektorns lön, det vill säga den låg på ungefär samma nivå som lönen för en hushållerska. Lönen var förmodligen en orsak till att fogdar kunde arbeta länge på samma gods. På Qvidja gård i Pargas arbetade Henrik Henriksson, Henrik Beckman och Anders Nyberg under flera decennier som gårdsfogdar; Henriksson under 1680- och 1690-talen, Beckman under 1700-talets första decennier och Nyberg under 1740-, 1750- och 1760-talen.[13] Inspektorer och fogdar var ofta gifta och hade familj. Det finns belägg för att de kunde vara gifta med någon av tjänstefolket, i många fall med hushållerskan. Qvidjas fogde under 1630-talet Knut Nilssons maka Malin var förmodligen gårdens hushållerska eller ”Mattmodher”.[14] På samma sätt var inspektorn Erik Wahlberg på Esbogård vid mitten av 1700-talet gift med Greta Sandberg som ansvarade för gårdshushållet.[15] Inspektorns arbete utfördes huvudsakligen utomhus, medan hushållerskans arbete mestadels skedde inomhus.

Gårdsfogden eller inspektorn rörde sig ofta utanför herrgårdens område. En viktig uppgift var att representera herrgården och dess innehavare vid tinget. Fogdens roll som mellanhand mellan befallande och underordnade eller så kallat förmedlat herrskap framkommer här tydligt. Han skulle bevaka herrskapets intressen, men samtidigt försvara och beskydda de underlydande frälsebonde- och torparfamiljerna. Det förstnämnda framträder inte minst genom utkrävandet av dagsverken och skatterester. Den beskyddande aspekten handlade framför allt om understöd i samband med missväxt eller andra kriser, men också om försvar på tinget i konflikter mot utomstående parter. Under 1600- och 1700-talen försvarade gårdsfogdarna på Qvidja gård bland annat sina frälsebönder i Brattnäs by mot bönder från Gunnarsnäs by i samband med en seg och utdragen tvist om notdragning.[16]

Inspektorer och gårdsfogdar genomförde också andra slags resor i godsets ärenden. De övervakade transporter och ibland krävdes resor till ägarens huvudgods eller stadshus i Stockholm, där adliga ägare brukade ha sina kontor. Personliga möten med herrgårdsägaren ägde

inte rum årligen, men ändå regelbundet. Inspektorer som övervakade flera gods levde i ännu högre grad på resande fot. Inspektor Norberg var tvungen att resa runt på Wredes alla herrgårdar, både i Finland och i Östersjöprovinserna, dessutom ofta till fots.[17]

Trädgårdsanläggningar och parker var enligt Göran Ulvängs kategorisering väsentliga inslag på en tidigmodern herrgård och inom högreståndskulturen.[18] Trädgårdsskötsel och underhållet av parker var mycket arbetsintensivt och betydde ofta att även stora arealer mark användes för mindre produktiva ändamål än åkerbruk eller kreatursskötsel. Trädgårdsskötsel liksom jordbruk krävde resurser, kunskap och intresse. Under 1600-talet anställde högadeln trädgårdsmästare på sina barockslott för att sköta prydnadsträdgårdar, men på merparten av herrgårdarna var trädgårdarna anspråkslösa. Trädgårdsdrängar ansvarade både för prydnadsträdgårdar och kökträdgårdar. På 1700-talet utvecklades yrkesutbildning för trädgårdsmästare samtidigt som intresset för trädgårdsodling och botanik blev starkt inom universiteten och bland herrgårdsägarna.[19]

På herrgårdar med omfattande trädgårdar och parker såsom i Fagervik i Ingå, där Johan Hisinger grundade stora anläggningar och parterrer med lustträdgård, nyttoträdgård, fruktträdgård och orangeri, ansvarade trädgårdsmästare eller kunniga och erfarna trädgårdsdrängar för den praktiska arbetsledningen. Sannolikt var de läskunniga och kunde bekanta sig med den omfattande praktiska litteratur om botanik och trädgårdsskötsel som fanns i bruksherrgårdens stora bibliotek.[20] På Esbogård anställde Anders Henrik Ramsay en trädgårdsdräng på 1770-talet, även om hans storartade planer på en moderiktig trädgård aldrig fullbordades. Mantalslängder antyder att de anställda på gården både var rörliga och att deras yrkesbenämningar varierade.[21] Åsa Ahrland menar att trädgårdsmästare under 1700-talet var relativt mobila och flyttade mellan gårdarna för att samla kunskap och yrkeserfarenhet.[22] Trädgårdsmästarnas och trädgårdsdrängarnas uppgifter varierade beroende på deras eget intresse medan arbetets yttre förhållanden påverkades ännu tydligare av herrgårdsägarnas intresse och ekonomiska resurser. På Rilax gård fick trädgårdsmästaren Carl Gustaf Gröndal 150 riksdaler i årslön 1825, medan drängfogdens årslön var 50 riksdaler och drängarnas, inklusive trädgårdsdrängen Johannes Ståhls, årslön var 25 riksdaler.[23]

Till arbetet som utfördes utomhus på herrgårdar hörde också skogsavverkning och -röjning, fiske, skjutsning och olika slags transporter. Bland arbetsuppgifterna i mellankategorierna är det också skäl att nämna sjöfarten. Större herrgårdar vid kusten hade i regel egna fartyg, vilka var viktiga i synnerhet för högadeln som innehade flera gods. Livsmedel, ved, timmer och hantverksvaror som tegel fraktades dels till de adliga hushållen i Stockholm, dels till andra gods i deras ägo. Sjöfolk nämns i källmaterial från kustnära herrgårdar både på 1600- och 1700-talet. Båtsmännen var i regel inte avlönade på stat året runt, utan endast under seglationsperioden. Vissa herrgårdar hade emellertid skeppare eller styrmän bland de anställda. Liksom hantverkarna erhöll de från och med 1600-talets slut ofta ett torp – på Qvidja beskrivande nog kallat Styrmanstorpet eller Skeppartorpet.[24] På Rilax gård i Bromarv antecknades det i gårdsräkenskaperna 1825 att skepparen Johan Christian Lindberg hade seglat 151 dagar och matrosen Isac Lindström 189 dagar för gårdens behov.[25]

Arbetet utomhus utfördes huvudsakligen av män. De som representerade mellankategorierna – inspektorer, fogdar, trädgårdsmästare, skeppare och drängfogdar – ledde och organiserade arbetet på åkrar, ängar, fiskevatten, i skogar och i trädgården samt ansvarade för uppbörd, räkenskaper, korrespondens, transporter, skjutsningar och rättsliga ärenden. På stora herrgårdar var arbetsuppgifterna i högre grad uppdelade, medan flera uppgifter hopade sig till en eller två personer på mindre gods.

Gårdsbyggnader

Ekonomibyggnader och uthus var platser för arbete och produktion på herrgårdar och bruksherrgårdar. Ladugård, fähus, fårhus, svinhus, hönshus, häststall, orangerier och brukssmedjor samt bagarstuga, tvättstuga och bastu hade olika funktioner i arbetsfördelningen och den rumsliga hierarkin på herrgården. Agrarhistorikern Ulrich Lange menar att ladugård före 1700-talets slut var ett samlingsbegrepp för ekonomibyggnader på en herrgård liksom också ”en juridisk beteckning på en skattebefriad fastighet avsedd för kreatursskötsel och belägen i närheten av en frälsemans herrgård”. Kronan reglerade och styrde hur ladugården och andra uthus skulle vara byggda och under reduk-

tionen användes detta som argument mot godsägare som underlåtit att hålla sina hus i gott skick. De första mönsterritningarna till gårdsbyggnader skapades i samband med indelningsverkets organisering på 1680-talet. Länge var ekonomibyggnaderna byggda i timmer, men idéer om patriotiskt lantbruk och patriotisk ekonomi samt skattelättnader sporrade till byggande i sten under 1700-talet.[26]

Ekonomigården var på de flesta herrgårdar byggd som en sluten kvadrat och låg på avstånd från karaktärsbyggnaden med sina flankerande fristående flygelbyggnader.[27] Detta skilde olika platser för arbete från varandra och tydliggjorde även inbördes hierarkier mellan de anställda och deras sysslor. På Alberga gård i Esbo visades den nygifta fru Inga Dorotea Malmsköld runt inte enbart i karaktärsbyggnaden utan också i uthusen i maj 1752. Maken Carl Tersmedens beskrivning talar om hur synliga uthusen var i herrgårdsmiljön och hur viktigt det var för herrgårdsfrun att känna till arbetet och dess rum på herrgården: ”Vi promenerade sedan till uthusen, en den vackraste ladugård och en snygg, väl fournerad mjölkkammare, hvilken ansågs som något nytt och angenämt för en ung Stockholmsflicka.”[28]

Ett syneinstrument uppgjort vid en värdering på Tavastby gård i Elimä 1797 visar hur byggnaderna var placerade norr och väster om mangården. I en byggnad för tjänstefolket fanns en stor sal, en kammare och ett kök med spis och bakugn, i en annan byggnad brygg- och brännhus samt badstuga. Bland fähus nämndes ett svinhus, två stall med ett vagnslider och en stor ladugård som innehöll fem olika hus för 120 kor och 60 får. Det fanns även en smedja, ett spannmålsmagasin med fyra bodar samt fem rior.[29] På Saaris gård i Mietois byggdes likadana utrymmen för boskap i början av 1800-talet: stall, ladugård, fårhus och svinhus. En ny drängstuga byggdes i närheten av ladugården.[30]

I stallet arbetade huvudsakligen stalldrängar och stallgossar. På större gods med utpräglad herrgårdskultur kunde det även finnas särskilda beridare som tog hand om och utbildade herrskapets rid- och vagnshästar.[31] För att understryka sin ståndsposition kunde man anställa även en kusk vilket överstelöjtnant Göran Magnus Sprengtporten på Sesta gård i Nastola gjorde på 1770-talet. Familjen Sprengtportens övriga personal var lika exklusiv: en hushållerska, en kammar-

jungfru, en kammartjänare och en betjänt samt fem pigor och två drängar.[32]

Ladugården var dejans och ladugårdspigornas värld. I ladugården på Sarvlax i Pernå arbetade på 1700-talet en deja och två ladugårdspigor. På sommaren anställdes två vallherdar. På Stensböle gård i Borgå nämns dejan bland arbetsledarna 1754 men enligt lönerna stod dejan närmare ladugårdspigorna än hushållerskan i förhållande till innepigorna.[33] I Rilax ladugård i Bromarv arbetade 1825 dejan Maria Elisabeth Lindberg, ladugårdspigan Marja Christina Frisk och oxpigan Lovisa Holmström samt hönsgumman, torparänkan Stinalisa. Dejan och pigorna fick samma lön som inomhustjänarinnorna, medan hönssköterskans lön endast var en tredjedel av pigornas lön.[34] Civilståndet jämnade dock ut lönernas reala värde: drängfogden var oftast en gift man som försörjde en hel familj, medan drängarna och pigorna var ogifta och fick förfoga över hela sin lön, både i natura och i kontanter.

I ladugården tog kvinnorna hand om korna, mjölkade och matade samt bar vatten från brunnen till ladugården. Antalet boskap påverkade arbetsbördan kraftigt. Information om antalet mjölkkor på Sarvlax finns från 1840-talet då gården hade i genomsnitt nittio kor i sin ladugård, medan det på den mycket mindre Karlsby gård i Tenala fanns omkring tjugo kor i slutet av 1830-talet och under 1840-talet.[35] På Saaris översteboställe i Mietois lättades ladugårdspigornas arbetsbörda på 1700-talet av vattenledningar som drogs från dammen framför ladugården. Ladugården ventilerades genom en luftpump som var konstruerad av ingenjören Daniel af Thunberg på Sveaborg.[36] På Stensböle anställde man ”gamla gubbar och kvinnfolk” för att valla nötboskap samt ”herdinnor” för fåren. ”Får-Lena” på Stensböle i början av 1800-talet var en gammal kvinna och ”fårherdinnan Maria” omkring år 1860 var en äldre kyrkfattig som förtjänade extrapengar som vallherde.[37] På Tavastby gård i Elimä fanns tiotals kor och får och säkert lika många kalvar och lammungar varje vår. Emellertid syns ingenting av detta i herrgårdsfröknarnas dagböcker som aldrig omtalade ladugårdar, svinstior eller hönshus lika lite som kor, svin eller höns, även om ladugårdspigor kunde nämnas förbigående om deras arbete rörde tjänstefolket inomhus. Fähusen var enbart de anställdas arbetsplatser där herrskapet inte vistades.[38]

Bagar- och bryggstugorna var kvinnornas värld där gårdens alla kvinnliga invånare kunde träffas, från gårdsfrun och gårdsdöttrar till tjänstepigor och torparkvinnor. På Tavastby gård såg gårdsfrun Ulla Rehbinder på när pigorna bryggde öl i bryggstugan i november 1799. I oktober 1800 var självaste gårdsfrun Ester Sofia Nohrström i bryggstugan och övervakade den slaktade galten. Samma månad stöpte hon ljus med sitt gårdsfolk i drängstugans kök.[39] Badstugan var ett rum för olika aktiviteter där man inte bara badade bastu utan också bearbetade lin, rökte kött och korv, torkade malt och bykte tvätt.[40]

Drängstugan var drängarnas och pigornas bostad men dess stora sal kunde användas för fest och dans. På Tavastby dansade gårdsfolket på Mickelsmässodagen 1799 i drängstugan och värdfolket såg på. I oktober 1800 dekorerade fröknarna Munsterhjelm vaktsalen i drängstugan med granris, rönnbär och lakan för ett pigbröllop. På kvällen dansade alla, pigor, drängar, bröllopsgäster och herrskapet, i vaktsalen. Överlag var de sociala skrankorna som lägst under årshögtiderna och livets fester när arbetarna och värdfamiljen tillsammans firade midsommar och jul med dans och god mat.[41]

Till 1700-talets nymodigheter hörde ett hemlighus eller avträde. Prosten i Bjärnå bad församlingsborna att bygga ett hemlighus på prästgården vid kyrkostämman 1760, men bönderna vägrade att utnyttja arbetstimmar och medel för ett så fåfängt ändamål.[42] Avträdet var en mindre byggnad, ofta placerad nära fähuset, med en sittbänk med några hål i. Drängar eller specifikt för arbetet lejda män ansvarade för dyngutkörningen från fähus, sannolikt även från hemlighus. Dyngan som hade samlats på ladugårdsgolvet under hösten och vintern skottades bort en gång om året först efter att boskapen hade släppts ut på sommarbetet.[43] På Tavastby gård i Elimä hade man byggt ett rödmålat hemlighus med ”sina nödvändigheter” bredvid svinstian. Gårdsfolkets hierarki blev väldigt synlig eftersom hemlighus först var reserverade endast för herrskapet, även om det fortfarande var vanligt med nattstolar för familjens och gästers bruk i huvudbyggnaden eller i flygelbyggnaderna. Drängar och pigor satte sig på en stång i väggen eller urinerade i en halmkärve vid drängstugans dörrpost. Ladugårdspigorna kissade i ladugårdshalmen.[44] På Saaris gård byggdes 1788 en ny lakejflygel där det utöver en sal och några kammare fanns en drängkammare, en mjölkkammare, två farstun och ett avträde.[45]

Smedjor och verkstäder hörde till gårdsbyggnaderna och arbetet där förutsatte inte sällan specialiserad arbetskraft. Städerna hade sedan gammalt skråhantverkare och på landsbygden fanns sockenhantverkare som antogs vid häradsrätten och i länsstyrelsen. Den adliga godsherren kunde dock anställa egna hantverkare som gårdssmeder, gårdsskräddare och gårdsskomakare med stöd av adelsprivilegierna från 1723. Redan under 1600-talet arbetade hantverkare på herrgårdar. På Qvidja gård tjänstgjorde 1639 både en smed, en skräddare, en skinnare och en skomakare. På Esbogård verkade i mitten av 1600-talet periodvis exempelvis mjölnare, sågare och tegelslagare. Smeden skodde gårdens hästar och underhöll olika järnredskap. Stövlar och skor var en del av drängarnas och pigornas naturapersedlar. Gårdens skräddare och skomakare kunde även sy dräkter och laga skodon för torparfamiljer och andra invånare på gården och fungerade på detta vis samtidigt som privatföretagare.[46]

På bruksherrgårdar låg produktionsenheterna oftast i direkt anslutning till karaktärsbyggnaden, vilket gjorde arbetet i smedjorna närvarande i landskapet via såväl syn- och hörsel- som luktförnimmelser. På järnbruksherrgårdar anställdes olika yrkesgrupper för arbetsuppgifter som krävde kunskap, expertis och utbildning och som kan räknas till arbetskraftens mellankategori: kontorsanställda, predikanter, hammarsmeder, knippsmeder, manufaktursmeder, grytgjutare och masmästare samt hantverkare, brukskarlar och skeppare. Vid sekelskiftet 1700 var det vanligt att brukspatronen med familj inte bodde på bruket, medan det vid mitten av seklet blev allt vanligare att bruksägaren byggde ett ståndsmässigt karaktärshus i närheten av smedjorna och masugnen. På Tykö i Bjärnå fanns det en ståndsmässig herrgård där bruksägarens änka Hedvig Eleonora Stenbock bodde i slutet av 1600-talet. Vid samma tid på Koskis bruk i Bjärnå var en bruksförvaltare eller inspektor bosatt.[47] På Fiskars och på Tykö byggdes masugnen, hammarsmedjan och knipsmedjan vid mitten av 1700-talet strax intill den nybyggda och moderna karaktärsbyggnaden med gårdsplan på respektive bruksherrgård.[48] Forskare menar att arbetsfördelningen på järnbruk och bruksherrgårdar tydligt visar vilken betydelse mångsyssleri och samarbete eller samfällt arbete hade för den tidigmoderna ekonomin.[49]

På Esbogård fanns 1790 och 1800 en gårdsskräddare och 1804 en gårdsskomakare.[50] Eftersom de var mantalsskrivna som tillhörande herrgården och dess hushåll arbetade de förmodligen i gårdens flygelbyggnader eller i ett torp. Deras yrkesbenämningar berättar också om utbildningen inom skråväsendet och specialiserade arbetsuppgifter på herrgården. På Sarvlax gård i Pernå räknades gårdens hantverkare inte till tjänstefolket med årslön. Ersättningen kunde vara ett boställe utan odlingar eller med ett potatisland eller lite åkerjord. Under 1700-talet anställde man tidvis byggmästare, vävare, skräddare och skomakare. Betalningen kunde också bestå av kontant ersättning för varje utfört arbete.[51] På Rilax gård i Bromarv anställdes en brännmästare, en smed, en mjölnare, en skräddare och en snickare 1825 samt en urmakare, en brännmästare, en mjölnare, en skickare och en skräddare 1844.[52]

Torparfamiljernas män, kvinnor och barn arbetade även de i gårdsbyggnaderna och i trädgården med grövre sysslor när de bar vatten till ladugården om söndagarna när ladugårdsfolket vilade, hjälpte smeden samt biträdde i maltbastun, vid tvätt, mangling, skurning och fårklippning.[53] På Stensböle gård antecknade man kvinnornas dagsverken i torparkontrakten på följande sätt: ”Ännu kommer torparena at låta sine Qwinfolck tourvis twätta rum och byka på gården.” Också statarfamiljernas kvinnor kunde arbeta för herrgården. Likaså levererade torpen naturpersedlar som bär, malt och garn, vilket krävde kvinno- och barnarbetskraft.[54]

Arbetet i gårdsbyggnaderna var delat efter kön och status. Hästarna togs om hand av män – stalldrängar – och korna av kvinnor – ladugårdspigor. Männen och kvinnorna hade också skilda arbetsledare: en manlig fogde i stallet och en kvinnlig deja i ladugården. Dessa män och kvinnor fick också högre ersättning för sitt arbete. Arbetet med svin, får, höns, vallgång, städning och byk var underordnat, sämre betalt och kunde skötas av vanliga pigor, barn och gamlingar. Vid bruk och smedjor var arbetet inom mellankategorin manligt och krävde kunskap och samarbetsförmåga.

Huvudbyggnaden, inomhus

Karaktärsbyggnaden är ett väsentligt kriterium för att ett gods ska räknas som en herrgård, enligt Ulvängs kategorisering.[55] Därtill var

karaktärsbyggnaden en markör för ägarens och ägarfamiljens makt, smak och ståndsmässiga livsstil. Under 1600-talet lät aristokratin oftare bygga stora stenslott i närheten av huvudstaden än på sina gods längre bort från maktcentra. Efter reduktionen och stora nordiska kriget var byggnaderna på många herrgårdar i östra rikshalvan förfallna eller låg i ruiner. Under 1700-talet främjade kronan byggande av officersboställen och bygge i sten samtidigt som nya tankar om bostadsarkitektur omformade planritningarna för högreståndsbostäder. Utbildade arkitekter såsom Christian Friedrich Schröder, stadsarkitekten i Åbo under tre decennier, som ritade nya karaktärsbyggnader till flera gods i Åbotrakten och mönsterritningar till boställen, och fortifikationsarkitekten Carl Wijnblads mönsterböcker, formade herrgårdsarkitekturen enligt ideal om mindre rum som hade mer specifika funktioner än de stora salarna i barockslotten.[56] Detta påverkade i sin tur arbetets natur, rumsliga hierarkier, arbetsfördelningen och arbetets vardagliga praktiker på herrgårdarna.

Under 1700-talet separerades tjänstefolkets arbete från ägarfamiljens tillvaro med hjälp av serveringsgångar, korridorer och trappor. Ändringarna påverkade mestadels nya hus, men även i barockslott ändrades planritningarna.[57] Eftersom en stor del av inomhusarbetet utfördes av pigor blev deras sysslor mer osynliga än tidigare. Deras arbete övervakades av en jungfru eller hushållerska, även om huvudansvaret för organiseringen av arbetet i hushållet låg på herrgårdsfrun. I stora hushåll kunde pigor och jungfrur ha specialiserade arbetsuppgifter beroende på deras kunskaper, erfarenhet och ålder. På 1600-talet var det vanligt att ägarfamiljen inte bodde på herrgården eller att de vistades där endast periodvis. Då accentuerades hushållerskans roll som hushållets huvudsakliga organisatör. Hon övervakade inomhusarbetet, matförsörjningen, städningen samt underhållet och tillverkningen av textilier för hushållet.[58] Hushållerskan hade ofta en egen kammare bredvid köket. I många högreståndshushåll var hushållerskan också den som ansvarade för den dagliga matlagningen, liksom på Alberga gård i Esbo.[59]

På Alberga gård i Esbo anställdes Regina Landtman som hushållerska på våren 1752. Hon var dotter till kaplanen Landtman i Saltvik på Åland och ”var en glad, snygg och proper 30 års människa, som med mycken artighet rekommenderade sig”.[60] På Esbogård fanns

det en hushållerska åtminstone 1765.[61] Källorna kan dölja kvinnors arbete bakom normativa yrkesbeskrivningar för deras äkta män, och det är sannolikt att till exempel Greta Strandberg, hustrun till gårdens inspektor, i praktiken var Esbogårds hushållerska i början av 1760-talet.[62] En äldre benämning på hushållerska är fataburshustru. På Qvidja innehade Lisbetta Urbansdotter denna tjänst 1638. På Esbogård hörde fataburshustrun också till den ordinarie arbetskraften i mitten av 1600-talet.[63] På Saaris gård anställdes en hushållerska först 1805 och av cirka ett dussin anställda på gården var en tredjedel inomhustjänare.[64] På Tavastby gård befordrades pigor till hushållerskor, men positionen kunde också rotera bland pigorna, antagligen enligt husmoderns önskemål och humör. Den 3 januari 1800 omorganiserade herrgårdsfrun Ester Sofia Nohrström sitt hushåll: Anna Lisa, tidigare ladugårdspiga, blev hushållerska, Greta blev ladugårdspiga och Batseba degraderades till huspiga. Det handlade antagligen om ovanligt rappa ändringar i ansvarsområden, eftersom Nohrströms dotter skrev i sin dagbok att ”dä ha alt sket i dag”.[65]

Kyrkoarkiv berättar att särskilt hushållerskorna socialt befann sig mellan herrskapet och tjänstefolket. Detta gällde sannolikt främst hushållerskor som enligt sin familjebakgrund hörde till ofrälse ståndspersoner, som Regina Landtman på Alberga gård. De manliga och kvinnliga anställda som var nära hushållshierarkins topp kom i kontakt med varandra via sina dagliga arbetsuppgifter. Utomäktenskapligt umgänge kunde leda till barn, vilket vittnar om nära förbindelser mellan högre kvinnliga och manliga anställda på gårdarna. På Forsby bruk i Pernå och på Öfverby gård i Bjärnå angavs bokhållarna som fäder till hushållerskornas utomäktenskapliga barn åren 1764 och 1769. På Kustö gård var ”studiosen” och antagligen informatorn Johan Litze far till hushållerskans barn 1778. På Ånäs gård i Strömfors hade ingenjören Johan Wilhelm Bark sällskapat med hushållerskan Johanna Haber och deras barn föddes 1786.[66] Förteckningarna över vigda påvisar att en hushållerska kunde gifta sig med en man från allmogen men likaså med en länsman, kaplan, bokhållare, inspektor eller officer.[67]

Herrgårdens kontor fanns i huvudbyggnaden eller i någon av flygelbyggnaderna. Det var ett rum för förvaltning, organisering och arkivering där gårdens räkenskaper oftast förvarades. Kontoret var ett rum för manligt arbete och inte sällan använde både inspektorn,

bokhållaren och ägaren till herrgården rummet för sitt arbete.[68] På Fagervik bruksherrgård i Ingå var den så kallade sjöflygeln, som stod färdig 1762, en stenbyggnad i samma storlek som huvudbyggnaderna på mindre välbärgade herrgårdar. På bottenvåningen fanns en järnkammare, en kassakammare och ett stort kontor som tog upp hela vänstra gaveln. På första våningen fanns flera med kakelugn utrustade kammare som sannolikt var avsedda för gäster.[69] Storleken på kontoret och det faktum att flygeln med kontor och kassa- och järnkammare byggdes före huvudbyggnaden framhäver den betydelse såväl kontoret som bokhållarens och andra anställdas arbetsinsatser hade för brukets ekonomi. På Fagervik planerade murarmästaren och stadsarkitekten Christian Friedrich Schröder att bruksägarens svit i karaktärsbyggnaden skulle innefatta också ett arbetsrum och ett arkiv i bottenvåningen. När huvudbyggnaden stod färdig 1776 fanns arbetsrummet i andra våningen bredvid stora biblioteket.[70] När det nya karaktärshuset på Rilax gård i Bromarv ritades 1804 planerades ett stort rum för inspektorn med ett litet kontor intill, direkt till höger om huvudingången i bottenvåningen, men i stället blev rummet matsal.[71] Rummet för arbete och gårdsförvaltning fick ge plats för herrskapets umgänge och sällskapsliv.

Informatorer och guvernanter hörde till mellankategorin och stod närmast ägarfamiljen i hushållshierarkin. Eftersom barn i adelsfamiljer undervisades i hemmet, var informatorer och guvernanter synligt närvarande i herrgårdens karaktärs- och flygelbyggnader, där deras elever bodde och där största delen av undervisningen skedde. Guvernanterna skulle helst vara ofrälse ståndskvinnor såsom prästdöttrar eller döttrar till handelsmän och de ansvarade för adelsbarnens tidiga undervisning. I deras arbetsuppgifter ingick undervisning i läs- och skrivkunskaper, uppförande, dans, religion, handarbete och hushållsarbete. Informatorerna ansvarade för adelsynglingarnas mer avancerade studier och följde ofta sina elever till universitet eller på bildningsresor inom det svenska riket eller utomlands. Informatorer till högreståndsynglingar undervisade ofta även deras systrar i språk, litteratur, historia, matematik och andra teoretiska ämnen.[72] Ett av de viktigaste rummen för informatorernas arbete var sannolikt biblioteken på de herrgårdar där det fanns ett särskilt biblioteksrum, såsom på Fagervik, Saaris och

Rilax. Till exempel var biblioteket på Fagervik ovanligt välutrustat med över 6 000 band, gravyrer, biljardbord och jordglober.[73]

Från och med andra hälften av 1600-talet och i synnerhet under 1700-talet blev det vanligt att studenter vid den 1640 instiftade Kungliga Akademien i Åbo anställdes som informatorer på herrgårdar i Finland. Under 1740-talet var Jeremias Kruuse informator på Wahantaka boställe i Letala och Anders Edblad (Andreas Svenonis) informator på Koskipää gård i Hartola. På 1750-talet var studenten Magnus Hagrenius frånvarande från universitetet eftersom han var anställd som informator hos inspektorn Aron Ekebohm på Jockis herrgård i Tavastland.[74] Den unga pastorn Samuel Möller, som hade tagit examen vid Akademien i Åbo, anställdes som informator på Malmgård i Pernå 1767. Han undervisade gårdens 13- och 12-åriga söner och även familjens döttrar som var 14 och 10 år gamla.[75] Mer sällan, om ens någonsin, anställdes studenter vid andra universitet i det svenska riket som informatorer på herrgårdar i Finland.

Vid behov anställde man ammor i högreståndsfamiljer. Det var ett av de få arbeten enbart en kvinna kunde utföra, och det var även ett välbetalt arbete. I adelshushållen tillhörde amman eliten bland de anställda. Om hon inte ingick äktenskap blev hon omhändertagen livet ut, hade pension, bostad och livsmedelstilldelning. I kyrkoböckerna i Svartå nämns amman på Svartå slott Anna Eriksdotter som gifte sig med drängen Jakob Eriksson 1693. I Bjärnå på Hämeenkylä gård gifte sig amman Maria Henriksdotter med drängen Matts Mattson 1786.[76] På Saaris i Mietois anställde familjen Aminoff flera högavlönade ammor mellan 1802 och 1821 då familjens elva barn föddes.[77]

På herrgårdar bodde och vistades även personer som inte direkt var anställd arbetskraft inom hushållet, personer som anställdes vid behov för specifika uppgifter eller som i egenskap av släktingar eller bekanta hjälpte till utan lön vid fester som bröllop, begravningar och årshögtider. I Elimä förtjänade mamsellerna Charlotta Fortelin, Anna Caisa Alm och Hedvig Ottelin sitt levebröd som ambulerande sömmerskor, sällskapsdamer, brudkläderskor och liktvätterskor hos herrgårdsfolket.[78]

Karaktärsbyggnaden med flyglar på herrgårdar och bruksherrgårdar var rum för varierande arbete utfört av många olika yrkesgrupper. Arbetet inomhus karakteriseras av dess kulturbärande funktion:

hushållerskornas och innepigornas samt informatorernas och guvernanternas sysslor syftade till att upprätthålla högreståndskulturens former genom uppfostran och studier, sällskapsliv och äktenskap. Arbetet var genuskodat: kvinnor ansvarade för hushållsarbetet i kök, förmak och andra rum, medan män ansvarade för gårdsförvaltning och ekonomiska angelägenheter i kontor och arbetsrum. Inom uppfostran överlappade kvinnliga guvernanters och manliga informatorers arbete varandra, även om det alltid var informatorn som ansvarade för högreståndsbarnens – både pojkars och flickors – mera avancerade studier.

Oföränderligt arbete på herrgårdar i Finland

Den så kallade agrara revolutionen under 1700-talet med nya odlingsväxter, storskiftet och det stora intresset för lantbrukets teoretiska utveckling påverkade idévärldar mer än arbetsformer, arbetsroller och arbetsfördelning. De förbättringar och reformer som förändrade jordbrukets praktiker i till exempel Storbritannien och Danmark under 1700-talet tog fart i Finland huvudsakligen från och med mitten av 1800-talet.[79] Vissa arbetsroller blev vanligare i och med den ekonomiska utvecklingen då bruk och sågverk grundades i anslutning till herrgårdar.

Från det tidiga 1600-talet till mitten av 1800-talet förändrades inte mycket i arbetets struktur och innehåll samt i genusfördelningen och hierarkin i göromålen på herrgårdar i Finland. Varken arbetsformerna och de sysslor som utfördes av anställda, som ladugårdspigor och stalldrängar, inspektorer och hushållerskor samt torparfamiljer, eller platserna och rummen för arbete förändrades. Arbetet på herrgårdarna inom åkerbruk, boskapsskötsel och skogsbruk, förändrades genomgripande först vid mitten av 1800-talet. Då blev boskapsskötsel och mjölkproduktion inom jordbruket viktigare än spannmålsodling, medan kreatursskötselns viktigaste funktion på herrgårdarna under 1600- och 1700-talet hade varit gödselproduktion. Som Ann-Catrin Östman visat ledde mjölkproduktion tillsammans med utbildade mejerskor till en grundlig förändring i herrgårdarnas ekonomiska inriktning och arbetsfördelning, trots att ladugårdsarbetets genusförhållanden förblev oförändrade.[80]

Pigorna och drängarna var unga och ogifta som ofta bytte arbetsplats. I detta skede av livscykeln samlade de färdigheter och sparade för att kunna ingå äktenskap vid 25–30 års ålder. Inspektorerna, drängfogdarna, trädgårdsmästarna och gårdshantverkarna var däremot vanligtvis lite äldre män med familj som gärna stannade en längre tid hos en och samma arbetsgivare. Det var inte ovanligt att deras arbetsavtal varade i decennier. Hushållerskorna var likaså äldre och mera erfarna i hushållsbestyr än pigorna, men i allmänhet ogifta kvinnor som kunde ha sitt yrke som en livslång karriär.

Medan arbetet på herrgårdarna inte förändrades märkbart till innehållet, förändrades organiseringen av arbetet under 1700-talets andra hälft. Då allt fler adelsfamiljer bosatte sig på sina herrgårdar ökade framför allt behovet av betjäning samt platser och rum för arbete inomhus, i synnerhet i huvudbyggnaden. Från och med början av 1800-talet försvann informatorer, guvernanter och ammor som anställda på herrgårdarna. Då utbildningen både för högreståndspojkar och -flickor institutionaliserades under 1800-talet anställde man inte längre lärare i hemmet på herrgårdarna. Professionaliseringen av jord- och skogsbruket tillsammans med nya arbetsmetoder betydde även att de mellankategorier som vi utforskat i detta kapitel professionaliserades. Samtidigt ledde utvecklingen av jordbruket under andra hälften av 1800-talet till att allt fler herrgårdsägare utbildade sig till agronomer, forstmästare eller ingenjörer för att kunna sköta sin gård mera lönsamt, vilket betydde att skillnaden mellan det arbete som utfördes av mellankategorierna och medlemmar av ägarfamiljerna minskade.

Noter

1. T.ex. Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 68; Haikari & Hakanen, ”Samhälle”, s. 185–186; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 75.
2. Se t.ex. Gustafsson, *Leverantörer och profitörer*; Holm & af Hällström (red.) *Sveaborg. Fästning och omvärld*; Villstrand, *Riksdelen*, s. 231–241; Jutikkala, *Läntisen Suomen kartanolaitos* I, s. 36–37, 47.
3. Se t.ex. Björklund, *Rilax Gård*; Degerman, Edgren & Sirén (red.), *Stensböle i Borgå*; Jutikkala, *Läntisen Suomen kartanolaitos* I–II; Lounatvuori & Knapas (toim.), *Louhisaaren kartano*; Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv*; Nurminen (toim.), *Saaren kartano*; Ulväng, *Herrgårdarnas historia*; Tandefelt (red.), *Sarvlax*; Tandefelt & Vainio-Kurtakko (red.), ”Herrgårdar och herrgårdsägare”; Åström, *”Sockenboarne”*.
4. Ulväng, ”Betydelsen av att äga en herrgård”, s. 292–293; Ulväng, ”The Swedish Manor”, s. 103–104.
5. Hakanen & Koskinen, ”Den materiella världen”, s. 151; Haikari & Hakanen, ”Samhälle”, s. 186; Karonen, ”Samhälle”, s. 263; Orrman & Jutikkala, ”Adlig godsdrift i Finland under 1600-talet”, s. 90–97.
6. Ilmakunnas, ”Adelns arbete och vardag”, s. 158–159; Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 136–138; Åström, ”Work and Working”, s. 52; se även De Munck & Safley (eds), *A Cultural History of Work in the Early Modern Era*, Simonton & Montenach (eds), *A Cultural History of Work in the Age of Enlightenment* och Thompson (ed.), *A Cultural History of Work in the Age of Empire*.
7. Pylkkänen, ”Naispalvelijoiden oikeudellinen asema”, s. 73–84; Rahikainen, ”Kadonneen työn jäljillä”, s. 9–10; se även Whittle & Lambrecht (eds), *Labour Laws*.
8. Se t.ex. Sarti, Bellavitis & Martini (eds), *What is Work?*; Whittle, ”A Critique of Approaches to ’Domestic Work’”.
9. T.ex. Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference*; Lindström et al., ”Mistress or Maid”.
10. Ilmakunnas, ”Adelns arbete och vardag”; Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv*; Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”; Sirén, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”; Sirén, *Malmgård*; Sirén, *Sarvlaks*; Vainio-Korhonen, ”Piikojen arkea ja juhlaa”.
11. Ulväng, ”Betydelsen av att äga en herrgård”, s. 292.
12. Björklund, *Rilax Gård*, s. 79, 99; Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 68, 76–77; Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 51–52, 205–206; Haggrén, ”Saaren kartanon lahjoitus- ja läänityskausi”, s. 96; Sundberg, *Stat, stormakt och säterier*, s. 202–213; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 104–106.
13. Kepsu, *Kartano saaristossa*; Sundberg, *Stat, stormakt och säterier*, s. 199–201.

14. Vinterting i Pargas 9.3.1635, Domböcker för Pikis domsaga, I KO a:3, s. 185v–186v, RA; Suomen asutuksen yleisluettelo, vol. 534, Parainen, s. 155, RA; Kepsu, *Kartano saaristossa*. Tyvärr framgår inte matmoderns namn av källmaterialet.
15. RA, Nylands läns mantalslängder, Esbogård 1761; se även Ilmakunnas & Tandefelt, ”Patriotiska lantbrukare”, s. 91.
16. Häradsting i Pargas 1663, 1689, 1692, 1709, 1728 och 1748 (kopior), Qvidja gårds arkiv, vol. 5–6, Handskriftssamlingen, ÅAB; Kepsu, *Kartano saaristossa*; Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 68, 75–76, 81–82; Kepsu, ”Godsdrift och tjänstemän”; Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 129–131, 224–225.
17. Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 76; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 81–83.
18. Ulväng, ”Betydelsen av att äga en herrgård”, s. 292–293; Ulväng, ”The Swedish Manor”, s. 103–104.
19. Ahrland, *Den osynliga handen*.
20. Lounatvuori, ”Nytta och skönhet”.
21. Ilmakunnas & Tandefelt, ”Patriotiska lantbrukare”, s. 90–91.
22. Ahrland, *Den osynliga handen*, s. 195.
23. Björklund, *Rilax Gård*, s. 79.
24. Kepsu, *Kartano saaristossa*; Haggrén, ”Louhisaaren kulta-aika”, s. 53; Orrman, ”Säteribildningen i Finland under 1600-talet”, s. 287–289; Sirén, *Sarvlaks*, s. 69–74. Herrgårdarnas egna fartyg och eget sjöfolk verkar ha varit vanligare på 1600-talet, då högadliga innehade större godskomplex samtidigt som städernas antal och storlek var blygsammare än på 1700-talet.
25. Björklund, *Rilax Gård*, s. 79.
26. Lange, *Ladugården*, s. 13, 48, 50, 62–67; se även Lounatvuori, ”Saari everstinvirkatalona”, s. 107.
27. Lange, *Ladugården*, s. 67.
28. *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, s. 122.
29. Lönnqvist, ”Inledning”, s. 14.
30. Lounatvuori, ”Saari everstinvirkatalona”, s. 133.
31. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 92; Jutikkala, *Läntisen Suomen kartanolaitos* II, s. 222.
32. Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 57.
33. Lönnqvist, ”Inledning”, s. 16–17; Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, s. 198; Sirén, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”, s. 179, 196, 206.
34. Björklund, *Rilax Gård*, s. 79.
35. Lönnqvist, ”Levnadsstandard under 1800-talet”, s. 160; Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, s. 198; Sirén, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”, s. 179, 196, 206.
36. Lounatvuori, ”Saari everstinvirkatalona”, s. 125.
37. Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, s. 235.
38. Se *Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker 1799–1801*.

39. *Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker 1799–1801*, s. 44, 165–166, 176.
40. Innamaa, *Perniön historia*, s. 377.
41. *Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagbok 1799–1801*, s. 10, 30, 56–57, 122, 169.
42. Innamaa, *Perniön historia*, s. 377.
43. Niemelä, *Talonpoika toimessaan*, s. 115; Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmin aika*, s. 245.
44. Innamaa, *Perniön historia*, s. 377; Lönnqvist, ”Inledning”, s. 14; Kuokkanen et al., *”Huussi tuli taloon”*, s. 64.
45. Lounatvuori, ”Saari everstinvirkatalona”, s. 128–130.
46. Suomen asutuksen yleisluettelo, vol. 534, Parainen, s. 155, RA; Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 65; Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, s. 207–209.
47. Haggrén, *Hammarsmeder, masugnsfolk och kolare*, s. 81–84.
48. Se Koskinen, *Kartanot ja virkatalot*, s. 202, 207, 286.
49. Lindström et al., ”The Diversity of Work”, s. 36–41; Lindström et al., ”Working Together”, s. 57–58, 74.
50. RA, Mantalslängd för Esbogård 1790, 1800, 1804; se även Ilmakunnas & Tandefelt, ”Patriotiska lantbrukare”, s. 91.
51. Sirén, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”, s. 198.
52. Björklund, *Rilax Gård*, s. 79–80, 99–100.
53. Sirén, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”, s. 206, 208.
54. Sirén, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, s. 199, 219–221.
55. Ulväng, ”Betydelsen av att äga en herrgård”, s. 292–293; Ulväng, ”The Swedish Manor”, s. 103–104.
56. Koskinen, *Kartanot ja virkatalot*; Lounatvuori, *Mallin mukaan maan tavalla*; Wijnblad, *Ritningar på fyratio wåningshus*.
57. Se t.ex. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 277–286.
58. Ilmakunnas & Norrback, ”Konsten att sköta ett herrgårdshushåll”, s. 35–40; Vainio-Korhonen, ”Piikojen arkea ja juhlaa”, s. 140.
59. Se t.ex. *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, s. 193–194, 260.
60. *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, s. 118, 120.
61. RA, Nylands läns mantalslängder, Esbogård 1765, Nylands läns mantalslängder, RA.
62. Ilmakunnas & Tandefelt, ”Patriotiska lantbrukare”, s. 91.
63. Suomen asutuksen yleisluettelo, vol. 534, Parainen, s. 155, RA; Kepsu, ”Högadeln och gården”, s. 65.
64. Koskinen, *Suomalainen kartano*, s. 171.
65. *Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker 1799–1801*, s. 33, 44.
66. Genealogiska Samfundet i Finland Historieböcker: Döpta i Bjärnå församling 1.3.1764, Forsby bruks församling 5.6.1769, i Bjärnå församling 1.3.1764, i Kustö församling 24.7.1778 och i Strömfors församling 23.5.1786.

67. Genealogiska Samfundet i Finland Historieböcker: förteckningar över vigda, sökordet ”hushållerska”.
68. Se t.ex. Koskinen, ”Saaren kartano”, s. 164–165; Åström, ”Work and Working”, s. 52–62.
69. Koskinen, *Kartanot ja virkatalot*, s. 208–216.
70. Koskinen, *Kartanot ja virkatalot*, s. 228–230; Koskinen, *Suomalainen kartano*, s. 38–39, 42, 59.
71. Björklund, *Rilax Gård*, s. 58, 64–65.
72. Ilmakunnas, ”Adelns arbete och vardag”; Lagerstam & Parland-von Essen, ”Aatelin kasvatus”.
73. Koskinen, *Suomalainen kartano*, s. 39–42, 163.
74. Kotivuori, Studentmatrikeln 1640–1852. Anders Edblad (Andreas Svenonis 7340); Magnus Hagrenius (7234); Jeremias Kruuse (6836).
75. Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 30–32.
76. Genealogiska Samfundet i Finland Historieböcker: Vigda i Svartå församling 4.12.1693 och i Bjärnå församling 1.10.1786; om ammor och amning, se även Vainio-Korhonen, *De frimodiga*, s. 51, 65, 119, 155.
77. Koskinen, *Suomalainen kartano*, s. 171.
78. Vainio-Korhonen, ”Piikojen arkea ja juhlaa”, s. 142, 144; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 189, 195–197, 200.
79. Laine, ”Responsibility, Trust and Gender”; Gadd, *Det svenska jordbrukets historia* 3, s. 11–16. För en kritisk diskussion om begreppet ”agrar revolution”, se Mats Morell, *Agrar revolution*, s. 26–51.
80. Östman, *Mjölk och jord*; Östman, ”Valio och Enighetens tidiga historia”; se även Larsen & Sandvik i denna volym.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Riksarkivet (RA), Helsingfors

Nylands läns mantalslängder

Domböcker för Pikis domsaga, I KO a:3

Suomen asutuksen yleisluettelo, vol. 534, Parainen

Åbo Akademis bibliotek, Handskriftssamlingen, (ÅAB), Åbo

Qvidja gårds arkiv, vol. 5–6

Källdatabaser

Genealogiska Samfundet i Finland Historieböcker – HisKi
https://hiski.genealogia.fi/hiski?se

Kotivuori, Yrjö, Studentmatrikeln 1640–1852. Webbpublikation 2005
https://ylioppilasmatrikkeli.fi

Tryckta källor

Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker 1799–1801. Med kommentarer och register utgivna av Bo Lönnqvist. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1970.

[Tersmeden, Carl,] *Amiral Carl Tersmedens memoarer. Ur frihetstidens lif*. Utg. af Nils Erdman. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1917.

Wijnblad, Carl, *Ritningar på fyratio wåningshus af sten, och trettio af träd, samt åtskilliga lusthus, m.m. för högloflige ridderskapet och adelen, samt andra ståndspersoner på landet; uti 25 kopparstycken med bifogad förklaring och uträkning*, Stockholm 1755.

Litteratur

Ahrland, Åsa, *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Carlssons 2006.

Björklund, Kim, *Rilax Gård. Anor, odling, skönhet*, Bromarf: Mikael Aminoff och Rilaxmonumentents traditionsförening r.f. 2020.

Degerman, Henrik, Torsten Edgren & Olle Sirén (red.), *Stensböle i Borgå. En herrgård under 700 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004.

De Munck, Bert & Thomas Max Safley (eds), *A Cultural History of Work in the Early Modern Era*, London: Bloomsbury Academic 2018.

Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia 3. Den agrara revolutionen 1700–1870*, Stockholm: Natur och Kultur & LTs förlag 2000.
Gustafsson, Sofia, *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdens och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2015.
Haggrén, Georg, *Hammarsmeder, masugnsfolk och kolare. Tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige*, Stockholm & Helsingfors: Jernkontoret & Finlands teknikhistoria 2001.
Haggrén, Georg, ”Louhisaaren kulta-aika. 1600-luvun puolivälin kartanokeskus”, Irma Lounatvuori & Terttu Knapas (toim.), *Louhisaaren kartano. Suku ja rälssi – säteri ja kirkko*, Helsinki: Museovirasto 2005, s. 43–54.
Haggrén, Georg, ”Saaren kartanon lahjoitus- ja läänityskausi”, Hanna Nurminen (toim.), *Saaren kartano Mynämäellä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 94–103.
Haikari, Janne, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.
Haikari, Janne & Marko Hakanen, ”Samhälle”, Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, övers. Mattias Huss, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Lind & Co 2023, s. 168–196.
Hakanen, Marko & Ulla Koskinen, ”Den materiella världen”, Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, övers. Mattias Huss, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Lind & Co 2023, s. 141–167.
Holm, Sophie & Magdalena af Hällström (red.), *Sveaborg. Fästning och omvärld*, Helsingfors: Samfundet Ehrensvärd rf 2012.
Ilmakunnas, Johanna, ”Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:2, s. 156–184.
Ilmakunnas, Johanna, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2012.
Ilmakunnas, Johanna & Märtha Norrback, ”Konsten att sköta ett herrgårdshushåll. Barbro Hästesko och hennes hushållsbok på Stensböle gård”, Märtha Norrback (utg.), *Hushållsbok för Stensböle gård. Recept, råd och huskurer från 1700-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell 2020, s. 11–66.
Ilmakunnas, Johanna & Henrika Tandefelt, ”Patriotiska lantbrukare och familjeliv på herrgården”, *Esbogård. Herrgården vid Kungsvägen*, Esbo: KAMU Esbo stadsmuseum 2023, s. 85–108.
Innamaa, Kerttu, *Perniön historia* II, Perniö: Perniön kunta 1982.
Jokipii, Mauno, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat* I, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1956.

Jutikkala, Eino, *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana* I–II, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1932.
Karonen, Petri, ”Samhälle”, Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, övers. Mattias Huss, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Lind & Co 2023, s. 251–276.
Kepsu, Kasper, *Kartano saaristossa. 600 vuotta Qvidjan kartanon historiaa*, utkommer 2025.
Kepsu, Kasper, ”Högadeln och gården 1620–1756”, *Esbogård. Herrgården vid Kungsvägen*, Esbo: KAMU Esbo stadsmuseum 2023, s. 58–83.
Kepsu, Kasper, ”Godsdrift och tjänstemän på ingermanländska gods under 1600-talets andra hälft”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:2, s. 132–155.
Koskinen, Riitta, *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa*, Turku: Turun yliopisto 2012.
Koskinen, Riitta, ”Saaren kartano Johan Fredrik Aminoffin aikana”, Hanna Nurminen (toim.), *Saaren kartano Mynämäellä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 162–179.
Koskinen, Riitta, *Suomalainen kartano. Kustavilaisen ajan säätyläiselämää*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013.
Kuokkanen, Tiina, Titta Kallio-Seppä, Risto Nurmi & Timo Ylimaunu, ”Huussi tuli taloon – suomalaisen käymälän kehitys uuden ajan alkumetreillä”, *Arkeologipäivät 2009*, Helsinki: Suomen arkeologinen seura 2002–2015, s. 58–67.
Lagerstam, Liisa & Jessica Parland-von Essen, ”Aatelin kasvatus”, Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneenataulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, Helsinki: Suomalainen Kirjallisuuden Seura 2010, s. 184–219.
Laine, Kirsi, ”Responsibility, Trust and Gender in the Economic Decision-Making of Peasant Households. Enclosure in Southwest Finland 1760–1820”, *Scandinavian Economic History Review* 70, 2022:2, s. 181–194.
Lange, Ulrich, *Ladugården. Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600–2000*, Stockholm: Nordiska museets förlag 2011.
Lindström, Dag, Rosemarie Fiebranz, Jonas Lindström, Jan Mispelare & Göran Rydén, ”Working Together”, Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2017, s. 57–79.
Lindström, Jonas, Rosemarie Fiebranz & Göran Rydén, ”The Diversity of Work” , Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2017, s. 24–56.
Lindström, Jonas, Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebraz, Benny Jacobsson & Maria Ågren, ”Mistress or Maid. The Structure of Women’s Work in Sweden, 1550–1800”, *Continuity and Change* 32, 2017:2, s. 225–252.
Lounatvuori, Irma, ”Nytta och skönhet”, Irma Lounatvuori (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö*, övers. Nina Edgren-Henrichson, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004, s. 15–30.

Lounatvuori, Irma, *Mallin mukaan maan tavalla. Mallipiirustukset ja sotilasvirkatalojen rakentaminen 1687–1810*, Helsinki: Museovirasto 1996.
Lounatvuori, Irma, ”Saari everstinvirkatalona”, Hanna Nurminen (toim.), *Saaren kartano Mynämäellä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2008, s. 104–141.
Lounatvuori, Irma & Marja Terttu Knapas (toim.), *Louhisaaren kartano. Suku ja rälssi – säteri ja kirkko*, Helsinki: Museovirasto 2005.
Lönnqvist, Bo (red.), *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1978.
Lönnqvist, Bo, ”Inledning”, *Jacobina Charlotta Munsterhjelms dagböcker 1799–1801*. Med kommentarer och register utgivna av Bo Lönnqvist. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1970, s. 7–23.
Lönnqvist, Bo, ”Levnadsstandard under 1800-talet”, Lönnqvist, Bo (red.), *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1978, s. 121–265.
Morell, Mats, *Agrar revolution. Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920*, Uppsala: Uppsala universitet 2022.
Niemelä, Jari, *Talonpoika toimessaan. Suomen maatalouden historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
Nurminen, Hanna (toim.), *Saaren kartano Mynämäellä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
Orrman, Eljas, ”Säteribildningen i Finland under 1600-talet”, Nils Erik Villstrand (red.), *Kusthygd och centralmakt 1560–1721. Studier i centrum-periferi under svensk stormaktstid*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1987, s. 277–298.
Orrman, Eljas & Eino Jutikkala, ”Adlig godsdrift i Finland under 1600-talet”, *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*. Föredrag och möteshandlingar, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1976, s. 89–111.
Pylkkänen, Anu, ”Naispalvelijoiden oikeudellinen asema 1664–1922”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 73–94.
Rahikainen, Marjatta, ”Kadonneen työn jäljillä”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 7–31.
Sarti, Raffaella, Anna Bellavitis & Manuela Martini (eds), *What is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*, Oxford: Berghahn 2018.
Simonton, Deborah & Anne Montenach (eds), *A Cultural History of Work in the Age of Enlightenment*, London: Bloomsbury Academic 2018.
Sirén, Olle, ”Godsdriften och godssamhället ca 1690–1950”, Henrik Degerman, Torsten Edgren & Olle Sirén (red.), *Stensböle i Borgå. En herrgård under 700 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004, s. 163–251.

Sirén, Olle, ”Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal”, Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2010, s. 175–226.
Sirén, Olle, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985.
Sirén, Olle, *Sarvlaks. Gårdshushållningen och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1980.
Steinrud, Marie, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*, Stockholm: Carlssons 2008.
Sundberg, Kerstin, *Stat, stormakt och säterier. Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Lund: Nordic Academic Press 2001.
Tandefelt, Henrika (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2010.
Tandefelt, Henrika & Maria Vainio-Kurtakko (gästred.), *Herrgårdar och herrgårdsägare*, temanummer av *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:2, s. 121–330.
Thompson, Victoria E. (ed.), *A Cultural History of Work in the Age of Empire*, London: Bloomsbury Academic 2018.
Ulväng, Göran, ”Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:2, s. 287–316.
Ulväng, Göran, ”The Swedish Manor”, Jonathan Finch, Kristine Dyrmann & Mikael Frausing (eds), *Estate Landscape in Northern Europe*, Aarhus: Aarhus University Press 2019, s. 97–128.
Ulväng, Göran, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*, Uppsala: Hallgren & Björklund Förlag 2008.
Vainio-Korhonen, Kirsi, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016.
Vainio-Korhonen, Kirsi, ”Piikojen arkea ja juhlaa Hämeenkylän kartanossa noin 1800”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 134–152.
Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sofie Munsterhjelmin aika. Aatelisnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2012.
Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011.
Villstrand, Nils Erik, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, Finlands svenska historia 2, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2009.
Whittle, Jane, ”A Critique of Approaches to 'Domestic Work'. Women, Work and the Pre-Industrial Economy”, *Past & Present* 243, 2019:1, s. 35–70.

Whittle, Jane & Thijs Lambrecht (eds), *Labour Laws in Preindustrial Europe. The Coercion and Regulation of Wage Labour, c. 1350–1850*, Woodbridge: The Boydell Press 2023.
Ågren, Maria (ed.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, Oxford: Oxford University Press 2017.
Åström, Anna-Maria, *"Sockenboarne". Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1993.
Åström, Anna-Maria, "Work and Working in the Savolax Manorial Society in the Early Nineteenth Century", *Ethnologia Fennica* 30, 2003, s. 52–62.
Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademi 2000.
Östman, Ann-Cartin, "Valio och Enighetens tidiga historia – om smör, språk och kooperativ handel", *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:1, s. 1–32.

Marko Lamberg

Arbetslös och gift?

Löspersoners möjligheter till äktenskap i Finland under 1700- och 1800-talen

Midsommaren 1763 vigdes två par i Pielisjärvi kyrka i det agrara östra Finland. Det ena paret var en ung hemmanskarl och en ung hemmansdotter, medan båda kontrahenterna i det andra paret karakteriserades som *lösdrivare* från grannsocknen Ilomants. Deras namn anges ha varit Johan Mickoin och Lucia Tubain. Bakom dessa namn döljer sig säkerligen sådana namn som Juhani (eller Juha eller Juho) Mikkoinen och Lucia Tuupainen. Det har antecknats i vigsellängden att lösdrivarparet vigdes ”olyst igenom lägersmål”. De ungefär samtidiga doplängderna bekräftar faktiskt att paret redan hade bott tillsammans i några år och även fått utomäktenskapliga barn.[1]

Lucia och Johan var två av de många som saknade fast anställning och fasta boendeförhållanden i det tidigmoderna Finland. Sådana individer kunde kallas för *landstrykare*, *lösdrivare*, *löskarlar*, *lösa kvinnopersoner*, *lösa pigor*, *lösa drängar* eller, på 1800-talet, *försvarslösa* för att bara omnämna några exempel på den brokiga terminologiska mångfalden som möter oss i de skriftliga källorna. Även på finska fanns det många uttryck att välja emellan, till exempel *irtolainen*, *joutolainen*, *maanjuoksija* och *valdoja*.[2]

Samhällelig löshet hade omtalats redan i den medeltida svenska lagstiftningen: den som inte ägde fast egendom och inte var anställd hos någon karakteriserades som *lösker man*. Ordet kunde också antyda ogift status. Löskarlar stod dock inte utanför samhället, utan de hade

rättigheter och skyldigheter enligt lagarna.[3] Det betraktades alltså som naturligt att inte alla kunde äga jord och inte heller hitta arbete eller bli gifta. Problem vållades dock av att antalet sådana individer ökade och att de började röra sig utanför hemtrakterna. Från och med sent 1200-tal har vi uppgifter om att landstrykarna sågs med oblida ögon.[4] I städer skulle ”löst folk” gripas och förvisas eller skickas till landsbygden för att hjälpa bönder med jordbrukssysslorna.[5] Från och med 1354 har vi uttryckliga bevis på att löshet även kunde förknippas med kvinnor.[6] Att även kvinnor kunde betraktas som lösa framkommer tydligast i uttrycken *löskvinna* och *löskona*. De här sistnämnda orden kunde också vara sexuellt laddade och antyda att det rörde sig om en kvinna med lös moral. Termen *löskarl* däremot var neutralare vad angick referentens påstådda sexualmoral.[7]

Under reformationen och Vasakungarna blev kravet på sysselsättning normen och det uppstod något som senare kallades för laga försvar: varje arbetsför myndig individ förväntades ha en lagenlig försörjningskälla, annars betraktades han eller hon som lösdrivare. I praktiken var det fråga om tjänstetvång, som det stipulerades om i åtskilliga förordningar senare under 1600- och 1700-talet.[8] Inom den samhälleliga eliten var upplysningstänkaren och politikern Anders Chydenius (1729–1803) en sällsynt banbrytare i det att han kritiserade lagstiftningen för att vara alltför hård mot lägre samhällsskikt.[9] ”Naturens första rätt är, at menniskor skola få lefva, bygga och bo på jorden, försörja sig och de sina, giftas och föröka sit slägte,” konstaterade han i sin skrift *Tankar om husbönders och tienstehions naturliga rätt* från 1778.[10]

I det här kapitlet undersöks löspersoners möjligheter till giftermål i Finland under 1700- och 1800-talet: Hur pass vanligt eller ovanligt var Lucia Tubains och Johan Mickoins giftermål i det samhällsskikt som de hörde till? Hur ofta eller sällan förekommer lösdrivare och andra arbetslösa i vigsellängderna? Förekom det ortsbundna skillnader i synnerhet mellan landsbygden och städerna?

Det tidigmoderna äktenskapet byggde inte bara på känslor utan först och främst på ekonomiska och samhälleliga behov bland de jordägande skikten.[11] Motiven kan ha varit annorlunda i den samhälleliga marginalen, där inga betydande resursöverföringar kunde ske vare sig makar emellan eller från en generation till en annan. Därtill rörde det sig om individer vilkas livsstil skiljde sig från de officiella normerna.

Detta kan ha minskat deras egen vilja att ingå äktenskap, men omvänt kan det ha förekommit motstånd mot att lösdrivare bildade familj, eftersom sådant kunde medföra ekonomiska belastningar i form av försörjningskostnader för lokalsamhället.[12]

Utöver social- och familjehistoriska aspekter anknyter kapitlet i synnerhet till de arbetande individernas och gruppernas mobilitet och möten med olika lokalsamhällen. Tidigare forskning har kartlagt till exempel pigors, drängars, hantverkarlärlingars, brottslingars och gårdfarihandlares rörelser och verksamhet. Löst folk har dock oftast lämnats i rollen som marginaliserad underklass och presenterats som passiva och namnlösa föremål för myndigheternas disciplinära åtgärder.[13]

Digitaliserade källor som underlag

Som huvudsakligt källmaterial för den här undersökningen används databasen HisKi som är en förkortning av finskans *historiakirjat*, alltså historieböcker. I det här sammanhanget avser termen de kyrkoböcker som kastar ljus över människornas levnad från vaggan till graven, alltså längder över födda och döpta, längder över lysta och vigda, längder över döda och begravda samt längder över in- och utflyttade.[14] HisKi innehåller alltså inte husförhörslängder som också kallas för kommunionböcker eller huvudböcker. Alla upplysningar i HisKi har hämtats från ursprungliga kyrkoböcker i Finland eller oftast från deras mikrofilmade kopior och all information kan sökas med hjälp av flera olika slags sökfunktioner.

HisKi är dock en än så länge halvfärdig databas: Inmatningen har nått längst rörande tiden före 1850, men rörande tiden därefter finns ännu stora luckor.[15] Därtill tillåter finländsk lagstiftning inte att man lägger ut personhistoriska dokument som är yngre än ett hundra år på internet.[16] Också granskningen av den inmatade datamängden kräver ännu mycket tid innan den har fullbordats. Följaktligen innehåller HisKi även fel och därför uppmanas användarna att kontrollera uppgifterna i de ursprungliga källorna. Detta innebär dock inte nödvändigtvis arkivbesök. I dagsläget har de flesta församlingars äldsta arkiv blivit åtminstone delvis digitaliserade av både Riksarkivet och Finlands Släkthistoriska Förening.[17] Informationen i HisKi är oftast länkad

till de digitaliserade kyrkoböckerna på den sistnämnda föreningens webbplats. Detta underlättar kontroll av informationens trovärdighet. Ibland är felen uppenbara, till exempel när ordet *lägersmål* har tolkats som *lägens mål*, något som gäller även för notisen om giftermålet mellan Lucia Tubain och Johan Mickoin. Vid undersökningar som fokuserar på stora mängder av individer är enstaka fel inte ödesdigra, men vid person- och släkthistoriska analyser kan de vara det. Följaktligen har all biografisk information som berör Lucia Tubain och Johan Mickoin kontrollerats med hjälp av digitaliserade kyrkoböcker och detsamma gäller för alla andra personer som lyfts fram som exempel.

Innehållet i HisKi överlappar även delvis en annan databas, Karelen-databasen, som innehåller upplysningar från de församlingar som var verksamma i de karelska områden som blev avträdda till Sovjetunionen vid fredssluten 1940 och 1944.[18] Karelen-databasen inkluderar också husförhörslängder. Trots att HisKi i princip täcker även de så kallade historieböcker, alltså längder över döpta, vigda och begravda, som ingår i Karelen-databasen, kan tre löskarlar hittas endast i den sistnämnda. Alla tre – Mats Jöransson Meskainen, Mats Simonsson Koirainen och Henrik Adamsson Grundell – är med även i de data som HisKi innehåller, men av någon teknisk orsak framgår deras status som lösa män inte med hjälp av HisKis sökfunktioner. Uppgifterna kommer från tre på varandra följande år: 1814, 1815 och 1816. Några motsvarande fel har inte uppdagats för de lösa kvinnornas vidkommande, även om den en gång påträffade svårbegripliga termen *lösteqvinna* i själva verket visade sig vara *fästeqvinna* och därmed kunde kvinnan den refererade till, Greta Ingman, utskrivas ur den här studien.[19]

Också de ursprungliga kyrkoböckerna innehåller fel då och då. Det var mänskligt att prästerna som ansvarade för bokföringen ibland begick misstag, till exempel antecknade felaktiga årtal eller felaktiga namnformer. Också i övrigt kan lösa män och kvinnor ha varit lätta att förbigå när den lokala befolkningen bokfördes. Ett mörkertal gäller även för doplängder: dödfödda barn eller barn som dog innan de blev döpta lämnades ofta utanför den kyrkliga bokföringen.[20] Detta medför att vi saknar en hel del upplysningar också om lösa mäns och lösa kvinnors familjebildningar.

De arbetslösas möjligheter till äktenskap i den tidigmoderna verkligheten

Lucia Tubain och Johan Mickoin ter sig som ett rätt så exceptionellt par, om man granskar deras äktenskap mot uppgifter om tidigmoderna finländska giftermål i allmänhet. I skrivande stund omfattar HisKi uppgifter om 1 232 589 människor som gifte sig i Finland under en period som sträcker sig från 1600-talet till tidigt 1900-tal.[21] HisKi innehåller även uppgifter om tusentals individer som karakteriseras som ”lösa”. I somliga fall gifte sig två löspersoner – alltså individer som karakteriserats som lösa – faktiskt med varandra såsom Lucia och Johan, men överlag verkar sådant ha förekommit mycket sällan. HisKi känner till bara sex sådana fall, av vilka Lucias och Johans äktenskap alltså är ett. Lucia och Johan är också det enda kända paret där både brudgummen och bruden har antecknats vara *lösdrivare*. I de övriga fallen hade de manliga kontrahenterna benämningar som *löskarl änkling* eller *lösperson änkling* och de kvinnliga som *löskvinna* eller *lös kvinnoperson*.[22]

Löspersoner gifte sig alltså oftare med andra människor än med sina gelikar, men överhuvudtaget verkar de ha gift sig mycket sällan. Med hjälp av HisKi hittas endast 325 vigslar där en löspersons giftermålspartner inte bar epitetet *lös*. Av dessa berörde 207 giftermål lösa män och 118 lösa kvinnor. Även dessa tal är anspråkslösa, om de kontrasteras med de ovan nämnda drygt 1,2 miljoner tidigmoderna giftermålen.

Beteckningen *lösdrivare* tycks försvinna från kyrkoböckerna under 1880-talet. Den här förändringen kan förstås vara skenbar och bero på HisKis ofullständiga status i synnerhet rörande tiden efter 1850, men försvinnandet kan också vara verkligt och förklaras genom några viktiga lagreformer under 1800-talet senare hälft: År 1865 avskaffades tjänstetvånget och definitionen av lösdriveri separerades från laga försvar i så måtto att bara oanständigt, oregerligt och lättjefullt leverne föranledde att en individ skulle klassas som lösdrivare. År 1883 avskaffades slutligen också det laga försvaret. Människor kunde fortfarande betraktas och gripas som lösdrivare och skickas till allmänt arbete, men kriteriet var inte längre avsaknad av anställning och kringflackande livsstil – de skulle även föra osedligt eller vanartigt leverne. Löst leverne kopplades nu alltså först och främst till ett levnadssätt som avvek från den officiella moral- och normkodexen. Vad som var

osedligt förblev visserligen odefinierat och detta lämnade utrymme för vitt skilda tolkningar på det lokala planet.[23] Men det är tänkbart att lagreformen och de nya mildare attityderna kan ha fått prästerna att ändra terminologin i sin bokföring.

Även om lösdrivartermen inte kan beläggas i längderna efter 1880-talet, fortsatte flera kyrkoherdar att karakterisera åtskilliga personer som lösa, det vill säga att termer som *löskarl* och *löskvinna* fortsatte att användas ännu under det tidiga 1900-talet. Följaktligen finner vi 1 073 löspersoner i längderna över döda och begravda mellan 1647 och 1920, 325 löspersoner i längder över lysta och vigda mellan 1728 och 1905 samt 2 529 löspersoner i längder över födda och döpta, alltså som mödrar och fäder till nyfödda, mellan 1649 och 1912. Den mellersta kategorin var den minsta och också uppgifterna om vigda löspersoner börjar senare än uppgifterna om deras frånfällen eller deras barn. Också detta tycks tyda på att det inte var vanligt att löst folk gifte sig.

Delvis är det dock fråga om ett skenbart fenomen, ty sådana termer som *inhysing* och *lös* stod nära varandra, trots att det i princip var fråga om två skilda kategorier: inhyseshjonen var inhysta och således en del av lokalsamhället, medan löspersonerna och i synnerhet lösdrivarna stod utanför det. Inhyseshjon var individer som inte ägde fast egendom och som bodde i någon annans hushåll. Om de var arbetsföra kunde de arbeta i gengäld för sitt uppehälle, men i motsats till pigor och drängar var inhyseshjonen inte formellt anställda.[24] Terminologin var dock inte helt klar för de samtida, inte ens för prästerna och de myndigheter som ansvarade för folkbokföringen: till exempel backstugusittarna, som hade fått ett enkelt boningshus och ett stycke jord till sitt förfogade, kunde ibland räknas bland inhysingarna.[25] Därtill innehöll folkmålen och de lokala språkbruken en hel del vaga och överlappande benämningar på människor i den samhälleliga marginalen, till exempel *huskvinna*, *husman*, *itsellinen*, *joutolainen*, *kesti*, *köyhäläinen*, *loinen* och *löysäläinen*.[26]

HisKi innehåller för tillfället upplysningar om 16 158 inhysingars giftermål, alltså många gånger fler än upplysningarna om löspersoners giftermål. Detta kan givetvis tolkas så att det var lättare för inhyseshjonen att ingå äktenskap tack vare att de hade en något fastare förankring i lokalsamhället än de som betraktades som lösa. Lucia Tubain och Johan Mickoin som kallas för lösdrivare i vigsellängden inskrevs

i förteckningen över socknens inhysingar.[27] Men betyder detta att deras status verkligen hade förändrats? Hade de före sin vigsel skaffat sig ett varaktigare boende? Eller kunde *lös* och *inhyses* användas som utbytbara termer, praktiskt taget synonymt?

Dessa frågor kan belysas med ett exempel från Hollola i södra Tavastland: där omnämner doplängden ett par där både mannen och kvinnan har försetts med beteckningen *lösdrivare*. Detta hände när paret hade fått en son i oktober 1817. Vid det här laget var parterna inte gifta. Men när paret gifte sig i december samma år bar brudgummen titeln *spannmålstorpare* och bruden kallades för *inhyseskvinna*.[28] Dopnotiserna om parets barn från senare år visar att faderns titlar skiftade igen, först till *inhysing häradsrisare*, det vill säga att han hade i uppdrag att verkställa de utdömda spöstraffen, och därefter till blott *inhysing*.[29] Också det här exemplet visar hur gränsen mellan *lös* och *inhyses* på den förmoderna landsbygden kunde vara överstiglig och diffus. Men det verkar också ha varit så att livet som inhysing uppfattades som en mer etablerad tillvaro än livet som lös. Om ett giftermål kom till stånd var den gifta löspersonen inte längre officiellt nödvändigtvis en löspersonen, även om hans eller hennes liv fortsatte i den samhälleliga marginalen.

De 325 giftermål som berörde löspersoner mellan 1725 och 1905 presenteras i Figur 1. Staplarna i figuren bör granskas dels mot inmatningsläget i HisKi, dels mot händelser i det tidigmoderna Finland. De äldsta kyrkoarkiven innehåller luckor och många handlingar förstördes under stora ofreden (1713–1721). Den förnyade ryska ockupationen under lilla ofreden (1742–1743) var inte lika kaotisk och våldsam.[30] Men med hänsyn till källmaterialets beskaffenhet bör den statistik som kan rekonstrueras med hjälp av databasen HisKi betraktas vara pålitligast för åren mellan cirka 1750 och 1850. Att lösa personer inte skulle ha slutit några som helst äktenskap under 1850-talet torde bara vara en villa i statistiken och bilden torde förändras när HisKi kompletteras. Också den sjunkande trenden efter 1870-talet kan se överdriven ut: samtidigt som den samhälleliga moderniseringsprocessen fortskred fanns det allt mindre behov av en bokföringsterminologi som använde löshet som ett sorteringskriterium. Det kan med andra ord ha rört sig mer om en förändring i språkbruket än i människornas faktiska livsbetingelser.

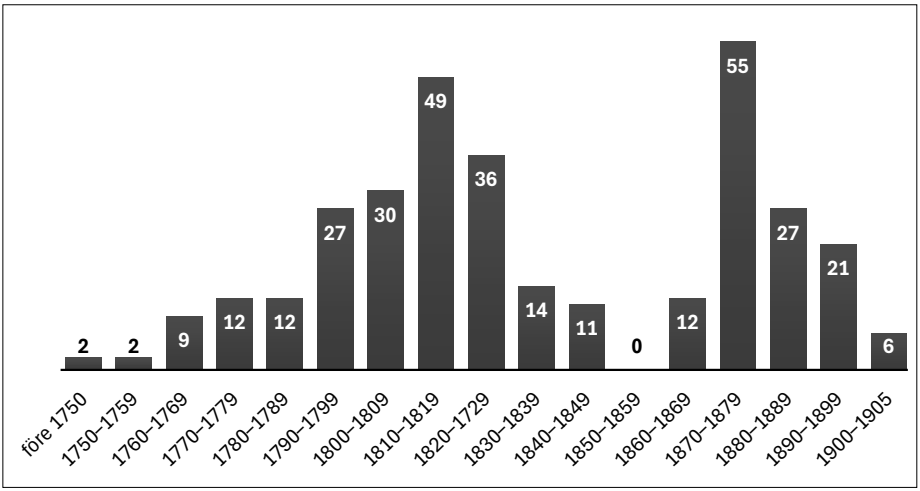

Figur 1. Lösa personers giftermål i Finland 1725–1905.
Källor: HisKi- och Karelen-databaserna.

Trots dessa reservationer är det iögonenfallande att lösa personers giftermålsfrekvens verkar ha kulminerat under 1870-talet, alltså också under en tid som bara bristfälligt täcks av HisKi i nuläget. En annan nästan lika intensiv period för löst folks giftermål var 1810-talet.

Den intensiva giftermålstakten under både 1810- och 1870-talen kan tolkas som en avspegling av två svåra perioder: finska kriget 1808–1809 och de stora missväxt- och nödåren 1866–1868.[31] Fast bägge omvälvningarna minskade invånartalet i landet och den senare inte minst i de fattiga skikten, kan de ha ökat antalet löspersoner. Således vore det statistiskt förståeligt att även antalet lösa män och kvinnor som gifte sig blev större. Under svåra tider kan också behovet av att få skydd i form av äktenskap ha varit större bland löskvinnor. En möjlighet är också att prästerskapets och omgivningens attityder kan ha blivit mer toleranta gentemot lösa personers äktenskap – kanske det fanns många fler än bara Anders Chydenius som hade svårt att acceptera att fattiga människor primärt betraktades som en arbetskraftsreserv. Det har konstaterats i den tidigare forskningen att inte alla präster tyckte om sin plikt att rapportera om löspersoners närvaro och numerär till de världsliga myndigheterna.[32] Kyrkoherdarna kan också ha blivit ivri-

gare att yrka på äktenskap när de hade uppdagat utomäktenskapliga förhållanden. Deras främsta motiv kan ha varit viljan att återinföra social ordning efter kaotiska perioder. Åtskilliga faktorer och motiv kan alltså ha medverkat i processerna, alla åt samma håll.

Könets och arbetsbakgrundens betydelse för giftermålsmöjligheter

Lösa kvinnor gifte sig betydligt mer sällan än lösa män under det undersökta tidevarvet: deras antal var bara 118, medan lösa mäns motsvarande antal var 207. Antalet lösa kvinnors äktenskap motsvarade således bara drygt 57 procent av antalet lösa mäns äktenskap. Den numerära skillnaden kan förklaras på två sätt: antingen var det svårare för löskvinnor att bli gifta eller så fanns det flera män än kvinnor bland de lösa skikten. Dessa förklaringar utesluter nödvändigtvis inte varandra. Även en tredje förklaring kan ha spelat en roll: det fanns kanske även präster som tyckte att en löskvinna som lyckats bli gift borde klassas som någonting annat än som en lös individ. Kanske det kändes lättare att stämpla i synnerhet män som lösa.

Tabell 1. Gifta lösa mäns sociala kategorier i vigsellängderna från 1725–1905

lös(karl)	90
lös änkling	26
lös ungkarl	25
lös arbetare	25
lösdrivare	20
lös dräng	19
lös torpare	1
lös smed	1
totalt	207

Källor: HisKi- och Karelen-databaserna.

De flesta gifta löskarlars bakgrund förblir oklar såsom Tabell 1 visar. Deras namn har försetts med titlar eller statusangivelser i vigsellängderna, men kopplingarna till alla slags näringar är svaga och sällsynta.

Tabell 2. Lösa mäns giftermålspartner indelade i olika kategorier 1725–1905

piga	47	torparänka	1
bonddotter	31	båtsmansänka	1
änka	24	bonddotter piga	1
deja	18	bonddotter deja	1
torpardotter	8	snickardotter	1
tjänstepiga	6	skräddardotter	1
löskvinna	5	soldatdotter	1
bondeänka	4	jägardotter	1
inhyseskvinna	3	lotsdotter	1
inhysesänka	3	nybyggardotter	1
inhysesdotter	3	f.d. båtsmansdotter	1
soldatänka	3	ogift dotter	1
f.d. piga	2	landbondedotter piga	1
hemmansdotter	2	bondesyster	1
tjänstejungfru	1	fabriksarbeterska	1
inhysespiga	1	lösdrivare	1
deja smedsdotter	1	oviss	28
bondemågsänka	1	totalt	207

Källor: HisKi- och Karelen-databaserna.

Uppenbarligen var lösheten i sig en tillräckligt noggrann statusangivelse ur bokförarnas synvinkel. Bland männen påträffas sådana som redan hade varit gifta och nästan lika många för vilka äktenskapet var det första.

Prästerna har dock i verkligheten använt något brokigare karakteriseringar än vad som direkt framgår av Tabell 1. Abraham Jöransson till exempel kallas för både *lösdrivare* och *lös dräng* i 1815 års vigsellängd från Asikkala och Johan Henrik Pitkänen karakteriseras som *lösdrivare ungkarl* i 1878 års längd från Kaavi. Vid upprättandet av Tabell 1 har män med en änklings eller en ungkarls status betraktats som separata kategorier från den stora majoritet som betecknats som löskarlar utan angivelse som civilstånd. Därtill har män vilkas namn har försetts

med mer detaljerade sociala eller yrkesbetecknande markörer klassificerats som egna kategorier, alltså som lösa arbetare, lösa drängar och så vidare. Det kan konkluderas att långt ifrån alla av dem var lösdrivare i ordets traditionella bemärkelse: det verkar också ha funnits mer eller mindre tillfälligt arbetslösa bland dem.

De flesta kvinnor som gifte sig med lösa män har blivit försedda med statusangivelser som är noggrannare än deras makars i det avseendet att de ofta innehåller uppgifter om faderns yrke, vilket kastar ljus över den sociala bakgrunden (Tabell 2). Så är fallet för 32 procent av samtliga brudar i den här gruppen. Den största enskilda undergruppen utgjordes dock av kvinnor som karakteriserats som pigor. Termen är tvetydig, men senast under 1800-talet torde den ha hänvisat först och främst till tjänstekvinnor, eftersom kyrkoböckerna i övrigt vimlar av termer som karakteriserar kvinnor som döttrar till många olika slags manliga yrkesutövare. Också sådana exempel som Carin Frosteras titlar *bondedotter* och *piga* i Kuopio landsförsamlings vigsellängd från 1778 tyder på att termen *piga* inte längre användes för att ange blodsband. Om även dejorna och alla de som hade beteckningen *piga* räknas ihop hörde allt som allt 79 vigda löskvinnor till den grupp som utförde eller hade utfört kroppsarbete mot lön i något hushåll. Därtill har en brud karakteriserats som fabriksarbetarska. Men i övrigt hänvisar 70 titlar hos dessa 207 kvinnor uteslutande till agrara näringar och det är tänkbart att det fanns många landsbygdskvinnor även bland de som bokfördes som pigor.

Lösa män kunde alltså inte sikta särskilt högt när de valde äktenskapspartner. De gifte sig förståeligt nog inte med några högreståndskvinnor och ingen av deras hustrur kom från köpmans-, tjänstemanna- eller prästfamiljer. Tiotals löskarlar gifte sig dock med kvinnor som hade någon koppling till de jordägande skikten, men det är inte säkert att äktenskap med en bondedotter automatiskt medförde att löskarlen själv kunde bli bonde. De bästa chanserna till detta hade de fyra män som gifte sig med kvinnor som betecknades som bondänkor. Inte heller garanterade ett giftermål med en torpardotter att löskarlen kunde etablera sig som torpare efter svärfaderns frånfälle. Många av de kvinnor som har benämnts som döttrar till olika yrkesutövare kan i själva verket ha löpt risken att sjunka ner i de obesuttna skikten och bland inhysingarna, i synnerhet om de hade äldre syskon vid liv.

Tabell 3. Gifta lösa kvinnors sociala kategorier i vigsellängderna från 1725–1905

löskvinna	72
lös ogift kvinna	22
lös piga	10
lös änka	8
lösdrivare	2
lös inhysingsdotter	1
lös f.d. tjänarinna	1
löskarls/löspersons dotter	2
totalt	118

Källor: HisKi- och Karelen-databaserna.

I nio fall gifte sig lösa män faktiskt med inhyseskvinnor. Detta styrker bilden av en verklighet där det inte fanns någon stor skillnad mellan kategorierna *lös* och *inhyses*.

Bokföringsmässiga karakteriseringar av de löskvinnor som gifte sig under den undersökta tidsperioden presenteras i Tabell 3. I sex fall rörde det sig om löskvinnor som gifte sig med löskarlar och vice versa. Jämfört med hur gifta löskarlar karakteriseras i vigsellängderna kan det konstateras att statusangivelserna för gifta löskvinnor inte innehåller en lika stor terminologisk variation. Visserligen kunde lösa kvinnor även kallas för *lösa kvinnopersoner* eller endast för *lösa*, men den knappare terminologin avslöjar att prästerna inte brydde sig särskilt mycket om detaljerna kring deras samhälleliga bakgrund. Statusangivelserna är faktiskt noggrannare för de kvinnor som gifte sig med löskarlar, men när det var fråga om löskvinnor som ingick äktenskap verkar prästerna ha tolkat sådana brudar först och främst som kvinnor utan anställning, utan fast boende och dittills även utan make, alltså bara som löskvinnor. Men inte ens sådana kvinnor saknade nödvändigtvis manliga förmyndare: i somliga fall har det uppgetts att en ung löskvinnas fader hade gett sitt samtycke till giftermålet.[33]

Namnen på löskvinnornas brudgummar har försetts med statusangivelser som är noggrannare än de gifta löskarlarnas, men inte lika noggranna som de gifta löskvinnornas: det förekommer relativt detalj-

erade yrkestitlar, men faderns yrke omnämns bara för 17 procent av brudgummarna – antagligen rörde det då sig om ungkarlar (Tabell 4). Löskvinnornas äktenskapsstrukturer påminner om löskarlarnas i det att kvinnorna inte heller nådde särskilt högt i de samhälleliga hierarkierna. Deras vanliga äktenskapspartner var drängar, bondesöner, arbetare, inhyseskarlar, löskarlar och torpare. Vi kan ana den agrara sfären i bakgrunden, även om bara två löskvinnor blev hustrur till bönder. Också här saknas representanterna för de högre stånden och de finare yrkena helt. För de flesta löskvinnor var äktenskapet ingen garanti för social mobilitet uppåt. Men detta är inte heller förvånande med tanke på löskvinnors låga sociala status: ur ekonomiska och sociokulturella synvinklar var de inte lukrativa giftermålspartner.

I Korsnäs på den österbottniska kusten gifte sig sju löskvinnor med svenska arbetskarlar under loppet av några få år, 1893–1895. Därtill gifte sig en löskvinna med en svensk torpare och en annan löskvinna med en ung man som tydligen hade besökt Förenta staterna. Några av dessa par vigdes i Sverige.[34] Det verkar ha varit fråga om rörliga säsongsarbetare eller arbetssökande och omvänt är det sannolikt att några av dessa Finlandsfödda brudar hade arbetat till exempel som pigor på andra sidan Bottniska viken och träffat sin blivande make där.

Tabell 4. Lösa kvinnors giftermålspartner indelade i olika kategorier 1725–1905

dräng	42	inhysesson	2
bondson	12	lös dräng	2
arbetare	12	f.d. dräng	1
inhyseskarl	12	backstugukarl	1
torpare, torpareänkling	10	lös backstugukarl	1
löskarl, lös änkling	8	skomakarlärling	1
bondeänkling	2	sjöman	1
torparson	2	skeppare	1
nybyggarson	2	ängsvakt	1
arrendatorson ungkarl	2	oviss	1
soldat	2	totalt	118

Källor: HisKi- och Karelen-databaserna.

Den agrara sfären gav fler möjligheter

De geografiska dimensioner som anknöt till löspersonernas giftermål gällde inte bara deras rörlighet. För det första: när man granskar de församlingar i vilka lösa män och lösa kvinnor gifte sig märker man snabbt att det uteslutande rörde sig om ett agrart fenomen. Enligt uppgifterna i HisKi har ingen som karakteriserades som lösperson gift sig i någon av Finlands städer. Saken torde ha att göra med det tidigmoderna Finlands agrara karaktär: cirka 95 procent av finländarna bodde i agrara samhällen i början av 1700-talet och ännu i slutet av 1800-talet utgjorde lantborna en klar majoritet med cirka 85 procents andel.[35] Följaktligen bör det ha funnits fler löspersoner på landsbygden än i städerna. Mot den här bakgrunden är det förståeligt att de status-angivelser som löspersoner och deras äktenskapspartner försågs med i vigsellängderna oftare hänvisar till agrara än urbana näringsformer.

Å andra sidan är det känt att lösdrivarna inte stannade bara på landsbygden. Många arbetslösa och kringstrykare riktade sina steg mot städer i hopp om bättre försörjningsmöjligheter.[36] Därför kunde man förvänta sig att åtminstone några löspersoner blev vigda i stads-kyrkor. Att så inte var fallet kan bero på att den sociala kontrollen kan ha varit strängare i städerna: myndigheterna var mer närvarande där än på landsbygden och det kan ha varit lättare att förvisa löst folk från städer än från landsorter.[37] Prästerna i stadsförsamlingarna kan även ha intagit en mer negativ inställning gentemot löspersoners giftermål.

Det kan faktiskt ha förekommit regionala skillnader i attityderna gentemot löst folks giftermål även på landsbygden. Landskapsvis förekom löspersoners giftermål i hela Finland, även om fenomenet verkar ha varit okänt i de nordligaste delarna av Lappland, alltså i trakterna norr om Sodankylä. Men i övrigt verkar det inte ha varit stora skillnader mellan östra och västra Finland, mellan skärgården och fastlandet eller mellan svensk- och finskspråkiga bygder (Karta 1 och Karta 2).

Det verkar emellertid ha existerat ett stort område i inlandet där inga lösa män eller lösa kvinnor veterligen vigdes till äktenskap. Det rör sig om de norra delarna av landskapen Tavastland och Savolax. Det är möjligt att bilden blir en annan när HisKi kompletteras, men å andra sidan är redan den här bilden rätt så trovärdig rörande tiden före 1850.

Det finns många tänkbara orsaker till avsaknaden av löspersoners giftermål i dessa mestadels agrara trakter. För det första rörde det sig om områden där antalet fattiga växte snabbt.[38] Kanske den vitt utbredda sociala misären tvingade invånarna till större noggrannhet angående vilka de ville gifta sig med. Det kan också ha förekommit större lokalt motstånd från de besuttna skikten mot tillökning inom lägre samhällsgrupper även om detta inte känns sannolikt med tanke på hur allmänt det var att ha inhysingar i hushållen.[39] Det förekom också drygt 3 000 giftermål där åtminstone den ena parten var inhysing enbart i Savolax under den undersökta perioden enligt HisKi. Lokalsamhällena kan dock ha sett med oblida ögon på sådana äktenskap som ökade antalet kringvandrande löspersoner. Också de lokala prästerna kan ha delat dylika åsikter. Under tiden 1788–1879 gav lagstift-

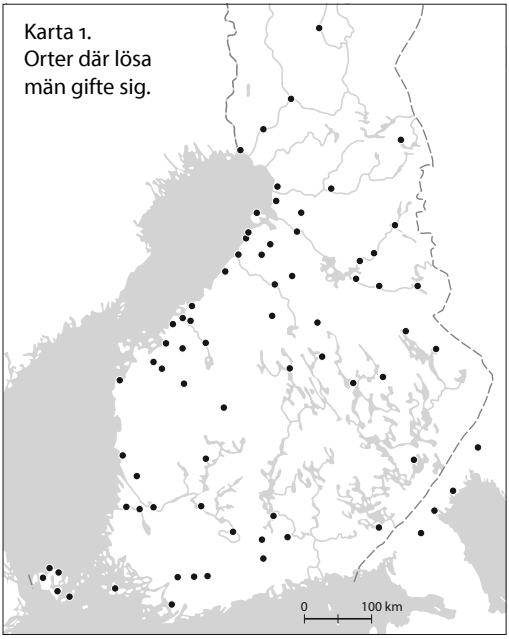

Karta 1.
Orter där lösa
män gifte sig.

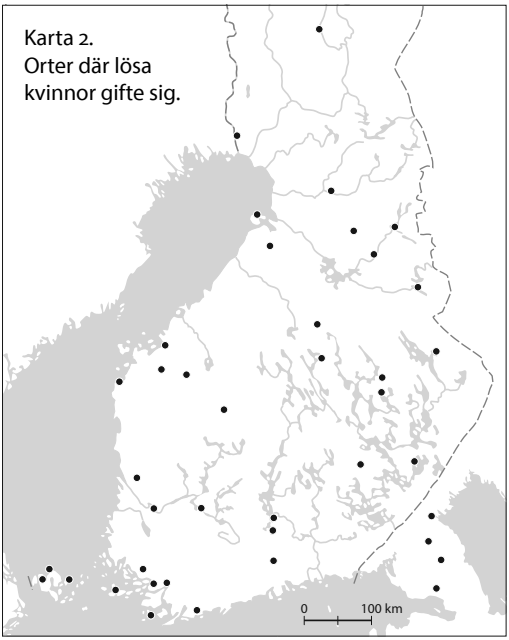

Karta 2.
Orter där lösa
kvinnor gifte sig.

Källor: HisKi- och Karelen-databaserna. Kartorna är ritade av Kauko Kyöstiö. Gränslinjerna på båda kartorna är moderna riksgränser; Finlands östgräns genomgick åtskilliga förändringar under 1700–1800-talen.

ningen församlingarna rätt att hindra medellösa personer från att flytta till deras marker.[40]

Frånvaron av äktenskap mellan löspersoner kan emellertid vara bara en illusion: i de perifera delarna av Tavastland och Savolax kan det ha varit vanligare att använda termer som motsvaras av svenskans *inhysing* när löspersoner omtalades. Det lokala språkbruket kan ha fått också präster att i sin bokföring använda andra statusangivelser än sådana som fokuserade på löshet. En nästan samtida undersökning av de fattigare skiktens levnadsförhållanden på landsbygden i östra Finland gör gällande att tjänstehjonen gifte sig unga men senare blev inhysingar.[41] Det kan också ha varit så att inte alla löspersoner ens önskade gifta sig. Till exempel Lucia Tubain och Johan Mickoin hade fått tre barn innan de ingick äktenskap med varandra och det är inte säkert om initiativet var deras eget.

Lucias och Johans väg till äktenskap

De lösa män och kvinnor som gifte sig hade alla individuella levnadslopp, men en kort analys av Lucia Tubains och Johan Mickoins liv konkretiserar hur ett sådant leverne kunde se ut och under vilka omständigheter äktenskap kunde ingås. Såsom det framgår av notisen i vigsellängden, hade Lucia och Johan inlett sitt samliv redan före giftermålet. Det kan utläsas av nordkarelska doplängder att paret hade bott tillsammans i minst tre år. Då hade de varit bosatta i grannsocknen Ilomants. Lucia hade fött åtminstone sex oäkta barn till fyra olika män, av vilka de tre sista var Johan Mickoins. Födslarna hade ägt rum 1749, 1752, 1754, 1757, 1760 och 1762.[42] Ett drygt år efter giftermålet, i augusti 1764, födde Lucia en dotter som fick namnet Margeta, men barnet dog snart.[43] Det är möjligt om än inte säkert att bara döttrarna Catharina och Birgitta uppnådde vuxen ålder. Lucia förlorade i varje fall åtminstone de övriga barnen. Sönerna Petter och Johan dog 1753 respektive 1759 och sönerna Anders och Johan, som alltså hade fått samma namn som en tidigare avliden bror, avled under vintern och våren 1763.[44]

Notiserna rörande barnens dop och begravningar visar att Lucia förde ett kringflackande liv: hon bodde i Ilomants kyrkby åtminstone 1749 och 1752–1753, i Lieksa kyrkby i Pielisjärvi 1754, igen i Ilomants

kyrkby 1757, i Koitere by i Ilomants 1759 och återigen i Ilomants kyrkby 1760 och 1762. Rörligheten kan i själva verket ha varit större än vad som framgår av källorna, ty längderna omnämner bara byarna och Lucia och hennes familj kan ha bott på flera olika gårdar också innanför samma byar. I samband med den andre Johans dop i november 1760 har kyrkoherden tillagt ortnamnet ”Pielis” i notisen, vilket kan tyda på att familjen nyligen hade kommit därifrån eller var på väg tillbaka dit.[45] Husförhörslängder och mantalslängder som vanligtvis också kastar ljus över boendeförhållanden är av ringa hjälp för granskningen av Johans och Lucias rörelser, eftersom de första bevarade husförhörslängderna rörande Ilomants är från 1777, och rörande Pielisjärvi finns det en lucka i husförhörslängderna mellan 1746 och 1762. Mantalslängder i sin tur blev upprättade för norra Karelen först från och med början av 1800-talet.[46]

Den förmoderna tidens kvinnor har i regel lämnat färre spår efter sig i källorna, i synnerhet om de hörde till de lägre samhällsskikten, men det är faktiskt lättare att följa Lucias än Johans rörelser, eftersom hon hade ett för- och efternamn som var rätt så sällsynta i östra Finland. Johan däremot verkar ha haft flera samtida namnar i de östliga socknarna, vilket försvårar spårningsarbetet. De handlingar som anknyter till in- och utflyttning i Ilomants och Pielisjärvi omnämner varken Lucia Tubain eller Johan Mickoin, så vi kan inte veta om de hade flyttat från en annan ort till Ilomants. Med hänsyn till namnbeståndet i de östfinska kyrkoböckerna verkar släktnamnen Mikkoinen och Tuupainen i olika varianter ha förekommit sporadiskt i Ilomants och Pielisjärvi, så det är möjligt att både Lucia och Johan härstammade från de närliggande trakterna.

Någon gång mellan den lille Anders dop, alltså den 29 oktober 1762, och hans död den 12 februari 1763, flyttade Lucia och hennes familj till Pielisjärvi, åtminstone inledningsvis till Lieksa kyrkby. Kyrkoherden i den nya församlingen – den berömde och självmedvetne Jakob Stenius den äldre (1704–1766), också känd som Korpi-Jaakko (Kärr-Jakob) därför att han även ägnade sig åt nybyggaraktiviteter – antecknade Lucia och Johan i den förteckning över hela socknens inhysingar som ingick i husförhörslängden från och med 1763. Kyrkoherdens son och efterföljare Jakob Stenius den yngre (1732–1809) tillämpade samma luddiga bokföringspraxis. Vi kan alltså inte veta exakt var Lucia och Johan bodde i Pielisjärvi.[47]

Jakob Stenius den äldre antecknade dock Lucias och Johans födelseår: 1724 respektive 1791.[48] Åtminstone det sistnämnda är tydligen felaktigt – Stenius avsåg kanske att skriva 1691 eller 1701 eller 1711 eller 1719 eller 1721 eller något annat. Johan kan alltså ha varit 3 eller till och med 33 år äldre än Lucia. Vi kan dock inte veta hur gammal han egentligen var; hela hans bakgrund förblir en gåta. När Jakob Stenius skrev ner Lucias och Johans namn i vigsellängden tyckte han i varje fall att Johan var ålderstigen, eftersom han karakteriserade Johan som gamle ”lösdrifwaren” ifrån Ilomants. För den cirka 39-åriga Lucia antecknade han på samma sätt.[49] Han kan ha åsyftat hennes status som inflyttad lösdrivare, men han kan ha betraktat även henne som gammal – kanske det hårda livet hade satt sina spår eller så kopplade Stenius hennes lösdrivarstatus med ålderdomen. Det fanns flera kriterier för tolkningar av ålderdomen i den förmoderna tiden och en människa kunde faktiskt bli betraktad som gammal redan vid cirka 40 års ålder.[50] En annan tolkningsmöjlighet är att ordet gammal syftade på parets status som före detta lösdrivare – de hade ju ”avancerat” till varaktiga inhysingar.[51]

Efter den lille Johans begravning den 15 maj 1763 besökte paret Pielisjärvi kyrka för att gå till nattvarden den 25 maj.[52] Giftermålet kan ha haft något att göra med att Lucia och Johan bytte församling eller med att de förlorade sina söner. Kanske paret hade lyckats skaffa sig ett varaktigare boende, kanske de tolkade de återkommande dödsfallen bland barnen som ett tecken eller som en varning – vi kan bara gissa. Det förblir också ovisst om idén till äktenskapet var deras egen eller om den initierades av någon i deras närkrets eller om det var någonting som den i många ärenden nitiske kyrkoherden ville driva fram när han blev varse nya församlingsbor, i synnerhet sådana som levde tillsammans. Den 24 juni 1763 blev Lucia Tubains och Johan Mickoins samliv i varje fall normenligt.

Parets äktenskap varade knappt sju år. Johan Mickoin dog i Lieksa by i Pielisjärvi år 1770 ”av ålderdom” såsom orsaken har angivits i dödslängden, där han benämns fattig inhysing. Lucia förblev i Lieksa och efterföljde sin make sex år senare; hon hann bli 51 år gammal.[53]

För en forskare som analyserar marginaliserade arbetslösa människors möjligheter till giftermål ter sig äktenskapet mellan Lucia och Johan som exceptionellt först och främst därför att de två hörde till de

fåtaliga tidigmoderna finländare som karakteriserades som lösdrivare men som gifte sig trots sin svaga samhälleliga position. Dylika individer som sticker ut ur mängden och källorna brukar lämpa sig utomordentligt bra som exempelgestalter för mikrohistoriska analyser: genom att kontextualisera deras liv och verksamhet får vi information även om det som var vanligt och typiskt. Lucia och Johan har således fått personifiera det ”exceptionellt typiska” i förmoderna hem- och arbetslösa finländares vardag i det här kapitlet.[54]

Sammanfattande analys

Om det förekom avoghet mot löst folks giftermål, kan de lägre skiktens svar på dylikt förtryck ha varit inofficiella parförhållanden – sådana som Lucia Tubains och Johan Mickoins medan de ännu bodde i Ilomants. Samboförhållanden kan ha förekommit också annars, helt oberoende av om det fanns motstånd mot medellösa individers äktenskap eller inte. I perifera agrara områden var det ofta långt till kyrkor och präster. Det ringa antalet giftermål bland löspersoner kan alltså åtminstone delvis bero på att småfolk nöjde sig med samboförhållanden och att prästerna i några undantagsfall lockade eller tvingade dem till äktenskap.

Det kan också ha varit så att lokalsamhällena eller de lokala prästerna hade en annan syn på löshet i det perifera inlandet. Kanske de till exempel antecknade sådana personer som inhysingar som deras yrkesbröder i andra församlingar betraktade som löst folk. Det rörde ju sig om människor i mer eller mindre samma slags sociala position, alltså fattiga män och kvinnor utan egen bostad och utan fast anställningsförhållande. När allt kommer omkring kan löspersonernas låga giftermålsfrekvens vara bara skenbar. Kanske de flesta präster redan före 1865 och 1883 års lagreformer helst valde mindre nedsättande benämningar, alltså andra än sådana som hänvisade till lös status, när de nedtecknade förrättade vigselakter i församlingarnas böcker. De kan också ha tolkat vigda löspersoner som etablerade medlemmar av lokalsamhället och därför valt andra statusangivelser. Detta kan förklara även den uppenbara obalansen mellan könen bland de 325 äktenskap som är förknippade med löspersoners giftermål mellan 1725 och 1905: det kan vara så att största delen av löspersonerna faktiskt var

män, men att många präster tolkade äktenskapet som något som ”förhöjde” löskvinnan, om inte högre så åtminstone till en inhysing. Många äktenskapsbeslut byggde möjligen på förbättrade och mer permanenta boende- och arbetsförhållanden, vilket i sin tur gör det förståeligt att inhysingars äktenskap förekom vida oftare än löspersoners.

Det är i varje fall iögonenfallande att löspersoners äktenskap helt saknas i vigsellängderna från städerna. Förklaringen återfinns säkerligen i olika slags mentala klimat och effektivare social kontroll, vilket inte gynnade dylika äktenskap och rentav hindrade dem. Trots ”luckan” i inlandet ter sig landsbygden i allmänhet som en tolerantare miljö.

Fastän lagar och förordningar definierade vilka som borde betraktas som lösdrivare var lösheten en bredare företeelse, något som redan framkommer av den terminologiska rikedomen i synnerhet på landsbygden. Lösheten var varken en stabil eller objektiv egenskap. Det förekom variationer i graden av löshet redan därför att några löspersoner var främlingar och andra var bekanta i sina lokalsamhällen. Det fanns inte heller i praktiken någon skarp skillnad mellan löspersoner och inhysingar. De brokiga benämningarna döljer såväl riktiga landstrykare som mer fastboende individer, till exempel drängar och pigor som tillfälligt var utan anställning eller äldre arbetsfolk som hade förlorat sin arbetsförmåga och höll på att sjunka ner bland inhysesfolket.

De termer som förekommer i vigsellängderna anger först och främst kyrkoherdarnas tolkningar och attityder till löshet. Trots det är det markant att löspersoners giftermål ter sig som en fullkomligt agrar företeelse och att det trots detta saknas uppgifter om löspersoners giftermål i ett stort agrart inlandsområde. Förklaringar till de uppdagade strukturerna, som är delvis motstridiga, torde anknyta dels till lokala attityder gentemot arbetslöshet och rörlighet och dels till lokala terminologiska och bokföringsmässiga traditioner. Det behövs fortsatta analyser, till exempel kvantitativa studier som kastar ljus över den regionala giftersmålspraxisen för de människor som kallades för inhysingar, men det krävs också kvalitativa granskningar av hur enskilda kyrkoherdar och myndigheter på olika platser förhöll sig till människor i marginalen och om det finns exempel på att de förhöll sig negativt till medellösa individers äktenskapsbegäran.

Noter

1. Längd över lysta och vigda 1741–1764 den 24 juni 1763, TK 1340, bild 22, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13190&pnum=22. Lucias och Johans levnadshistorier behandlas utförligare senare i det här kapitlet.
2. Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli*, s. 38.
3. Hammarskjöld, *Om Lösdrifvare*, s. 44–46; Hafström, ”Löskarlar: Sverige”, s. 150–151.
4. SDHK 2007, https://sok.riksarkivet.se/sdhk?EndastDigitaliserat=false&SDHK=2007; Hammarskjöld, *Om Lösdrifvare*, s. 46–47; Strindberg, *Svenska folket* 1, s. 168.
5. Schück & O:son Nordberg, *Stockholm vid 1400-talets slut*, s. 46–48.
6. ”Jtem løper løsker man ella kona bort aff bergheno…” – SDHK 6705, https://sok.riksarkivet.se/sdhk?EndastDigitaliserat=false&SDHK=6705.
7. Sökordet ”lösker man”, *Förvaltningshistorisk ordbok*, https://fho.sls.fi/uppslagsord/14247/losker-man/; Sökorden ”löskarl”, ”löskona” och ”löskvinna”, *Svenska Akademiens Ordbok*, https://www.saob.se/artikel/?seek=l%C3%B6skarl&pz=1#U_L1757_189333, https://www.saob.se/artikel/?seek=l%C3%B6skona&pz=1#U_L1757_190018 och https://www.saob.se/artikel/?seek=l%C3%B6skvinna&pz=1#U_L1757_190411; Sökorden ”löska” och ”lösker”, *Fornsvensk lexikalisk databas*, https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/, sökorden ”löska” och ”lösker”.
8. Hammarskjöld, *Om Lösdrifvare*, s. 48–79; Ståhlberg, *Irtolaisuus*, s. 1–21; Haatanen, *Suomen maalaisköyhälistö*, s. 28; Wilmi, *Isäntäväet ja palvelusväen pito*, s. 62–76; Pulma, ”Irtolaiseksi joutumisen riski”, s. 266–278. Om begreppet ”laga försvar” se även *Förvaltningshistorisk ordbok* på adressen https://fho.sls.fi/uppslagsord/12002/laga-forsvar/.
9. Haatanen, *Suomen maalaisköyhälistö*, s. 14; Pulma, ”Irtolaiseksi joutumisen riski”, s. 279.
10. Chydenius, *Tankar*, s. 11.
11. Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s. 177; Pylkkänen, ”Forming the Marital Economy”, s. 76–79.
12. Pulma, ”Vaivaisten valtakunta”, s. 47–48.
13. Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space*; Lamberg, ”Lurendrejare, rymlingar och solochvårare”; Miettinen, *Piikojen valtakunta*; Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige*; Ojala-Fulwood, *Perhe ja verstas*; Wassholm & Östman (red.), *Att mötas kring varor*; Annola, *Säädyttömät*. Löshet berörs även i forskningsprojektet *Vågor av förvisning – reglering och praktiker i norra Europa ca 1450–1900*, https://www.abo.fi/projekt/vagor-av-forvisning-reglering-och-praktiker-i-norra-europa-ca-1450-1900/.

14. Dessa källserier beskrivs utförligt t.ex. i Happonen, *Sukututkimuksen asiakirjaopas*, s. 36–67.
15. HisKi inmatningläget, https://hiski.genealogia.fi/historia/tilanne.php?jako=2&alue=0&alku=&kohta=&kieli=se.
16. Lag om offentlighet i myndigheternas verksamhet 21.5.1999/621, 31 § (23.6.2005/495). Finlex, https://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1999/19990621
17. Digihakemisto, https://digihakemisto.net/; Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/index_sve.htm.
18. Katiha, https://katiha.kansallisarkisto.fi/?kieli=sv.
19. HisKi, https://hiski.genealogia.fi/hiski/337ssx?se+0569+vihityt+4214; Längd över lysta och vigda 1786–1804 den 8 juli 1798, JK 1180, Bild 288, Åbo finska församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=7076&pnum=288.
20. Happonen, *Sukututkimuksen asiakirjaopas*, s. 37.
21. HisKi, inmatningsläget 21.10.2023, https://hiski.genealogia.fi/historia/mse/20231021.html.
22. Hiski, sök med *lös** som ”titel” för båda kontrahenterna, https://hiski.genealogia.fi/hiski/32pal7?se+*+vihityt.
23. Ståhlberg, *Irtolaisuus*, s. 36–38, 116–117, 156; ”Allmänna överläggningsämnen för 1891, 8:nde frågan”; Pulma, ”Köyhästäkö kansalainen?”, s. 192–193; Markkola, *Työläiskodin synty*, s. 20; Sökordet ”laga försvar”, *Förvaltningshistoriska ordboken*, https://fho.sls.fi/uppslagsord/12002/laga-forsvar/.
24. Wilmi, ”Palkolliset ja tilaton väestö”, s. 233–234. Om begreppen ”inhysing” och ”inhyseshjon” se *Förvaltningshistorisk ordbok* på addresserna https://fho.sls.fi/uppslagsord/2298/inhysing/ och https://fho.sls.fi/uppslagsord/3752/inhyseshjon/.
25. Blomstedt, ”Hämäläisyhteiskunta”, s. 113.
26. Haatanen, *Suomen maalaisköyhälistö*, s. 44–45; Pulma, ”Irtolaiseksi joutumisen riski”, s. 270; Miettinen, ”Maaseudun itselliset”.
27. Husförhörslängder 1763–1780, I AA:2, bild 88 (s. 78), 289 (s. 260), Pielisjärvi församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412827&aineistoId=1192152933; https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412465&aineistoId=1192152933.
28. Längd över födda och döpta 1801–1821, den 19 oktober 1817, bild 218, Hollola församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5965050260&aineistoId=1831629478;
Längd över lysta och vigda 1801–1821, den 7 december 1817, bild 34, Hollola församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5965049624&aineistoId=1831629478.
29. Längd över födda och döpta 1801–1821, den 13 juli 1820, bild 262, Hollola församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5965050302&aineistoId=1831629478;
Längd över födda och döpta 1821–1836, den 15 april 1823, bild 82, Hollola församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5965075656&aineistoId=1831651493.

30. Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 316–320, 391–393.
31. Villstrand, *Riksdelen*, s. 272–286; Häkkinen, Ikonen, Pitkänen & Soikkanen, *Kun halla nälän tuskan toi*.
32. Pulma, ”Irtolaiseksi joutumisen riski”, s. 269.
33. T.ex. Lysnings- och vigsellängder 1845–1897 den 3 januari 1896, bild 87, s. 178–179, Korsnäs församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5832844522&aineistoId=1275702344.
34. Hiski, sök med *lös**som hustruns yrke, https://hiski.genealogia.fi/hiski/3391ag?se+0228+vihityt.
35. Villstrand, *Riksdelen*, s. 98–99 ; Haapala & Peltola, ”Elinkeinorakenne 1750–2000”, s. 182, 187.
36. Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli*, s. 119.
37. Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli*, s. 148.
38. Blomstedt, ”Hämäläisyhteiskunta”, s. 81–82, 154; Kaukovalta, *Hämeen läänin historia* I, s. 88–89; Kaukovalta, *Hämeen läänin historia* II, s. 985–987; Wirilander, *Savo*, s. 48–59, 69, 99–102.
39. Hannikainen, ”Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseuduilla”, s. 339.
40. Haatanen, *Suomen maalaisköyhälistö*, s. 34; Pulma, ”Vaivaisten valtakunta”, s. 48.
41. Lilius, *Tilattoman väestön oloista*, s. 10.
42. Längd över födda och döpta 1723–1789 den 5 december 1749, den 22 februari 1752, den 21 februari 1757, den 5 november 1760, den 29 oktober 1762, UK866 Iia1, bild 98, 129, 248, 288, 296, Ilomants församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=98, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=129, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=248, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=288; https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=296; Längd över födda och döpta 1741–1764 den 4 augusti 1754, TK 1340, bild 76, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13184&pnum=76.
43. Längd över födda och döpta 1741–1764 den 7 oktober 1764, TK 1340, bild 136, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13184&pnum=136.

44. Längd över döda och begravda 1723–1789 den 10 juni 1753, den 15 maj 1759, UK866 Iia1, bild 234, 279, Ilomants församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=234, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=279;
Längd över födda och döpta 1723–1789 den 27 mars och den 15 maj 1763, TK 1340, bild 41,43, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13195&pnum=41, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13195&pnum=43.
45. Längd över födda och döpta 1723–1789 den 5 november 1760, UK866 Iia1, bild 288, Ilomants församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=4753&pnum=288.
46. Happonen, *Sukututkimuksen asiakirjaopas*, s. 86.
47. Husförhörslängder 1763–1780, I AA:2, bild 88 (s. 78), 289 (s. 260), Pielisjärvi församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412827&aineistoId=1192152933; https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412465&aineistoId=1192152933; Laasonen, ”Stenius, Jakob d.ä.”; Laasonen, ”Stenius, Jakob d.y.”
48. Husförhörslängder 1763–1780, I AA:2, bild 88 (s. 78), Pielisjärvi församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412827&aineistoId=1192152933.
49. Längd över lysta och vigda 1741–1764 den 24 juni 1763, TK 1340, bild 22, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13190&pnum=22.
50. Vilkuna, *Katse menneisyyden ihmiseen*, s. 37–59.
51. Jfr. de semantiska variationerna som ordet gammal täcker: Sökordet ”gammal”, *SAOB*, https://www.saob.se/artikel/?seek=gammal.
52. Husförhörslängder 1763–1780, I AA:2, bild 88 (s. 78), Pielisjärvi församling, Riksarkivet, https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5854412827&aineistoId=1192152933.
53. Längd över döda och begravda 1765–1796 den 4 mars 1770 och den 28 april 1776, TK1340–1341, bild 11 och 26, Pielisjärvi församling, Finlands Släkthistoriska Förening, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13196&pnum=11, https://www.sukuhistoria.fi/sshy/sivut/HisKi-digiarkisto.php?bid=13196&pnum=26.
54. Jfr Peltonen, ”Ledtrådar, marginaler och monader”, s. 261–262.

Källor och litteratur

Digitaliserade källor och databaser

Digihakemisto https://digihakemisto.net/ (hämtad 28.7.2024)

Finlands Släkthistoriska Förening https://www.sukuhistoria.fi/sshy/index_sve.htm (hämtad 28.7.2024)

Ilomants församling

Längd över födda och döpta 1723–1789

Längd över döda och begravda 1723–1789

Pielisjärvi församling

Längd över födda och döpta 1741–1764

Längd över lysta och vigda 1741–1764

Längd över döda och begravda 1765–1796

Åbo finska församling

Längd över lysta och vigda 1786–1804

Finlex, https://www.finlex.fi/sv/ (hämtad 28.7.2024)

Fornsvensk lexikalisk databas https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/ (hämtad 28.7.2024)

Förvaltningshistorisk ordbok https://fho.sls.fi/ (hämtad 28.7.2024)

Genealogiska Samfundet i Finland https://www.genealogia.fi/sv/ (hämtad 28.7.2024)

HisKi Huvudsidan https://hiski.genealogia.fi/historia/indexr.htm (hämtad 28.7.2024)

Katiha – Karelen-databasen https://katiha.kansallisarkisto.fi/?kieli=sv (hämtad 28.7.2024)

Riksarkivets digitaliserade källor via Astia https://astia.narc.fi/uusiastia/ (hämtad 28.7.2024)

Hollola församling

Längd över födda och döpta 1801–1821

Längd över födda och döpta 1821–1836

Längd över lysta och vigda 1801–1821

Korsnäs församling

Lysnings- och vigsellängder 1845–1897

Pielisjärvi församling

Husförhörslängder 1763–1780

Svenska Akademiens Ordbok https://www.saob.se/ (hämtad 28.7.2024)

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek https://sok.riksarkivet.se/SDHK (hämtad 28.7.2024)

Litteratur

”Allmänna överläggningsämnen för 1891, 8:nde frågan”, *Tidskrift utgifven af Juridiska Föreningen i Finland* 27, 1891, s. 240–245.

Andersson, Martin, *Migration i 1600-talets Sverige. Älvsborgs lösen 1613–1618*, Lund: Universus Academic Press 2018.

Annola, Johanna, *Säädyttömät. Perheet ja murros pitkällä 1800-luvulla*, Tampere: Vastapaino 2022.

Blomstedt, Yrjö, ”Hämäläisyhteiskunta isostavihasta nälkävuosiin”, Eino Jutikkala (toim.), *Hämeen historia* III:2. *Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*, Hämeenlinna: Hämeen heimoliitto 1976, s. 71–162.

Chydenius, Anders, *Tankar Om Husbönders och Tienstehions Naturliga Rätt*, Stockholm: Kongl. Tryckeriet 1778, https://kootutteokset.chydenius.fi/sv/kirjoituksia/tankar/ (hämtad 28.7.2024).

Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, [Ny, utök. uppl.], Stockholm: Gidlunds förlag 1996.

Haapala, Pertti & Jarmo Peltola, ”Elinkeinorakenne 1750–2000”, Pertti Haapala (toim.), *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*, Tampere: Vastapaino 2018, s. 170–209.

Haatanen, Pekka, *Suomen maalaisköyhälistö tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa*, Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiö 1968.

Hafström, Gerhard, ”Löskarlar: Sverige”, *Kulturhistoriskt lexikon for nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 11, 1960, s. 150–151.

Hammarskjöld, Carl Gustaf, *Om Lösdrifvare och deras Behandling företrädesvis enligt Svensk lag*, [Diss.], Lund 1866.

Hannikainen, O., ”Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseuduilla”, *Valvoja* 10, 1890, s. 333–348.

Happonen, Päivi, *Sukututkimuksen asiakirjaopas. Väestöhistorialliset arkistolähteet*, Mikkeli: Karjala-tietokantasäätiö 2004.

Häkkinen, Antti, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen, *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*, Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY 1991.

Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, 5:e förn. uppl., Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2020.

Kaukovalta, K. V., *Hämeen läänin historia 1. Hämeen läänin perustamisesta maalaiskunnallishallinnon alkuun*, Hämeenlinna: Karisto 1931.

Kaukovalta, K. V., *Hämeen läänin historia 2. Maalaiskunnallishallinnon alkamisesta routavuosiin 1866–1899*, Hämeenlinna: Karisto 1931.
Laasonen, Pentti, ”Stenius, Jakob d.ä.”, *Biografiskt lexikon för Finland* 1. *Svenska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008, URN:NBN:fi:sls-4070-1416928956676.
Laasonen, Pentti, ”Stenius, Jakob d.y.”, *Biografiskt lexikon för Finland* 1. *Svenska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008, URN:NBN:fi:sls-4071-1416928956677.
Laitinen, Riitta, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2017.
Lamberg, Marko, ”Lurendrejare, rymlingar och solochvårare. Identitetsbytare i det tidigmoderna Stockholm”, Anna Götlind & Marko Lamberg (red.), *Tillfälliga stockholmare. Människor och möten under 600 år*, Stockholm: Stockholmia förlag 2017, s. 225–248.
Lilius, Aksel, *Tilattoman väen oloista Kuopion läänissä. Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1888.
Markkola, Pirjo, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1994.
Miettinen Riikka, ”Maaseudun itselliset ja ’inhyses’ hallinnollisena kategoriana”, Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 205–263.
Miettinen, Tiina, *Piikojen valtakunta. Nainen, työ ja perhe 1600–1700-luvuilla*, Jyväskylä: Atena 2015.
Nygård, Toivo, *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1985.
Ojala-Fulwood, Maija, *Perhe ja verstas. Itämeren kaupunkien käsityöläiselämää keskiajalla ja uuden ajan alussa*, Helsinki: Gaudeamus 2021.
Peltonen, Matti, ”Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskningen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 85, 2000:3, s. 251–264.
Pulma, Panu, ”Köyhästäkö kansalainen? Köyhyys poliittisena ongelmana”, Pertti Haapala (toim.), *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*, Tampere: Vastapaino 1992, s. 187–208.
Pulma, Panu, ”Irtolaiseksi joutumisen riski Länsi-Suomessa 1700-luvulla”, Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 264–283.
Pulma, Panu, ”Vaivaisten valtakunta”, Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka & Kyösti Urponen (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, Helsinki: Sosiaaliturvan keskusliitto 1994, s. 15–70.
Pylkkänen, Anu, ”Forming the Marital Economy in the Early Modern Finnish Countryside”, Maria Ågren & Amy Louise Erickson (eds), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain, 1400–1900*, Aldershot: Ashgate 2005, s. 75–88.

Schück, Henrik & Tord O:son Nordberg, *Stockholm vid 1400-talets slut*, 2. omarb. uppl., Stockholm: Geber 1951.
Strindberg, August, *Svenska Folket* 1, Samlade skrifter 7, Stockholm: Bonniers 1912.
Ståhlberg, K.J., *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*, Helsinki 1893.
Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2021.
Vilkuna, Kustaa H.J., *Katse menneisyyden ihmiseen. Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010.
Villstrand, Nils Erik, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009.
Wilmi, Jorma, ”Palkolliset ja tilaton väestö”, Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 223–238.
Wilmi, Jorma, *Suomen läntisten läänien maaseudun palvelus- ja isäntäväki sekä palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella*, Studia historica jyväskyläensia 43, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1991.
Wirilander, Kaarlo, *Savo kaskisavujen kautena 1720–1870*, Kuopio: Savon säätiö 1960.

Karin Hassan Jansson & Maria Ågren

Hyresvärdinnor och ölförsäljerskor

Egenföretagare i 1800-talets Västerås

I Carl Jonas Love Almqvists roman *Det går an* (1839) beskriver den kvinnliga huvudpersonen Sara Videbeck hur hon hoppas kunna försörja sig efter moderns död. Hon förutser att skrålagstiftningen kommer att göra det omöjligt för henne att driva glasmästeriverksamheten vidare, men hon har utvecklat ett eget fönsterkitt som hon planerar att fortsätta tillverka och sälja. Dessutom har hon ett litet hus och räknar med att kunna hyra ut några rum. Att detta inte var något märkligt för henne framgår även när hon, senare, beskriver hur hennes familj bott i ”blott ett enda rum, som om dagen var arbetsverkstad och om natten sofrum för oss alla samtlige (ty de rum, som i huset hemma voro öfver, måste vi för nöd hyra ut)”. När den manlige huvudpersonen Albert frågar hur hon ska försörja sig när hon blir gammal, svarar Sara att om hon lever tills hon blir femtio så tänker hon fara på marknader med varor. Tidigare skulle det vara ”styggt” att resa till marknader; läsaren förstår att det är ovälkomna närmanden hon har i åtanke.[1]

Det som gjorde Almqvists bok så omdebatterad på sin tid var att Sara Videbeck föredrog att försörja sig på dessa sätt framför att ”bli gift”. Det som gör hans analys intressant i dag är för det första att han identifierar tre inkomstkällor som omkring 1840 stod svenska kvinnor till buds vid sidan av eventuellt lönearbete. De kunde verka som mikro-entreprenörer i skarvarna mellan olika skråreglerade verksamheter, de kunde hyra ut sin egendom och de kunde sysselsätta sig

med olika former av handel. Genom exemplet Sara visar Almqvist för det andra att det fanns kvinnor som både ville och behövde kunna försörja sig själva och som valde eget försörjningsarbete även när alternativet äktenskap fanns. Problemet var bara att möjligheterna till försörjningsarbete var begränsade.

I en stor genomgång av tillgänglig forskning publicerad 2012 drog Jane Humphries och Carmen Sarasúa slutsatsen att utgångsantagandet i forskningen bör vara att kvinnor i det förflutna ville och behövde arbeta, och att den intressanta forskningsfrågan därför är vilka inkomstkällor som fanns. Inget tyder till exempel på att gifta kvinnor valde bort inkomstbringande arbete, om sådant fanns, och i stället föredrog att ägna sig åt obetalt arbete i hemmet.[2] Ofta låg det också i hela hushållets intresse att hustrun arbetade. Alexandra Shepard har påpekat det ekonomiska värdet av hustruns/moderns arbete och understrukit att familjer kunde tjäna mer om barnomsorgen delegerades till någon annan än modern.[3] I sin studie av det som i dag är sydvästra Tyskland fann Sheilagh Ogilvie att kvinnor inte valde bort betalt arbete men att de däremot hade ett mer begränsat utbud av försörjningsmöjligheter än män.[4] I flera avseenden har alltså modern forskning bekräftat Almqvists problembeskrivning.

Därför behövs mer forskning både om arbetsgivares efterfrågan på kvinnliga lönearbetare och om tillgången på andra inkomstkällor för kvinnor. Ann-Catrin Östman har, tillsammans med andra projektkollegor, studerat människor som var sina egna (*self-employed*) och som försörjde sig genom olika typer av handel, ofta på gränsen mellan det legala och det illegala. Tillsammans med Jutta Ahlbeck och Eija Stark lyfter Östman fram att egenföretagande ofta var en nödvändighet för marginaliserade grupper som minoriteter, fattiga och många kvinnor.[5] Även Kirsi Vainio-Korhonen har i flera historiska studier behandlat kvinnliga egenföretagare och visat att de ofta drivit små företag inom (med en modern term) hotell- och restaurangnäring samt icke-skråreglerat hantverk.[6] I andra sammanhang har egenföretagandet (*self-employment*) snarare betraktats som något eftersträvansvärt, som ett sätt att få vara självständig, och det har ställts mot lönearbetet som något som innebär underordning och beroende.[7] Av de kvinnor som behandlas i det följande var vissa marginaliserade medan andra var resursstarka. Det som förenade dem var dock att de alla – i likhet med

Sara Videbeck – utnyttjade sina mer eller mindre begränsade resurser och kvalifikationer för att försörja sig och de sina.

Almqvist pekade för det tredje ut några faktorer som bidrog till att begränsa utbudet av inkomstkällor omkring 1840. Det handlade dels om skrålagstiftningen, dels om den rumsliga kontexten för unga kvinnors arbete. Sara vill undvika att resa till marknader medan hon ännu är attraktiv, och föredrar att använda hemmet som arbetsplats. Idén om rummets betydelse återfinns även den i den vetenskapliga litteraturen. Ulla Wikander skriver till exempel att kvinnor knöts närmare till inomhusarbete och arbete i gårdens närhet i Europa under tiden 1789 till 1869.[8] Nyare forskning tyder dock på att svenska kvinnor visserligen arbetade mer i sina egna hem än vad män gjorde, men att män också arbetade i hemmiljöer. Den rumsliga räckvidden för kvinnors arbete minskade inte över tid, däremot ökade den för män vilket resulterade i större könsskillnader.[9] Dessa resultat komplicerar bilden men utesluter inte att den enskilda individen kunde uppfatta arbete i det offentliga rummet som problematiskt.

I det här kapitlet diskuterar vi två av de tre försörjningsmöjligheter som Almqvist identifierade, nämligen uthyrning av husrum och småskalig handel.[10] Om uthyrning av rum möjligen kan ses som ett sätt att tjäna pengar i hemmets avskildhet så representerar ölhandel en tydlig motsats då den ägde rum i stadens offentlighet. Vi utgår ifrån källor som aktualiserats inom forskningsprojektet ”Gender and Work”, både källor som bearbetats med hjälp av projektets specialbyggda databas (GaW) och andra källor som vi hittat under arbetets gång. Gemensamt för dem är att de rör staden Västerås under perioden 1720 till 1880. Västerås hade endast omkring 2 500 invånare 1770.[11] Icke desto mindre var den en viktig knutpunkt för handeln med järn i Mälardalen och många människor besökte årligen staden och skapade därmed efterfrågan på olika varor och tjänster. Särskilt fokus ligger på situationen 1811 (vad gäller uthyrning) och 1867–1880 (vad gäller ölhandel), men exempel från den längre tidsperioden kommer också att utnyttjas i analysen. I linje med ”Gender and Work”-projektets grundmetod försöker vi att så långt det går beskriva människors arbete i termer av praktiker. Detta fokus är inspirerat av Michel de Certeau som i en inflytelserik bok diskuterat skillnaden mellan att studera och förklara samhällen ur ett ”fågelperspektiv” respektive genom ”myllret på

gatorna", det vill säga med fokus på vardagliga praktiker.[12] De kvinnor som figurerar i kapitlet har vi studerat "på gatunivå" snarare än i det fågelperspektiv som ofta präglar den historiska forskningen.

Metoder

Undersökningen bygger till stor del på uppgifter som samlats in och analyserats med hjälp av den verb-inriktade metoden (utvecklad inom projektet "Gender and Work"). En stor del av dessa uppgifter kommer från domböcker och ger ögonblicksbilder av mäns och kvinnors faktiskt utförda arbete. Varje "fall" kan generera allt från en till ett trettiotal (eller ännu fler) olika aktiviteter och har ett unikt ID-nummer (som återfinns i fotnoterna).[13] Men syftet med den här studien är inte bara att undersöka vilka försörjningsaktiviteter olika kvinnor ägnade sig åt utan även var i stadsrummet som dessa aktiviteter utfördes. Att det finns en detaljerad karta över staden Västerås 1751 (Hollstens karta), där samtliga fastighetsnummer är utsatta, har därför varit en avgörande förutsättning för den följande analysen. Till kartan finns även en kartbeskrivning som visar vilka som bodde i de olika fastigheterna 1751.[14] Kartan har gjort det möjligt att identifiera var i staden som olika hyresvärdinnor och ölförsäljerskor bodde och verkade. I den del som behandlar uthyrning utgår vi från uppgifter som hittats dels i rättsprotokoll från olika domstolar i staden Västerås,[15] dels i mantalsuppgifter (i båda fallen registrerade i databasen GaW), dels i bouppteckningar. Vi plottar sedan in ett urval av kvinnliga hyresvärdar på kartan. I den del som behandlar handel med öl utgår vi i första hand från uppgifter i en lista över näringstillstånd i Västerås (inte registrerade i databasen GaW) och plottar även här in ett urval av ölförsäljerskor på kartan. Vi har även utnyttjat folkräkningar, skattelängder och digitaliserade register som bygger på kyrkoböckernas uppgifter om födda, vigda och döda för att på så vis samla in mer information om de specifika kvinnorna.[16] Vi utnyttjar alltså flera metoder och olika typer av källor för att ringa in försörjningsverksamheter som är svåra att komma åt.

Mantalsuppgifter är en typ av källa som i det dåtida samhället fungerade som underlag och komplement till mantalslängderna. I de fall då hushållsföreståndare inte hade möjlighet att delta vid mantals-

skrivningsförrättningen, kunde de skriva ner relevanta uppgifter (ofta på en liten lapp) och lämna in dem till mantalsförrättarna. Informationen fördes sedan över till mantalslängden om än i förkortad form. Båda källtyper har alltså tillkommit på grund av statens intresse av att beskatta befolkningen vilket måste beaktas i analysen. Mantalsuppgifterna kan i bästa fall ge mer konkreta och precisa uppgifter om hushållens sammansättning och försörjningsstrategier än längderna. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att långt ifrån alla hushåll lämnade in sådana uppgifter, och det kan vara svårt att exakt avgöra hur representativa de är. Det har dock påpekats att kvinnliga hushållsföreståndare oftare verkar ha lämnat in mantalsuppgifter i stället för att delta i förrättningsmötena, och att försörjningsaktiviteter av typen ”mat och logi” ofta dyker upp i mantalsuppgifterna. För den här studiens syften är därför mantalsuppgifterna en lämplig källa.[17] Vi har avgränsat oss till mantalsuppgifter som vittnar om uthyrning i Västerås norra kvarter där vi har identifierat 18 kvinnliga hyresvärdar för år 1811.

Även om näringsfrihet infördes vid mitten av 1800-talet krävdes ofta av näringsidkare att de sökte tillstånd eller åtminstone anmälde sin verksamhet till myndigheterna. När det gällde utskänkning av alkoholhaltiga drycker var 1800-talets lagstiftning både krånglig och i ständig förändring men när det gällde öl konstaterade en statlig utredning i början av 1900-talet att handeln under 1800-talet i princip varit ”alldeles oinskränkt”. Men det fanns ändå regler: på 1860- och 1870-talen kom förordningar som bland annat stadgade att tillstånd till utskänkning och/eller försäljning av öl skulle ges i en process som involverade både magistraten i städerna och konungens befallningshavande (dvs. länsstyrelserna), men man skulle inte göra det svårt för dem som ville försörja sig med sådan handel. Inskränkningar skulle bara göras om man befarade oordning och missbruk. Den som ville sälja öl för förtäring skulle göra en skriftlig anmälan till magistraten och bifoga betyg om god frejd samt uppgifter om var försäljningen skulle ske. Därefter skulle tillstånd ges men det kunde dras in om oordning uppstod på utskänkningsstället, om det förekom så kallad osedlighet eller om rörelsens innehavare inte längre ansågs lämplig att driva rörelsen.[18]

I Västerås magistrats arkiv finns ett diarium över näringsidkare som fått olika typer av tillstånd; det är det vi utgått ifrån i vår under-

sökning av kvinnor som handlat med öl.[19] Helt i enlighet med lagstiftningen innefattar förteckningen namn och titel på tillståndshavaren, uppgifter om vilken typ av näring tillståndet gällde samt på vilken eller vilka adresser deras verksamhet ägde rum. Handelstillstånden gällde ofta för en kombination av varor, exempelvis maltdrycker, kaffe och bröd. Vi kan omöjligt veta om listan över näringstillstånd är komplett och det är väl känt att det förekom olaglig ölförsäljning, men förteckningen ger oss ändå en god inblick i en liten nisch av kvinnors försörjningsarbete under andra delen av 1800-talet. Vi har avgränsat oss till tillstånd som gällde Västerås södra kvarter och har genom listan identifierat 35 kvinnor som fått tillstånd till ölutskänkning eller ölförsäljning mellan 1867 och 1880. Diariet säger ingenting om hur länge de drev sina verksamheter men med hjälp av annat material, bland annat tidningsannonser, rättegångsfall i GaW-databasen, folkräkningar samt noteringar i kyrkoböcker och skattelängder har vi kunnat kartlägga många av dessa kvinnor lite närmare. Förteckningens uppgifter om adresserna för deras verksamheter har, tillsammans med kartan från 1751, också gjort det möjligt för oss att placera in deras verksamheter i rummet.

Kvinnor som tillhandahöll husrum

Liksom i många andra förmoderna städer fanns det i Västerås en marknad för att hyra ut rum.[20] Vissa kom inresande till staden och blev kvar kortare eller längre perioder. Andra bodde redan där men hade inte någon egen bostad. I båda fallen var människor hänvisade till att hyra tak över huvudet, och många av stadens invånare, såväl kvinnor som män, utnyttjade denna efterfrågan. I databasen GaW finns 966 observationer av försörjningsaktiviteter vilka klassats som ”mat och logi”, varav 60 procent utfördes av män och 40 procent av kvinnor. Eftersom kvinnors andel av databasens samtliga försörjningsaktiviteter var mycket lägre, måste man dra slutsatsen att kvinnor var särskilt aktiva inom ”mat och logi”. Var det något i stadskvinnors livssituation som gjorde uthyrning av rum till en särskilt lämplig försörjningskälla?

Det finns inga källor som på ett uttömmande sätt beskriver hyresmarknaden i 1700- och 1800-talens Västerås, men rättsprotokoll från

stadens domstolar ger ändå viss inblick i relationerna mellan hyresvärdinnor och hyresgäster. Det är viktigt att läsa dessa fall källkritiskt och i medvetenhet om varför just dessa relationer blir synliga i materialet. Ofta var det en exceptionell händelse som plötsligt kastade ljus över hyresrelationen: en stöld eller eldsvåda i ett utrymme där många bodde, misshandel av en hyresgäst eller allmänt störande beteenden. Jonas Larssons änka ställdes till exempel inför rätta därför att hon utan stadens tillstånd hade hyrt ut till en underofficer och dennes mor. Nu klagades det över dans, slagsmål och oanständigt leverne.[21] I andra fall kan det vara oenighet om hur ett hyreskontrakt skulle tolkas som gjort att hyresvärdinna och hyresgäst hamnat inför rätta.[22] I samtliga dessa fall behövde rätten göra en utredning som avslöjade vem som bodde var och tillsammans med vem. Högst källvärde har de fall där informationen kommer fram i förbigående och egentligen inte är föremål för domstolens intresse eftersom risken för att uppgiftslämnaren har friserat informationen då är lägre.[23]

Domböckernas informationsrika fall gör det möjligt att urskilja olika typer av hyresarrangemang. För det första förekom mer långfristig uthyrning av husrum. Ett exempel på detta är en landskamrersänka som hyrde ut rum till en soldatänka 1742; själv bodde hon i Gävle. Andra exempel inbegriper en skomakaränka (1721), en skepparänka (1741), en trädgårdsmästaränka (1841) och en ogift sömmerska (1862).[24] För det andra förekom kortfristig uthyrning av husrum. Juliana Eriksson och hennes make hade en – som det verkar – mer permanent hyresgäst i sin bagarstuga, men hade dessutom gått med på att hyresgästens vän, en kringresande gesäll, fick bo där tillfälligt.[25] Sådana tillfälliga arrangemang behövdes ofta, till exempel i samband med marknader. Skräddarhustrun Stina Ramstedt hyrde således ut rum i samband med 1771 års höstmarknad, änkan Margareta Wikman hyrde ut under ett dygn i samband med Hedemora marknad 1823 och ogifta Sofia Sjöberg hyrde ut till några ”italienska undersåtar” under en vecka 1862.[26] Men behovet av rum för resande var nog konstant i en stad som Västerås, som var en knutpunkt för den viktiga transporten av järn från Bergslagen till Stockholm.

Uthyrning av rum på längre eller kortare sikt kunde kombineras med tillhandahållande av andra hushållstjänster. Till exempel hade Juliana Eriksson inte bara två manliga hyresgäster, hon tvättade även

deras kläder och vi får förmoda att de fick betala extra för det. Änkan Christina Larsdotter hyrde inte bara ut husrum utan lagade även mat, gav omvårdnad samt spann och vävde åt sin hyresgäst (1772).[27] Att det förekom tillfälliga hyresgäster i hushållet kunde även skapa möjligheter till extra inkomster för andra än hyresvärden. Pigan Ulrika Sandberg lagade till exempel skjortor åt en handelsdräng som var inhyst hos hennes husbonde (1862).[28] Det är tydligt att möjligheten att ha hyresgäster var värdefull och kunde utnyttjas på flera sätt.

Eftersom det inte alltid är uppenbart om ”gästen” betalade för sitt boende, blir det ibland svårt att avgöra var gränsen gick mellan kommersiell uthyrning och gästfrihet. Även om de flesta som hyrde ut rum och erbjöd tilläggstjänster säkert gjorde det av egenintresse, förekom det att man tillhandahöll tak över huvudet utan att ta betalt. Hustru Catharina Munck tog till exempel hand om en piga, som utsatts för övervåld, och beredde henne sovplats i sitt hem 1723. Det verkar helt klart att detta handlade om medkänsla och ren barmhärtighet. Sömmerskan Sofi Wedlund hade en piga boende hos sig utan att det klart framgår varför eller om hon fick betalt (1862).[29] Ytterligare några exempel på gratis husrum finns i mantalsuppgifterna. På landsbygden förekom det också att man av ren gästfrihet gav folk tak över huvudet, och möjligen var det vanligare där.[30]

Gränsen mellan uthyrning och gästfrihet kompliceras ytterligare av att det under vissa omständigheter var olagligt att ge folk tak över huvudet. Domböckerna ger flera exempel på så kallat ”olaga hysande”, det vill säga att man lät människor bo hos sig trots att de saknade formell rätt att vistas i staden eftersom de inte hade tjänst, pass eller andra former av tillstånd.[31] Theresa Johnsson har visat att det tidiga 1800-talets regelverk var konstruerat så att det skulle vara både dyrt och riskabelt att ge husrum åt fel personer. Icke desto mindre gjorde människor det. Vilken realitet som dolde sig bakom dessa fall är svårt att veta. Johnsson menar att bristande kunskap om regelverket knappast kan ha varit orsaken. I stället nämner hon empati och medkänsla med den hysta personen som möjliga förklaringar.[32] Vissa hyresvärdar var samtidigt hyresgäster själva, det vill säga de hyrde ut i andra hand. Denna belägenhet kan ha ökat deras medkänsla med andra bostadssökande.[33] I mantalsuppgifterna förekommer det att hysande uttryckligen beskrivs i termer av barmhärtighet.[34] Kanske

utnyttjade vissa hyresvärdar den hystes utsatta position på ett eller annat sätt medan andra öppnade sitt hus av gästfrihet. I båda fallen tog hyresvärden en risk.

Nästa steg är att med hjälp av mantalsuppgifter fördjupa analysen. Genom att kombinera dessa för 1811 med Hollstens karta över Västerås från 1751 går det att skapa en mer detaljerad bild av var i staden hyresvärdarna fanns, även om mantalsuppgifterna alltså inte kan förutsättas vara uttömmande. De visar att det fanns 47 manliga och 32 kvinnliga hyresvärdar i staden detta år, det vill säga att kvinnorna utgjorde 40 procent även i detta material. Liksom rättsprotokollen tyder mantalsuppgifterna på att det förekom tre typer av uthyrningsverksamhet: långfristig, kortfristig samt ”olaga hysande”. Bland de kvinnliga hyresvärdarna dominerade änkorna men det förekom även att gifta och ogifta kvinnor hyrde ut rum, vilket domboksfallen också illustrerar. Bland de manliga hyresvärdarna dominerade däremot de gifta. Jämförelsen mellan mantalsuppgifter och domböcker ger alltså på flera punkter likartade resultat.

Manliga och kvinnliga hyresvärdar var utspridda i stadens samtliga tre kvarter. För att göra analysen mer hanterlig kommer fokus här att begränsas till ett kvarter. Eftersom det södra kvarteret innehåller minst information om kvinnliga hyresvärdar, har vi valt att fokusera på det norra kvarteret. Här var 18 kvinnliga hyresvärdar verksamma 1811 enligt mantalsuppgifterna (se Tabell 1, s. 103). (Samtidigt fanns det 12 manliga hyresvärdar.) Det norra kvarterets sydvästra hörn bar tydlig prägel av stadens roll som biskopssäte. Här fanns domkyrkan, rådhuset, gamla torget, biskopsgården, domprostgården och flera andra ecklesiastika ämbetsbostäder. Den nordligare delen av kvarteret, ovan ”gatan norr om kyrkan”, samt den östligaste, nära Gamla tullen, hade båda en mindre officiell prägel.

Av de 18 hyresvärdinnorna var det bara två som bodde i kvarterets sydvästra hörn. I fastigheten nr 16 bodde Anna Catharina Strömberg, änka efter traktör Nils Strömberg, och hon hyrde ut till en sergeant vid livgrenadjärerna med dotter. I fastigheten nr 37, också känd som Schenströmska barnhusgården,[35] bodde och hyrde Christina Regina Svedelius, änka efter landskamrer Törneblad. Svedelius hyrde ut i andra hand till två änkor varav den ena varit gift med en häradsskrivare. Häradsskrivare och landskamrer var båda ämbeten inom den

Norra kvarteret i Västerås med hyresvärdinnornas fastigheter markerade. Karta av G. G. Hollsten 1751, Västerås stadsarkiv.

lägre statsadministrationen och man kan därför uppfatta det som att Svedelius hyrde ut till en av sina likar.

Strömberg och Svedelius var båda omkring 60 år gamla och hade fött flera barn. År 1811 var Strömbergs yngsta dotter 13 år och Svedelius yngste son 23 år. Behovet av att kunna passa små barn och samtidigt försörja sig kan därför knappast ha varit orsaken till att de hade hyresgäster. Detsamma kan sägas om flertalet hyresvärdinnor i norra kvarteret. Deras genomsnittliga ålder 1811 var 58 år. Sju av dem verkar ha dött barnlösa varav tre förblev ogifta. De övriga hade barn som var tonåriga eller vuxna.

Nio hyresvärdinnor var verksamma ovan ”gatan norr om kyrkan”. De återstående sju bodde nära Gamla tullen där vägen till Bergslagen började. Makarnas yrkestitlar vittnar om att båda dessa områden var arbetarkvarter: flera av dessa kvinnor var eller hade varit gifta med timmermän, brandvakter, målare, trädgårdsarbetare, tunnbindare/rättare, ringare och mältare. Hyresgästernas titlar stod i samklang med värdfamiljernas. De var ringare, slaktare, mätare, sjömän, skeppare, soldater, arbetskarlar, stensprängare, brandvakter, tullvaktmästare, tornvakter, matroser, trädgårdsdrängar, samt pigor och änkor. Även här hyrde man uppenbarligen hos sina likar.

Helt i enlighet med detta mönster är prostänkan Margareta Svedelius som hade en kyrkoherde och en komminister som hyresgäster i fastigheten nr 94, också vid ”gatan norr om kyrkan”. Man hade kanske kunnat förvänta sig att prostänkan skulle bo närmare rådhuset och domkyrkan, men i hennes fall vet vi med säkerhet att hon ägde fastigheten där hon bodde, vilket var ett gott skäl att stanna kvar. Familjen Törneblad-Svedelius hade däremot behövt flytta runt i staden och, som nämnts, till slut bosatt sig som hyresgäster i Schenströmska barnhuset. Även familjen Strömberg hade flyttat runt.

Bland de 18 hyresvärdinnorna fanns det två som bara var 34 år gamla men ändå änkor. Den ena var Hedvig Persdotter Falk. Hedvig hade varit gift med en mältare Noring och med honom fått två barn. Det yngsta barnet hade fötts några månader efter faderns död 1807. Det mesta tyder på att detta barn inte överlevde. År 1811 gifte Hedvig om sig med en snickarmästare Hjelm; hennes son från det första äktenskapet var då sex år. I mantalsuppgiften samma år deklarerade Hedvig att hon hade tre hyresgäster i fastigheten nr 93, nämligen trädgårdsdrängen

Johan Ersson med hustru samt ryttare Malmbergs änka. Fastigheten ägdes av hennes nye man. Vid hans död 1840 värderades nr 93 till 631 riksdaler banko (947 daler riksgälds), och i boet fanns även fastigheten nr 85, längre norrut på samma gata. I boet fanns även husgeråd som till exempel tekoppar och stolar med läderdynor. Boupptecknigen ger intryck av att hushållet vid denna tidpunkt var relativt välbeställt. Man kan ändå tänka sig att det år 1811 var värdefullt för Hedvig att kunna kombinera omsorg om ett mindre barn med en inkomstbringande aktivitet i form av rumsuthyrning.[36]

Den andra yngre hyresvärdinnan var Christina Thunman som blivit änka efter målaren Eric Dahlin 1810, när hon var 33 år gammal. Paret hade inga gemensamma barn och hade skrivit ett inbördes testamente om att den av dem som levde längst skulle sitta i orubbat bo, dock under förutsättning att den överlevande inte gifte om sig. År 1812 gifte Christina sig dock med målaren J. F. Ahlbom och måste ha flyttat från det södra till det norra kvarteret. Det finns en del som talar för att hon då kom i bättre ekonomiska omständigheter. Eric Dahlin hade ägt en fastighet i södra kvarteret som vid hans dödsfall värderades till 222 riksdaler banko (333 riksdaler riksgälds), medan Ahlbom ägde fastigheten nr 44 i norra kvarteret som 1826 värderades till 1 000 riksdaler banko (1 500 riksdaler riksgälds). Icke desto mindre fanns det en hyresgäst i nr 44, nämligen tullvaktmästare Enroth.[37] Med hjälp av mantalsuppgifterna kan vi alltså fånga upp dessa båda kvinnor och hur de försörjde sig just vid den tidpunkt i livet när de också gifte om sig. Det är intressant att notera att omgifte inte medförde att dessa kvinnor slutade verka som hyresvärdinnor, utan man får snarare intrycket att verksamheten var kopplad till att de gifte om sig och flyttade till ett nytt hus.[38]

Frågan om hur mycket man kunde tjäna som hyresvärdinna får inget tydligt svar i mantalsuppgifterna. Det är sällan som hyresintäkternas storlek specificeras, men i 22 fall (hämtade från samtliga tre kvarter) finns det ändå information. I fyra av dessa står det uttryckligen att ”hyresgästen” inte betalar någon hyra alls,[39] men i 18 fall finns prisuppgifter. Medelvärdet för årshyran 1811 var 14 riksdaler riksgälds och medianen 8. Den högsta uppgivna årshyran var 37,5 riksdaler riksgälds och den lägsta 4. Det är uppenbart att det stora spannet måste återspegla skillnader i boendeyta och standard, men mer än så går inte att säga. Bland de 18 hyresvärdinnorna i norra kvarteret var det bara två

Tabell 1. 18 hyresvärdinnor i Västerås, norra kvarteret, enligt mantalsuppgifterna 1811

Namn, civilstånd	Födelseår	Fastighet i norra kvarteret	Makes yrkestitel	Antal barn	Hyresgäster
Anna Catharina Strömberg, änka	1750	16	traktör	8, det yngsta var 13 år	2
Christina Regina Svedelius Törneblad, änka	1751	37	landskamrer	6	2
Christina Thunman, änka	1777	44	målare	inga barn	1
Anna Greta Berg, änka	1753	51	timmerman	4, det yngsta var 13 år	2
Anna Britta Långström, änka	1757	55	brandvaktskarl	ingen uppgift	1
Catharina Persdotter Hammarin, änka	1740	56	trädgårdsarbetare	ingen uppgift	1
Greta Samuelsdotter, änka	1744	58	brandvakt	1	1
Brita Westmark, ogift	1750	60	--	inga barn	3
Stina Ersdotter Söderberg, änka	1762	61	rättare, tunnbindare	2	2
Maria Ersdotter Lundman, änka	1759	64	timmerman	inga barn	5
Christina Åhlström, änka	1755	67	timmerman	1, var 12 år	5
Maria Westholm, änka	1745	71	timmerman	inga barn	2
Susanna Nordahl Lejdström, änka	1752	73	timmerman, fabriksarbetare	4	2
Anna Wahlberg, änka	1735	74	ringare	1	2
Anna Stina Söderberg, mamsell	1739	76	--	inga barn	3
Christina Biörkbom, ogift	1758	81	--	inga barn	1
Hedvig Persdotter Falk	1777	93	mältare	sannolikt 1	3
Margareta Svedelius	1755	94	prost	4	2

Källor: GaW fall 20333, 20518, 20992, 20533, 20534, 20535, 20582, 20584, 20601, 20603, 20604, 20605, 20608, 20610, 20773, 20833, 20853, 20872; databaserna ”Födda, delar av Sverige” och ”Döda, delar av Sverige”, ArkivDigital.

som uppgav hur stor hyresintäkten var. Maria Ersdotter, änka efter timmerman Johan Lundman, uppgav att hon fick 8 riksdaler riksgälds per år, och Christina Åhlström, änka efter timmerman Eric Åhlström, tjänade 9 riksdaler riksgälds per år. Deras inkomster låg alltså precis kring genomsnittet och de hade båda fem hyresgäster.[40] Medianvärdet 8 riksdaler riksgälds kan jämföras med vad en kommissionslantmätare tjänade enligt samma källa, nämligen 50 riksdaler riksgälds per år.[41] En annan jämförelsepunkt är de fastighetsvärden som nämndes ovan. Man tjänade alltså inga stora pengar på att hyra ut bostad till andra och förmodligen behövde man, som Sara Videbeck, även ha andra inkomstkällor. Icke desto mindre var hyresintäkterna viktiga.

En av hyresvärdinnorna i norra kvarteret tjänade enligt uppgift inga pengar alls på sina hyresgäster. Anna Wahlberg, änka efter ringaren Skilstedt, var 76 år när hon lämnade in mantalsuppgiften för 1811. Hos henne i fastigheten nr 74 bodde en före detta matros och dennes hustru. Anna Wahlberg uppgav att de inte betalade någon hyra samt att hon själv endast ägde ett rum och saknade näringsfång. Anna hade säkert intresse av att tona ner sin försörjningsförmåga för att undgå skatt. Samtidigt gör hennes höga ålder att det verkar rimligt att tro att hyresgästerna försåg henne med mat och annat som hon behövde mot att de fick bo i hennes rum. Anna ägde inte mycket men det lilla hon hade använde hon för att överleva.

Kvinnor som sålde öl

Krögerska är en yrkesbeteckning med anor från 1500-talet och det var vanligt att kvinnor, ofta änkor, drev krogar i det förindustriella Europa och Sverige.[42] I svensk historieskrivning har rättigheten att driva krogar ibland betraktats som en sorts fattigvård för änkor, men nyare forskning har vänt sig mot ett sådant synsätt och visat att det ofta krävdes resurser, både i form av kapital och arbetskraft, för att driva en krog.[43] Det fanns också, vid sidan om de regelrätta krogarna, en rad olika typer av utskänkningsverksamheter kring vilka det fanns ett omfattande regelverk. Förutom krogar, som alltså ofta drevs av kvinnor, hade gästgivare och traktörer – endast män – också rätt att servera brännvin, ofta till gäster med lite högre status. Även efter att näringsfrihet införts i mitten av 1800-talet var marknaden för alkohol

reglerad och det krävdes, som nämndes inledningsvis, också tillstånd för att sälja maltdrycker. I Västerås fanns under 1860- och 1870-talen ett knappt hundratal kvinnor med tillstånd att bedriva sådan handel.[44]

I det här avsnittet studerar vi ett urval av dem: de 35 kvinnor som gavs tillstånd att sälja öl i stadens södra kvarter 1867–1880 (se Tabell 2, s. 110–111). Det var en blandad skara. Civilståndet vid tiden för tillståndet framgår för trettio av dem och tolv var gifta, sju var änkor, tio var ogifta och en kvinna var frånskild. På 1820- och 1830-talen var nästan alla krögerskor änkor eller hustrur.[45] Att så många nu var ogifta berodde sannolikt på att lagen ändrats 1865 så att ogifta kvinnor automatiskt blev myndiga när de fyllde 25 och därför hade lättare att driva rörelser på egen hand. De gifta kvinnorna behövde ha sin makes godkännande och ibland finns anteckningar om sådant i myndigheternas handlingar. Mamsell Carolina Nyman var ogift 1868 när hon fick tillstånd att sälja öl men myndigheterna har noterat att hon gifte sig med en sadelmakare några år senare och att han skriftligen intygade att hon fortfarande idkade handel samt att han skulle stå för hennes rörelses eventuella förluster.[46]

Vi har hittat uppgifter om födelseår för 24 av de 35 kvinnorna och deras snittålder när de fick sitt första tillstånd var 49 år. Den yngsta var 23 och ogift och de två äldsta, mjölnarhustrun Christina Svanbäck och den ogifta mamsell Christina Ramberg, var båda 63 år när deras tillstånd noterades 1867 respektive 1870. Även om många var i övre medelåldern fanns alltså både yngre och äldre kvinnor bland dem som sålde öl i staden. Kvinnornas sociala ställning liknar hyresvärdinnornas: de tillhörde de lägre (men inte de allra lägsta) samhällsskikten. Bland de gifta kvinnornas makar fanns en vaktmästare, en tunnbindare, en mjölnare, en fångarbetare, en guldsmedsgesäll, en kakelugnsmakargesäll och flera arbetskarlar. Änkorna hade varit gifta med män med liknande yrkesbeteckningar. De med något högre status var hustrun till en handlande och änkan efter en prost.[47] Enligt Irene Artæus hade krögerskorna ungefär samma sociala status i Västerås i början av 1800-talet.[48] Kvinnornas sociala tillhörighet antyder att den tvåförsörjarmodell som dominerade i det tidigmoderna Sverige fortfarande var vanlig i 1800-talets Västerås även om sätten att försörja sig förändrades. Att hyra ut rum var, som vi visat, ett sätt för kvinnor att skaffa sig inkomster. Ett annat var att bedriva någon sorts utskänkningsverksamhet

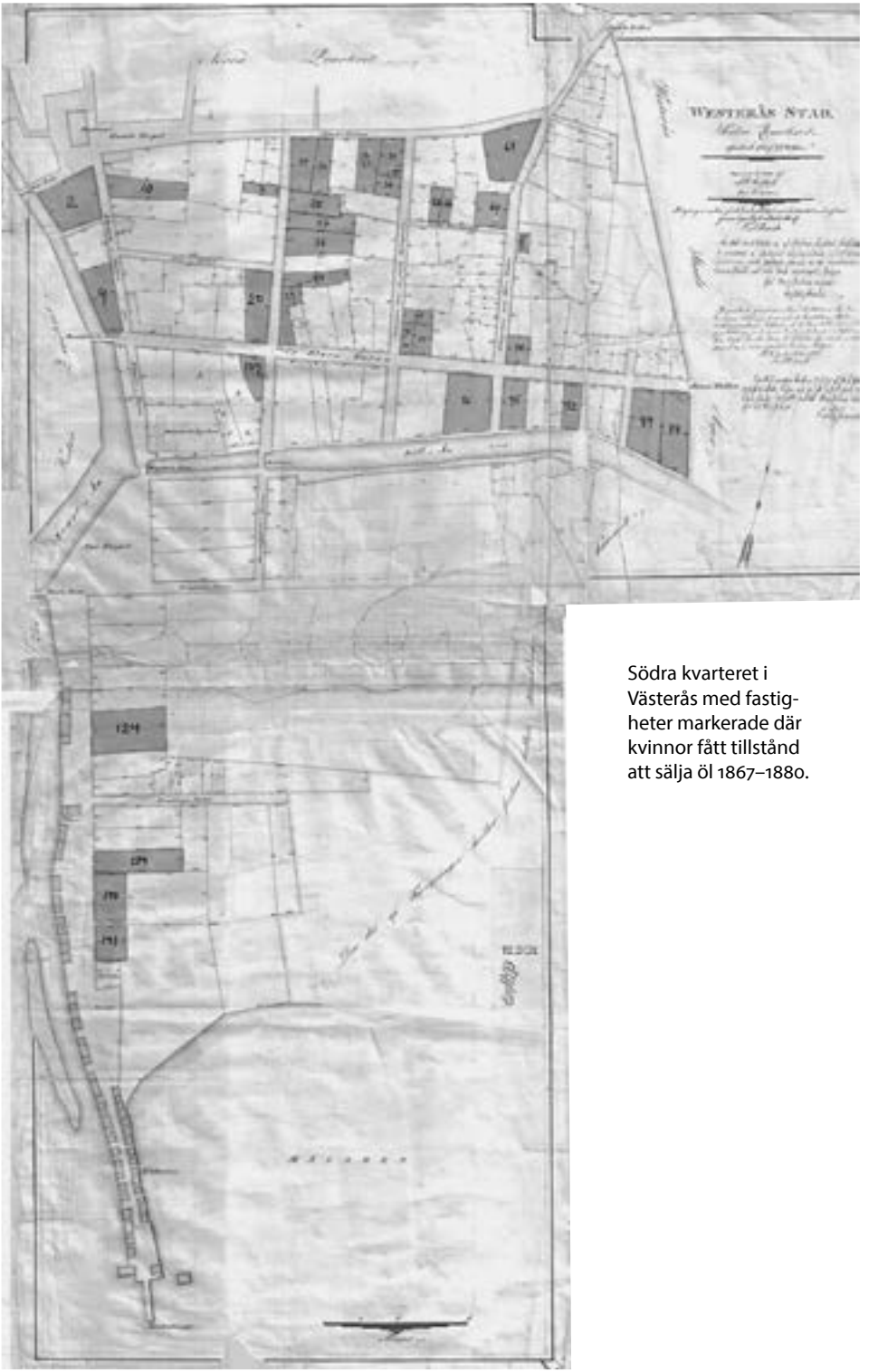

Södra kvarteret i Västerås med fastigheter markerade där kvinnor fått tillstånd att sälja öl 1867–1880.

och ibland kombinerades dessa försörjningssätt. I början av 1800-talet handlade flera fall av illegal brännvinsförsäljning om kvinnor som serverat mat och alkohol till sina hyresgäster.[49]

Med hjälp av kartan från 1751 har vi kunnat placera in kvinnornas verksamheter i Västerås södra kvarter. Det visar att många ölutskänkningsställen låg samlade vid vissa platser, exempelvis vid Stora torget, i området vid hamnen och vid östra tullen. Värt att notera är att vissa ställen i princip låg vägg i vägg med varandra. Ett rättsfall från 1879 handlade om en överförfriskad man som mer eller mindre blev utkastad från Christina Nilssons ölstuga vid stängningsdags och hamnade i slagsmål på gatan. Ett av vittnena var Alma Nyberg. Hon såg männen på gatan när hon höll på att stänga sin fars ölstuga som låg alldeles intill. Samtidigt höll Christina Nilssons tjänsteflicka på att ta in skyltarna vid hennes ölstuga och bevittnade samma sak.[50] Almas far var skomakare och hans hustru, Augusta Mathilda Nyberg, hade tillstånd att driva krog på adressen. Här drevs alltså två ölstugor på samma gård. Mittemot, på andra sidan Köpmangatan, drev mamsell Carolina Nyman också ett ställe som serverade öl. Genom fallet vet vi att Christina Nilsson hade en tjänsteflicka anställd i sin ölstuga och att skomakarens artonåriga dotter hjälpte hans hustru i hennes verksamhet. Från ett annat rättsfall från samma år får vi veta att den endast tolvåriga dottern till en ensamstående kvinna hade varit ensam i moderns ölstuga en kväll då det skett ett misstänkt bedrägeri.[51] Ölstugorna gav alltså inte bara sysselsättning och försörjning till dem som innehade tillståndet utan också till anställda och familjemedlemmar.

För femton av de 35 kvinnorna har vi uppgifter om huruvida de hade barn. Av dem var två barnlösa: en änka och en hustru som båda var i femtioårsåldern när deras tillstånd noterades. Några av kvinnorna hade äldre barn. Det gällde Christina Pettersson, änkan efter en trumslagarkorpral, mjölnarhustrun Christina Svanbäck och skomakarhustrun Sophia Wilhelmina Landberg, vars barn i princip var vuxna i slutet av 1860-talet. Andra drev utskänkningsverksamhet samtidigt som de hade småbarn. Tunnbindarhustrun Sofia Christina Anderssons tillstånd noterades 1867. Av husförhörslängderna för 1870-talet framgår att hon då hade fyra döttrar och en son, tretton, tio, åtta, fem och tre år gamla. Året därpå fick hon ytterligare en son. Hon och hennes make kan knappast ha klarat av att ta hand om både sina respektive

verksamheter och barnen utan hjälp. Och det verkade de inte heller ha behövt göra för i deras hushåll fanns, förutom lärlingar, gesäller och arbetare, också Sofia Christinas mor och minst en piga.[52] Hustrur i Västerås kunde alltså, på samma sätt som gifta kvinnor i andra delar av Europa, anlita andra för att ta hand om barnen så att de kunde arbeta.[53]

I vissa fall vet vi att kvinnorna hade små barn men saknar information om huruvida de hade tjänstefolk som kunde ta hand om barnen. Det gällde till exempel Hilda Carolina Törning, änka efter en handskmakargesäll, som hade en elvaåring och en tvååring när hon fick sitt tillstånd, och den ogifta kvinnan Anna Josefina Åström, som fick sitt tillstånd 1867 och året därpå födde en dotter och elva år senare ännu en dotter.

Vi har lyckats samla mer omfattande information om två av de kvinnor som drev ölstugor samtidigt som de hade ansvar för småbarn. En fördjupning i deras livsöden ger ytterligare inblick i försörjningens villkor och praktiker. Christina (Elisabeth) Nilsson föddes i en torparfamilj i Filipstad 1832 och kom till Västerås från Sura 1870, 38 år gammal.[54] Vad hon gjort innan dess vet vi inte, men i Västerås står hon upptagen som piga i mjölnaränkan Sara Lisa Persdotters hushåll 1870 på adressen södra kvarteret no 2. En närmare undersökning visar dock att änkan dog ett par månader innan Christina kom till staden. Hon kom alltså inte dit för att tjäna som piga utan troligen för att ta över änkans ölutskänkningsverksamhet. Mjölnaränkan hade nämligen haft tillstånd för ölutskänkning och i hennes bouppteckning finns skulder till det lokala ölbryggeriet för uttagen öl och för hyran av försäljningslokalen.[55] Den ölstuga som Christina Nilsson drev fram till 1880 låg på samma adress, södra kvarteret no 2, vid Köpmangatan i sydvästra hörnet på Stora torget mittemot rådhuset.[56]

Christina Nilssons verksamhet var väl känd i staden. Den dyker som redan nämnts upp i ett rättsfall om ett slagsmål och omtalas då som Christina Nilssons ”ölstuga” och ”ölförsäljningslokal” men också som ”Bryggeribolagets Ölförsäljningslokal vid Köpmangatan”.[57] Hon var en av tjugofem namngivna personer som sålde bryggeriets varor med provision och den som sålde allra mest. I det lokala bryggeriets räkenskaper från 1880 fylls sju hela uppslag av de ekonomiska relationerna mellan henne och bryggeriet. Där framgår också att hon fått bidrag till hyran för sin försäljningslokal av bryggeriet.[58] Därutöver nämns hennes verksamhet i lokalpressen. I *Västmanlands Läns Tidning* 1871 kunde man

till exempel läsa att ett upphittat paket kunde återfås på ”Bierstugan hos Christina Nilsson i Moströms gård” och tio år senare infördes en annons om att färsk jäst från Västerås Ångbryggeri dagligen fanns att hämta både på bryggeriet och på ”Christina Nilssons Bierstuga”.[59] Hon gavs även yrkestitlar kopplade till sin verksamhet i officiella dokument som husförhörslängder, folkräkningar och skattelängder där hon bland annat noterades som bierstugeföreståndarska, ölförsäljerska och handelsidkerska, men det hände även att hon kallades arbetskvinna.

Christina Nilsson födde fyra barn, en son 1872, tvillingar 1875 och en dotter 1877 men hon var aldrig gift och alla barnen noterades som ”oäkta” i myndigheternas register.[60] Tre av barnen dog under småbarnsåren men en av tvillingarna, Edvard, överlevde till vuxen ålder. Christina Nilsson hade alltså ensam ansvaret för små barn samtidigt som hon drev en omfattande handelsverksamhet.[61] Av husförhörslängderna framgår att hon ständigt hade en piga i hushållet och när barnen var små sköttes de antagligen av pigorna.[62] Med tanke på att de som sökte utskänkningstillstånd skulle lämna in bevis på god frejd är det intressant att Christina Nilsson fått tillstånd trots att hon hade flera utomäktenskapliga barn.[63]

År 1886 flyttade Christina Nilsson från Västerås tillsammans med den då elvaårige sonen och en piga, först till Kristinehamn och några år senare till Karlstad. Där bodde hon från 1890 med en annan piga från Västerås som tjänat henne som nittonåring redan 1879. De bodde tillsammans tills Christina Nilsson dog 1912. Då var hon 80 år och hennes piga, nu kallad tjänarinna, hade blivit 52 år gammal. Av boupptecknigen efter Christina Nilsson framgår att hon hade tillgångar värda ungefär 2 500 kronor. Hon var alltså inte en fattig kvinna och hon testamenterade tusen kronor, möbler och kläder till pigan som bott med henne de sista tjugo åren.[64]

En annan kvinna som drev krog vid Stora torget i Västerås var Christina (Catharina) Andersson. Hon föddes som ett av sju syskon i en soldatfamilj i Björskog drygt fyra mil väster om Västerås. År 1860 (30 år gammal) gifte hon sig med den åtta år yngre snickeriarbetaren Johan Alfred Eklund i Västerås och de fick en son och två döttrar, födda mellan 1862 och 1871.[65] I december 1871 separerade makarna, 1873 skildes de och därefter omnämns hon som skild. Barnen bodde med henne och under 1870- och 1880-talen verkar det ha funnits minst en

Tabell 2. 35 kvinnor med tillstånd att sälja öl i Västerås södra kvarter 1867–1880

Namn, civilstånd	Födel-seår	Adress(er) för tillstånd i södra kvarteret	Makes yrkestitel	Födelseår för barn
Anna Josefina Åström, ogift	1844	89		1868, 1879
Sofia Christina Andersson, hustru	1825	87, 88, 16, 17	tunnbindare	1857, 1868, 1874
Lovisa Carolina Carlbom, ogift	1823	140		ingen uppgift
Hedvig Justitia Österholm, änka	1815	4	volontär	inga barn
Christina Pettersson, änka	1808	96, 78	trumslagar-korpral	1841
Christina Svanbäck, hustru	1804	28	mjölnare	1839, 1842
Maria Wilhelmina Ericsson, ogift		20		ingen uppgift
Elisabeth Ersdotter, änka		139	arbetskarl	ingen uppgift
Lovisa Sofia Fagerberg, änka	1827	20	stadsbetjänt	ingen uppgift
Maria Gunstedt, hustru	1818	89	arbetskarl	1844, 1850, 1857
Maria Charlotta Lindberg, okänt		96		ingen uppgift
Johanna Mathilda Lundholm, ogift	1830	78		ingen uppgift
Anna Charlotta Vålsten/ Wahlström, hustru	1822	96, 45, 46, 47, 59	guldsmedsgesäll	1851, 1857, 1867
Eva Margareta Bo(d)ström, hustru	1819	45, 46, 47, 59	kakelugnsmakar-gesäll	inga barn
Charlotta Östling, änka		95	prost	ingen uppgift
Sofia Jansson, ogift		139		ingen uppgift
Lovisa Wilhelmina Lindblom, ogift senare gift	1832	4	skomakare	1864,1866, 1870
Christina Ramberg, ogift	1807	63		ingen uppgift

Namn, civilstånd	Födel-seår	Adress(er) för tillstånd i södra kvarteret	Makes yrkestitel	Födelseår för barn
Christina Catharina Johansson, hustru		89	vaktmästare	ingen uppgift
Hilda Carolina Törning, änka	1830	63	handskmakar-gesäll	1860, 1869
Sophia Widberg, okänt		104		ingen uppgift
NN (arbetskarlen Adolph Bjurs hustru), hustru		28	arbetskarl	ingen uppgift
Maria Charlotta Andersson, hustru	1843	66, 67		ingen uppgift
Mathilda Bodström, hustru	1831	139	handlande	1858, 1859, 1861, 1863, 1865
Christina Catharina Andersson (Eklund), frånskild	1830	28, 23, 24	arbetare, snickeriarbetare	1862, 1871, 1872
Johanna Sofia Källström, okänt		96		ingen uppgift
Hedda Augusta Jansson, ogift	1848	89		1869, 1877
Johanna Ekström, ogift	1818	64, 32, 36		ingen uppgift
Christina Elisabeth Fredriksson, hustru	1844	141, 26, 4	fångarbetare, arbetare	1866
Ulrika Sjöström, änka		23, 24		ingen uppgift
Johanna Eriksson, hustru	1828	95	snickare	ingen uppgift
Anna Charlotta Lindqvist, ogift	1820	29, 30		ingen uppgift
Christina Elisabeth Nilsson, ogift	1832	2		1872, 1875, 1875, 1877
Sophia Wilhelmina Lundberg/Landberg, hustru	1817	124, 139	skomakare	1846,1848, 1853, 1859
Carolina Nyman, ogift (senare hustru)		10	sadelmakare	ingen uppgift

Källa: Diarium för och förteckning över näringsidkare med mera 1830–1888, Västerås rådhusrätt och magistrat, Riksarkivet i Uppsala.

piga i hennes hushåll.[66] Det är rimligt att pigorna både tog hand om barnen och hjälpte modern i ölstugan.

Liksom Christina Nilsson sålde Christina Andersson det lokala bryggeriets produkter med provision. Hennes utskänkningsställe låg under en period i stadens norra kvarter och senare på samma adress där hon bodde (no 28 i södra kvarteret). I bryggeriets räkenskaper kallas hon *madame* men i andra källor ges hon yrkestitlar som bierstugeföreståndерska och handelsidkerska. Christina Andersson förekommer i flera sammanhang i GaW-databasen. År 1872 bröt den före detta maken mot ett besöksförbud när han kom till hennes bod vid Stora torget. Enligt rättegångshandlingarna sålde hon då ”krukkärl”, öl och kaffe i boden. I konflikten förekom anklagelser om att Johan Alfred skulle ha stulit kassan i hennes bod och han hävdade i rätten att hon sålde öl utan tillstånd eftersom det var han som haft handelstillståndet medan de var gifta. Av diariet över näringstillstånd framgår emellertid att hans tillstånd blivit indraget och att Christina Andersson hade tillstånd för sin verksamhet.[67]

Christina Andersson drev sin ölstuga tills hon dog 1906, 76 år gammal. I hennes bouppteckning, under rubriken ”I Bierstugan” finns bland annat sju kaffepannor, 22 brickor, 25 stolar och 9 bord.[68] Till skillnad från sin före detta make, som dog fattig,[69] dog Christina Andersson som en förmögen kvinna: hennes kvarlåtenskap värderades till drygt 20 000 kronor. Lejonparten av värdet låg i fastigheter: en gård och tomt i det västra kvarteret i Västerås (värd 16 000 kronor) och en gård och tomt i det norra kvarteret (värd 3 000 kronor).[70] I husförhörslängderna från tiden kring sekelskiftet 1900 ser man att hon också hade hyresgäster. Sju hushåll är noterade i hennes fastighet i västra kvarteret, två av dem var hennes vuxna barn med familjer men hon hyrde också ut till en rad ensamhushåll, till bland andra en skrivare, en barnmorska och en fabriksarbeterska.[71]

Den här fördjupningen i två kvinnoliv visar inte bara att det var möjligt för kvinnor under 1800-talets andra hälft att driva utskänkningsverksamhet samtidigt som de hade ansvar för små barn, utan också att de kunde göra det med framgång. De två Christinorna hade sitt ursprung i den grupp obesuttna som växt sig stor och börjat betraktas som ett samhällsproblem kring 1830-talet, men de rörde sig, tack vare sitt arbete och sin företagsamhet, uppåt i den sociala och ekono-

miska hierarkin. De gjorde det trots att de var kvinnor och trots att de var ensamstående mödrar. Christina Nilsson gjorde det dessutom som ogift mor i ett samhälle som var upptaget med att diskutera och fördöma osedliga kvinnor.[72] Som föreståndarskor för ölstugor var de och deras företagsamhet väl synliga i stadsrummet under en period i historien då borgerliga normer förespråkade att en respektabel kvinna skulle hålla sig borta från offentligheten.

Avslutning

I det här kapitlet har vi, med inspiration av såväl Carl Jonas Love Almqvist som Michel de Certeau och Ann-Catrin Östman, förflyttat oss från de fågelperspektiv som ofta präglat socialhistorien ner till gatorna i 1800-talets Västerås. Vi har rört oss i stadens norra och södra kvarter, och – med hjälp av bland annat rättsfall, förteckningar över näringsidkare, karta, räkenskaper och kyrkoböcker – kikat in hos kvinnor som hyrde ut rum och gjort oss bekanta med kvinnor som drev ölstugor. Flera av dessa kvinnor hade flyttat in från landet och, liksom många andra, fick de sin försörjning genom den stora efterfrågan på mat, dryck och husrum som fanns just på grund av omfattande in- och omflyttning. Rörligheten i samhället – som tog sig uttryck i människors praktiker på gatunivå – band samman land och stad på sätt som utmanade det meningsfulla i denna traditionella socialhistoriska uppdelning.

Kvinnor hade begränsade försörjningsmöjligheter i 1800-talets Norden och de var ofta hänvisade till olika former av eget företagande. Även om alla kvinnor var missgynnade i relation till män som grupp betraktade, var kvinnors förutsättningar ändå sinsemellan olika. En del hade tillgång till avsevärda resurser, andra var mer marginaliserade. De kvinnor i 1800-talets Västerås som studerats här utnyttjade de möjligheter de hade för sin försörjning. De med tillgång till fastigheter, rum och sovplatser kunde hyra ut dem till andra, ibland i kombination med matservering och andra tjänster, medan åter andra sökte och fick tillstånd att bedriva handel. Vi har tittat särskilt på dem som sålde öl och även i den gruppen fanns en stor spännvidd mellan olika mikroentreprenörer. En del av dem drev väl etablerade verksamheter under lång tid, annonserade i lokalpressen och gavs yrkestitlar kopplade till sin försörjning. Andra drev utskänkningsverksamhet under

en begränsad period, exempelvis innan de gifte sig eller när de hade blivit änkor.

Det var alltså ingen homogen grupp av kvinnor som hyrde ut rum eller sålde öl i 1800-talets Västerås. Tvärtom fanns bland dem både unga och gamla, både rika och fattiga, såväl gifta som änkor och ogifta. De flesta tillhörde dock stadens lägre mellanskikt av hantverkare och arbetare. De var döttrar, hustrur och änkor till snickare, timmermän, målare och arbetare. De som var gifta bidrog till hushållets inkomster genom sin uthyrning eller handel. Deras hushåll levde, som många tidigmoderna hushåll, enligt en tvåförsörjarmodell, men modellen präglades tydligt av det stadsliv som var nära kopplat till processer på landsbygden och som växte fram på tröskeln till det moderna samhället. Gruppen obesuttna hade växt sig stor på landsbygden och många sökte sig nu till städerna. Där behövde de bo, äta och dricka och de kvinnor som studerats här slog mynt av dessa omständigheter.

De miljöer och verksamheter vi mött på Västerås gator vittnar inte om en värld där kvinnor var hänvisade till den privata sfären och omsorgen om barnen. Tvärtom ser vi hur de skaffade sig inkomster genom att hyra ut delar av den sfär där de bodde och levde, vilket paradoxalt nog kan sägas ha gjort att deras hem vid denna tid blev mindre avskilda än tidigare. De handlande kvinnorna måste också ha varit väl synliga i stadsrummet. Vid Stora torget, östra tullen och i vissa gränder låg deras verksamheter vägg i vägg eller längs hela gator. Pigan som stängde ner en av ölstugorna vid Stora torget för kvällen såg precis vad som hände utanför den ölstuga som låg bredvid. De konkurrerade om kunderna men hade också möjlighet att samarbeta och stödja varandra.

Uthyrningsverksamheten kunde, till skillnad från ölförsäljningen, kombineras med att ta hand om barn. De kvinnor som sysslade med ölutskänkning i större skala fick i stället leja bort barnomsorgen och skapade på det sättet arbete och försörjning för andra kvinnor. I studien finns även kvinnor som ensamma försörjde både sig själva och sina barn genom sin handel med öl. Soldatdottern Christina Andersson gjorde det så framgångsrikt att hon, när hon dog sjuttiosex år gammal, ägde en fastighet där hon både hade hyresgäster och kunde bereda bostad för två av sina barn med familjer. Genom sitt försörjningsarbete tog de här kvinnorna plats i 1800-talets Västerås. Med det här kapitlet vill vi ge dem en plats i historien.

Noter

1. Almqvist, *Det går an*, kapitel 3.
2. Humphries & Sarasúa, ”Off the Record”.
3. Shepard, ”Care”, s. 67f.
4. Ogilvie, *Bitter Living*.
5. Ahlbeck, Östman & Stark, ”Conclusions”, s. 321f; Kvinnliga entreprenörer i tidigmodern tid lyfts även fram av Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen och Kirsi Vainio-Korhonen i antologin *Early Professional Women* (”Women and Professional Ambitions”, s. 11ff).
6. Vainio-Korhonen, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa*, s. 165–173; Vainio-Korhonen, ”Handicrafts as Professions”.
7. Se t.ex. Hofmeester, ”Labour Relations: Introductory Remarks”, s. 317–327.
8. Wikander, *Kvinnoarbete i Europa*, s. 33f.
9. Lindström, Henningsson, Kardell & Ulväng, ”The Everyday Geography of Work”.
10. Hunt & Shepard, ”Introduction: Producing Change”, s. 12, betonar kvinnors roll inom handel, rumsuthyrning och tillhandahållande av mat.
11. Lilja, *Städernas folkmängd*, s. 147.
12. Certeau, *Practice of Everyday Life*, s. 91–110.
13. Alla åberopade fall är öppet tillgängliga via nätet: www.uu.se/gaw.
14. G. G. Hollstens karta och kartbeskrivning 1751, förvarad vid Västerås Stadsarkiv. Vi tackar IT-arkivarie Johan Andersson för hans hjälp med att hitta karta och kartbeskrivning.
15. Västerås rådhusrätt, Västerås kämnärsrätt, Västerås accisrätt.
16. Vi har framför allt använt tjänsten Registersök som tillhandahålls av företaget ArkivDigital.
17. Mantalsuppgifter för Västerås 1743–1753 samt 1811 finns registrerade i databasen GaW. Vi har använt databasens uppgifter men för de 18 hyresvärdinnor som detaljstuderats har originalkällorna kontrollerats. Mantalsuppgifternas användbarhet som källa till arbete diskuteras i Jacobsson, Jansson & Vorminder, ”Mantalslängder och mantalsuppgifter”, s. 73–96, särskilt s. 77.
18. Bring, ”Redogörelse för lagstiftningen”, s. 65–67.
19. Diarium för och förteckning över näringsidkare med mera 1830–1888, Västerås rådhusrätt och magistrat, Riksarkivet i Uppsala (härefter kallat ”Diarium” i noterna).
20. Lindström, ”Families and Households”, s. 228–249, visar hur stadshushållen blev mindre och alltmer sällan förestods av ett gift par. Behovet av att hyra bostad måste samtidigt ha ökat. Den engelska hyresmarknaden diskuteras till exempel i Davidoff, ”The Separation of Home and Work?”.
21. GaW fall 22136 (1741).
22. GaW fall 14830 (1841), 14831 (1841).

23. Detta källkritiska påpekande gjordes redan av Christer Winberg i artikeln ”Några anteckningar”.
24. GaW fall 22232 (1742), 21033 (1721), 22136 (1741), 14830 (1841), 17078 (1862).
25. GaW fall 18411 (1866). Se även GaW fall 18450 (1866).
26. GaW fall 21965 (1771), 19053 (1823), 17194 (1862). Se även GaW fall 14208 (1880).
27. GaW fall 23084 (1772).
28. GaW fall 17078 (1862).
29. GaW fall 21859 (1723), 17078 (1862).
30. GaW fall 22708 (1755). Se även Johnsson, *Vårt fredliga samhälle*, s. 368–373 samt s. 365 not 141.
31. Se till exempel GaW fall 14870 (1851), 17087 (1862), 21630 (1723).
32. Johnsson, *Vårt fredliga samhälle*, s. 359–368.
33. Se till exempel GaW fall 17611 (1865) samt Johnsson, *Vårt fredliga samhälle*, s. 366.
34. Jacobsson, Jansson & Vorminder, ”Mantalslängder och mantalsuppgifter”, s. 87, 89.
35. Barnhuset hade fungerat som ett sådant mellan 1776 och 1796, varefter barnen började utackorderas. Fastigheten såldes 1837. Mellan 1796 och 1837 var det uppenbarligen möjligt att hyra den. Se https://sok.riksarkivet.se/agent/rrFvDzSQdwN2KbpxzDnFo3 (besökt 20.12.2023).
36. Bouppteckningarna efter Noring respektive Hjelm återfinns i Västerås rådhusrätt och magistrat, FIIIA (1805–1808) Bild 4540 och FIIIA (1840–1844) Bild 860. ArkivDigital.
37. Bouppteckningarna efter Dahlin respektive Ahlbom återfinns i Västerås rådhusrätt och magistrat, FIIIA (1809–1811) Bild 324 och FIIIA (1826–1828) Bild 108. ArkivDigital.
38. Detta är en tentativ slutsats. På grund av hur husförhörslängderna för Västerås är organiserade har det varit omöjligt att fastställa var Hedvig Falk bodde innan hon gifte om sig.
39. GaW fall 19376, 19395, 19561, 20610. Av fall 19395 framgår att hyresvärden ägde ett mälteri och att hyresgästen var mältardräng. Att den senare inte betalade någon hyra måste tolkas som att lönen åtminstone delvis betalades i form av fritt boende.
40. Medelvärde och median har räknats ut efter att alla prisuppgifter först räknats om till riksdaler riksgälds med utgångspunkten att 1 riksdaler banko var värd en tredjedel mer än 1 riksdaler riksgälds. Jörberg, *A History of Prices in Sweden*, s. 79–82. Prisuppgifterna har hämtats från följande fall i GaW-databasen: 19306, 19315, 19376, 19395, 19402, 19537, 19538, 19554, 19556, 19561, 20197, 20313, 20529, 20603, 20604, 20609, 20610, 20876.
41. GaW fall 19472.
42. Se t.ex Simonton, *Gender in the European Town*, s. 41, 49; Bladh, ”Kvinnors dubbla beroende”; Rahikainen, ”Urban opportunities”, s. 177–196.

43. Se t.ex. Bladh, ”Kvinnors dubbla beroende”; Hinnemo, *Inför högsta instans*, s. 136–159; Ling, *Konsten att försörja sig*, s. 164–171.
44. Diarium.
45. Artæus, *Krognäringen*, s. 12.
46. Diarium.
47. Diarium.
48. Artæus, *Krognäringen*, s. 21–23.
49. Artæus, *Krognäringen*, s. 23–26.
50. GaW fall 23238 (1879). Se även de delar av fallet som inte finns i databasen i Västerås rådhusrätt och magistrat AIIca:29 (1879) Bild 2110, 2120, 2130.
51. GaW fall 23251 (1879).
52. Västerås Domkyrkoförsamling AIa:17b (1871–1879) Bild 136 / sid 380.
53. Shepard, ”Care”, 67f.
54. Filipstad C:9 (1825–1838) Bild 120 / sid 233; Västerås Domkyrkoförsamling AIa:16 (1861–1870) Bild 334 / sid 832.
55. Diarium; Västerås rådhusrätt och magistrat FIIIA:46 (1868–1872) Bild 3720 / sid 367.
56. I förteckningen av näringstillstånd finns noteringar om tillstånd för Christina Nilssons verksamhet 1873, 1875 och 1880, alla kopplade till södra kvarteret No 2 (Diarium).
57. GaW fall 23238 (1879).
58. Västerås bryggeri AB:s arkiv, Räkenskaper, Avräkningsböcker 1879–1880, 1–14, Västerås stadsarkiv.
59. Annonsen om paketet finns i Västmanlands läns tidning (VLT) 15.09.1871 och liknande annonser finns i VLT 21.11.1873-11-21 och VLT 29.09.1880. Annonsen om jäst finns i VLT 27.04.1881. Marjatta Rahikainen har uppmärksammat att kvinnors värdshus ibland annat Åbo fungerade som platser för serviceutbyten och att det tillkännagavs i lokala tidningar. Rahikainen, ”Urbana värdshus”, s. 208–210.
60. Se t.ex. Västerås Domkyrkoförsamling C:15a (1873–1880) Bild 59 / sid 55 och AIa:18b (1871–1879) Bild 114 / sid 857.
61. År 1879 hade Christina Nilsson 1300 kronor beskattningsbar inkomst från handelsrörelse. Många arbetare skattade för en schablonmässig minimiinkomst på 400 kronor (Taxeringslängd över inkomstbevillningen i Västerås 1879, Länsstyrelsen i Västmanlands län, Landskontoret I, Verifikationer, SE/ULA/11037/21/E I c/379, opag.).
62. Västerås Domkyrkoförsamling C:15a (1873–1880) Bild 59 / sid 55; AIa:18b (1871–1879) Bild 114 / sid 857.
63. Noteringar om att hon fått fortsatt tillstånd finns från 1873, 1875 och 1880 och barnen föddes 1872, 1875 och 1877 så hon har uppenbarligen fått tillstånd trots att hon var en ogift mor.
64. Karlstads rådhusrätt och magistrat FII:16 (191–1914) Bild 650.
65. Västerås Domkyrkoförsamling AIa:18a (1871–1879) Bild 70 / sid 564.
66. Västerås Domkyrkoförsamling AIa:18a (1871–1879) Bild 70 / sid 564; AIa:20b (1879–1892) Bild 127 / sid 320.
67. Diarium.

68. Västerås rådhusrätt och magistrat FIIIA:58 (1906–1907) Bild 300.
69. Västerås rådhusrätt och magistrat FIIIA:60 (1909) Bild 290 / sid 2.
70. Västerås rådhusrätt och magistrat (U) FIIIA:58 (1906–1907) Bild 279–280.
71. Västerås Domkyrkoförsamling AIIa:1 (1900–1904) Bild 380381 / sid 33–34.
72. Se t.ex. Lennartsson, *Malaria urbana*.

Källor och litteratur

Källor

ArkivDigital

Filipstad, Födelse- och dopbok 1825–1838

Karlstads rådhusrätt och magistrat, Bouppteckningar 1912–1914

Västerås Domkyrkoförsamling, Husförhörslängd 1861–1870, 1871–1879

Västerås Domkyrkoförsamling, Födelse- och dopbok 1873–1880

Västerås Domkyrkoförsamling, Församlingsbok 1900–1904

Västerås rådhusrätt och magistrat, Bouppteckningar 1906–1907, 1909

Databasen Gender and Work (GaW)

Riksarkivet i Uppsala

Västerås rådhusrätt och magistrat, Diarium för och förteckning över näringsidkare med mera 1830–1888

Länsstyrelsen i Västmanlands län, Landskontoret I, Verifikationer

Västerås Stadsarkiv

G. G. Hollstens karta och kartbeskrivning 1751

Västerås bryggeri AB:s arkiv, Räkenskaper, Avräkningsböcker 1879–1880

Westmanslands Läns Tidning

Litteratur

Ahlbeck, Jutta, Ann-Catrin Östman & Eija Stark, ”Conclusions. Dealing with Difference”, Jutta Ahlbeck, Ann-Catrin Östman & Eija Stark (eds), *Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960*, Cham: Palgrave Macmillan 2022.

Almqvist, Carl Jonas Love, *Det går an*, 1839; facsimilutgåva, Uppsala: Bokgillet 1965.

Artæus, Irene, *Krognäringen som försörjningsalternativ för kvinnor. Om stadskvinnors utanförskap på den förindustriella arbetsmarknaden*, Västerås: Mälardalens högskola 1999.

Bladh, Christine, ”Kvinnors dubbla beroende av sprit. Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816”, Christine Bladh, Elisabeth Cedersund & Jan-Erik Hagberg (red.), *Kvinnor och män som aktörer och klienter. En antologi som skildrar tidigt 1800-tal och framåt*, Stockholm: Nerenius & Santérus 1997.

Bring, Samuel, ”Redogörelse för lagstiftningen i Sverige om rusdryckers försäljning 1800–1911”, *Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1914*, senare lagtima, Samling 2, Avd. 2, Kommittébetänkanden, Band 7.
de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press 1984.
Davidoff, Leonore, ”The Separation of Home and Work? Landladies and Lodgers in Nineteenth- and Twentieth-Century England”, Sandra Burman (ed.), *Fit Work for Women*, London: Croom Helm in association with Oxford University Womens' Studies Committee 1979, s. 64–97.
Hinnemo, Elin, *Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2016.
Hofmeester, Karin, ”Labour Relations. Introductory Remarks”, Karin Hofmeester & Marcel van der Linden (eds), *Handbook. The Global History of Work*, Berlin: De Gruyter 2018.
Humphries, Jane & Carmen Sarasúa, ”Off the Record. Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past”, *Feminist Economics* 18, 2012:4, s. 39–67.
Hunt, Margaret R. & Alexandra Shepard, ”Introduction. Producing Change”, Catriona Macleod, Alexandra Shepard & Maria Ågren (eds), *The Whole Economy. Work and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 2023.
Ilmakunnas, Johanna, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, ”Women and Professional Ambitions”, Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*, Abingdon: Routledge 2018.
Jacobsson, Benny, Karin Hassan Jansson & Sarah Vorminder, ”Mantalslängder och mantalsuppgifter”, Jonas Lindström (red.), *Fantastiska verb. Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880*, Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 2020, s. 73–96.
Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle. ”Lösdriveri” och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 2016.
Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732—1914*, vol 1, Lund: Gleerup 1972.
Lennartsson, Rebecka, *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*, Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion 2001.
Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm: Stockholmia 2016.
Lilja, Sven, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Historisk tätortsstatistik*, del 2, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet 1996.
Lindström, Dag, ”Families and Households, Tenants and Lodgers. Cohabitation in an Early Modern Swedish Town, Linköping 1750–1800”, *Journal of Family History* 45, 2020:2, s. 228–249.

Lindström, Jonas, Linnea Henningsson, Örjan Kardell & Marie Ulväng, ”The Everyday Geography of Work”, Maria Ågren (ed.), *Gender, Work, and the Transition to Modernity in Northwestern Europe, 1720–1880*, bokmanus antaget för publicering av Oxford University Press 2024.
Ogilvie, Sheilagh C., *A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford: Oxford University Press 2003.
Rahikainen, Marjatta, ”Urban Opportunities. Women in the Restaurant Business in Swedish and Finnish Cities, c. 1800–1850”, Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850*, Abingdon: Routledge 2018.
Rahikainen, Marjatta, ”Urbana värdshus som offentliga rum och service-marknader. Kvinnliga småföretagare och den nya borgerliga staden i det tidiga 1800-talets Finland”, *Historisk Tidskrift för Finland* 104, 2019:2, s. 189–217.
Shepard, Alexandra, ”Care”, Catriona Macleod, Alexandra Shepard & Maria Ågren (eds), *The Whole Economy. Work and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 2023.
Simonton, Deborah, *Gender in the European Town. Ancien Regime to the Modern*, New York: Routledge 2023.
Vainio-Korhonen, Kirsi, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2002.
Vainio-Korhonen, Kirsi, ”Handicrafts as Professions and Sources of Income in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Turku (Åbo). A Gender Viewpoint to Economic History”, *Scandinavian Economic History Review* 48, 2000:1, s. 46–63.
Wikander, Ulla, *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*, Uddevalla: Atlas Akademi 1999.
Winberg, Christer, ”Några anteckningar om historisk antropologi”, *Historisk Tidskrift* 108, 1988:1, 1–29.

Eirinn Larsen & Hilde Sandvik

Mjølk og jord er kvinnens bord

Det lange perspektivet på kvinnearbeidet i norsk og nordisk landbruk, ca. 1500–1950

"I MIN AVHANDLING PRO GRADU gav jag mjölken ett betydligt mindre utrymme än åkern; jag utgick implicit från tanken på åkerbruket som det riktiga lantbruket", skrev Ann-Catrin Östman og spurte med henvisning til agrarhistorisk forskning hvorfor åkerbruket opptok størst plass og "mjölkhusholdningen" kom i skyggen. Hun fortsatte: "Historieskrivningen bygger på meningsskapande element. Även den sentida historieskrivningen kring bonden och åkerbruket kan ses som en del av en process där kön skapas och verkar skapande; den bygger på och bygger könsbestämda ideal."[1]

Östmans spørsmål borer dypt i historieforskningen. Avhandlingen hennes er en nyfortolkning av et etablert tema i etnologi og kvinnehistorie knyttet til kvinner og arbeid.[2] Ved hjelp av Joan W. Scotts teori om kjønn som meningsskapende kategori i historisk forskning, argumenterte hun for kvinne- og familiearbeidets vedvarende verdi for landbruket til tross den begynnende usynliggjøring av dem, som salgsjordbruket representerte. Östman nyanserte med det teorien om kvinner som det fleksible kjønn i agrarsamfunnet, og mannen som det stabile. I det österbottniske jordbrukssamfunnet var både menns og kvinners arbeid gjenstand for en kontinuerlig "kjønning" og "avkjønning" alt etter sted, tid og sesong. Avhandlingen går til kjernen i historiefaget, og den nordiske agrarhistorien i særdeleshet, ved å

utfordre hva som teller og blir talt i den historiefaglige forskningen. For hvordan kan historikere være mer opptatt av åkerbruk enn av husdyrhold i land som har minimalt areal tilgjengelig for åkerbruk, men som til gjengjeld har utmark, skoger og fjell der husdyr har funnet beite og folk har henta fôr? Norge har 3 prosent, Sverige og Finland 7 prosent dyrkbart areal.[3] I et historisk perspektiv trer alvoret i andelen dyrkbart land klart fram: Helt fram til midten av 1800-tallet ga kornet på det meste 5 foll, dvs. avkastning av utsæd.

Behovet for matkorn i Norden måtte dels dekkes av kornhandelen med Baltikum og Danmark. Norge importerte 1/3 av matkornet på 1700-tallet.[4] Også den gang fantes det unntak for lave avlinger. Finsk svibruk kunne gi 100 foll, og spabruket langs norskekysten ga 7 foll, men verken det ekstensive svibruket eller det arbeidsintensive spabruket har fått annet enn marginal plass i agrarhistorien.[5] Et opplagt svar på interessen for åkerbruk og korn, er at kornet var basisføde. I Norge var det graut til hverdags og øl og flatbrød til fest. Sverige og Finland hadde i tillegg det mørke rugbrødet som hverdagskost. Protein fra husdyr kom i tillegg til karbohydratene fra kornet. Smør, oster, huder og kjøtt var høyt verdsatt, både til fest, men også som betaling for skatt og landskyld. I motsetning til land med høyere urbaniseringsgrad, var melk i liten grad handelsvare. Først med voksende byer og meieridriften i andre halvdel av 1800-tallet ble det et marked for fersk melk.

Moderniseringen av jordbruket

Moderniseringen av norsk landbruk står sentralt i denne artikkelen med blikk til de nordiske naboene. Spørsmålet er om interessen for kornet rett og slett skyldes en fornuftig vekting av agrarhistorikere for det som ga basisføden, og tilsvarende forklaring på hvorfor husdyr og husdyrprodukt har vakt mindre interesse? Men hvorfor skulle animalske produkter, som i jeger- og sankersamfunn antas å rangeres høyest, vurderes som mindre interessant i tidlig nytid? Et opplagt svar for en kjønnshistoriker ville kanskje vært kjønnskoding. Kornet var mannlig, melken var kvinnelig kodet. Men all kunnskap om landbruk i Norge og Norden stritter mot slik enkel koding. Gårdsarbeid forble definerende for kvinnelighet i det österbottniske jordbrukssamfunnet, langt inn i etterkrigstiden, skriver Östman: "Kvinnorna valde i många

fall åkern framom hushållet, ock även [...], då kvinnornas valmöjligheter hade ökat, fortsatte många österbottniska kvinnor att kombinera arbetet tillsammans med männen med ansvaret för hushållet".[6] Melking, kinning og ysting var gjerne kvinnearbeid, men i forsanking, vannbæring, gjeting og gjerding var begge kjønn involvert, det samme i planting og innhøsting. Det kan selvsagt hevdes at selve sluttproduktet fra melking til kjerning og ysting var kvinnearbeid. Tilsvarende var vinterforinga, med nøye tilmålte sparsomme rasjoner for såkalt sulteforing, kvinners ansvar. Kjønnskoding trenger dessuten verken være fornuftig, statistisk holdbar eller tåle annen form for empirisk prøving, for å kunne fungere kulturelt ordnende.

Så hvordan har verdsettingen av kornet fremfor melka formet norsk og nordisk agrarhistoriografi i den tidligmoderne perioden – og hvilke konsekvenser har det fått for hvordan historikere har skrevet om og forstått kvinnenes rolle i landbruket under den moderne perioden? Annerledes spurt – er prioriteringen av jorda og kornet over kua og melka ikke bare grunnen til at kvinnene er blitt glemt i agrarhistorien, men at kjønns- og aldersmangfoldet i landbruksarbeidet før, under og etter det store hamskiftet underspilles i historiefortellingene om det moderne Norden? I 1900 bodde 72 prosent av Norges befolkning fremdeles i landkommuner, mens det i dag er nesten motsatt.[7] En overvekt av disse livnærte seg av arbeid i jord- og skogbruk, og i fiske, og gjerne i kombinasjon. Men utover på 1900-tallet skjøt overgangen fra primær- til sekundær- og tertiærnæringene ytterligere fart. Danmark og Island lå i tet, Sverige hakk i hel – med Norge og Finland hengende noe etter. Så hva skjuler befolkningsstatistikken av innsikt i kvinnearbeidet i norsk og nordisk landbruk i et langt tidsperspektiv, og betydningen av dette kvinnearbeidet for den senere kodifiseringen av husmorens arbeidsoppgaver under etableringen av det moderne husstellfaget?

I første del av artikkelen er det den tidlig moderne agrarhistorien som blir diskutert, i lys av generasjons- og kjønnsmangfoldets varighet i norsk og nordisk landbruk. I andre del forfølger vi dette videre med fremveksten av det moderne salgsjordbruket. Det endret og rasjonaliserte menns arbeidsoppgaver, knyttet de mannlige gårdbrukerne mer til gården, familiejordbruket og den kommersialiserte melka, uten nødvendigvis å endre arbeidsoppgavene til kvinnene. Fjøset og melkehåndtering forble lenge en del av kvinnenes arbeidsoppgaver og

ansvarsområde. I tredje og siste del drøfter vi hvordan dette la føringer for det moderne husstellfaget uten å bli enerådende. De første landhusholdningsskolene i Norge speilte det mangfoldige kvinnearbeidet i landbruket, ikke bare kvinnenes ansvar for fjøset og melka. Arbeidets betydning for kjønnskonstruksjonen i landbruket var aldri noe 1:1 forhold. Det fulgte ikke dikotomisk grensen mellom kvinner og menn, kvinne- og mannsarbeid, men varierte alt etter hvor, når og hvordan det ble utført, skriver Östman. Likevel ble det i Norge som i Finland, i økende grad forstått og ansett som mer avgrensede husholdsoppgaver, og som grunnlag for en kvinnelig kompetanse.[8] Historiker Stig Kvaal argumenterer likeledes. Fra å ha vært knyttet til reformer i jordbruket, og kvinnenes rolle i dette, ble innholdet i husmorskolene utover på 1900-tallet mer rettet mot kvinnens rolle i hjemmet – og det uavhengig av type hushold, by og land.[9]

Nedvurdering av husdyrbruket i agrarhistorien

I den agrarhistoriske forskningen har altså perspektivet i stor grad vært på jorda fremfor husdyra. Denne manglende interesse for husdyr kan selvsagt skyldes historikeres nedvurdering av husdyrbruket. Östman nevner historikeres utsagn om at gjødsla var viktigere enn melka: "boskapsskötselns viktigaste uppgift i äldre tid var att producera gödsel".[10] Tilsvarende skriver Kåre Lunden i *Norsk Landbrukshistorie* at husdyra ikke var viktigere enn åkeren, men nødvendige "[...] kanskje aller mest som gjødselprodusentar og trekkraft til åkeren".[11] Agrarhistorikernes nedvurdering av husdyrbruket i eldre tid kan i tillegg skyldes at målestokken har vært det moderne industrielle husdyrbruket. Historien skrives i retrospekt, med utgangspunkt i kjennskapen til hvordan det gikk. At agrarhistorikerne har hatt det på samme måte, er derfor veldig plausibelt. Sammenligner vi avkastningen i det moderne landbrukets kjøttfulle høytytende framavla husdyr med det som var vanlig i tidlig nytid, er forskjellene også slående. På 1700-tallet melka ei ku ca. 600–800 liter, i dag melker ei ku 10 000 liter per år.[12] Men i et aktørperspektiv blir sammenligning med vår tid helt meningsløs. Ingen kunne ha forestilt seg slike melkemengder den gang.

For historikere som skal måle trender, er som kjent utgangspunktet viktig. Det gjelder også verdsetting. Mye taler for at produksjon av

proteiner og fett har blitt høyt vurdert i eldre tid. Og en kan ta et tidligere utgangspunkt enn skatteregnskap og landskyldregning fra tidlig nytid. I middelalderen viser forbudene mot utførsel av smør og tørrfisk hvor høyt verdsatte produkter dette var. Kong Sverre forbød i 1186 hanseatene eksport av smør og tørrfisk "som det er til tap for landet å miste", med mindre det ble betalt med korn. Det var alt for verdifullt til å sendes ut av landet uten tilsvarende verdifull betaling, og ikke vin slik hanseatene hadde kommet med. Forbudet ble gjentatt i 1282, og i misvekstårene 1315 og 1316 påbød Håkon V at bare kjøpmenn som førte korn til Norge kunne kjøpe opp og utføre smør og tørrfisk.[13] Utrusting til leidangen besto av månedsmatbol – korn og smør. For en mann en måned var det beregnet 1/2 laup smør og 1/6 skippund mjøl, dvs. 7,5 kg smør og 30 kg mjøl.[14] Prisstiging på smør i seinmiddelalderen førte også til en lengre debatt mellom norske middelalderhistorikere om prisstiging skyldtes hansaens oppkjøp av norsk smør for eksport eller økt innenlandsk etterspørsel som følge av folkevekst.[15]

Sammenholdes middelalderens eksportforbud med det vi vet om smør og kjøtt som festmat i tidlig nytid, er det all grunn til å mene at dette var høyt verdsatte produkter. At kua i tillegg kunne produsere gjødsel for åkeren er en annen sak. Men slett ikke alle agrarhistorikere har nedvurdert husdyrbruket. I Sverige er Lennart Andersson Palms, Carl-Johan Gadds og Lars Nyströms analyser av vestsvensk jordbruk opplysende om verdien av smør for å kunne kjøpe korn. Selvforsyningsgraden i Vest-Sverige var ca. 60 prosent og korn kunne kjøpes med smør. Høy smørpris gjorde det mulig å kjøpe korn fra Baltikum for å dekke næringsbehovet.[16] At husdyrbruket betydde mer i skogbygdene enn i flatbygdene, er et sentralt poeng i bind 3 av *Det svenska jordbrukets historia*. På flatbygdene der kornet ble sådd både vår og høst, var det arbeid for en mann med hest 1/3 av året med å pløye opp brakkland og de store åkrene. De små åkrene i skogbygdene ble pløyd og sådd om våren og skåret i august. "Åkerbruket i skogsbygderna var således relativt lågprioriterat i förhållande till andra aktiviteter", skriver Gadd.[17]

Lars Reintons mangebindsverk om seterbruket i Norge gir en inngående beskrivelse av hvordan beite og fôrressurser ble utnytta.[18] Reinton var tilknyttet Institutt for sammenlignende kulturforsknings store forskningsprosjekt i den franske Annales-skolens Marc Blochs

ånd. Prosjektet var ledet av Andreas Holmsen og Rigmor Frimanslund Holmsen, om bondesamfunnet og setring i Norge. Som lokalhistoriker fulgte Reinton opp med omfattende beskrivelser av seterbruket i Hallingdal.[19] Hos disse historikerne er også kvinners og barns arbeid beskrevet og analysert. Både den verdifulle produksjonen, og strevet for å berge kyr og småfe mot bjørn og ulv, er med. Mennene mangler heller ikke i disse fortellingene – det dreier seg om seterreiser, frakt av smør og ost samt bygging av seterhus og løer. Fjellbeitene var også grunnlaget for driftefe – dvs. fe feita opp om sommeren for å drives til byene for slakt på høsten. Embetsmenns mange klager over unge menn som heller ville være driftekarer enn å ta helårstjeneste på gårdene, vitner igjen om verdien av husdyr, og at menn kunne prioritere fedrifter framfor åkeren. En klage som vi senere skal se ble videreutviklet da den parlamentariske landbrukskommisjonen i 1898 ga sin innstilling om den lavere landbruksundervisningen til det norske Stortinget. For hvordan gikk det med norsk jordbruk hvis alle de unge kvinnene søkte seg mot byene når det ble sagt at "ved vore almindelige gaardsbruk (er) hustruens arbeide fuldt så viktig som mandens"?[20] Denne vurderingen, som kommisjonen mente ikke trengte "indgaaende paavisning", sto i en lang historisk tradisjon.

Verdsetting av produkter fremfor kjønnskoding

Alle historikere som arbeider med eldre tid, har merket seg at smør kunne være både landskyldvare og betaling for skatt. På Vestlandet i Norge kunne landskyld og skatt på 1600-tallet betales med smør. En laup, dvs. 15 kg smør, var nok til å betale landskyld og tilsvarende var en laup nok til å betale skatt. En laup smør tilsvarte godt i overkant av det ei ku melka gjennom sommeren. Lite fôr førte til at kyrne ofte var "tørre" om vinteren. I melk er fettinnholdet 3,5 prosent dvs. fra ei ku som melker ca. 800 liter gjennom en lang sommer, ble det 28 kg smør, eller kanskje vanligere 21 kg av ei ku som melka 600 liter. Smør av melka fra to kyr var med andre ord nok til skatt og landskyld. Og det var ifølge skattelistene fra 1665 fra Vestlandet vanlig å ha ni-ti vinterfødde kyr pr. gard.[21] Det vi her ser er verdien av å ha husdyr beitende i utmark. Mangelen på dyrkbart land innebar at husdyra så snart vinteren slapp taket, måtte finne beite i utmark, skog og til fjells. For hus-

dyra måtte bort fra eng og åker om sommeren. Alt nær gården av gras, løv og kvist som kunne brukes til vinterfôr, ble høsta inn. Verdien av å kunne produsere smør nok til å betale skatt og avgifter langt til skogs og høyt til fjells var med andre ord betydelig.

Smør var den vanligste landskyldvaren på Vestlandet, korn østafjells og fisk i nord. Både i skattematrikkelen av 1647 og de eldste skattelistene ser en hvordan naturbetingelser og driftsmåter har fastsatt verdimålet for landskyld og skatt. Naturalia kunne konverteres til penger. Det gjaldt i alle ledd. Bøndene kunne selge smør og andre varer og få penger til skatt og avgifter. Lensmann og fut kunne selge det de krevde inn og levere mynt til lensherren, og når et berg av smør hauga seg opp hos lensherren i Bergen, ble smøret raskt solgt i byen.

De eldste lensregnskapene vi har i Norge er fra 1500-tallet, og viser hvordan kongens skatter og landskyld ble krevd inn i både naturalia og mynt. Skatten av Nordfjord og Bergenhus len i 1563, dvs. i oppstarten til den nordiske sjuårskrigen, var 8 900 daler. Ca. 8 300 daler kom inn som mynt. Resten kom inn i naturalia, mesteparten smør. 347 lauper smør, dvs. over 5 tonn smør, ble solgt for 1,5 daler laupen og innbrakte 520 daler. Totalt ble det solgt varer som var levert inn som skatt for 600 daler, dvs. smør utgjorde 87 prosent av naturalskatten for Nordfjord og Bergenhus len, men 6 prosent av total skatt (520/8920).[22] At skatt i hovedsak kom inn som mynt, kan skyldes at smørlaupene var solgt på et tidligere tidspunkt, enten av den enkelte bonde eller av lensmann eller fut som sto ansvarlig for at skatten kom inn.

Den gamle landskyldregning viser forholdet mellom verdimålene på denne tida. For Rogaland i Vest-Norge var den slik: 1 laup smør = 1 skippund korn = 2 huder = 4 sauer = 1 laup talg = 1 laup ål = 2 våger fisk.[23] Oversatt til moderne vekt: 15 kg smør = 185 kg korn = 15 kg talg = 15 kg ål = 37 kg fisk. Det mest interessante her er kanskje forholdet mellom smør og korn. På en god gård på Sola i Rogaland avlet de 2200 kg korn i 1645, og landskylda var 257 kg.[24] 275 kg korn tilsvarer ca. 1,5 skippund som selvfølgelig var måleenheten for vekt den gang. Det hadde tilsvart 1,5 laup eller ca. 22 kg smør, hvis skylda hadde vært i smør. På en vanlig gård i Rogaland tilsvarte landskylda ca. 10 prosent av kornavlinga, eller hvis en hadde ti kyr, ca. 10 prosent av melkeproduksjonen.

Verdien av årsproduksjonen av ei ku tilsvarte nesten 200 kg korn. Smør var med andre ord høyt verdsatt. Korn steig i pris: 1 skippund, 185 kg kunne selges for 2–3 daler midt på 1600-tallet.

Et historisk tilbakeblikk som dette viser at det foredla produktet smør, ikke melk, hadde vært på markedet i store kvanta siden middelalderen. I Purmo i Finland hadde smøroppkjøpere reist rundt på bygdene. I store deler av Norden kom endringen først på slutten av 1800-tallet eller tidlig 1900-tall. Kapittelet "Mjölken möter marknaden" i Ann-Catrin Östmans avhandling dreier seg om tidlig 1900-tall, da meieriene hadde gjort sitt inntog.[25] Men hjemmeproduksjon av smør fortsatte. På torgene i Purmo var både det hjemmekinna, høyt verdsatte "bondesmøret" og det mer ordinære meieriproduserte smøret til salgs.

Heller enn å vurdere kjønnsarbeidsdelingen har vi så langt diskutert verdsetting av landbruksprodukter. Produktene lar seg kjønnskode, men de var samtidig resultat av innsats fra begge kjønn. Den fristende dikotomiseringen som ligger i å bruke begrepet "kjønnet" abstrakt, kan nettopp føre til det som kjønnsforskningen har advart mot – naturalisering og forsterkning av kjønnsforskjeller. Det er selvsagt en fristende kjønnshistorisk fortelling når temaet er melk, å si at melka skiftet kjønn med meieriene og melkemaskinens inntog. Først da gikk menn i fjøset. Men det har vel så stor interesse å se hvordan begge kjønn var involvert i moderne meieri-innrettet melkeproduksjon der kravet om kvalitet ble et viktig verdimål. I Norge har alle kunnet lese og lære om dette i romantrilogien til Lars Mytting, om Hekne-folket. Handlingen som er lagt til en bratt sidedal til Gudbrandsdalen, i tidsrommet 1600 frem til slutten av andre verdenskrig, bringer historisk innsikt om kvinnearbeidet i jordbruket til nye generasjoner lesere. I første bind *Heknevеven*, møter vi den unge kona Kristine, som starter opp et moderne ysteri sammen med mannen ved hjelp av kraft fra fossen. Læringskurven var bratt og fallhøyden stor. "Oss som tok på oss å håndtere mjølka åt folk", uttaler hun på en av bokas siste sider: "uff, jeg skulle ikke vært så vidløftig! Om flere kvinnfolk nå blir sjuke, så går kyrne med mjølkespreng og det er ratt så dem må skytes!"[26]

Med omstillingen av landbruket i løpet av 1800-tallet, kom nye landbruksprodukter for salg til urbane markeder; fersk melk, grønnsaker, bær, egg og honning. I enkelthet kan en si at det var da dette

landbruksøkonomiske systemet først sviktet i Norge i mellomkrigstiden, grunnet overproduksjon og sterkt fallende priser, at behovet for en ny landbrukspolitikk meldte seg. Det skapte nye allianser og politiske kompromisser for å sikre den mannlige gårdbruker en minste industriarbeiderlønn. Før dette var det produktene, mangfoldet og kvaliteten på landbruksvarene det handlet om.

En av artikkelforfatterne, født i 1969, kan selv huske familiefortellingen om farfaren som dro 60 km. til Oslo for å stå på torget med salat, asparges, poteter og andre finere grønnsaker. Reisen inn startet klokka 2 om morgenen. Det var for å få med seg dem som kom først og handlet stort i grønnsaker til kafeer, restauranter og forretninger. Når salget gikk tregt, og det gjorde det ganske ofte ifølge familiefortellingen, dumpet han de usolgte varene i Gjersjøen på vei hjem for å spare hesten. Vel hjemme igjen var alle, voksne og barn, aktive i gårdsarbeidet avhengig av hvilke grønnsaker som var i vekst, og når på dagen ekvipasjen fra hovedstaden ankom gården. Arbeidet i landbruket varierte ikke bare sesongmessig, men også gjennom dagen. Morgen, formiddag, ettermiddag og kveld – alle tidspunkter på dagen hadde sine egne arbeidsplikter og oppgaver. Men det var kona på gården, eller farmora i dette tilfellet, som holdt orden i hønsehuset uansett årstider og tiden på dagen. Spørsmålet vi skal diskutere under er derfor hvordan moderniseringen av norsk landbruk virket inn på kvinnearbeidet på gårdene. Med økende eksport av korn fra amerikanske farmere, og fra dagens Ukraina via Odessa, falt prisen på europeisk korn. I tillegg ble arbeidet dyrere i Norge som følge av utvandring, sentralisering og urbanisering. Det satte fart på omstillingen som alt var i gang i jordbruket. Men gjaldt den også landbrukets kvinner?

Et hamskifte for kvinner?

I Norge omtales overgangen fra selvbergings- til salgsjordbruket som "hamskiftet" etter forfatteren Inge Krokann.[27] I forgrunnen for moderniseringen sto organisasjoner som Det Kongelige Selskap for Norges Vel sentralt, senere amtene, det vil si fylkene, og så staten. Overgangen til salgsjordbruk var samtidig ikke noe som inntraff på en spesifikk dato eller år, men en prosess som foregikk over lang tid. Slutten på Napoleonskrigene representerte likevel en slags begynnelse,

eller slutt på en gammel æra, og spesielt om vi ser dette i lys av den økonomiske politikken. For som historiker Jens Arup Seip uttrykte det, var den økonomiske friheten vel så etterlengtet som den politiske da riksforsamlingens menn møttes våren 1814 for å skrive den norske konstitusjonen.[28] Handelsblokade, uår og sult hadde tvunget landet i kne. Å få landet på fote igjen økonomisk var derfor viktig, og med paragraf 101 i grunnloven om næringsfrihet, ble det også slått fast at torgene og næringene skulle settes fri.

Med unntak av odelsloven som regulerte eierskiftet på gårdene og la til rette for det senere familiejordbruket, overlevde ingen av de økonomiske privilegiene i det nye norske styresettet som fulgte det historiske året 1814. Byene vokste og forutsatte i økende grad et jordbruk som produserte varer til kjøp og konsum. I bunnen for dette lå en omlegging av dyreholdet som vi alt har vært inne på: Sulteforingen ble erstattet med solid vinterforing med mål om å øke produksjonen av melk og meieriprodukter.

I regi av Norges Vel ble det hentet ny kunnskap fra andre land, deriblant Sveits, og slik ble en ny yrkeskategori til – sveisere. Dette var menn som ble ansatt for å undervise i dyrehold og melkestell for melkeproduksjon og økt salg. Det betydde ikke at kvinner ble erstattet av menn i melkestellet, eller at mennene overtok fjøset: I arbeidet med de produktene som fulgte det moderne salgsjordbruket, var alles innsats tiltrengt. Arbeidsdelingen mellom kjønnene varierte likevel etter størrelsene på bruket. På de større gårdene var det som historiker Anna Avdem viste i sin hovedfagsoppgave om arbeid og levekår i fjellbygda Lesja i Nord-Gudbrandsdalen, en delvis omlegging som følge av hamskiftet. Men mer enn at kvinnene sluttet å gå i fjøset, synes det å ha vært en tendens til at mennene kom hjem til gården og i større grad identifiserte, investerte og arbeidet på gården fremfor å ha lønnsarbeid utenfor. I den grad var kvinnene i Lesjajordbruket det stabile kjønn, ikke det fleksible slik etnologen Liv Emma Thorsen uttrykte de i sammenlikningen av tre generasjoner kvinneliv i Norge, fra 1920 til 1985.

"Et karakteristisk trekk ved kvinneligheten i bondesamfunnet har vært fleksibiliteten", skriver Thorsen og fortsetter at til tross for "at de to kjønnenes arbeidsområder har vært tydelig avgrenset, har utøvelsen av normene vært preget av pragmatisme".[29] Östmans kjønnsperspektiv viser derimot at pragmatismene varierte – og at under overgangen

til salgsjordbruket i Purmo fremsto kvinnene òg som det stabile kjønn. Derfor synes det ikke å ha vært det samme hamskiftet for landbrukets kvinner som for menn.

Langt inn i etterkrigstiden fortsatte kvinner å arbeide med mennene, på jorda, og i fjøset for melka. En av forfatterne av denne artikkelen var selv med i arbeidet hjemme på gården i 1970- og 1980-årene, slik hennes mor, farmor og mormor hadde vært før henne. Det betyr ikke at det ikke foregikk en mannliggjøring av landbruket, for det gjorde det, ikke minst grunnet mennenes egne fortellinger, ifølge Östman. Disse løftet frem jorda fremfor melka, og rugen, høyet og steinene, samt eierskapet til jorda og gården. Resultatet var at de mannlige jordbrukerne satte seg selv i landbrukets sentrum, mens kvinnene ble satt til side og delvis glemt. Så til tross for at kvinnene holdt frem med å arbeide på jorda, ble den nye og moderne landbruksdiskursen en diskurs om den mannlige gårdbrukeren.

Kontinuiteten i kvinners landbruksarbeid ble altså underspilt, og forbindelsen mellom den kvinnelige landbruksarbeideren og den klasseoverskridende husmoren glemt. Men husmoren oppsto like mye fra landbruket og husholdsøkonomien som fra borgerskapets idéverden, eller arbeiderklassen for den saks skyld, det viser historien om husstellfaget i Norge. I så måte var det et hamskifte for kvinner. Et hamskifte som begynte med å utdanne kvinner til å støtte opp om landbruksmoderniseringen, for til slutt å danne et funksjonelt utgangspunkt for husstellfaget og den moderne og klasseoverskridende husmoren. Norges Vel var igjen en viktig pådriver. Opprettet i 1809 som en allmennyttig og patriotisk utviklingsorganisasjon, var selskapets mål å skape mer livskraftige lokalsamfunn gjennom næringsutvikling. I 1801 hentet om lag 85 prosent av befolkningen sitt utkomme fra jordbruket.[30] Utviklingsprosjektene til Norges Vel skulle derfor fokusere spesielt på landbruket, gjøre det mer kunnskapsbasert og lønnsomt. Nøkkelen var som Ernst Bjerke skriver i boka om velets tidligste historie, folkeopplysning og undervisning.[31] I kombinasjon med naturkunnskap skulle det bygges et selvstendig grunnlag for den norske nasjonalhusholdningen både på kort og lengre sikt. For landbrukets del ga det opphav til formelle utdanningsinstitusjoner for bønder og gårdbrukere. Den første ble opprettet i 1825 på Borre i Sem i Vestfold i regi av Jacob Sverdrup med sterke bånd til godseier Herman

Wedel-Jarlsberg, en av stifterne til Norges Vel. Nesten førti år senere kom landhusholdningsskolen for kvinner, lokalisert på Abildsø gård i Nordre Aker, øst for den norske hovedstaden.

”af samme betydning som mændenes”

Utover på 1800-tallet hadde det blitt klart for stadig flere at om ikke bondekonene fikk en utdanning, ville landbruket bli skadelidende. Denne tanken ble ikke minst fremmet av Minna Wetlesen som sammen med sin mann, Fredrik Wetlesen, drev privat landbruksskole for menn på Abildsø med støtte av Norges Vel. Da skolen ble overtatt av amtet og fikk nytt tilholdssted på Ullensaker i 1864, flyttet de første jentene fra bondestanden inn. Kurset gikk over et år, med muligheter for å bygge ut med 6 måneder, hele tiden med innkvartering på gården. I løpet av denne tiden fikk de undervisning i husmorens viktigste funksjoner i landhusholdningen som matstell med baking og slakting, hagedyrking, melkestell samt mer allmenne fag som skriving og enkel husholdningsregning.[32] Som vi skal se, kom dette delvis til å danne mal for den fremtidige husmorutdanningen i Norge i form av en kodifisering av kvinnearbeidet i jordbruket. Det samme ble internatordningen frem til staten i 1908 besluttet at det var unødvendig, dels for å spare penger, dels for å respondere på andre impulser og krav om bedre opplæring av husmødre. For det var ikke bare moderniseringen av jordbruket som påkrevde bedre utdanning av landets kvinner.

Kvinnestellet ble kritisert fra flere hold.[33] Både de som representerte folkehelseperspektivet, og de som hadde med den allmenne hygienen og levekårene å gjøre, ytret seg. Resultatene uteble ikke. På Vestlandet opprettet amtene, det vil si det vi i dag kaller fylker, praktiske jenteskoler med mål om å heve kunnskapsnivået. Disse var en slags mellomting mellom husholdningsskolen og de senere husmorskolene. Imidlertid ble ingen av dem langvarige, og igjen ble det Norges Vel som tok ansvaret for den videre utviklingen. To typer landhusholdningsskoler ble til i deres regi, i 1889. Den ene var praktisk innrettet, den andre i kombinasjon med teori – og det var denne siste versjonen med tilholdssted på gården Berger i Asker som vant frem over tid.

I årene som kom ble avleggere av Berger-skolen plantet ut i andre fylker fra Mandal i sør til Trøndelag nord. I disse ble det undervist i norsk, kjemi, fysikk og fysiologi i tillegg til mer praktiske fag som husholdningsførsel, håndarbeid, stell av husdyr, avl av fjærkre og oppdrett, hagestell, regnskapsføring og praktisk regning.[34] Finansieringen var en blanding med bidrag fra amt og Norges Vel, og skolepenger. Samtidig økte kravet om at også staten måtte engasjere seg mer i utdanningen av landsbygdas kvinner og gjøre husholdningsarbeidet mer kunnskapsbasert og rasjonelt. Den Parlamentariske Landbrukskommisjonen, opprettet i 1898, begrunnet dette med at kvinner var økonomisk viktige for norsk jordbruk. Utdannet en ikke dem, gikk det på lønnsomheten løs.

Stortingsproposisjon nr. 30, *Angaaende ordningen af den lavere landbrugsundervisning og statens forhold til denne*, fra 1901 er svært interessant lesning i lys av argumentet vårt i denne artikkelen, om viktigheten av å forfølge verdisettingen av produktene fremfor abstrakt kjønnskoding. I nevnte proposisjon ble dette skrevet ut i fulltekst. Her står det at "Kvindernes arbeide i landbrugets økonomi er i flere viktige henseender af samme betydning som mændenes, og kommisionen finder, at der er samme opfordring for staten til at tage sig af kvindernes undervisning som mændenes."[35] Denne påpekningen sa Landbruksdepartementet seg enig i, skriver Amaya Emilie Hall i sin masteroppgave om husstellfaget i Norge. Problemet var at staten ikke gjorde mye for at kvinner fikk en passende utdanning. Den foreslåtte løsningen var at landhusholdningsskolene derfor fikk dekket ¾ av sine utgifter slik amtslandbruksskolene allerede hadde. Navnet på denne type utdanning måtte også speile realitetene. Forslaget falt på landbruksskoler for kvinner.

Stortingsproposisjonen fra 1901 ble aldri realitetsbehandlet på Stortinget, og statens ansvar for denne type utdanning ble utsatt nok en gang. Først i 1908 kom oppfølgingen. Det var en ny stortingsproposisjon under tittelen *Angående ordningen av husmorskoler statens lærerindeskole i husstel* – og bare den forteller oss at mye alt var endret i måten kvinnenes arbeid i jordbruket ble sett på og omtalt som. Fremfor landbruksskoler for kvinner het det nå husmorskoler, og det tidligere kravet om internat og gårdsbruk var fraveket. Det siste ble begrunnet med at kvinners arbeid i landhusholdningene faktisk hadde blitt mer

lik den som foregikk i andre husholdninger av den grunn at "fjøset er blit centralpunktet i [den mannlige] gaardsbrukerens økonomi".[36] Det vil si at det som tidligere ble ansett som av gjensidig økonomisk nytte, nå ble skilt ut fra gårdens og gårdbrukerens inntektsbringende virksomhet – det vil si kvinnenes arbeid. Som det sto å lese,

> fordi husmorens gjerning i regelen er begrenset til virksomheten inde i huset med husholdningen og barnene samt delvis med arbeidet i haven og med de mindre husdyr, nemlig fjærkre og svin, faar hun forholdsvis lite med det egentlige gaardsbruket at bestille. Det er dog endu noksaa almindelig, at husmødrene, navnlig paa de smaa gaarde, har nogen befatning med fjøsstelle, om end mindre end før.[37]

Det var knappe syv år mellom de to stortingsproposisjonene. Det gjør det vanskelig å tro at det bare var nye produksjonsmønstre som gjorde at de nye grensene mellom kvinnenes og mennenes jordbruksarbeid ble til. I så fall må det ha vært revolusjonære krefter som drev dette frem, og det var det ikke. Omstillingen i sektoren foregikk over lang tid og varierte som stortingsproposisjonen selv var inne på, sterkt mellom større og mindre bruk. At bondekonene var blitt mer lik andre husmødre, fremkom mer som følge av nye måter å se arbeid, inntekt og kjønn på, ikke minst hos statsmyndighetene selv.

Brudd i den historiske kontinuiteten

I en tid hvor industrialisering satte fart på den moderne kapitalismen, trengte staten nye og mer presise målestokker for å fremskrive den økonomiske utviklingen, lage prognoser og diagnoser, argumenterer Hege Roll-Hansen.[38] Dette fordret statistiske kategorier som skilte det brede arbeidet fra det arbeidet som foregikk på det offentlige arbeidsmarkedet, ervervslivet, derav også betegnelsen den ervervende befolkningen. I 1910 ble betegnelsen lansert som ny statistisk kategori i Norge. Den skulle gjøre befolkningsstatistikken mer lik og sammenlignbar med den som fantes på kontinentet. Imidlertid fikk denne omdreiningen fra arbeidet i seg selv til den som utførte arbeidet og dets verdi, størst konsekvenser for kategoriseringen av det arbeidet "knyttet til den kollektive husholds- eller familieenheten",

skriver Roll-Hansen.[39] Som konsekvens ble ikke bare husmoras bidrag til norsk økonomi underspilt. Også bondekvinnenes bidrag til norsk salgsjordbruk ble trukket fra det arbeidet som ble ansett som ervervende, lønnsarbeidet, og ble usynliggjort. Det representerte et brudd i den historiske kontinuiteten som jordbrukets kvinner sto i. Tilsvarende skjedde i de andre nordiske land, bortsett fra Finland. Fra 1910 ble koner, barn og slektninger som hjalp mannen i hans yrke regnet som medhjelpende familiemedlemmer og produktive i finsk befolkningsstatistikk. Først fra 1970 klassifiserte Sverige og Norge gifte kvinner som arbeidet innen samme yrke som mannen som medhjelpende og produktive.[40]

Innlemmelsen av jordbruket i den moderne kapitalismen gikk altså hardt utover verdsettingen av bondekvinnenes arbeid. Dette til tross for at norsk landbruk ikke klarte seg uten innsatsen de gjorde utomhus. I lanseringen av Statens lærerinneskole for husstell i 1909 ble det også poengtert og gjort førende for hva som ble pensum. I den forstand holdt den gamle kollektive husholdstenkningen lenger stand i husstellfaget som kunnskapsfeltet sammenlignet med befolkningsstatistikken. I tillegg til mat- og kjøkkenstell ble det på lærerinneskolen både undervist og forevist som det het, i slakt av ku, gris og kalv, og ribbing av fjærkre, brødbaking, flatbrød- og lefsebaking, vask, stryking, rulling og rengjøring, håndarbeid og barnestell. Videre fulgte mer teoretiske fag som bakteriologi med plantefysiologi, senere med plantefysiologi, plantelære og hagestell for innsikt i alle fasene i grønnsaks- og fruktproduksjon. Dette siste var et krav fra Landbruksdepartementet skriver Marie Larsen Berdahl i sin masteroppgave om kunnskapen, interessene og institusjonene som skapte den moderne og profesjonelle husmoren. Hun viser til at departementet var påpasselig med at lærerinnene som ble utdannet, var skikket til å utdanne kvinner som skulle inn i landhusholdningen. På pensum sto blant annet *Ødegaards lille husdyrlære*, skriver Berdahl. Dette for å gi elevene bedre innsikt i foring, avl og oppdrett av fe og svin.[41] Kun kapittelet om hesten var utelatt fra leselisten: "I arbeidet på gården var alt husdyrarbeidet også kvinnearbeid bortsett fra arbeidet med hesten. Hesten var mannens – eller bondens – hjelper på åkeren og i skogen, ikke kvinners."[42] Samtidig var det i byene at antallet husmorskoler økte mest på begynnelsen av 1900-tallet, ikke på bygdene. Noen av disse ble lansert av kvinne-

organisasjoner som Norsk Kvinnesaksforening, Hjemmenes Vel, forløperen til Norsk Husmorforbund, og kommunale myndigheter. Andre ble drevet av enkeltkvinner som ved å utvikle egne kurs, skoler, gjerne i forbindelse med pikeskoler, så sitt snitt til å utvide utdanningsrepertoaret og markedet, og bidra til å gi kvinner en profesjonell identitet som husholdersker og husmødre.

I en tid hvor mange unge kvinner forlot bygda til fordel for et friere liv i byene, var behovet for bedre yrkesutdanning for kvinner voksende. Viktige drivkrefter for husstellfaget og husmorskolene kom derfor også fra stemmer og aktører som så den gryende likestillingen i politikk og arbeidsliv som en trussel, hevder Gerd Fuglerud.[43] Tanken var at bedre undervisning for bygdas jenter ville kunne gjøre at flere valgte å bli. Slik var det òg i USA, ifølge Linda Marie Fritschner. Der ble skoler etablert som underviste i "home economics", eller husstelløkonomi som det het på norsk, for å holde kvinnene tilbake fra å søke arbeid i byene. Moderniseringen av kvinnerollen lot seg muligens stagge, om ikke stoppe.[44] Andelen innbyggere i byene steg, og for første gang i historien kom flertallet av Norges befolkning til å bo i tettbygde strøk. Denne endringen i den norske og nordiske demografi påvirket husstellundervisningen. I 1908 hadde samtlige av Norges 14 husmorskoler vært beregnet på landbrukets kvinner – og i amtenes eie. Femten år senere var forholdet endret til fordel for kvinner i den ordinære husholdning i byer og tettbygde strøk.[45] Dessuten var 19 av de totalt 52 husmorskolene kommet i kommunalt eie.[46]

Dyrtiden under første verdenskrig i kombinasjon med vareknapphet hadde for alvor satt fart på utviklingen av husmorskolene i Norge, med mål om å lære kvinner av alle klasser kunsten å utnytte og drøye varene. Bruk av ny teknologi som følge av elektrisiteten, fordret mer opplæring og bedre ettersyn. Staten økte også sitt engasjement i disse årene utover å drive lærerinneskolen i husstell. En statlig inspektørtilling for husmorskolene ble opprettet i 1916 etter forslag fra Landbruksdepartementet. Året etter gikk Kirke- og undervisningsdepartementet (KUD) inn for en lignende satsning med ansettelsen av inspektør for skolekjøkkenundervisningen som fra 1936 ble obligatorisk for alle jenter i byskolene. Med det ble fagfeltet som i utgangspunktet skulle bidra til å heve kompetansen til landbrukskvinnene, klasseoverskridende. Arbeiderpartiet var en sentral pådriver i dette, i allianse med

Bondepartiet i regjering fra 1935. Statens lærerinneskole i husstell kom likevel til å sortere under Landbruksdepartement helt frem til 1959 før KUD tok over. Da var mye av den gamle tenkningen rundt kvinnens betydning i norsk jordbruk helt borte, om ikke kvinnene som utførte arbeidet.

Konklusjon

Kjønnshistorisk forskning med kjønnskoding hentet fra sosialantropologi og videreutviklet ved hjelp av sosialkonstruktivistisk kjønnsteori, har hatt en tendens til å underkommunisere den økonomiske betydningen av kvinnearbeidet i landbruket. Så fremfor å vurdere kjønnsarbeidsdelingen per se, har vi i denne artikkelen tatt utgangspunkt i verdsettingen av produkter og gårdsarbeidets økonomiske skiftende betydning, og forsøkt å knytte arbeidsdelingen mellom kjønnene og kvinnearbeidet til dette. Forståelsen av at kvinner i landbruket var husmødre, og først og fremst drev med arbeid av betydning for husholdet, er en av modernitetens store konstruksjoner. I den blir kvinnene borte, og ikke bare fra de helt små brukene, som holdt frem langt inn i etterkrigsårene å arbeide ute, på jorda, med våronn og innhøsting, i fjøset og med binæringer som egg og honning.

Så for å vende tilbake til utgangspunktet som var Östmans avhandling fra 2000: Hvilken betydning har den fått for forståelsen av arbeidets rolle i (re)konstruksjonen av både kvinnelighet og mannlighet i det nordiske samfunnet?

Selvsagt er det vanskelig å vurdere innvirkningen av ett akademisk arbeid. Langt lettere blir det om en ser hvordan hennes mikrohistoriske studie fra det österbottniske jordbrukssamfunnet i årene 1870–1940, bidro til å fornye kvinnehistoriens forskning på arbeid ved hjelp av poststrukturalistisk tankegods hentet fra Scott. Östman bedriver samtidig ingen abstrakt kjønnskoding. Framfor å se bare på hva kvinnene og mennene i landbruket gjorde, undersøkte hun hvor, når og hvordan kvinner og menn arbeidet i finsk jordbruk under fremveksten av det moderne salgsjordbruket, og hvordan kvinner fortsatte å arbeide med mennene selv etter det kommersialiserte familiejordbruket med den mannlige gårdbrukeren i sentrum. Det var bare i 1900-tallets befolkningsstatistikk, med Finland som hederlig unntak, at kvinner i jord-

bruket ble redusert til ikke-produktive husmødre, og det til tross for at det var kvinnens produktive arbeidsinnsats i jordbruket som delvis lå til grunn for denne nye yrkesbetegnelsen og kunnskapsgrunnlaget, husstellfaget.

Det er interessante likheter i synet på gårdbrukerkonene i finsk og norsk befolkningsstatistikk fra siste del av 1800-tallet. At kvinnene her ble talt som produktive og bidragsytende, gir oss en pekepinn på anerkjennelsen av bondekvinnenes reelle økonomiske betydning i de to land. For å tilpasse seg den statistiske tradisjonen utover i Europa, sluttet en i Norge å regne med disse kvinnene som produktive i 1910. Mer enn noe viser det at arbeidets betydning for kjønnskonstruksjonen i Norden ble ytterligere usynliggjort som følge av den moderne vitenskapen: et perspektiv vi lenge har vært klar over, ikke minst innen historiefaget.

Östmans avhandling og arbeid siden tidlig 2000-tall har i stort monn bidratt til å problematisere dette bildet ved å synliggjøre og diskutere, analysere og komparere arbeidets betydning for kjønnskonstruksjonen i Finland og Norden. Dog er Norden ingen enhetlig, gitt eller naturlig størrelse, men i seg selv en historisk og politisk konstruksjon. Dette er også noe Östman har fordypet seg i som lektor i nordisk historie ved Åbo Akademi. Som empirisk nedslagsfelt er den nordiske regionen bestående av minst fem ulike stater og nasjoner, likevel veldig fruktbart. Særdeles opplysende virker det i en analyse av bondekvinnenes arbeid i et langt tidsperspektiv, da fremtrer spesielt likhetene tydelig mellom de sent-moderniserende agrarsamfunnene som Norge og Finland.

Det moderne husstellfaget baserte seg på en funksjonsbasert kodifisering av kvinnenes arbeid i landbruket. Økende opptatthet av sunnhet og ernæring skulle samtidig omforme betydningen av dette i retning av husholdet og kvinnenes rolle i hjemmet. Fremfor husstellet ble det husmoren som kom i sentrum, stellet av maten, huset og barna. Slik sett kom kanskje den største endringen for kjønnsarbeidet i landbruket for mennene som ble gårdbrukere på heltid med gjennomslaget for det moderne salgsjordbruket. Men det gjorde ikke betydningen av en dugnads gardkjerring mindre, eller at kvinnene på gårdene begynte å bare stelle inne: Et sitat fra en kvinnelig Lesjaværing som i 1980-årene husker tilbake, illustrerer denne mangesidigheten knyttet til kjønn og

arbeid i landbruket: "Det va kje sa nøye med stellet inne før i tin. Det var ute fyst og fremst, og inne laut det messom vera te sia."[47]

Det er på tide å revidere forståelsen av kvinner som det fleksible kjønn i landbrukssamfunnet. I lys av det lange tidsperspektivet vi har anvendt i denne artikkelen, var det heller omvendt; kvinner var det stabile kjønn. Det var kvinnene som arbeidet hjemme på gården og utførte det arbeidet som trengtes å gjøres, mens gårdbrukerne selv reiste til og fra med produkter til markedene, utførte lønnet sesongarbeid eller hadde fast stilling for å spe på familieøkonomien. Da sier det seg selv at landbrukets kvinner ikke bare gikk inne og stulla. De måtte utføre det produktive og inntektsbringende arbeidet, slik de også hadde gjort før det kapitalistiske familiejordbruket tok over for husholdsøkonomien, selv om mannen satt seg selv i jordbrukets sentrum.

Både melk og jord var kvinnens bord i jordbrukssamfunnet – og forble det – lenge.

Noter

1. Östman, *Mjölk och jord*, s. 7.
2. For eksempler, se: Sverdrup Lunden, *De frigjorte hender*; Thorsen, *Det fleksible kjønn*; Avdem, *Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja, ca. 1910–1930*; Hagemann et al., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*; Honeyman Goodman, *Women's work, gender conflict, and labour markets in Europe, 1500–1900*.
3. Unites Nations Statistic Division, Land and Agriculture https://unstats.un.org/unsd/environment/agriculturalland.htm (lest 24. august 2024).
4. Dyrvik, *Norsk historie 1536–1814*, s. 114.
5. Lunden, *Norges landbrukshistorie 1350–1814*, s. 160 og 188–191.
6. Östman, *Mjölk och jord*, s. 314.
7. SSB Folketellingen 1910, https://www.ssb.no/a/folketellinger/fob1900.html (lest 28. januar 2024).
8. Östman, *Mjölk och jord*, s. 313.
9. Kvaal, "Ud for at lære husholdningsfag", s. 115.
10. Östman, *Mjölk och jord*, s. 7, viser til landbrukshistorikeren Arvo Soininen 1974, s. 200–201 m.fl.
11. Lunden, *Norges landbrukshistorie 1350–1814*, s. 211.
12. Lunden, *Norges landbrukshistorie 1350–1814*, s. 219. Dagens tall justert opp.
13. Schreiner, *Pest og prisfall i senmiddelalderen*, s. 75.
14. Lunden, *Korn og kaup*, s. 117
15. Schreiner, *Pest og prisfall i senmiddelalderen*, s. 92 (Oppsummert i Lunden, "Hanseatane og norsk økonomi", *Historisk tidsskrift* 1967, s. 97–127).
16. Palm, Gadd & Nystrøm, *Ett förändeligt agrarsamhälle*, s. 31–38.
17. Gadd, *Det svenska jordbrukets historia*, s. 144–145.
18. Reinton, *Sæterbruket i Noreg*, s. 1–3.
19. Reinton, *Folk og fortid i Hol*, s.110–126.
20. St.prp. nr. 69, s. 19.
21. Lunden, *Norsk landbrukshistorie*, s. 214.
22. *Norske lensrekneskapsbøker 1548–1567*. Bind 3, s. 175.
23. *Skattematrikkelen 1647, Rogaland fylke*, s. 10.
24. Lindanger, *Soga om Sola og Madla*, s. 261–262.
25. Östman, *Mjölk och jord*, s. 263. Se også Stark & Östman, "'Endäl av fruarna'".
26. Mytting, *Hekneveven*, s. 442–443.
27. Krokann, 1942.
28. Seip, *Utsikt over Norges historie*, s. 49.
29. Thorsen, *Det fleksible kjønn*, s. 290.
30. Dyrvik, *Norsk historie 1536–1814*, s. 192.
31. Bjerke, "Folkeopplysning. Reiser og undervisning", s. 95–96.
32. Kvaal, "ud for at lære husholdningsfag", s. 100.

33. Tenfjord, *I arbeid for Norges hjem*, s. 12.
34. St.prp. nr. 69, s. 5, og Hall, *Husmorskolen som gikk i vasken?*, s. 18–19.
35. St.prp. nr. 30, s. 57, Hall, *Husmorskolen som gikk i vasken?*, s. 23.
36. St.prp. nr. 69, s. 25.
37. Samme som over, s. 25.
38. Roll-Hansen, "Kjønn, statistikk og politikk", s. 279.
39. Roll-Hansen, "Kjønn, statistikk og politikk", s. 277.
40. Vattula, "Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870–1970)".
41. Berdahl, *Mye mer enn 'støv på hjernen'*, s. 38.
42. Berdahl, *Mye mer enn 'støv på hjernen'*, s. 38.
43. Fuglerud, *Husstellskolenes historie i Norge*, s. 77.
44. Fritschner, *The Rise and Fall of Home Economics*, s. 43–46.
45. Hall, *Husmorskolen som gikk i vasken?*, s. 28–29.
46. Fuglerud, *Husstellskolenes historie i Norge*, s. 81.
47. Avdem, s. 217 (informant kvinne 8).

Kilder og litteratur

Trykte kilder

Norske lensrekneskapsbøker 1548–1567, Bind 3, Oslo: Dybwad 1938.
St.prp. nr. 30 (1901–1902) Angaaende ordningen af den lavere landbrugsundervisning og statens forhold til denne, Landbruksdepartementet: Oslo 1902.
St.prp. nr. 69 (1908) Angaaende ordningen av husmorskoler og statens lærerindeskole i husstel, Landbruksdepartementet: Oslo 1908.

Digitale kilder

Unites Nations Statistic Division, Land and Agriculture https://unstats.un.org/unsd/environment/agriculturalland.htm

Litteratur

Avdem, Anna Jorunn. *...gjort ka gjerast skulle. Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja, ca. 1910-1930*, Hovedoppgave i historie: Universitetet i Oslo: Oslo 1982.
Berdahl, Marie Larsen, *Mye mer enn 'støv på hjernen'. En analyse av kunnskapen, interessene og institusjonene som skapte den profesjonelle husmoren i Norge*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo: Oslo 2021.
Bjerke, Ernst, "Folkeopplysning. Reiser og undervisning", John Petter Collett & Ernst Bjerke (red.), *Vekst gjennom kunnskap: Det kongelige selskap for Norges vel 1809–1814: Ved 200-årsjubileet*, Oslo: Unipub A/S 2009, s. 95–108.
Dyrvik, Ståle, *Norsk historie 1536–1814*, Oslo: Samlaget 2011.
Fritschner, Linda Marie, *The Rise and Fall of Home Economics: A Study with Implications for Women, Education, and Change*, PhD-avhandling, Davis: University of California 1973.
Fuglerud, Gerd, *Husstellskolenes historie i Norge*, Oslo: Grøndal & Søn 1980.
Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jorbrukets historia. Bind 3, Den agrara revolutionen 1700–1870*, Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag 2000.
Hagemann, Gro et al., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo: Cappelen Damm 2020.
Hall, Amaya Emilie, *Husmorskolen som gikk i vasken? En historisk studie av husmorskolenes utvikling og avvikling i Norge*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo: Oslo 2023.
Honeyman, Katrina & Jorda Goodman, "Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe, 1500–1900", *Economic History Review* 44, 1991:4, s. 608–628.
Krokann, Inge, *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, Oslo: Samlaget 1942.

Kvaal, Stig, 'ud for at lære husholdningsfag'. Om etableringen av husstellundervisning i Norge, Per Finstad, Stig Kvaal, Håkon B. Stokland & Per Østby (red.), *Matens meglere: kontroll, kvalitet og kunnskap i den industrielle matens tid*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk 2022, s. 93–126.
Lindanger, Birger, *Soga om Sola og Madla*, Sola: Sola kommune 1980.
Lunden, Kåre, Hanseatane og norsk økonomi, *Historisk tidsskrift* 46, 1967:2, s. 97–127.
Lunden, Kåre, *Korn og kaup. Studiar over prisar og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*, Oslo: Universitetsforlaget 1978.
Lunden, Kåre, *Norges landbrukshistorie, band 3, Frå svartedauden til 17. mai*, Oslo: Det norske samlaget 2002.
Mytting, Lars, *Hekneveven*, Oslo: Gyldendal 2020.
Palm, Lennart, Carl-Johan Gadd & Lars Nystrøm, *Ett förändeligt agrarsamhälle. Vestsverige i jamförande belysning*, Göteborg: Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet 1998.
Reinton, Lars, *Folk og fortid i Hol*, bind 2, Oslo: Grøndahl 1943.
Reinton, Lars, *Sæterbruket i Noreg*, bind 1–3, Oslo: Aschehoug og Universitetsforlaget 1955, 1957, 1961.
Roll-Hansen, Hege, "Kjønn, statistikk og politikk. Husarbeidet og ervervsbefolkningen i norske folketellinger (1920–1940)", *Tidsskrift for kjønnsforskning* 34, 2010:4, s. 274–310.
Schreiner, Johan, *Pest og prisfall i senmiddelalderen*, Oslo: Dybwad 1948.
Seip, Jens Arup, *Utsikt over Norges historie*, Oslo: Gyldendal 1974.
Skattematrikkelen 1647, Rogaland fylke, Oslo: Universitetsforlaget 1978.
Stark, Eija & Ann-Catrin Östman, "'Endäl av fruarna': Klass och genus i berättelser om smörhandel på torget", Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2021, s. 81–101.
Sverdrup Lunden, Mimi. *De frigjorte hender: et bidrag til forståelsen av kvinners arbeid i Norge etter 1814*, Oslo: Johan Grundt Tanums forlag 1941.
Tenfjord, Jo, *I arbeid for Norges hjem: Statens lærerskole i husstell, Stabekk, 1909–1959. Trekk fra husstellopplæringens utvikling i Norge*, Oslo: Landbruksdepartementet 1959.
Thorsen, Liv Emma, *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner 1920–1985*, Oslo: Universitetsforlaget 1993.
Vattula, Kaarina, "Kvinnors förvärvsarbete i Norden under 100 år (1870–1970)", *Historica IV*. Jyväskylä: Jyväskylä universitet 1983.
Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca. 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis Förlag 2000.

II.

MÄNNISKOR, VAROR OCH IDÉER I RÖRELSE

Johanna Wassholm, Anna Sundelin & Eija Stark

Ambivalenta möten

Vitahavskarelska handelsidkare i Västnyland 1850–1914

Både före och efter sekelskiftet 1900 idkade handelsmän från Vitahavskarelen, en region mellan den finsk-ryska gränsen och Vita havet i det ryska guvernementet Archangelsk, handel i Finland. Regionens karga jordmån kunde inte försörja befolkningen året runt, varför många män sedan sekler tillbaka skaffade tilläggsinkomster som gårdfarihandlare i Finland och norra Skandinavien.[1] Deras rörliga handel spelade in på 1900-talet en viktig roll för landsbygdsbefolkningen och dess möjligheter att konsumera i de glest befolkade regionerna. Även i det agrara och övervägande svenskspråkiga Västnyland gav handeln upphov till vardagliga möten mellan den fast bosatta majoritetsbefolkningen och personer med annan språklig, etnisk och religiös bakgrund. Handelsmännen talade ryska eller karelska, som vid den här tiden uppfattades som en dialekt av finskan, och var till skillnad från de lutherska västnylänningarna ortodoxa. Sådana vardagliga möten med handelsidkare från det ryska imperiet, vilka spelade en viktig roll inom olika typer av småhandel, var vanliga i Finland i slutet av storfurstendömets tid.[2]

Handelsmän från en viss ort i Vitahavskarelen hade egna ”revir” i Finland. Till landets sydvästligaste del kom de flesta från Kiestinki och Oulanka längst uppe i norr, dit avståndet från Västnyland fågelvägen var omkring tusen kilometer. I sitt översiktsverk över den ryskkarelska gårdfarihandeln från 2016 lyfter Pekka Nevalainen fram det

till synes paradoxala i att de handelsmän vars hembyar låg i Vitahavskarlens nordligaste delar sökte sig längst söderut i Finland: till Nylands svenskbygder, Åbolands skärgård och till Åland. Enligt honom är förklaringen att handelsmän från regionens centrala handelsorter, särskilt Uhtua och Vuokkiniemi, redan hade hunnit etablera sig i övriga delar av Finland. Nevalainen framhåller också att det just i Västnyland fanns överraskande många handelsmän från Vitahavskarelen, trots att kunderna i regionen hade närmare till större befolkningscentra där service fanns tillgänglig än fallet var på många andra håll i Finland.[3] Från slutet av 1800-talet blev en del av de rörliga handelsmännen bofasta och öppnade stationära butiker i Västnyland.

I det här kapitlet studerar vi möten mellan den fast bosatta befolkningen i Västnyland och handelsidkare från Vitahavskarelen med utgångspunkt i att handelsmän som inte kom från Finland väckte motstridiga känslor och reaktioner i de lokalsamhällen de besökte.[4] I det första avsnittet analyserar vi de ambivalenta möten som den tidiga gårdfarihandeln gav upphov till. I det andra studerar vi de uttryck som ambivalensen tog när en del av handelsidkarna permanent slog sig ner i regionen som lanthandlare, och i det tredje hur den rysk-finska politiska konflikten kring sekelskiftet 1900 påverkade relationerna mellan de utifrån kommande och lokalsamhället.

Trots att möten med vitahavskarelska handelsidkare var ett givet inslag i de fast bosatta västnylänningarnas vardag i slutet av ryska tiden har dessa förblivit relativt osynliga i historieskrivningen om regionen. Handelsmännen nämns förvisso i flera västnyländska kommuners historiker, men vanligtvis endast med enstaka meningar i de kapitel som berör handel. I regel får man veta att handelsmännen saluförde sina varor vandrande från gård till gård och att de i folkligt tal kallades ”kontryssar”, ”påsaryssar”, ”laukkuryssar” eller ”arkangeliter”. I flera kommunhistoriker nämns också att länsmännen kunde konfiskera deras varor eftersom handeln var förbjuden enligt finsk lag, och att många av dem som öppnade de första lanthandlarna i regionen var vitahavskarelare.[5] Deras relativa osynlighet i historieskrivningen om Västnyland bör sättas i relation till det långt in på 1900-talet dominerande nationella paradigmet, som med sitt narrativ om den kulturellt och etniskt homogena nationen bidrog till att exkludera utifrån kommande individer och grupper från den nationella berättelsen. De

förryskningsåtgärder och konflikter som präglade de två sista årtiondena av storfurstendömets tid, liksom den unga självständiga republiken Finlands ansträngda relationer till Sovjetunionen under mellankrigstiden, förstärkte ytterligare oviljan att framhäva ryska inslag i Finlands förflutna.[6]

Under de senaste årtiondena har forskare från olika discipliner börjat intressera sig för Finlands mångkulturella historia. Man har bland annat studerat transnationell rörlighet i det förflutna och den etniska mångfald som landets inkorporering i det mångnationella ryska imperiet medförde.[7] Trots detta kan man hävda att de mångfaldiga vardagliga möten som närvaron av personer från det ryska riket gav upphov till, och de ambivalenta reaktioner dessa väckte, är understuderade. Genom att analysera sådana möten i en västnyländsk kontext kan vi belysa ett transnationellt fenomen som hade betydelse för vardagslivet i Finland över lag.

Kapitlets metodologiska syfte är att visa att tillgång till en mångfald av källor, som ger röst åt olika grupper med varierande intressen och kan innehålla motstridig eller svårtolkad information, är en förutsättning för att kunna förmedla en nyanserad bild av mötena.[8] För att belysa ambivalensen analyserar vi tidningsmaterial, etnografiska frågelistor som berör handel, intervjuer med före detta gårdfarihandlare och myndighetsmaterial. Omnämnaden i lokalpressen belyser de västnyländska myndigheternas och köpmännens attityder gentemot de ryskkarelska handelsidkarna. Nationalbibliotekets sökbara digitala tidningsbibliotek gör det möjligt att lokalisera de relativt sporadiska omnämnandena i pressen, inklusive den underjordiska tidningen *Nyländska Posten*.[9] Kundernas perspektiv på mötena representeras av de etnografiska frågelistorna Kringvandrande ryska handelsmän (1957, 1968) och Butikshandeln på landsbygden (1954) i det kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi.[10] För att göra handelsmännens röst hörd analyserar vi därtill intervjuer med före detta gårdfarihandlare som gjordes av Maiju Keynäs på 1950-talet och som finns i Karjalan sivistysseuras bibliotek i Helsingfors. Till sist studerar vi även kommunalstämmoprotokoll och material som rör gårdfarihandeln i Västnyland i generalguvernörskansliets arkiv vid Riksarkivet i Helsingfors.

Gårdfarihandlarna – välkomna gäster och avvisade främlingar

I mitten av 1800-talet var möten med vitahavskarelska gårdfarihandlare ett återkommande inslag i den västnyländska allmogens vardag. Handelsmännen vandrade från gård till gård och saluförde varor som var lätta att bära med sig, främst tyger och sytillbehör såsom knappar, tråd och nålar. Senare ingick också fabrikstillverkade varor i deras utbud, till exempel skjortor, kalsonger, benkläder, mössor, förkläden och näsdukar.[11] I svar på frågelistan om kringvandrande ryska handelsmän beskrivs gårdfarihandlarnas ankomst till en gård i regel neutralt eller positivt. Ett besök utifrån erbjöd, som framgår av två svar från trakten kring Karis, välkommen omväxling i en monoton vardag.[12] När handelsmannen anlände samlades gårdsfolket kring honom i stugan, och kom han när mat eller kaffe serverades blev han bjuden.[13] På Pickala gård i Sjundeå, ett av regionens storgods, fick gårdfarihandlare komma in i dagsverksstugan och i gårdens kök. Dit strömmade gårdsfolket för att handla eller bara se på när handelsmannen bredde ut sin ”väldiga tygbal” på golvet.[14]

På grund av sin rörliga livsstil var gårdfarihandlarna beroende av goda relationer med lokalbefolkningen för sin överlevnad och försörjning. I agrara regioner som Västnyland var det svårt att få tag på mat eller nattkvarter någon annanstans än i allmogens hem.[15] Respondenter nämner att gårdfarihandlarna ibland flera nätter i rad övernattade på gårdar där de kände sig som hemma, i skogstorp i byarnas utkanter eller hos bönder vars gårdar låg längs deras reguljära rutt.[16] De regelbundna kontakterna innebar nära relationer med invånare i regionen och ledde i vissa fall till långvariga vänskapsband. Allmogen uppfattade det som en social plikt att visa gästfrihet gentemot tillfälliga besökare, men umgänget byggde alltid på ömsesidighet. Värdarna erbjöd med andra ord handelsmännen mat och nattkvarter utifrån premissen att dessa i sin tur bidrog med något som var av värde för dem.[17]

Ur värdarnas synvinkel låg värdet i att de genom att visa gästfrihet kunde få tillgång till de varor gårdfarihandlarna bar med sig – en fördel som en respondent formulerar på följande sätt: ”Man tog i sig inte betalt [för mat eller nattkvarter], men han lämnade oftast något efter sig.”[18] Även för dem som inte erbjöd husrum var tillgången till

varorna viktig i en tid när de flesta västnylänningar hade lång väg till närmaste butik.[19] Gårdfarihandlarna kunde också, inte minst tack vare sina etablerade transnationella nätverk, ofta erbjuda ett bredare utbud av varor än de lokala handelsidkarna. En respondent hävdar att vitahavskarelarnas varulager var mångsidigt och så välsorterat att det tillfredsställde allas behov – ”från rusthållaren till drängen och pigan”.[20] Handeln hade också sekundära funktioner som allmogen uppskattade, till exempel som underhållning – köpslåendet omfattade inte minst ett livligt prutande som var ett nöje att följa med.[21] Därtill spelade rörliga handelsmän en roll som informationsförmedlare genom att de förde med sig privata meddelanden, spännande rykten och nyheter från världen utanför lokalsamhället.[22]

Eftersom handel förutsätter kommunikation är en relevant fråga hur vitahavskarelarna, som oftast talade både karelska och ryska, kommunicerade med den övervägande svenskspråkiga befolkningen i Västnyland. I finskspråkiga regioner utgjorde karelskan på grund av det nära släktskapet med finskan sällan ett allvarligt kommunikativt hinder, medan språket i svenskbygderna i alla fall till en början kunde vara en utmaning. Juho Arhippainen, som i sin ungdom idkade gårdfarihandel i trakten kring Karis berättar i en intervju att han i början inte kände till namnet på alla sina artiklar på svenska. Han lyfter ändå inte fram språket som något problem, utan framhåller att han snabbt lärde sig den nödvändigaste vokabulären. Hans bror V. J. Arhippainen konstaterar i sin tur lättsamt att det inte uppstod några gräl eftersom gårdfarihandlarna och kunderna saknade ett gemensamt språk.[23] I vissa fall kunde personer som var kunniga i ryska fungera som mellanhänder mellan gårdfarihandlarna och deras lokala kunder. En barnsköterska på Pickala gård i Sjundeå kunde ryska efter att ha haft tjänst i S:t Petersburg och hjälpte gårdens pigor när de prutade med handelsmännen.[24] Som tidigare forskning har visat hade både handelsmän och kunder en pragmatisk inställning till språket, som trots smärre kommunikativa utmaningar sällan utgjorde ett hinder för köpslåendet.[25]

Svar på frågelistor och intervjuer med före detta gårdfarihandlare förmedlar en neutral och relativt odramatisk bild av relationerna mellan gårdfarihandlarna och de fast bosatta västnylänningarna. Studerar man närvaron utifrån dagstidningarnas rapportering blir bilden däremot en annan. Eftersom finsk lag förbjöd gårdfarihandel

för personer utan medborgarrätt i storfurstendömet fanns ständigt en risk för att länsmännen skulle konfiskera vitahavskarelarnas varor och bötfälla handlarna för olaglig verksamhet. Frågelistsvaren visar att gårdfarihandlarna av rädsla för att bli ertappade av länsmannen föredrog att röra sig på avsides platser. En respondent nämner att de undvek de stora vägarna och ”smög sig genom skogsbyarna”, medan en annan hävdar att de hade blivit goda skidlöpare på grund av att de tvingades hålla sig i skogarna undan ordningsmakten.[26]

Konflikter med den lokala ordningsmakten var ett stående inslag i gårdfarihandlarnas vardag och påverkade deras sätt att organisera sig. I början av den studerade tidsperioden var de indelade i handelsförbund, som bland annat gjorde kollektiva inköp av varor och delade på kostnaderna ifall någon av medlemmarna fick sina varor konfiskerade. Ett eller flera förbund samlades regelbundet på så kallade förbundsplatser, som i Västnyland fanns bland annat i Tenala och på Lojoön. På den senare platsen, som hade valts ut för att den låg avsides och länsmannen sällan hade vägarna förbi, samlades hela fem förbund. Två av dessa leddes av medlemmar av släkterna Loskin och Arhippainen, som båda idkade handel i regionen långt in på 1900-talet.[27]

Trots försiktighetsåtgärderna hände det att ordningsmakten fick fast gårdfarihandlare och att de blev bötfällda. I samband med detta konfiskerades deras varor och såldes på auktion.[28] Notiser om sådana konfiskeringar hittas i tidningarna: till exempel 1876 kan man läsa att länsmannen i Karis och hans kollega i Ingå hade beslagtagit tre ”välspäckade större läderväskor” av ”archangelske bönder”.[29] Enligt Juho Arhippainen var vissa länsmän kända för att särskilt nitiskt följa lagens paragrafer.[30] I en artikel i tidskriften *Karjalan Kävijä* 1908 som handlar om hans farbror Jaakko Arhippainen, en av de mest långvariga gårdfarihandlarna i Västnyland, uppges att Jaakko hade fått sina väskor beslagtagna inte mindre än fjorton gånger under de fyrtio år han bedrivit handel i trakterna kring Karis.[31]

Särskilt efter att Västnyland fick järnvägsförbindelse när Hangö-Hyvingebanan började trafikeras 1873, gjordes konfiskeringar också av större varumängder. År 1876 lade länsmannen i Karis beslag på en stor mängd ”diverse handelswaror” i närheten av Svartå station. Varorna hade några dagar tidigare ankommit med tåg från S:t Petersburg och var adresserade till en köpman i Åbo. Misstankar väcktes när den forkarl

som avhämtade dem inte tog vägen mot Åbo utan mot Lojo. Konfronterad av länsmannen erkände forkarlen att varorna tillhörde ”några af de i trakten talrikt förekommande arkangeliterne” och att Åboköpmannen bara ”lånat ut sitt namn för warornas transporterande”.[32]

Att en lokal forbonde hade hjälpt gårdfarihandlarna att transportera olagliga varor fick en skribent i *Västra Nyland* att ondgöra sig över att det verkade som att ”’laukkuryssarne’ äfwen bland andra än allmogen skulle finna hjelp och medhåll”.[33] Av både frågelistsvar och intervjuer med före detta gårdfarihandlare framgår att landsbygdens befolkning ofta stod på gårdfarihandlarnas sida mot ordningsmakten. Till exempel Juho Arhippainen nämner att en husbonde på en gård kunde gömma gårdfarihandlarens väskor i källaren eller i höladan när länsmannen närmade sig.[34] I ett annat exempel uppges husbonden på en välbeställd gård i Karislojo resolut ha meddelat länsman som jagade en gårdfarihandlare från Kiestinki att någon konfiskering av varor inte kommer att ske i hans hem.[35] Ståndspersoner kunde också själva statuera exempel för andra som eftertraktade de olagliga varorna: en gårdfarihandlare sägs ha fått in flera beställningar på pälsar efter att prosten i Pojo köpt en åt sin hustru. Till och med de tjänstemän som hade i uppdrag att övervaka den olagliga handeln var tidvis själva delaktiga i den. När några gårdfarihandlare åtalades för att ha köpt upp räv- och ekorrskinn i bygden beordrades länsmannen att returnera deras konfiskerade väskor – detta efter att det hade framkommit att även personer som själva ingick i ordningsmakten hade idkat handel med dem.[36]

I extrema situationer kunde möten mellan gårdfarihandlarna och den lokala befolkningen resultera i rån – eller i värsta fall mord. Personer som rörde sig ensamma på avsides platser, bärande på pengar och varor som för många framstod som värdefulla, löpte ständigt risk att bli utsatta för våldsdåd. Sådana fall är kända också från Västnyland: till exempel 1895 dömdes en dagsverkare från Tenala till livstids fängelse för att ha mördat arkangeliten Ivan Ivanoff som låg och sov i hans bostad, medan hans hustru dömdes till ett års fängelse för medverkan.[37] Minnen av våldsdåd har lämnat spår också i svaren på frågelistan: en respondent från Täktom i Hangö berättar om hur en ung man som erbjöd sig att hjälpa en gårdfarihandlare på färden slog ihjäl honom och stal hans väska med alla varor. Misstankar väcktes när ynglingen

gav sin fästmö ett tyg som man visste att han inte hade råd att köpa. Brottet klarades upp och förövaren blev bestraffad.[38]

Fast bosatta köpmän – lokalsamhällets motstånd och bistånd

Förutsättningarna för handelsidkande förändrades 1859 när en förordning tillät öppnande av handelsbodar även på landsbygden. Tjugo år senare, 1879, infördes full näringsfrihet, vilket innebar att också personer utan medborgarrätt i storfurstendömet på vissa villkor kunde öppna lanthandel. Från 1880-talet grundade således flera vitahavskarelare, vilka ursprungligen hade kommit till Västnyland som gårdfarihandlare, fasta handelsbodar i regionen.[39] Till dem som länge blev verksamma i branschen hörde till exempel bröderna Janne, Mikko och Alexander Loskin samt P.R. Kuismin i Lojo[40] och Alexej J. Piettoff som drev affärer i Tenala och Lappvik hamn.[41] Därtill kan nämnas Roman Mitrofanoff som i början av 1880-talet grundade en diversehandel i Sjundeå tillsammans med Huotari Karvonen och några år senare en lanthandel i Ingå som han drev fram till 1919 när sonen tog över.[42] Kring sekelskiftet 1900 drev även flera vitahavskarelare med namnet Jakovleff lanthandlar i närheten av Karis järnvägsstation.[43]

De första bodarna var i regel anspråkslösa och inrymda i lanthandlarnas egna boningshus. En respondent minns att Feodor Jakovleffs affär i Pojo var inhyst i ett av de fyra rummen i hans stuga. På väggen utanför hängde en skylt med texten ”Diversehandel Sekatavarakauppa F. Jakowleff” och rummet var inrett med en disk och hyllor längs väggarna. Det var ont om plats då kunderna trängdes med handelsvarorna. I boden fanns bland annat en tunna med fint salt, därutöver såldes livsmedel och bruksvaror av olika slag. Trots den relativt anspråkslösa inramningen framhåller respondenten att handelsboden gjorde det lättare för Pojoborna att få tag på varor, eftersom de tidigare hade haft lång väg till närmaste butik.[44]

Att få tillstånd att öppna handelsbod var ändå ingen självklarhet. En anhållan skulle inlämnas till länsguvernören som formellt var den som beviljade tillståndet, men som innan han fattade beslutet bad kommunalstämman och länsmannen på den ort där boden skulle öppnas inkomma med ett utlåtande. Det var inte ovanligt att kommunalstäm-

man motsatte sig beviljandet av nya tillstånd. Bland dem som opponerade sig fanns framför allt tjänstemän, ordningsmakten och redan etablerade lokala handelsmän som såg nykomlingar som ovälkomna konkurrenter. Även i denna fråga kan man dock urskilja olika intressen och motsättningar. Till dem som förespråkade beviljandet av tillstånd i kommunalstämman hörde ofta allmogens representanter, som gärna ville se att folk på landsbygden fick bättre konsumtionsmöjligheter.[45]

Några exempel från Karis visar vilka former motståndet kunde ta. När Feodor Jakovleff 1886 anhöll om tillstånd att driva lanthandel på orten, gav kommunalstämman enhälligt avslag med motiveringen att ryska lanthandlare var kända för att ordna offentliga auktioner och bevilja långa krediter åt sina kunder. Därtill hävdade man att de drev sina handlar ”med många drängar” och därmed lockade allmogen till inköp ”af en mängd onödiga artiklar till högre priser än hvad i städerna derför tages”.[46] Sådana åsikter om konsumtionens fördärvande effekt på allmogen uttrycktes om gårdfarihandeln, och samma attityder gällde även den fasta affärsverksamheten. De negativa effekterna ansågs förvärras av att många vitahavskarelare fortsatte med gårdfarihandeln även efter att de hade öppnat handelsbod – antingen själva eller genom anställda drängar.[47] Detta noteras till exempel av en respondent från Backgränd i Karis, som minns att gårdfarihandlare från grannkommunerna Ingå och Pojo ännu i början 1920-talet besökte byn.[48]

Kommunalstämman i Karis motarbetade även andra handelsmän vid namn Jakovleff. När Simon (Semin) Jakovleff 1881 anhöll om tillstånd att driva handelsbod fick han avslag med motiveringen att hans respass var föråldrat och att han stod åtalad i häradsrätten för olovlig alkoholförsäljning.[49] När han följande år återkom med en ny anhållan, nu med Ivan Jakovleff som medsökande, blev det åter avslag, den här gången med motiveringen att de sökande inte kunde uppvisa frejdebevis eller betala den borgen som krävdes. Dessutom hade båda föregående år blivit dömda för olaga ölförsäljning och sabbatsbrott, vilket sågs som belägg för hur ”demoraliserande för det allmänna i flere afseenden deras i annans namn utöfvade rörelse hitintills varit”.[50]

Påståendet att Simon och Ivan Jakovleff hade idkat handel ”i annans namn” belyser ett annat typiskt drag i ryskkarelska lanthandlares verksamhet, nämligen att en del utnyttjade sina lokala nätverk för att

driva handel ifall de fick avslag på sin personliga anhållan. V. J. Arhippainen framhöll att en gårdfarihandlare som önskade bli fast bosatt och öppna handelsbod på en ort gjorde klokt i att stå på vänskaplig fot med ortsborna eftersom någon av dessa kunde ”låna sitt namn” för syftet – mot betalning eller av uppriktig vilja att hjälpa.[51] Nevalainen hävdar att sådana bulvaner var särskilt vanliga i Västnyland och i andra svenskspråkiga kustområden, vilket han förklarar med att många presumtiva handelsmän insåg att deras svaga kunskaper i svenska kunde ge anledning till avslag.[52]

I kommunalstämman i Karis försökte man motverka risken för utnyttjandet av bulvaner. När E. Th. Berglund, som 1881 drev en handel invid järnvägsstationen, i kraft av en ny förordning anhöll om befrielse från en extra avgift som han var ålagd att betala till kommunen, bifölls detta på villkor att han skulle driva affären själv och inte bli en bulvan för ”arkangeliter, ryska undersåtar som driver gårdfarihandel skattefritt”.[53] År 1886 restes i kommunalstämman till och med den principiella frågan huruvida ”utländska lanthandlande” alls borde beviljas handelsrättigheter. Som motivering för ett konsekvent förbud anfördes ett nationalekonomiskt argument. Det sågs som ett osäkerhetsmoment att utlänningar årligen måste anhålla om ny vistelsebiljett i Finland – och att den årliga avgift som de erlade för rätten att driva handel gick förlorad för statskassan ifall vistelsetillståndet inte förnyades.[54] Ett annat sätt för presumtiva lanthandlare att ta sig runt hindren, i det fall att kommunalstämman nekade handelstillstånd och ingen bulvan kunde hittas, var att gifta sig med en kvinna från trakten och öppna handeln i hennes namn.[55] Till exempel Simon Jakovleff, som fick avslag på sina ansökningar, gifte sig med en kvinna från Karis. En affär i hustrun Edla Josefina Jakovleffs namn öppnades 1881 i närheten av Karis järnvägsstation.[56]

Övergången från rörlig handel till fast affär kan ses som en väg till socialt avancemang. I det avseendet följde de vitahavskarelska handelsmännen i Västnyland en stig som var och är typisk för immigranter och etniska minoriteter som lätt marginaliseras i samhället på grund av till exempel diskriminerande eller exkluderande lagstiftning, avsaknad av utbildning och språkkunskap eller fördomar och negativa attityder.[57] Samtidigt var det ingen lätt uppgift att göra en lanthandel lönsam, och brist på kapital eller andra ekonomiska utma-

ningar gjorde att många av de tidiga affärerna blev kortvariga.[58] Bland västnyländska handelsidkare som gjorde konkurs kring sekelskiftet 1900 återfinns flera före detta gårdfarihandlare med karelska eller ryska namn: Minin i Karislojo, Sergejeff i Pojo, Piettoff i Bromarv och Jakovleff i Ingå och Karis för att nämna några.[59] Till exempel 1899 gjorde två lanthandlare i Kila by i Karis konkurs, Simon Jakovleff och Petter Jakovleff.[60] Det är oklart huruvida dessa konkurser hade en koppling till den politiska konflikt som bröt ut det året och som förorsakade de svårigheter för ryska handelsidkare i Finland som kommer att behandlas i följande avsnitt.

Den rysk-finska politiska konflikten – hot och möjlighet

Våren 1899 rapporterade tidningarna *Västra Nyland* och *Hangö* att personer från det ryska imperiet med suspekta avsikter hade setts smyga omkring i regionen i ovanligt stort antal. De misstänkta personerna beskrevs bland annat som ”ryska geschäftmakare och handelsmän”, ”kwacksalware och andra dylika kringstrykande personer” och ”folkförledare”.[61] Liknande berättelser cirkulerade vid samma tid runtom i Finland och bör tolkas i ljuset av den politiska konflikt som det i början av året utfärdade ryska februarimanifestet hade utlöst. Konstitutionellt sinnade finländare tolkade manifestet som en statskupp som i praktiken utplånade storfurstendömets autonomi. Ett inslag i den politiska kamp som följde var den propagandakampanj mot ”allt ryskt” som kort därefter inleddes i den finska konstitutionella pressen. I denna utpekades de suspekta personerna från imperiet som agitatorer som nationalistiska kretsar i Ryssland hade anlitat för att underminera den nationella enheten i Finland.[62]

De påstådda agitatorerna anklagades för två förseelser. För det första påstods de samla in namnunderskrifter till en hemlig adress som skulle överlämnas till inflytelserika personer i Ryssland, kanske självaste kejsaren, och förmedla en missvisande bild av de politiska stämningarna i Finland. Redan i början av mars uppmanades befolkningen i ett inlägg i *Västra Nyland* att vara vaksamma och inte gå med på att teckna under någon falsk ”tacksägelseadress”.[63] Uppmaningen upprepades i april efter att det hade uppdagats att misstänkta agitatorer i Hangö

hade försökt lura till sig underskrifter. Det påstods att de inte ens drog sig för att betala för detta och att de särskilt vände sig till barn, vilka därför särskilt måste varnas.[64] Den andra och vanligare anklagelsen handlade om att de rörliga ryssarna spred grundlösa rykten om att land skulle tas av de förmögna och ges åt de landlösa.[65] Dylikt ”mullvadsarbete” sades pågå även i Västnyland. I april uppmanades ordningsmakten i Tenala skrida till åtgärder för att hindra ”uppwiglare” från att fritt ströva omkring i kommunen och sprida rykten.[66] Ivan Pestrikoff, en före detta gårdfarihandlare från guvernementet Archangelsk som numera drev manufaktur- och kolonialvaruhandel i Ekenäs, anklagades också han för att försöka intyga sina kunder att ”jorden snarligen skall delas åt den fattiga befolkningen”.[67]

Ryktesspridningen väckte oro bland de makthavande, inte minst bland de många storgodsägarna i Västnyland som betraktade landsbygdens obesuttna befolkning och arbetarna som särskilt mottagliga för uppvigling.[68] Agitationen påstods ha fallit i särskilt bördig jord till exempel bland arbetarna vid Lappvik hamn och Ekö såg, något som sågförvaltaren dock bestämt dementerade.[69] I en insändare i *Västra Nyland* i april uppmanade signaturen F.W.L. regionens större jordägare att sammankalla sina underhavande för att upplysa dem om att landdelningsryktena var falska och på ett lättfattligt sätt redogöra för grunderna i Finlands rättsordning och samhällsskick. Målet var att få allmogen, ”upplysta af socknens förtroendemän och sina husbönder”, att sluta tro på ”de listiga folkförförarne”.[70] I Hangö samarbetade i sin tur de finsk- och svenskspråkiga borgerliga arbetarföreningarna för att sprida flygblad med information som skulle motverka att ”främlingarnas” falska och lögnaktiga påståenden fick grogrund.[71]

Även myndigheterna skred till åtgärder för att skärpa kontrollen över möjliga agitatorer. Ordningsmakten uppmanades att inte se mellan fingrarna på olaglig handel, något som kan ha legat bakom att rådstugurätten i Hangö i april 1899 dömde två ”s.k. tatarer” och två ”kontryssar” till böter för idkande av olovlig gårdfarihandel.[72] Att enbart bestraffa försäljarna ansågs ändå inte vara en tillräcklig åtgärd utan även de som möjliggjorde deras handel måste fås att bära ansvar. Med hänvisning till en 1898 utfärdad förordning som stärkte de lokala befogenheterna att övervaka ”den allmänna rättssäkerheten och yttre ordningen”, fattade många kommuner i Finland våren 1899

beslut i denna riktning.[73] Denna förordning hänvisade också kommunalstämman i Karis till när den i maj 1899 beslöt att personer som ”herbergerar och hyser” kringvandrande handelsmän som sprider falska jorddelningsrykten eller idkar olovlig handel skulle bötfällas.[74] Motsvarande beslut fattades även i Sjundeå, Ingå, Pojo, Snappertuna, Tenala och Bromarv.[75]

I kombination med presskampanjen fick den skärpta övervakningen konsekvenser för de vitahavskarelska handelsidkarna i Västnyland. Juho Arhippainen hävdar att tidigare vänligt sinnade kunder nu blev misstänksamma eller rentav fientligt inställda, och att gårdfarihandlare kunde få höra att det skulle vara rätt att döda dem. De försämrade verksamhetsförutsättningarna fick många rörliga handelsmän att våren och sommaren 1899 bege sig till sina hembyar i Vitahavskarelen.[76] Handelsidkarna förblev ändå inte passiva i situationen utan utnyttjade den för att försöka förbättra sin lagliga ställning i Finland. De organiserade sig och vände sig till Finlands generalguvernör Nikolaj Bobrikov med adresser i vilka de framförde klagomål över att de blev illa behandlade av storfurstendömets myndigheter.[77] Även från Västnyland inkom i maj 1900 en adress till generalguvernörskansliet, författad av den ortodoxa prästen i Hangö, Alexandr Jakubov, och undertecknad av fjorton gårdfarihandlare från Kiestinki. Undertecknarna framhöll att länsmännen under det gångna året hade behandlat dem strängare än förr, vilket hade fått som följd att allmogen hade vägrat erbjuda gårdfarihandlare nattkvarter eller mat ens mot betalning. ”[F]ör att rädda oss och våra familjer från att dö i hunger” vädjade de till Bobrikov att vidta åtgärder som gjorde det möjligt för dem att igen idka handel i Finland.[78]

Adresserna syftade till att få till stånd en lagändring som förbättrade ryskkarelarnas juridiska ställning i Finland. Detta mål uppnåddes genom utfärdandet av en rysk förordning som gjorde gårdfarihandeln i storfurstendömet laglig för alla ryska undersåtar på samma villkor som för finska medborgare sommaren 1900. Många av dem som föregående år hade lämnat Finland vågade nu återvända.[79] Från hösten 1900 kunde finländska myndigheter således inte längre arrestera gårdfarihandlarna för olaglig handel som sådan, men man fortsatte att motarbeta dem på andra sätt. Länsmän kunde till exempel bötfälla dem för handel med olagliga varor eller för att de saknade tillbörliga dokument. Samtidigt

skärptes presscensuren, vilket innebar att tidningar som gav uttryck för en antirysk opinion hotades av indragning. De politiskt eldfängda skriverierna flyttade nu till den underjordiska pressen som gavs ut av konstitutionellt sinnade kretsar. I illegalt distribuerade tidningar och broschyrer uppmanades alla fosterländskt sinnade finländare till en total bojkott av ”allt ryskt”, inklusive handel och alla andra former av interaktion med gårdfarihandlare. Bojkotten blev ett viktigt led i det passiva motståndet som de konstitutionella uppfattade som en krigföring utan vapen mot det ryska förtrycket.[80]

Från hösten 1900 inkom flera angivelser från Västnyland till generalguvernörskansliet, i vilka de negativa följder bojkotten påstods ha fått för ryska handelsidkare lyftes fram. I en av dessa angavs kyrkoherden Karl Moberg i Sjundeå för att under gudstjänsten ha underblåst ”rysshat” genom att uppmana allmogen att förvägra gårdfarihandlare logi och mat samt att inte visa dem någon empati. Därtill påstods att några storgodsägare i kommunen, Lindeberg på Pickala, Degerth på Munks och Le Bell på Myrans, hade hotat att säga upp kontrakten med torpare som hyste handelsmän.[81] I en annan angivelse klagade handelsmannen Pestrikoff i Ekenäs över att ”propaganda af ortens patrioter” allvarligt hade skadat hans affärsverksamhet, genom att kunderna hade uppmanats att bojkotta hans affär på grund av de landdelningsrykten han påstods sprida.[82] Och från Antskog rapporterades att en skylt med förbud mot ryssars närvaro på fabriksområdet hade hängts upp på en vägg.[83] Sådana skyltar förekom på flera håll i Finland.[84] Bland annat uppgavs den av finländarna hatade guvernören i Nylands län, Michail Kaigorodoff, ha fått syn på en skylt med påskriften ”förbud för kontryssar att inträda” under ett besök på Wohls gård i Kyrkslätt 1902, varvid han omedelbart beordrade en person i sitt följe att ”skrapa bort den misshagliga inskriptionen”.[85]

Det passiva motståndets programmatiska försök att få till stånd en bojkott av ryska handelsidkare var av allt att döma lika resultatlösa i Västnyland som i det övriga Finland.[86] Den i Kyrkslätt utgivna underjordiska tidningen *Nyländska Posten* rapporterade 1901 att allmogen i Lojo hade fortsatt att göra ”flitiga uppköp” hos ortens ryska handelsmän, trots att de visste att dessa var före detta gårdfarihandlare. Ännu mera graverande var att det i både Sjundeå och Lojo fanns människor som gick ”så långt i sin välvillighet gentemot dessa landslöpare” att de

hyste dem i sina hem. Trots att man hade framhållit att dessa ”mörkrets apostlar” hade använt sig av ett hotfullt språk, ”fiskat efter förbjudna skrifter” och öppet medgett att de brukade göra ”uppvaktningar hos herr Bobrikoff”, hade hysandet fortsatt.[87] Detta visar att man inte kan dra slutsatser om de faktiska relationerna mellan allmogen och gårdfarihandlarna utifrån programmatiska skrifter.

Ligger det då någon sanning bakom den påstådda agitationen? Klart är att jordfrågan i Finland var eldfängd kring sekelskiftet 1900, och att det fanns människor som spred landdelningsrykten. Liknande rykten hade förekommit redan tidigare, och enligt Päiviö Tommila förekom agitation speciellt på orter med många storgårdar, till exempel i Tenala och i Bromarv.[88] Gunnar Landtman, som våren 1899 samlade in underskrifter till den stora adressen i trakten, nämner i sina memoarer att han bland tjänstefolk och torpare på Rilax gårds ägor i Bromarv stötte på personer som trodde på landdelningsryktena. Han framhåller ändå att gårdfarihandlarnas påstådda roll i ryktesspridningen var överdriven – de var för få till antalet i förhållande till den hastighet med vilken ryktena spreds för att det skulle ha kunnat vara delaktiga i någon organiserad agitation. Enligt honom var det snarare fråga om att jordmånen var mogen för ryktena.[89] Denna uppfattning är förenlig med den dominerande synen inom forskningen, där man inte har hittat belägg för en organiserad agitation. Däremot har man bedömt det som möjligt att gårdfarihandlare utnyttjade tillfället att ge landsbygdens missnöjda obesuttna sådan information som de visste att de ville höra för att försäkra sig om ett varmt mottagande.[90]

De politiska spänningarna kring sekelskiftet 1900 lämnade ändå spår i det kollektiva minnet i Västnyland, vilket bland annat syns i att man i frågelistan om de ryska handelsmännen flera årtionden senare ställde en fråga om huruvida respondenterna kände till att gårdfarihandlarna skulle ha varit politiskt aktiva. De flesta västnyländska respondenter besvarade frågan nekande eller med att de inte visste, men det fanns ett par undantag. En respondent från Ekenäs skärgård uppgav att man i trakten var rädd för Pestrikoff som ”ansågs vara bobrikoffare”.[91] En storgodsägare i Sjundeå hävdade i sin tur att gårdfarihandlarna delade ut skrifter om ”bondebefrielsen och jordutdelningen åt obesuttna i Ryssland” och ställde frågor till de torpare de logerade hos om deras husbönders politiska åsikter. Enligt honom motarbetade storgods-

ägarna aktivt gårdfarihandlarna vid denna tid eftersom de såg dem som delaktiga i Bobrikovs program för att försvaga Finlands autonomi. Respondenten hävdade också att traktens stortorpare, som senare skulle strida på den röda sidan i inbördeskriget, var mottagligare för agitationen än småtorparna som i högre grad kände sig beroende av godsägarna.[92]

Mångfaldiga möten kring varor

Vitahavskarelska handelsidkares närvaro i Västnyland i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet gav upphov till en mångfald av möten med personer i lokalsamhället. I det här kapitlet har vi belyst den ambivalens som präglade dessa möten och visat att denna bör tolkas utifrån de varierande intressen som olika grupper i det västnyländska samhället hade i förhållande till vitahavskarelarna. Gårdfarihandeln spelade en viktig roll för det sena 1800-talets växande konsumtion, och allmogen välkomnade ofta gårdfarihandlarna eftersom dessa gav dem tillgång till eftertraktade konsumtionsvaror. Gästerna bidrog därtill med underhållning och förmedlade nyheter från omvärlden. Allmogen försåg i sin tur handelsidkarna med mat, logi och beskydd, vilket pekar på den ömsesidighet som alltid präglar relationerna mellan gäster och värdar. De lokala myndigheterna däremot såg ofta den enligt finsk lag förbjudna handeln som problematisk. För gårdfarihandlarna medförde detta en ständig risk för att bli arresterade och bötfällda för olaga handel, vilket innebar att de måste förlita sig på hjälp från sina lokala nätverk mot myndigheterna. Även på denna punkt rådde dock en viss ambivalens, eftersom också ordningsmakten kunde eftertrakta varorna och därför se mellan fingrarna på den olagliga handeln.

Liksom gårdfarihandeln erbjöd de fasta handelsbodar som vitahavskarelare öppnade från slutet av 1800-talet regionens allmoge ökad tillgång till konsumtionsvaror. I kommunalstämmorna motsatte sig en del – i synnerhet etablerade lokala köpmän som såg nya affärer som ovälkommen konkurrens – beviljande av tillstånd för nya bodar. Också i denna situation var en möjlig lösning för utifrån kommande handelsidkare att utnyttja sina lokala nätverk. Personer i lokalsamhället kunde fungera som bulvaner, eller också kunde handelsmannen gifta sig med en kvinna från trakten och öppna bod i hennes namn. Som det sista

avsnittet visar påverkade även politiska konjunkturer handelsidkarnas möten med lokalsamhället negativt; i samband med den rysk-finska konflikten kring sekelskiftet 1900 tvingade den propagandakampanj som den konstitutionella pressen lanserade många vitahavskarelare att tillfälligt lämna regionen. Samtidigt förblev handelsidkarna inte själva passiva i situationen utan utnyttjade den för att legalisera sin handelsverksamhet i Finland.

Undersökningen belyser en mångkulturell närvaro i Västnyland, en agrar och övervägande svenskspråkig region nära storfurstendömets huvudstad Helsingfors. I de lokalhistoriska verken om regionens enskilda kommuner har de vardagliga möten som ägde rum mellan de fast bosatta västnylänningarna och de till en början rörliga vitahavskarelska handelsidkarna förblivit förhållandevis osynliga. Detta har i sin tur bidragit till att förmedla en bild av regionen som etniskt och kulturellt homogenare än vad den i verkligheten var. För att belysa de motstridiga intressen som präglade västnylänningarnas möten med de utifrån kommande handelsmännen har vi i kapitlet kontrasterat olika typer av källor mot varandra. Analysen visar att en undersökning av endast pressen eller myndighetskällor skulle ge en ensidigt negativ bild av relationerna. Genom att kontrastera dessa materialtyper mot svar på frågelistor som berör handel och intervjuer med före detta gårdfarihandlare, vilka ger en inblick i kundernas och handelsmännens egna upplevelser av mötena, har vi kunnat nyansera bilden av en mångkulturell närvaro i den västnyländska vardagen i slutet av storfurstendömets tid.

Noter

1. Allmänt om vitahavskarelska gårdfarihandlare i Finland, se t.ex. Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*; Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*; Storå, ”Ostkarelische Wanderhändler als Kulturvermittler”; Storå, ”’Rucksack Russians’ in Finland”; Wassholm & Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication”.
2. Wassholm & Östman, ”Introduktion”, s. 10.
3. Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 66–67, 175; ”Kiestinki – laukkukaupan pitäjä”, s. 163.
4. Fontaine, *History of Pedlars in Europe*, s. 5; jfr Sundelin & Wassholm, ”Hospitality and rejection”, s. 329–330.
5. Se t.ex. Kaukiainen, *Lohjalaisten historia* 2, s. 193–194; Brenner, *Snappertuna*, s. 250–251; Kaihovirta, *Jord och järn*, s. 109–110; *Karis fordom och nu*, s. 91; Brenner, *Sjundeå sockens historia* I, s. 446. Av enskilda vitahavskarelska handelsidkare i regionen har släkten Arhippainen, som kom till Karistrakten i mitten av 1800-talet och som i början av 1900-talet blev fasta handelsmän, väckt både lokalhistoriskt och historievetenskapligt intresse. Se Sundelin & Wassholm, ”Networks in Trade”; Bergman, ”Itäkarjalaisuutta Raaseporissa”.
6. Tervonen, ”Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta”, s. 140–144; Tommila, *Suomen historiankirjoitus*, s. 194.
7. Se t.ex. Wickström & Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland*; Tervonen & Leinonen (toim.), *Vähemmistöt muuttajina*.
8. Om vikten av att beakta vems tolkningar källorna förmedlar, se t.ex. Vehkalahti, ”Se virallinen tarina?”, s. 240–245; Kalela, *Historiantutkimus ja historia*.
9. *Nyländska Posten* var en av de lokala underjordiska tidningar som under en kort tid gavs ut i Västnyland. Estlander, *Ofärdsårens politiska litteratur*, s. 30.
10. Frågelistan om ryska handelsmän innehåller arton svar från Västnyland, medan frågelistan om butikshandeln innehåller tre svar från regionen som berör ryska lanthandlare.
11. KIVÅ 9a: M 689:2; 732:2. En respondent nämner också att gårdfarihandlarna med sitt välsorterade lager försåg lokala skräddare med tyger. KIVÅ 9a: M 754:1.
12. KIVÅ 9a: M 689:3; 754:2; jfr Sundelin & Wassholm, ”Hospitality and Rejection”, s. 338.
13. KIVÅ 9a: M 732:2.
14. KIVÅ 9a: M 735.
15. Beardsworth & Keil, *Sociology on the Menu*, s. 101, 104.
16. KIVÅ 9a: M 777:2; 689:3; 732:2; Intervju med Riiko Karppanen.
17. Sundelin & Wassholm, ”Hospitality and Rejection”, s. 339.
18. KIVÅ 9a: M 732:2.
19. Intervju med V.J. Arhippainen, s. 30–32; KIVÅ 9a: M 732:2.

20. KIVÅ 9a: M 735:1. Om gårdfarihandlarnas utbud i jämförelse med de lokala handelsmännens, se Sundelin & Wassholm, ”Hospitality and Rejection”, s. 342.
21. KIVÅ 9a: M 732:2; 689:3.
22. Se Wassholm & Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication”, s. 143–144.
23. Intervju med V.J. Arhippainen. Se även Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 167.
24. KIVÅ 9a: M 735.
25. Jfr Storå, ”’Rucksack Russians’ in Finland”, s. 78–79; Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 79; Wassholm & Sundelin, ”Emotions, Trading Practices and Communication”, s. 145–147. Via de vitahavskarelska gårdfarihandlarna i sydvästra Finland spred sig språkliga influenser även i motsatt riktning. Till exempel karelianisten I.K. Inha som reste i Vitahavskarelen i slutet av 1800-talet stötte i trakten av Kiestinki och Oulanka på män som kunde göra sig förstådda på svenska. Inha, *Kalevalan laulumailta*, s. 182.
26. KIVÅ 9a: M 754:1; 777:1–2.
27. Intervju med V.J. Arhippainen; Intervju med Stepan Loskin. Om förbundens funktioner, se t.ex. Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta*, s. 151–156.
28. Brenner, *Snappertuna*, s. 250; Sundelin & Wassholm, *”Vi sälja från välsorterat lager”*, s. 24–25; Back, *Karis socken från forntiden till våra dagar*, s. 202.
29. ”Warubeslag”, *Hufvudstadsbladet* 6.2.1876, s. 1. Se även: ”Diverse legala kungörelser”, *Finlands Allmänna Tidning* 3.8.1848, s. 4; ”Koska Wenäjän alamainen Feodor Jakowleff”, *Suomalainen Wirallinen Lehti* 18.4.1898, s. 2. Konfiskeringar nämns också i svar på frågelistorna, t.ex. KIVÅ 9a: M 754:3.
30. Intervju med V.J. Arhippainen, s. 42.
31. ”Yhdessä-eläjät”, *Karjalan Kävijä* 1908:8, s. 11.
32. ”Warubeslag”, *Hufvudstadsbladet* 6.2.1876, s. 1. Samma metod hade använts också tidigare. Även det att forbonden begav sig iväg först vid midnatt, och att varorna var destinerade till Svartå och inte till Karis, som låg närmare Åbo, hade väckt misstankar.
33. ”Warubeslag”, *Hufvudstadsbladet* 6.2.1876, s. 1.
34. Intervju med J. Arhippainen; Intervju med Stepan Loskin; KIVÅ 9a: M 689:3.
35. Intervju med V.J. Arhippainen, s. 30–32.
36. Intervju med V.J. Arhippainen, s. 31–32; Intervju med J. Arhippainen.
37. ”Dömd”, *Västra Nyland* 6.8.1895, s. 1. Ett mord ägde rum i regionen också 1881. Se ”Mord och rån, begångna af en 20-årig yngling”, *Morgonbladet* 19.1.1882, s. 2.
38. KIVÅ 9b: M 2157.
39. Under 1800-talets sista årtionden drevs handelsbodar bland annat av Nikolaj Slasnikov, Nikolaj Petroff och Ivar Sergejeff i Snappertuna (Brenner, *Snappertuna*, s. 251) och av Feodor Michailoff Korvarindin i

Sjundeå (Brenner, *Sjundeå sockens historia* I, s. 446). Den första handelsboden i Pojo innehades av Karl Sergejeff. KIVÅ 4: M 399. Allmänt om ryskkarelare som tidiga lanthandlare, se Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 145–148.

40. Kaukiainen, *Lohjalaisten historia* 2, s. 194.
41. *Ekenäs Notisblad* 16.1.1884, s. 2; *Västra Nyland* 30.7.1897, s. 2. Piettoffs kolonialvaruhandel fanns kvar till 1913, då den övertogs av H. & Alf. Sundström. *Västra Nyland* 17.4.1913, s. 4. Karl Piettoff drev handel i Bromarv i alla fall 1906. *Västra Nyland* 19.10.1906, s. 4.
42. ”Kiestinki – laukkukaupan pitäjä”, s. 163; J[uho] A[rhippainen], ”Karjalaisia liikemiehiä 5. Roman Mitrofanoff”, *Toukomies* 1928:3, s. 35. Sonen försvenskade efternamnet Mitrofanoff 1923 och blev Wilhelm Martén. *Västra Nyland* 27.9.1923, s. 4.
43. KIVÅ 4: M 408. Karis.
44. KIVÅ 4: M 399. Pojo.
45. Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 146–148.
46. Kommunalstämmans protokoll 8.8.1886, Karis stads arkiv. Se även Sundelin & Wassholm, *”Vi sälja från välsorterat lager”*, s. 26–29; *Karis fordom och nu*, s. 90–91. I Karis dikterades motståndet ofta av bruks-patronen på Svartå, baron Fridolf Linder, som ogärna såg konkurrenter till brukets lanthandel som fått sina rättigheter bekräftade 1862. För motsvarande motstånd i Pojo, se Kaihovirta, *Jord och järn*, s. 108–109.
47. Sundelin, ”Settling down and setting up”, s. 306.
48. KIVÅ 9a: M 689:1.
49. Kommunalstämmans protokoll 4.7.1880, Karis stads arkiv.
50. Kommunalstämmans protokoll 20.3.1881, Karis stads arkiv. Om gårdfarihandlare som bötfälldes för olaga lanthandel och sabbatsbrott, se även Brenner, *Snappertuna*, s. 251. För Simon Jakovleff fick domen långvariga konsekvenser – ännu när han 1894 anhöll om att få medborgarrätt i storfurstendömet fick han avslag i nästan identiska ordalag. Kommunalstämmans protokoll 30.3.1894, Karis stads arkiv.
51. Intervju med V. J. Arhippainen, s. 12.
52. Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 148–149.
53. *Karis fordom och nu*, s. 91.
54. Kommunalstämmans protokoll 8.8.1886, Karis stads arkiv.
55. KIVÅ 9/9b: 699:1, 709:2, 2076. Se även, Sundelin & Wassholm, ”Hospitality and Rejection”, s. 340.
56. *Karis fordom och nu*, s. 90–91. År 1900 var en annan handelsbod i Karis öppnad i Hilda Maria Jakovleffs namn. I ett frågelistsvar från Karis nämner respondenten att två andra handelsmän vid namn Jakovleff, Petter och Stefan, ingick äktenskap med karelska kvinnor. KIVÅ 4: M 408. Även lanthandlaren Alexej Piettoff i Tenala var gift med en kvinna från trakten. KIVÅ 9a: M 732:1.
57. Boyd, ”Ethnic Shopkeepers in U.S. Cities”, s. 318–319.
58. Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 311–312; Kaarniranta, *”Elämää rahaa käärien ja velkoen”*, s. 81–83.

59. *Västra Nyland* 25.7.1899, s. 2; 18.8.1899, s. 1; 28.5.1901; *Finlands Allmänna Tidning* 19.9.1908, s. 4; Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 455.
60. *Västra Nyland* 25.7.1899, s. 2; 18.8.1899, s. 1; 28.5.1901. Petter Jakovleff omnämns i tidningsnotiser som den ”förrymde ryske undersåten”. Detta skulle kunna tyda på att han lämnade Finland som en följd av den propagandakampanj som riktades mot ryska gårdfarihandlare i den finländska konstitutionella pressen våren 1899.
61. ”Uppwiglingsarbetet”, *Västra Nyland* 4.4.1899, s. 4; ”Hangon Työwäenyhdistys”, *Hangö* 18.4.1899, s. 2; ”Föreningen Arbetets wänner”, *Hangö* 18.4.1899, s. 2; ”Från Bromarf”, *Hangö* 2.5.1899, s. 1; ”Mot folkuppwiglarne”, *Västra Nyland* 9.5.1899, s. 3; ”För allmänna rättssäkerheten och yttre ordningen”, *Västra Nyland* 23.5.1899, s. 3; ”Från Snappertuna”, *Västra Nyland* 16.6.1899, s. 2.
62. Wassholm, ”Peddling and Politics”, s. 288–291.
63. ”Dolda krafter”, *Västra Nyland* 10.3.1899, s. 1–2. Artikeln var ursprungligen publicerad i *Nya Pressen*.
64. ”Pass upp för kontryssarne!”, *Hangö* 16.4.1899, s. 3.
65. Tommila, *Suuri adressi*, s. 245–256.
66. ”Uppwiglingsarbetet”, *Västra Nyland* 4.4.1899, s. 4.
67. ”Mullwadsarbetet”, *Västra Nyland* 14.4.1899, s. 2. Pestrikoff drev sedan 1893 affär på Södra strandgatan i Ekenäs. *Lefve konkurrensen*, s. 169.
68. ”Dolda krafter”, *Västra Nyland* 10.3.1899, s. 1–2.
69. ”Uppwiglingsarbetet”, *Västra Nyland* 4.4.1899, s. 4; ”Till redaktionen af Westra Nyland”, *Västra Nyland* 14.4.1899, s. 3. Insändaren var undertecknad även av arbetare vid sågen. Från Karis rapporterades i sin tur att allmogen och arbetarna på orten var så bildade att de inte lät sig luras av de ”nog så djäfwulskt iscensatta” uppviglingsförsöken och avvisade agitatorerna. ”Folkbildningsarbetet i Karis”, *Västra Nyland* 28.4.1899, s. 2.
70. ”Uppwiglingsarbetet”, *Västra Nyland* 4.4.1899, s. 4.
71. ”Hangon Työwäenyhdistys”, *Hangö* 18.4.1899, s. 2; ”Föreningen Arbetets wänner”, *Hangö* 18.4.1899, s. 2.
72. ”Tatarerne”, *Västra Nyland* 12.3.1899, s. 3; *Hangö* 16.3.1899, s. 2; ”Tvänne kontryssar”, *Hangö* 18.4.1899, s. 2–3.
73. ”För allmänna rättssäkerheten och yttre ordningen”, *Västra Nyland* 23.5.1899, s. 3. Enligt Nevalainen fattade minst 88 kommuner sådana beslut men det framgår inte hur många han har undersökt. Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 102–103. I Finland fanns 1899 ca 500 kommuner. *Suomen tilastollinen vuosikirja 1899*.
74. Kommunalstämmans protokoll 18.5.1899, Karis stads arkiv. Kommunalstämmor hade också tidigare, till exempel i Sjundeå 1874, fattat beslut om att bötfälla personer som hyste vitahavskarelska gårdfarihandlare. Favorin, *Siuntion historia*, s. 244.
75. ”Från Bromarf”, *Hangö* 2.5.1899, s. 1; ”Mot folkuppwiglarne”, *Västra Nyland* 9.5.1899, s. 3; ”För allmänna rättssäkerheten och yttre ordningen”, *Västra Nyland* 23.5.1899, s. 3; ”Från Snappertuna”, *Västra*

Nyland 16.6.1899, s. 2. För Sjundeå, se Favorin, *Siuntion historia*, s. 244–245. I en del kommuner beslöts att även de som köpslog med rörliga handelsmän skulle bötfällas och i en del utlovades därtill belöning till dem som angav personer som spred ogrundade rykten, idkade olovlig handel eller som hyste gårdfarihandlare.

76. Intervju med J. Arhippainen. Om de negativa attityderna, se även Favorin, *Siuntion historia*, s. 244. I ett svar på en frågelista nämner en respondent att gårdfarihandlarna under ”vår passiva och aktiva motståndstid [kanske: kände] på sig att de i de svenska trakterna ej voro så gärna sedda”. KIVÅ 9a: M 735:1.
77. Wassholm, ”’Agitators and Spies’”, s. 359; Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 103–104.
78. Adress, Allmänna akter 15/1900, GGK, RA.
79. Intervju med Juho Arhippainen. Om förordningen och dess tillkomst, se Nevalainen, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin*, s. 104–106.
80. Wassholm, ”Peddling and Politics”, s. 294–297. Om bojkotten av ryska handelsidkare, se även Suodenjoki, ”Kauppiasboikotista kansallisuusvihaan”.
81. Angivelse, Specialavdelningens akter 74/1901, Fb 42, GGK, RA. Angivelsen är en översättning till ryskan från svenskan, originalet återfinns inte i akten och angivaren är okänd. Mobergs påstådda yttranden är desamma som förmedlades i de underjordiska skrifternas uppmaningar till bojkott. Jfr Wassholm, ”’Agitators and Spies’”, s. 366–368. I generalguvernörskansliets arkiv hittas även andra angivelser i vilka det hävdas att godsägare i Västnyland hade hotat sina torpare på motsvarande grunder. Se, Specialavdelningens akter 171/1901, Fb 46; 240/1901, Fb 48, GGK, RA.
82. Angivelse, Specialavdelningens akter 21/1900, Fb 1, GGK, RA. Angivelsen refereras även i pressen, se ”Angifwelse”, *Västra Nyland* 20.11.1900, s. 2.
83. Angivelse, Specialavdelningens akter 71/1901, Fb 42, GGK, RA.
84. Bland annat ägaren av Serlachius pappersfabrik i Mänttä angavs för att ha hängt upp en sådan skylt. Specialavdelningens akter 24/1900, Fb 1, GGK, RA. Se även Alanen, *Suomen maakaupan historia*, s. 457–458.
85. ”Den olagliga guvernören i Nylands län”, *Fria Ord* 30.9.1902, s. 3.
86. Wassholm, ”’Agitators and Spies’”, s. 368–369.
87. ”Bref från Lojo”, *Nyländska Posten* 1.1.1901, s. 9; ”Bref från Sjundeå”, *Nyländska Posten* 8.3.1901, s. 3.
88. Tommila, *Suuri adressi*, s. 248.
89. Landtman, *Studenter under Finlands kampår*, s. 62–63.
90. Rasila, *Suomen torpparikysymys*, s. 143.
91. KIVÅ 9a: M 732:1.
92. KIVÅ 9a: M 735:1–2. Respondenten nämner också att stortorparna hade hängt upp färgbilder av den ryska kejsarfamiljen på hedersplats i sina hem. Sådana bilder ingick i gårdfarihandlarnas utbud av varor.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Karis stads arkiv

Kommunalstämmans protokoll

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura (KIVÅ), Åbo Akademi

Frågelistan Butikshandeln på landsbygden, KIVÅ 4, 1954; Frågelistan Kringvandrande ryska handelsmän, KIVÅ 9a, 1957; Frågelistan Kringvandrande ryska handelsmän, KIVÅ 9b, 1968

Karjalan sivistysseuran kirjasto, Helsingfors

Maiju Keynäs intervjuer med f.d. ryska gårdfarihandlare: V. J. Arhippainen; J. Arhippainen; Stepan Loskin; Riiko Karppanen

Riksarkivet (RA), Helsingfors

Generalguvernörskansliets arkiv (GGK)

Tidningar

Ekenäs Notisblad

Finlands Allmänna Tidning

Hangö

Hufvudstadsbladet

Karjalan Kävijä

Nyländska Posten

Suomalainen Wirallinen Lehti

Toukomies

Västra Nyland

Tryckta källor

A[rhippainen], J[uho], ”Karjalaisia liikemiehiä 5. Roman Mitrofanoff”, *Toukomies* 1928:3, s. 35.

Inha, I.K., *Kalevalan laulumailta. Elias Lönnrotin poluilla Vienan Karjalassa*, Helsinki: Kansanvalistusseura 1911.

Litteratur

Alanen, Aulis, *Suomen maakaupan historia*, Helsinki: Kauppiaitten kustannus 1957.

Back, Lars, *Karis socken från forntiden till våra dagar VI. 1721–1865*, [Karis]: [Karis kommun] 1994.

Beardsworth, Alan & Teresa Keil, *Sociology on the Menu. An Invitation to the Study of Food and Society*, London: Routledge 2002.

Bergman, Irja, ”Itäkarjalaisuutta Raaseporissa”, *Ta Plats* 11, 2014, s. 44–49.

Boyd, Robert L., ”Ethnic Shopkeepers in U.S. Cities in the Late Nineteenth Century”, *Sociological Spectrum* 30, 2010, s. 317–337, https://doi.org/10.1080/02732171003635539.

Brenner, Alf, *Sjundeå sockens historia*, Sjundeå: Sjundeå kommun 1953.

Brenner, Ola, *Snappertuna – en kustbygds hävder. Del II. Efter 1809*, [Snappertuna]: [Snappertuna kommun] 1975.

Estlander, Ernst, *Ofärdsårens politiska litteratur (ur ”Kagalens” arkiv II)*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1945.

Favorin, Martti, *Siuntion historia*, [Siuntio]: Siuntion kunta 1986.

Fontaine, Laurence, *History of Pedlars in Europe*, Cambridge: Polity Press 1996.

Kaarniranta, Kim, *”Elämää rahaa käärien ja velkoen”. Pohjois-Karjalan maaseudun sekatavarakauppiaat ja heidän velallisensa 1860- ja 1870-luvuilla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.

Kaihovirta, Matias, *Jord och järn. Pojo kommun 1866–2008*, Pojo: Fiskars hembygdsförening & Pojo hembygdsförening 2024.

Kalela, Jorma, *Historiantutkimus ja historia*, Helsinki: Gaudeamus 2002.

Karis fordom och nu. Till hundraårsminnet av den kommunala självstyrelsens tillkomst i Karis, Karis: Hembygdsnämnden 1970.

Kaukiainen, Yrjö, *Lohjalaisten historia 2. 1808–1925*, [Lohja]: [Lohjan kaupunki] 1980.

”Kiestinki – laukkukaupan pitäjä”, *Karjalan Heimo* 1989:9–10, s. 162–163.

Landtman, Gunnar, *Studenter under Finlands kampår 1898–1909*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1940.

Lefve konkurrensen! Hantverkare och köpmän i Ekenäs fram till 1940, Ekenäs: Raseborgs släkt- och bygdeforskare r.f. 2017.

Naakka-Korhonen, Mervi, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1988.

Nevalainen, Pekka, *Kulkukauppiaista kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liiketoimintaa Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2016.

Rasila, Viljo, *Suomen torpparikysymys vuoteen 1909. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1961.

Storå, Nils, ”Ostkarelische Wanderhändler als Kulturvermittler in Finnland”, *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 32, 1989, s. 34–43.

Storå, Nils, ”’Rucksack Russians’ in Finland. Peddling and Culture Contact”, *Ethnologia Scandinavica* 21, 1991, s. 74–96.

Suomen tilastollinen vuosikirja 1899, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1899.

Sundelin, Anna, ”Settling Down and Setting Up. Itinerant Peddlers from Russian Karelia as Shopkeepers in Late Nineteenth- and Early Twentieth-century Finland”, Jutta Ahlbeck, Ann-Catrin Östman & Eija Stark (eds), *Forgotten Livelihoods. Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe*, London: Palgrave Macmillan 2022, s. 297–319, https://doi.org/10.1007/978-3-030-98080-1_13.

Sundelin, Anna & Johanna Wassholm, ”Hospitality and Rejection. Peddlers and Host Communities in the Northern Baltic, 1850–1920”, Sari Nauman, Wojtek Jezierski, Christina Reimann & Leif Runefelt (eds), *Baltic Hospitality from the Middle Ages to the Twentieth Century. Receiving Strangers in Northeastern Europe*, London: Palgrave Macmillan 2022, s. 329–357, https://doi.org/10.1007/978-3-030-98527-1_13.

Sundelin, Anna & Johanna Wassholm, ”Networks in Trade. The Arhippainen Family as Peddlers, Shopkeepers, and Bridgebuilders in Russia and Finland, 1850–1940”, *Ethnologia Scandinavica* 52, 2022, s. 6–24.

Sundelin, Anna & Johanna Wassholm, ”Transnational Networks in Northern European Mobile Trade in the late 1800s”, *History of Retailing and Consumption* 8, 2022:2, s. 262–269, https://doi.org/10.1080/2373518X.2023.2178809.

Sundelin, Anna & Johanna Wassholm, *”Vi sälja från välsorterat lager”. Handel och konsumtion i Karis*, [Karis]: Gardberg Center r.f. 2024.

Suodenjoki, Sami, ”Kauppiasboikotista kansallisuusvihaan. Valtaväestön ja venäläisten suhteet Tampereella vuosina 1899–1981”. Harry Lönnroth (toim.), *Tampere kieliyhteisönä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, s. 147–174.

Tervonen, Miika, ”Historiankirjoitus ja myytti yhden kulttuurin Suomesta”, Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 137–162.

Tervonen, Miika & Johanna Leinonen (toim.), *Vähemmistöt muuttajina. Näkökulmia suomalaisen muuttoliikehistorian moninaisuuteen*, Turku: Siirtolaisuusinstituutti 2021.

Tommila, Päiviö, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*, Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö 1989.

Tommila, Päiviö, *Suuri adressi*, Porvoo: WSOY 1999.

Vehkalahti, Kaisa, ”Se virallinen tarina? Lastensuojeluarkistojen hiljaisuuksia”, Antti Häkkinen & Mikko Salasuo (toim.), *Salattu, hävetty, vaiettu. Miten tutkia piilossa olevia ilmiöitä*, Tampere: Vastapaino 2015, s. 234–263.

Wassholm, Johanna, ”Peddling and Politics. Russian Itinerant Traders in the Russo-Finnish Conflict, 1899–1901”, *Journal of Finnish Studies* 25, 2022:2, s. 280–303, https://doi.org/10.5406/28315081.25.2.06.

Wassholm, Johanna, ”’Agitators and Spies’. The Enemy Image of Mobile Russians in the Grand Duchy of Finland, 1899–1901”, Kati Parppei & Bulat Rakhimzianov (eds), *Images of Otherness in Russia, 1547–1917*, Boston: Academic Studies Press 2023, s. 353–377.

Wassholm, Johanna & Anna Sundelin, ”Emotions, trading practices and communication in transnational itinerant Trade. Encounters Between ’Rucksack Russians’ and Their Customers in Late Nineteenth- and Early Twentieth-century Finland”, *Scandinavian Economic History Review* 66, 2018:2, s. 132–152.
Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman, ”Introduktion. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950”, Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet & Stockholm: Appell Förlag 2021, s. 9–31.
Wickström, Mats & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016.

Pirjo Markkola, Mary Hilson & Silke Neunsinger

Att handla kooperativt

Konsumentkooperation som erfarenhetsgemenskaper i Danmark, Finland och Sverige, 1900–1950

> Just på landsbygden har den kooperativa rörelsen kanske tydligast slagit igenom. Författaren har ännu i friskt minne, huru han en blåsig aprildag under en resa i en av Finlands mest utpräglade lantbruksbygder, det bördiga Österbotten, anlände till Lappo [...] Och samma bild möter, när man färdas i de svensktalande Österbottensbygderna närmare kusten, genom Solf, Malax, Petalax, Yttermark, Övermark, Pörtom, Närpes, Korsnäs, Korsholm och vad alla de övriga socknarna och byarna heta mellan Vasa och Kristinestad. På sin trevliga, svagt sjungande [...] svenska berätta föreståndarna och medlemmarna med stolthet om sina föreningar och huru deras försäljning år för år ökas.[1]

Så här beskrev den svenske kooperatören Thorsten Odhe sin resa i Finland år 1929. Även den amerikanska författaren Agnes Rothery som besökte Finland och Sverige några år senare var djupt imponerad av den nordiska konsumentkooperationen som tydligen hade fått fotfäste överallt.[2] Konsumentkooperationen har varit en viktig aktör under större delar av 1900-talet i Norden såväl som i utlandet.[3] Idén hade diskuterats sedan mitten av 1800-talet utifrån utländska exempel och från 1890-talet fick den samma genomslag i Norden som i resten av Europa, även om det också har funnits tidigare initiativ.[4] Snart

bildades också centralorganisationer: *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger* (FDB) 1896, *Kooperativa Förbundet* (KF) i Sverige 1899, *Centrallaget för Handelslagen i Finland* (SOK) 1904 samt *Norges Kooperative Landsforening* (NKL) 1906. Som namnen visar har kooperationen olika beteckningar i de olika länderna. I Sverige används benämningen kooperation, i Finland andelslag och dess finska motsvarighet *osuuskunta* och i Danmark *brugsforening* eller *brugs*.[5]

Historieforskningen har ägnat en hel del uppmärksamhet åt kooperationens betydelse i Norden.[6] Den kooperativa rörelsen visade, i likhet med många andra folkrörelser, från första början ett medvetet intresse för sin historia och producerade egna jubileumshistoriker.[7] Den kronologiska skildringen i dessa historiker bygger på verksamhetsberättelser som ger en noggrann beskrivning av kooperationens huvuddrag, förvaltning och ekonomi samt en kronologisk översikt över organisationens utveckling. Omfattande forskning har även utförts av akademiker, ibland på uppdrag av konsumentkooperationen.[8] Vidare har de nordiska länderna studerats i ett transnationellt sammanhang, inklusive deras förbindelser med den Internationella Kooperativa Alliansen (ICA).[9]

I tidigare forskning framstår kooperationen ofta som ett resultat av redan existerande gemenskaper, där språk, klass, region eller plats strukturerar organiseringen. I detta kapitel lyfter vi fram hur kooperationen skapar och konstituerar gemensamma erfarenheter. Vi använder begreppet erfarenhetsgemenskap (*community of experience*) som hänvisar till grupper av människor som urskiljer likheter i sina erfarenheter, delar och förhandlar dessa erfarenheter och deras betydelse med varandra samt börjar identifiera sig som en grupp bunden av en känsla av delade erfarenheter.[10] Här sätter vi handlande konsumenter i fokus och föreslår att konsumentkooperationen kan studeras som ”levda institutioner”, ett begrepp som betyder att erfarenheter av institutioner är ett resultat av växelverkan mellan individer, institutioner och samhälle. Människors vardagsliv formas, könas och struktureras av institutioner som erfarenhetsrum – i detta fall den lokala kooperativa affären, att handla där och att konsumera varorna.[11]

Teoretiskt och metodologiskt utgår vi från nyare forskning i erfarenhetshistoria för att belysa sambandet mellan erfarenhet, konsumentkooperation och samhällsförändring.[12] Med exempel från 1900-talets

första hälft resonerar vi kring hur känslor av tillhörighet, gemenskap och värdighet påverkade konsumentkooperationen. Kooperationen och dess produkter, lokaler, organisationer och aktiviteter har varit en del av vardagen för en stor del av befolkningen i Norden under 1900-talet.[13] Utgående från tidigare studier av konsumentkooperationens historia frågar vi huruvida gemensamma erfarenheter av att handla kooperativt syns i tidigare forskning. Vidare lyfter vi fram återbäring som ett typiskt drag för konsumentkooperationen, som kan tolkas som gemensamma eller delade erfarenheter. Studier om återbäringen – det vill säga utdelningen av föreningens överskott till medlemmar i förhållande till deras inköp – har också potential att synliggöra kvinnor som ekonomiska aktörer. Således kan analysen av konsumtion och återbäring problematisera förhållandet mellan genus, arbete och familjeförsörjning. Vi argumenterar för att kooperationens vardagliga praktiker, till exempel i förhållande till inköp av varor, bidrog till skapandet av erfarenhetsgemenskaper som tog sig uttryck i samarbete, gemensamma ideologier och gemensamt språk å ena sidan och materiella erfarenheter av hushållsekonomin å andra sidan. Vår framställning bygger på en preliminär historiografisk undersökning som sonderar nya tillvägagångssätt för framtida forskning i kooperationen. Vi börjar med att se närmare på hur konsumentkooperationens historia har skrivits i Norden.

Kooperationens historia i Norden

En viktig skillnad mellan de nordiska länderna är det rättsliga regelverket för kooperativa organisationer.[14] I Finland, liksom i flera andra europeiska länder, fanns det en specifik lagstiftning, lagen om andelsverksamhet (1901). Sällskapet Pellervo, centralorganisation för den finländska kooperationen grundad 1899, agiterade ivrigt för en sådan lagstiftning, och resultatet blev en stor ökning av antalet andelslag i hela landet. Före 1901 hade enstaka andelslag bildats under andra former, till exempel som aktiebolag. Motsvarande lagstiftning fanns inte i de övriga nordiska länderna.[15] I Sverige bildades kooperativa föreningar under 1895 års föreningslag, som inte riktade sig specifikt till kooperativa föreningar utan till ekonomiska föreningar som hade som ändamål ”att åt medlemmar anskaffa livsmedel eller andra förnöden-

heter".[16] KF fick därmed en viktig roll i regleringen av konsumentkooperationen genom sina mönsterstadgar.[17]

Som ekonomiska organisationer har konsumentkooperationen varit föremål för studier i ekonomisk historia och företagshistoria.[18] De första kooperativa föreningarna eller andelslagen blev viktiga aktörer i utvecklingen av såväl detalj- som partihandel och senare också i tillverkningen av livsmedel och andra produkter. Företagshistorisk forskning visar också att den kooperativa rörelsen senare på 1900-talet var en föregångare inom livsmedelsbranschens modernisering, genom spridning av innovationer som exempelvis självbetjäning, ofta efter amerikansk modell.[19] Andelslagen i Norden fick tidigt fotfäste på landsbygden.[20] Detta betydde att det ofta fanns nära kopplingar mellan konsumentkooperationen och andra former av kooperation, såsom mejerier och slakterier, och i Finland förekom det också andelskassor. De historiografiska traditionerna skiljer sig mellan de nordiska länderna. I Finland täcker forskningen både producent- och konsumentkooperationens historia, i Sverige är det snarare två skilda forskningsområden.[21]

Som Kristoffer Jensen påpekat var *brugsforeninger* inte bara företag utan också föreningar.[22] Oavsett juridisk form bestod konsumentkooperationen av frivilliga sammanslutningar av individer som fattade beslut efter principen "en medlem, en röst". De har därför tillskrivits en framträdande roll i demokratiseringsprocesser i likhet med andra folkrörelser.[23] Internationellt har konsumentkooperationen ofta betraktats som en del av arbetarklassens mobilisering.[24] I Danmark växte den så kallade *arbejderkooperation* fram, ett begrepp som täcker både konsumentkooperationen i storstäderna och aktiebolag ägda av fackförbund som producerade varor, till exempel ölet *Stjernen*.[25] I Finland grundades flera konsumentkooperationer som senare splittrades i borgerliga och socialistiska handelslag.

Det ökade intresset för social- och kulturhistoria under 1990-talet bidrog också till ett stigande intresse för kooperationen inom konsumtionshistoria.[26] Detta perspektiv har för svensk del visat på kooperationens betydelsefulla roll som folkbildare och uppfostrare av "rationella konsumenter" i det svenska folkhemmet.[27] Konsumenterna, i synnerhet husmödrarna, skulle utbildas i hushållsekonomi, matlagning och hushållning – de skulle lära sig att genomskåda kapitalismens falska

löften. Liknande tankar och strategier kan också ses i de övriga nordiska länderna.[28] För Finlands del betonar sociologen Risto Alapuro den kooperativa rörelsens betydelse för den politiska samhällsutvecklingen under mellankrigstiden. Den politiska kampen som tidigare var förankrad i arbete och produktion tog sig uttryck i andelslag och konsumentkooperationer. Genom konkreta exempel från den finländska landsbygden visar Alapuro hur konsumentkooperationen blev en central arena för arbetar- och småbrukarklassens vardagliga politik.[29]

Gemensamt för alla dessa perspektiv är att de har ägnat mindre uppmärksamhet åt medlemmarnas vardagliga praktiker. Så långt vi kan bedöma, har forskningen i stor utsträckning byggt på kooperationens eget material med främsta fokus på organisationerna, deras idéer och strategier. Samtidigt kan vi, utifrån enstaka exempel i den tidigare forskningen, se att det finns möjligheter för att studera kooperationen som erfarenhetsgemenskaper.[30]

Konsumentkooperationens gemenskaper

Konsumenterna kände till de specifika villkoren i den lokala livsmedelshandeln. Den sociala processen av igenkänning, av att dela liknande erfarenheter, skapade komplexa och historiskt identifierbara erfarenhetsgemenskaper. Begreppet erfarenhetsgemenskap hämtar inspiration från Barbara H. Rosenweins kända begrepp *emotional community*, känslogemenskap, men samtidigt finns det skillnader mellan dessa två begrepp. Medan känslogemenskaper definieras som ett resultat av historikerns analys, formas och känns erfarenhetsgemenskaper igen av de samtida aktörerna. Det kan finnas flera samtida gemenskaper oavsett om man talar om individer eller specifika sociala grupper.[31] Organisationer och rörelser, såsom den kooperativa rörelsen, utgör rum och ramar för delade erfarenheter.

Två konkurrerande erfarenhetsgemenskaper kolliderade när den finländska konsumentkooperationen splittrades i en socialistisk och en så kallad neutral del år 1916. Beskrivningen från det avgörande mötet visar erfarenhetsgemenskapens symboliska betydelse: de socialister som lämnade mötet för att grunda ett eget centralförbund sjöng *Arbetarnas Marsch* av Oskar Merikanto medan de borgerliga som stannade kvar i salen svarade med Karl Collans patriotiska *Vasa Marsch*.[32]

Gemenskaper inom de finländska andelslagen formades och påverkades även av språket. Balansgången mellan tvåspråkig och enspråkig verksamhet präglade sällskapet Pellervo. Under 1900-talets två första årtionden samlades både svensk- och finskspråkiga producenter kring Pellervo och sällskapets tidskrift publicerades på båda språken. År 1916 formades Svenska andelsdelegationen inom Pellervo, och en självständig svenskspråkig organisation, Finlands Svenska Andelsförbund, grundades år 1919. Svenskspråkiga konsumentkooperationer följde klasstillhörigheten: handelslag som dominerades av arbetarklassen valde det socialistiska centralförbundet KK medan handelslag som hade grundats av jordbrukare och tjänstemän stannade kvar i SOK. Båda förbunden fortsatte på tvåspråkig basis, samtidigt som tiotals borgerliga handelslag också hörde till Finlands Svenska Andelsförbund.[33] Den komplexa identifieringen kan exemplifieras med av ett svenskt arbetarhandelslag i Närpes där bönder och arbetare inte var nöjda med den lokala SOK-anslutna andelshandeln. År 1938 grundade de Andelsaffären Ådalen som anslöt sig till centralförbundet KK och dess Centralpartiaffär OTK.[34]

Förhållandet mellan de borgerliga och socialistiska lägren var relativt stabilt i Finland under de högst politiserade årtiondena mellan första och andra världskriget. Båda hade en given medlemskrets och den direkta kampen om kunder var inte lika stor som den hade varit i början av 1900-talet. Medlemskapet i handelslaget skapade ett socialt tryck och uppfattades allmänt som förpliktande. Även återbäringen av överskott utgjorde ett viktigt incitament för att handla i den kooperativa affären. Man blev van vid att handla kooperativt och besöket i den egna affären erbjöd mänskliga kontakter och en trygg krets av bekanta. Samtidigt ökades känslan av gemenskap och stödet för den kooperativa rörelsens ideal. Historikern Jorma Kallenautio tolkar andelslagen som en ekonomisk och social gemenskap.[35] Generellt beskrivs handelslagens medlemmar som mycket trogna kunder som stödde sina egna affärer fram till 1960-talet. På landsbygden förstärktes känslan av gemenskap även av handelslagens småskalighet, där alla kände varandra, och av att medlemmarna kunde sälja sina jordbruksprodukter till sina egna handelslag.[36]

Gemenskapen inom konsumentrörelsen skapades och stöddes dessutom av de medlemsblad som nordiska kooperationer publicerade.

I Sverige grundades *Kooperatören* 1903 och *Konsumentbladet* 1913. I Finland grundade den socialistiska konsumentkooperationen tidskriften *Kuluttajain Lehti* 1917 för finskspråkiga och *Konsumentbladet* 1921 för svenskspråkiga medlemmar. Dessutom hade stora lokala föreningar sina egna medlemsblad, till exempel *Elanto* i Helsingfors som publicerades på både finska och svenska. Den gemensamma konsumentkooperationen hade grundat tidskriften *Yhteishyvä* redan 1905 och *Samarbete* 1909. Efter tudelningen fortsatte dessa tidskrifter som den borgerliga konsumentkooperationens organ; från och med 1918 distribuerades de till finsk- respektive svenskspråkiga medlemmar.[37] På ett ideologiskt avslöjande sätt bytte rörelsens tidskrifter namn senare på 1900-talet. År 1936 döptes svenska *Konsumentbladet* om till *Vi* och den finska socialistiska konsumentkooperationen tog senare samma namn, *Me*.[38] Det var ”vi” som agerade tillsammans som erfarenhetsgemenskap och delade liknande värderingar och erfarenheter av konsumtion. Det finns anledning att i framtiden studera närmare hur detta idealistiska ”vi” fungerade i vardagen.

Kvinnornas gemenskaper, återbäringen och hushållsekonomin

Den internationella forskningen har lyft fram ledande kvinnliga kooperatörer och deras egna organisationer inom den kooperativa rörelsen.[39] Även i Finland och Sverige har kvinnornas kooperativa organisationer fått uppmärksamhet.[40] De finska kongressprotokollen visar att kvinnornas roll som ansvariga för familjens inköp var ett återkommande diskussionsämne. När kvinnornas deltagande diskuterades på 1907 års kongress menade en manlig föredragshållare att kvinnor var bättre på att avgöra kvaliteten på produkter och lättare upptäckte bristfälligheter redan i affären.[41] Därför var det önskvärt att kvinnor och i synnerhet husmödrar skulle väljas in i andelslagens styrelser och kommittéer.[42] Året därpå inledde en kvinnlig ledamot diskussionen om kvinnors möjligheter och hinder att delta i andelsverksamhet. Kongressen uppmuntrade männen till att ansluta sina hustrur till andelslagen och de ogifta kvinnorna att själva bli medlemmar. Som goda rådgivare, även i fråga om inköp av konsumtionsvaror, skulle kvinnor vara hela konsumentkooperationen till gagn.[43]

Trots stora förväntningar förblev kvinnornas insats i den finländska konsumentkooperationens ledning och förvaltningsorgan mindre än önskat. År 1925 kritiserade Finlands ledande kvinnliga kooperatör, riksdagsledamoten Hedvig Gebhard kvinnors svaga inflytande i den kooperativa rörelsen. Ungefär 30 år senare konstaterade sociologen Esko Aaltonen att kvinnornas insats var mindre synlig på grund av de finländska husmödrarnas bundenhet till ”livets hårda realiteter”.[44] Han hänvisade till 1950-talets gallupundersökningar som visade att hela 74 procent av konsumtionsvarorna inhandlades av kvinnor och uppskattade att det inte var någon större skillnad jämfört med 1900-talets början.[45]

Idéhistorikern Peder Aléx har analyserat föreställningar om kvinnans roll som hemmets finansminister eller ”kvinnan med korgen”. Han visar att en av den svenska konsumentkooperationens bärande idéer var att kooperationen skulle lära arbetare, främst husmödrar i arbetarklassfamiljer, att konsumera rationellt.[46] Samma idé präglade konsumentkooperationen i Finland där benämningen ”hemmens finansminister” användes i den socialistiska konsumentupplysningen.[47] I Sverige har Brita Åkerman, med en bakgrund av många års erfarenhet inom kooperationen och Hemmens forskningsinstitut, kritiserat kvinnors underrepresentation i kooperativa styrelser och den snäva förståelsen av kvinnornas roll som en avspegling av ”den manliga självgodhet som då byggde upp kooperationen” i den kooperativa pressen.[48] I Sverige förbjöd lagstiftningen dubbelanslutning inom ett hushåll och det fick konsekvensen att det i regel var mannen som blev medlem.[49] När de första kvinnogillena grundades i Sverige 1906, med *Women's Co-operative Guild* i England som förebild, fungerade de ofta som en parallell organisering för kvinnor, på liknande sätt som inom arbetarrörelsen.[50] Ett annat exempel är Kvinnornas Andelsförening Svenska Hem, som var verksam i Stockholm mellan 1905 och 1916 som en kooperativ förening enbart för kvinnor, initierad av ledande kvinnor inom kvinno- och framförallt rösträttsrörelsen.[51] Trots dessa försök förblev kooperationen dominerad av manliga ledare.

I Finland slog tanken om kvinnogillen igenom först på 1920-talet. Den socialistiska konsumentkooperationens kvinnokommittéer blev genast populära och hade sin gyllene era i slutet av 1930-talet. Syföreningar, kurser i hushållsekonomi, utflykter och fester arrangerade av

kvinnokommittéer var välbesökta inte bara i städer utan också på landsbygden. Enligt muntliga berättelser förespråkade medlemmar i kvinnokommittéerna kvaliteten och prisvärdheten i andelshandeln så att det hade en uppiggande inverkan på konsumentkooperationens ekonomi. År 1938 fanns det nästan 900 kvinnokommittéer vid cirka 100 andelslag. Det borgerliga SOK började också knyta till sig kvinnor med hjälp av konsumentupplysning och hushållsekonomiska kurser och publikationer från och med 1940-talet.[52]

Ett sätt att komma närmare kvinnliga kooperatörers erfarenhetsgemenskaper skulle kunna vara att se på återbäringen i förhållande till varje medlems inköp. Forskningen i den brittiska kooperationens historia har visat betydelsen av utdelningen av medlemmarnas andel av överskottet, vilken till skillnad från aktiebolag inte byggde på insatsen utan på inköpen.[53] I den finländska konsumentkooperationens muntliga tradition mindes man ofta återbäringen som lockande.[54] I Sverige skrev KF:s organisationschef Anders Örne 1919 att ”den viktigaste av alla de regler, Rochdalevävarna formulerade, var den som slog fast, att överskottet skulle fördelas i förhållande till varje medlems inköp. […] [D]enna regel […] är på samma gång rörelsens viktigaste psykologiska drivkraft.”[55] Enligt KF:s mönsterstadgar skulle en viss andel av överskottet dock alltid avsättas till andra ändamål, bland annat föreningens reservfond, innan resten kunde fördelas bland medlemmarna.[56] I Finland satte flera tidiga kooperationer återbäringen till fem procent men minskade den snart till tre eller två procent. Som Katarina Friberg har visat, fastställde också Konsumentföreningen Solidar i Malmö den årliga återbäringen till fem procent mellan 1914 och 1938.[57]

Beroende på föreningens stadgar blev medlemmarnas konsumtion en viktig investering i kooperationens ekonomi. Att handla kooperativt innebar således inte bara att köpa mat för eget behov utan också att bidra till rörelsens fortbestånd och därmed garantera framtida prisvärda inköp.[58] Kopplingen mellan den ekonomiska insatsen och demokratisk styrning har genomgående lyfts fram i forskningen,[59] men mer uppmärksamhet kunde ha ägnats åt kopplingen mellan insatsen, hushållens ekonomi och det strategiska handlandet i affären. Om vi sätter fokus på den senare kopplingen hamnar kvinnan i centrum för analysen av den kooperativa ekonomin. En viktig aspekt blir då kvinnors erfarenheter av ekonomiskt aktörskap, som också präglades

av klasskillnader. Arbetarklasskvinnor förvaltade i regel den största delen av familjemedlemmarnas löner. I medelklasshushållen var det männen som ansvarade för ekonomin och kvinnor kunde få en viss summa till sitt förfogande.[60] Att få pengarna utbetalda gav rent teoretiskt olika möjligheter för kvinnor att använda dem, till exempel om det saknades pengar till hyra, läkarbesök, barnens kläder, till sparbössan för oförutsebara utgifter – eller till mat.[61] Återbäringen kan tänkas ha underlättat för många arbetarhushåll.[62]

Viviane A. Zelizer har visat hur vi tilldelar olika pengar, som också kan konceptualiseras som valutor, olika betydelser och användningsområden. Varje valuta skapas av sociala och kulturella faktorer och skiljer sig därför kvalitativt från andra valutor.[63] Mot den bakgrunden skulle användningen av återbäringen vara värd en studie om kvinnors ekonomiska strategier. Därmed kunde man dryfta hur återbäringen bidrog till att konstituerade kooperationen som erfarenhetsgemenskaper. Vilken roll spelade återbäringen för både formellt medlemskap och emotionell gemenskap i konsumentkooperationen? För att förstå återbäringens roll i hushållsekonomin skulle vi behöva studera vem som fick förvalta återbäringen – skulle den behållas som insats och gynna andelsföreningen eller skulle den tas ut och vem hade rätt att bestämma över den saken? Och sist men inte minst, ju mer det handlades desto större var återbäringssumman och desto attraktivare var kooperationen som erfarenhetsgemenskap.

Varorna som skapar erfarenhetsgemenskaper

Den lokala kooperativa affären kunde vara betydelsefull som spontan mötesplats i ett samhälle, men lika viktiga var varorna som såldes där, särskilt matvarorna. Konsumentkooperationer grundades för att tillhandahålla de allra viktigaste matvarorna, såsom bröd, mjöl och mjölk samt andra förnödenheter som tvättmedel, tändstickor och stearinljus. Detta gällde i synnerhet för arbetarklassens konsumenter i storstäderna, men även i snabbt stigande grad för småbrukare som fick köpa både så kallade kolonialvaror, det vill säga importerade produkter, såsom kaffe, te, kakao och socker, och ersättningsprodukter som margarin, medan smöret som tillverkades i landet blev en exportvara.

Att handla kooperativt betydde därför att man handlade vissa varor och inte andra. Från första början gällde principen att ”blott de renaste varor, som stå att uppbringa, skola tillhandahållas av [det kooperativa] företaget”, som den svenske kooperatören Axel Gjöres uttryckte det 1925. Varorna skulle alltid säljas till gängse pris och till full vikt och fullt mått.[64] Konsumenten skulle kunna lita på att varorna, i synnerhet matvarorna, var rena, hälsosamma och äkta. Bagerier blev ofta startskottet för andelslag, som Elanto i Helsingfors och Solidar i Malmö.[65] Man betonade den hygieniska tillverkningen av bröd som hade tillverkats med den senaste teknologin.[66]

Samtidigt var det inte bara matens materiella kvaliteter som var viktiga. Varorna som såldes i den kooperativa affären hade också kulturella och till och med ideologiska betydelser som användes för att skapa mening, identitet(er) och gemenskap. En viktig del av detta var produktionsvillkoren. Från 1910-talet och i större utsträckning efter första världskriget kom kooperationen, i synnerhet i Norden men även internationellt, att framträda som försvarare av den klassiska liberalistiska frihandeln, mot en stigande tendens till monopol och bildande av truster och karteller.[67] Därmed agerade kooperationen – utifrån sin självförståelse – i alla konsumenters intressen samt även till allmän nationalekonomisk nytta. Genom att köpa produkter tillverkade i kooperationens egna anläggningar skulle konsumenten bidra till att stödja sunda ekonomiska villkor både hemma och i utlandet.

I sin grundhållning var den konsumentkooperativa rörelsen ofta tveksam eller rentav fientlig gentemot reklam som verktyg för att ge dess varor uppmärksamhet.[68] Reklam kunde förstås som en del av kapitalisternas sätt att lura konsumenterna, vilket skapade felaktiga konsumtionsbehov och skadade konsumentens sunda förnuft. I stället för att annonsera skulle kooperationen upplysa och informera konsumenterna så att de kunde fatta rationella beslut.[69] Ändå insåg kooperatörerna att reklam inte kunde undvikas. Den stora engelska kooperativa partihandelsföreningen, CWS, började redan under sent 1800-tal utveckla egna varumärken och reklam och från 1898 drev den dessutom en egen filmbyrå.[70] I Norden blev svenska KF ledande inom detta område med ännu större satsningar på skyltfönster, design, egen produktion och egna varumärken från och med 1920-talet.[71] I Finland förekom Ola Fogelbergs populära seriefigur Pekka Puupää

(Kalle Träskalle) i den kooperativa rörelsens medlemsblad och de båda konsumentkooperationerna producerade också upplysningsfilmer. Filmkvällar blev omtyckta tillställningar särskilt på landsbygden. Från och med 1930-talet hade också danska FDB en avdelning för reklam och marknadsföring som under årens lopp skapade flera ikoniska affischer.[72]

Den stora utmaningen för kooperationen var att övertyga konsumenterna att köpa dess egna varor och varumärken. Medlemsbladen användes för att appellera till medlemmarna. "Hvis blot hvert eneste Medlem, Kvinde og Mand, er besjælet af Samarbejdets Aand og slaar Ring om deres egne fælles Produktionsvirksomheder, vil den store forbrugende Befolkning kunne standse Trusternes og Kartellernes videre Udvikling her i Landet." Så skrev det danska *Brugsforeningsbladet* i januari 1929 i en uppmaning till sina läsare att köpa FDB:s "Pan"-margarin.[73] Men samtidigt fick de kooperativa ledarna medge att denna ideologiska uppmaning inte alltid räckte. En butiksföreståndare skrev i *Brugsforeningsbladet* att "det er jo en Gang Smagen, der bestemmer, hvad Folk vil købe". Repliken från FDB:s Frederik Nielsen klagade över att konsumenterna hade blivit offer för "den hypnotiserende Reklame" från de privata företagen.[74] *Brugsforeningsbladets* första sidor användes till annonser för olika produkter, bland annat margarin. Här var det inte varans ideologiska betydelse, utan snarare dess smak som betonades – margarin som var "lige fortrinlig til Bordbrug Stegning og Bagning" som det hette i en annons från 1929.[75]

Margarin blev en viktig symbol för kooperationens kamp mot den privata handeln i samtliga nordiska länder. Under mellankrigstiden kom också import av råvaror för margarintillverkningen att spela en viktig roll.[76] Även i Finland förespråkades margarin av konsumentkooperationernas konsulenter och i deras medlemsblad.[77] Men kooperationens kamp mot kartellerna handlade inte bara om margarin. Bland andra omstridda varor fanns till exempel gummi och glödlampor – som ledde till att KF 1931 grundade en glödlampsfabrik under varumärket "Luma". I Finland representerade Lumalampan "det kooperativa ljuset" i hemmen. I danske *Andelsbladet* omtalades Luma retoriskt som intet mindre än "de nordiske Hjems fælles Front mod Verdensmonopolet [...] Lad derfor Lumalampen i den forestaaende mørke Sæson sprede sit Lys i alle danske Andelsfolks Hjem."[78]

Medlemsbladen och andra källor från den kooperativa rörelsen kan ge en inblick i hur kooperationen och dess ledare försökte skapa betydelse kring varorna. Men vi vet betydligt mindre om hur medlemmarna tog emot detta budskap. Vad betydde kampen mot trusterna? Tänkte man verkligen på hur kooperationen hade förstört kartellen när man tände Lumaglödlampan i hemmet? Konsumtionshistorikern Frank Trentmann lyfter fram folkliga mobiliseringar för särskilda matvaror i 1920- och 1930-talets Storbritannien. Konsumenter skulle uppmärksammas på relationen mellan deras inköp och imperiets producenter i bland annat Australien, Nya Zealand och Kanada. Trentmann ser agitationen som ett slags förhistoria till rörelsen för den rättvisa handeln under 1980-talet, genom att handlande skulle skapa en ideologisk betydelse för vardagliga varor.[79] I sin studie om konsumentkooperation i Storbritannien under perioden 1914–1960 har historikern Nicole Robertson visat på varornas betydelse för kooperationens förhållande till de gemenskaper den tjänade. Samtidigt uppmanar hon till försiktighet i tolkningen av hur mycket kooperationerna lyckades övertyga sina medlemmar om sitt ideologiska projekt.[80]

Konsumentkooperation som levd institution

Den nordiska konsumentkooperationen växte fram under en period av stora samhälleliga förändringar med övergång från självförsörjning till marknadshandel. Inte bara i städerna men även på landet kom den kooperativa affären att spela en stor roll i lokalsamhället – för inköp av de nödvändiga livsmedlen, men även som mötesplats och erfarenhetsgemenskap. Genom sitt vardagliga agerande deltog de kvinnor och män som handlade i kooperationens affär i en delad, levd erfarenhet som tillskrevs olika betydelser. Kooperationen och dess anda formades i dialog med den lokala affären, dess rum, varor och praktiker, det vill säga med återbäring och demokrati.

Vårt syfte i detta kapitel har varit att med utgångspunkt i kooperationshistorisk litteratur dryfta huruvida vi kan diskutera konsumentkooperationen som erfarenhetsgemenskaper. Det finns omfattande forskning om kooperationens historia. Karakteristiskt för denna forskning är dock att den huvudsakligen har baserats på kooperationens egna källor, med fokus på kooperationens betydelse och verksamhet

som organisationer. Vi har i detta kapitel argumenterat för att det vore önskvärt och fullt möjligt att analysera konsumentkooperationen som levda institutioner eller gemenskaper där erfarenheten av att handla som den mer eller mindre rationella och trogna konsumenten har präglat stora grupper av befolkningen i Norden. Som en stor och relativt framgångsrik folkrörelse skulle den nordiska konsumentkooperationen vara ett intressant undersökningsobjekt ur detta perspektiv.

Historiografin visar också att medlemskap i konsumentkooperationen utgjorde en komplex erfarenhet där genus, klass, språk och övriga skillnader spelade en viktig roll. Att handla kooperativt kunde vara ett sätt att visa sin politiska tillhörighet, klasstillhörighet, i vissa fall även könstillhörighet eller språktillhörighet. Klass och politik konstituerade ideologiska gränsdragningar medan språket fungerade både ideologiskt och som en pragmatisk lösning. Våra exempel på språktillhörighetens betydelse i den finländska andelshandeln visar att språkfrågan kunde lösas mycket pragmatiskt – samtidigt som den var bunden till andra gemenskaper såsom klass, politisk tillhörighet och regionala intressen.

Dessutom lyfter vi fram genusperspektivet. Det var ofta kvinnorna som handlade. Den kooperativa affären var av särskild betydelse för kvinnorna, som tillskrivits rollen som den ”rationella konsumenten” som handlade kooperativa varor till bra pris. Ur ett genushistoriskt perspektiv skulle en systematisk studie av Norden kunna belysa huruvida dessa möten i affären skapade erfarenhetsgemenskaper eller byggde på dem. Men för att närmare studera kooperationens betydelse som erfarenhetsgemenskap krävs det också andra tillvägagångsätt, andra typer av källor, i synnerhet muntliga berättelser eller annat minnesmaterial.[81] Här kunde man hämta inspiration från den forskning om handelsmöten kring varor som Ann-Catrin Östman och hennes kollegor har gjort, och som utgår ifrån ett äldre etnologiskt frågelistmaterial.[82] Även fokus på handlande konsumenter och deras möten med kooperationens varor – kaffe, bröd, mjölk, margarin, bakelser med mera – skulle kunna synliggöra hur det var att handla kooperativt.

Noter

1. Odhe, *Kooperationen i Finland*, s. 309, 312.
2. Rothery, *Finland: The Country and Its People*; Rothery, *Sweden: The Land and the People*.
3. För översikter, se Hilson, ”Consumer Co-operation”; Ekberg, ”Against the Tide”.
4. Hilson, Neunsinger & Patmore, *A Global History*.
5. Vi använder konsumentkooperationen som en allmän beteckning och den nationsspecifika beteckningen när vi avser rörelsen i ett specifikt land. Begreppet ”andelslag” som används i artikeln är den svenskspråkiga benämningen för kooperation i Finland. ”Handelslag” avser ett sådant andelslag som är en konsumentkooperation, alltså en andelshandel. I källmaterialet används begreppet ”handelslag”. Begreppen används i Finland men inte i Sverige.
6. För översikter, se Hilson, ”Consumer Co-operation”; Ekberg, ”Against the Tide”.
7. T.ex. *Suomen osuustoimintaliike*; Hoppu, ”Osuusliike Elanto”; *Vasa arbetares andelshandel; Purmo andelshandel 25 år*.
8. Ruin, *Kooperativa förbundet*; Aléx, *Den rationella konsumenten*; Lange et al., *Organisert kjøpekraft*; Jensen, *Brugsen*; Grelle, *Det kooperative alternativ*; Kuisma et al., *Kansan talous*; Kallenautio, *Eka Suomessa*; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*; Ilmonen, *Jäsenet ja jäsenten liike*; Komulainen, *Valloittavat osuuskaupat*; Kuisma et al., *Kapinallinen kauppa*.
9. Hilson, Markkola & Östman, *Cooperatives and the Social Question*; Hilson, *The International Co-operative Alliance*.
10. Kivimäki, Malinen & Vuolanto, ”Communities of Experience”.
11. Annola, Lindberg & Markkola, ”Experience, Institutions, and the Lived Welfare State”, s. 3.
12. För erfarenhetshistoria se t.ex. *The Digital Handbook*; Boddice & Smith, *Emotion, Sense, Experience*; Kivimäki, Suodenjoki & Vahtikari, *Lived Nation*; Katajala-Peltomaa & Toivo, *Histories of Experience*; Haapala, Harjula & Kokko, *Experiencing Society*; Annola, Lindberg & Markkola, *Lived Institutions*.
13. I början på 1950-talet var 10,8 procent av befolkningen medlemmar i en konsumentkooperation i Danmark, 14,0 procent i Sverige och hela 24,1 procent i Finland. Nelson, *Freedom and Welfare*, s. 201; se även Ekberg, ”Against the Tide”.
14. Stenius, ”Nordic Associational Life”, s. 55.
15. För Danmark, se Thestrup, *Nærbutik*; Just, *Banen fri for fremtiden*; Kruse, ”Andelsforeningernes retslige stilling”.
16. Ruin, *Kooperativa förbundet*, s. 231–233. Friberg, *The Workings of Co-operation*, s. 82–84.
17. Ruin, *Kooperativa förbundet*; se även Friberg, *The Workings of Co-operation*.

18. Annala, *Osuustoiminta maataloutemme*; Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*; Kuisma et al., *Kapinallinen kauppa*; Komulainen, *Valloittavat osuuskaupat*.
19. Ekberg, ”Against the Tide”; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*, s. 220; Komulainen & Siltala, ”Resistance to Inequality”.
20. Thestrup, *Nærbutik*; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*, s. 46–53; Östman, ”Civilising and mobilising”, s. 121.
21. Brandesten, *Lantbrukarnas organisationer*, s. 31–33. Se även Ruin, *Kooperativa Förbundet*, kap. VI; Wallén, *Enighet*.
22. Jensen, *Brugsen*.
23. Mordhorst, ”Nationen Coop”. För en diskussion se Hilson, ”Popular Movements”.
24. För en diskussion se Hilson & Neunsinger, ”Consumer Co-operatives in the Nordic Countries”.
25. Grelle, *Det kooperative alternativ*.
26. Gurney, *Co-operative Culture*; Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 10, 16–19; Furlough & Strikwerda, *Consumers Against Capitalism*.
27. Aléx, *Den rationella konsumenten*.
28. Wallén, *Enighet*, s. 18; Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 155, 158–161.
29. Alapuro, *Suomen synty*, s. 249–254.
30. Se t.ex. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*; Siipi, *Puoli vuosisataa*; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*; Aléx, *Den rationella konsumenten*; Friberg, *The Workings of Co-operation*; Komulainen & Siltala, ”Resistance to Inequality.”
31. Kivimäki, Malinen & Vuolanto, ”Communities of Experience”.
32. Mauranen, ”Osuustoiminta”, s. 185.
33. OTK = Osuustukkukauppa. Mauranen, ”Osuustoiminta”, s. 180–185; Östman, ”Valio och Enighetens”, s. 7; Wallén, *Enighet*, s. 14, 53.
34. *Andelsaffären Ådalen*, s. 3, 13.
35. Kallenautio, *Eka Suomessa*, s. 34.
36. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 485–486; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*, s. 78; Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 154; Komulainen, *Valloittavat osuuskaupat*, s. 199–201, 209–210.
37. Herranen, *Yhdessä eteenpäin*, s. 78, 102–103.
38. I Finland blev *Kuluttajain Lehti* (Konsumenternas blad) *Kuluttaja* (Konsumenten) 1957, *Me Kuluttajat* (Vi konsumenter) 1965 och *Me* (Vi) 1970. I Sverige grundades *Kooperatören* 1903 och *Konsumentbladet* 1913, den senare omdöptes till *Vi* 1936. Se Elveson, *Kooperatören*. I Danmark grundades *Andelsbladet* 1901 och *Brugsforeningsbladet* 1928, den senare omdöptes till *Samvirke* 1945.
39. Se t.ex. Gaffin & Thoms, *Caring and Sharing*; Scott, *Feminism and the Politics*; Strommer, *Emmy Freundlich*.
40. Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 160–164; *NM 30 vuotta*; Åkerman, ”Kvinnorna och kooperationen”.
41. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 249–250.
42. SOK, *Kooperativa principer*, s. 18.
43. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 251.

44. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 252–253.
45. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 249, 485.
46. Aléx, *Den rationella konsumenten*.
47. Jonsson & Runefelt, ”Konsumtion, identitet, makt”, s. 336–338; Hako et al., *Näin teki osuuskauppaväki*, en bildbilaga visar pärmbilden till broschyren Pari sanaa kotien ”rahaministerille” (ett par ord till hemmens ”finansminister”) föreställande en kvinna med korg.
48. Åkerman, ”Kvinnorna och kooperationen”, s. 50, Åkerman, ”Korgens makt”, s. 79.
49. Aléx, *Den rationella konsumenten*, s. 214.
50. Åkerman, ”Korgens makt”, s. 75–96. För den svenska arbetarrörelsen se Jonsson & Neunsinger, *Gendered Money*.
51. Åkerman, ”Kvinnorna och kooperationen”, s. 33–37; Aléx, *Den rationella konsumenten*, s. 213–214; Björk & Kaijser, *Svenska hem. En passionerad affär*. Svenska Hem ingick i den nybildade Konsumtionsföreningen Stockholm med omnejd 1917.
52. Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 161–164; Herranen, *Yhdessä eteenpäin*, s. 114–119; Hako et al., *Näin teki osuuskauppaväki*, s. 233.
53. Furlough & Strikwerda, ”Economics, Consumer Culture”, s. 27–28; Gurney, *Co-operative Culture*; Robertson, *The Co-operative Movement*; för en jämförelse med Sverige se Friberg, *The Workings of Co-operation*.
54. Hako et al., *Näin teki osuuskauppaväki*, s. 39, 82, 108.
55. Örne, *De sju grundsatserna*, s. 19; citerat i Friberg & Strömberg, ”Konsumentkooperationens resa”.
56. Gjöres, *Konsumentkooperationen*, s. 14–15.
57. Siipi, *Puoli vuosisataa*, s. 176–178; Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 238–240; Friberg, *The Workings of Co-operation*, s. 185.
58. Gjöres, *Konsumentkooperationen*, s. 111.
59. T.ex. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*, s. 116–117; Siipi, *Puoli vuosisataa*, s. 121–122.
60. Zelizer, *Economic Lives*, s. 112; Markkola, *Työläiskodin synty*.
61. Zelizer, *Economic Lives*, s. 103–105; Markkola, *Työläiskodin synty*, s. 102–105.
62. Hagström, ”Återbäring”.
63. Zelizer, *Economic Lives*, s. 98, 101.
64. Gjöres, *Konsumentkooperationen*, s. 1; för Finland, se t.ex. Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 155.
65. Aaltonen, *Kuluttajat yhteistyössä*; Friberg, *The Workings of Co-operation*.
66. Odhe, *Kooperationen i Finland*, s. 190–192. Se t.ex. *25 Jahre Produktivtätigkeit*, som innehåller fotografier av de nyaste maskinerna och fabrikerna på SOK:s anläggningar i Finland.
67. Friberg, ”A Co-operative Take”.
68. Jonsson, ”From commercial trickery”.
69. Aléx, *Den rationella konsumenten*; Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 166–167.
70. Kelley, ”The Equitable Consumer”; Burton, *The People's Cinema*.

71. Jonsson, ”From commercial trickery”. Varor och hur de skulle ställas ut i affärerna diskuterades i en serie av artiklar i tidskriften *Kooperatören* i 1923.
72. Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s. 332–335; Kuisma et al., *Kapinallinen kauppa*, s. 56–59; Pedersen, ”FDB’s markedsføring”.
73. C.K., ”Margarine-Industriens Koncentration”, *Brugsforeningsbladet* 29.1.1929.
74. ”Salget af Kaffe og Margarine”, *Brugsforeningsbladet* 4.12.1928.
75. *Brugsforeningsbladet* 27.8.1929.
76. Om KF:s margarinstrid se Kylebäck, *Konsumentkooperation*. Om råvaror: Hummelin, *Nordisk Andelsforbund*.
77. Heinonen, *Talonpoikainen etiikka*, s.164; Komulainen, *Valloittavat osuuskaupat*.
78. Komulainen, *Valloittavat osuuskaupat*, s. 220; ”Nordens Andelsfolks Fællesfront mod Lampe-kartellet”, *Andelsbladet* 15.9.1933, s. 1424–1426.
79. Trentmann, ”Before Fair Trade”.
80. Robertson, *The Co-operative Movement*, s. 215.
81. Gurney, ”Redefining ’the woman with the basket’”; Hako et al., *Näin teki osuuskauppaväki*.
82. Östman, ”Women as mobile vendors”; Wassholm & Östman, *Att mötas kring varor*; Ahlbeck, Östman & Stark, *Encounters and Practice*.

Källor och litteratur

Tryckta källor

Andelsaffären Ådalen u.t. 10 år, Helsingfors: KKs tryckeri 1949.
Andelsbladet, 15.8.1933.
Brugsforeningsbladet 1928–1930.
Gjöres, Axel, *Konsumentkooperationen i Sverige*, Stockholm: Tiden 1925.
Hoppu, K.V., ”Osuusliike Elanto r.l. 10-vuotias”, *Yhteiskuntataloudellinen Aikakauskirja* 1915, s. 203–209.
Kruse, Vinding, ”Andelsforeningernes retslige stilling. Foredrag i Nationalekonomisk Forening den 11. dec. 1917”, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (1. januar 1918).
NM 30 vuotta, Helsinki: Kulutusosuuskuntien keskusliitto 1958.
Odhe, Thorsten, *Kooperationen i Finland*, Stockholm: Kooperativa Förbundets bokförlag 1929.
Purmo andelshandel 25 år, Purmo: Purmo andelshandel 1930.
Rothery, Agnes, *Finland. The Country and Its People*, London: Faber & Faber 1936.
Rothery, Agnes, *Sweden. The Land and the People*, New York: The Viking Press 1934.
SOK, *Kooperativa principer och verksamhetsmetoder. Beslut och resolutioner från representantmötena, delegationsmötena och affärsföreståndarnas delegationsmöten*, Helsingfors: SOK 1930.
SOK, *25 Jahre Produktivtätigkeit / 25 Years of Co-operative Production*, Helsinki: SOK 1939.
Suomen osuustoimintaliike ja Pellervo-seura 1899–1909. Pellervo-seuran juhlajulkaisu, Helsinki: Pellervo-seura 1909.
Vasa arbetares andelshandel m.b.t. Tioårspublikation 1907–1917, Vasa: Vasa arbetares andelshandel 1918.
Örne, Anders, *De sju grundsatserna. Kooperationens program i kort sammanfattning*, Stockholm: Kooperativa förbundets förlag 1919.

Litteratur

Aaltonen, Esko, *Kuluttajat yhteistyössä. Suomen yhteisen osuuskauppaliikkeen vaiheet vuoteen 1917 ja katsaus edistysmielisen osuuskauppaliikkeen toimintaan sen jälkeen*, Helsinki: Kulutusosuuskuntien Keskusliitto 1953.
Ahlbeck, Jutta, Ann-Catrin Östman & Eija Stark (eds), *Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960. Forgotten Livelihoods*, Cham: Palgrave Macmillan 2022.
Alapuro, Risto, *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*, Helsinki: Hanki ja jää 1994.
Aléx, Peder, *Den rationella konsumenten. KF som folkuppfostrare 1899–1939*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1994.

Annala, Vilho, *Osuustoiminta maataloutemme kohottajana. Keskusosuusliike Hankkija*, Helsinki: Yhteiskirjapaino 1955.
Annola, Johanna, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola (eds), *Lived Institutions as History of Experience*, Cham: Palgrave Macmillan 2023.
Annola, Johanna, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola, ”Experience, Institutions, and the Lived Welfare State”, Johanna Annola, Hanna Lindberg & Pirjo Markkola (eds), *Lived Institutions as History of Experience*, Cham: Palgrave Macmillan 2023.
Björk, Monika & Eva Kaijser, *Svenska hem. En passionerad affär*, Stockholm: Stockholmia 2005.
Boddice, Rob & Mark Smith, *Emotion, Sense, Experience*, Cambridge: Cambridge University Press 2020.
Brandesten, Olof, *Lantbrukarnas organisationer. Agrart och kooperativt 1830–1930*, Stockholm: Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien 2005.
Burton, Alan, *The People's Cinema. Film and the Co-operative Movement*, London: National Film Theatre 1994.
Ekberg, Espen, ”Against the Tide. Understanding the Commercial Success of Nordic Consumer Co-operatives, 1950–2010”, Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (eds), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850. Movements and Businesses*, Leiden: Brill 2017.
Elveson, Gunnar, *Kooperatören – Konsumentbladet – Vi. Konsumentkooperativ press och kultursyn 1899–1974*, Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen 1975.
Friberg, Katarina & Bengt U. Strömberg, ”Konsumentkooperationens resa över tid och rum”, Filip Wijkström, Marta Reuter & Abbas Emami (red.), *Civilsamhället i det transnationella rummet*, Stockholm: European Civil Society Press 2017.
Friberg, Katarina, ”A Co-operative Take on Free Trade. International Ambitions and Regional Initiatives in International Co-operative Trade”, in Mary Hilson, Silke Neunsinger and Greg Patmore (eds), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850. Movements and Businesses*, Leiden: Brill 2017.
Friberg, Katarina, *The Workings of Co-operation. A Comparative Study of Consumer Co-operative Organization in Britain and Sweden, 1860 to 1970*, Växjö: Växjö University Press 2005.
Furlough, Ellen & Carl Strikwerda, ”Economics, Consumer Culture, and Gender. An Introduction to the Politics of Consumer Co-operation”, Ellen Furlough & Carl Strikwerda (eds), *Consumers Against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840–1990*, Lanham: Rowman & Littlefield 1999.
Furlough, Ellen & Carl Strikwerda (eds), *Consumers Against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840–1990*, Lanham: Rowman & Littlefield 1999.
Gaffin, Jean & David Thoms, *Caring and Sharing. The Centenary History of the Women's Co-operative Guild*, Manchester: Co-operative Union 1983.

Grelle, Henning, *Det kooperative alternativ. Arbejderkooperationen i Danmark 1852–2012*, Köpenhamn: Arbejdermuseet 2012.
Gurney, Peter, *Co-operative Culture and the Politics of Consumption in England, 1870–1930*, Manchester: Manchester University Press 1996.
Gurney, Peter, ”Co-operation and the ’New Consumerism’ in Interwar England”, *Business History* 54, 2012:6, s. 905–924.
Gurney, Peter, ”Redefining ’the Woman with the Basket’. The Women’s Co-operative Guild and the Politics of Consumption in Britain during the Second World War”, *Gender and History* 32, 2020:1, s. 189–207.
Haapala, Pertti, Minna Harjula & Heikki Kokko (eds), *Experiencing Society and the Lived Welfare State*, Cham: Palgrave Macmillan 2023.
Hagström, Michael, ”Återbäring en kooperativ idé som lever”, https://kf.se/aterbaring-en-kooperativ-ide-som-lever/ 2017 (senast nedladdad 12.11.2023).
Hako, Matti, Heimo Huhtanen & Matti Nieminen (toim.), *Näin teki osuuskauppaväki*, Helsinki: Tammi 1977.
Heinonen, Visa, *Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki. Kotitalousneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1998.
Herranen, Timo, *Yhdessä eteenpäin. SOK 100 vuotta 1904–2004*, Helsinki: Edita 2004.
Hilson, Mary, *The International Co-operative Alliance and the Consumer Co-operative Movement in Northern Europe, c. 1860–1939*, Manchester: Manchester University Press 2018.
Hilson, Mary, ”Consumer Co-operation in the Nordic Countries, c. 1860–1939”, Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (eds), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850. Movements and Businesses*, Leiden: Brill 2017.
Hilson, Mary, ”Popular movements and the Fragility of the Nordic Democracies During the First Half of the Twentieth Century”, *Journal of Modern History* 17, 2019:4, s. 469–485.
Hilson, Mary, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (eds), *Co-operatives and the Social Question. The Co-operative Movement in Northern and Eastern Europe, c. 1880–1950*, Cardiff: Welsh Academic Press 2012.
Hilson, Mary, Silke Neunsinger & Greg Patmore (eds), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850. Movements and Businesses*, Leiden: Brill 2017.
Hilson, Mary & Silke Neunsinger, ”Consumer Co-operatives”, Sven Beckert & Marcel van der Linden (eds), *Oxford Handbook of Labor History*, forthcoming.
Hummelin, Keijo, *Nordisk Andelsforbund NAF 1918–1993. Konsumentkooperativt samarbete i Norden*, overs. Johanna & Nils Degerman. Köpenhamn: Nordisk Andelsforbund 1998.
Ilmonen, Kaj, *Jäsenet ja jäsenten liike*, Tampere: Tampereen yliopisto 1984.
Jensen, Kristoffer (red.), *Brugsen – et anderledes forretning. Dansk brugsbevægelse fra pastor Sonne til det moderne Coop*, Albertslund: Samvirke 2016.

Jonsson, Pernilla, ”From Commercial Trickery to Social Responsibility. Marketing in the Swedish Co-operative Movement in the Early Twentieth Century”, Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (eds), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850. Movements and Businesses*, Leiden: Brill 2017.
Jonsson, Pernilla & Silke Neunsinger, *Gendered Money, Financial Organization in Women's Movements, 1880–1933*, New York: Berghahn 2012.
Jonsson, Pernilla & Leif Runefelt, ”Konsumtion. Identitet, makt och livets nödtorft”, Susanna Hedenborg & Mats Morell (red.), *Sverige – en social och ekonomisk historia*, Lund: Studentlitteratur 2006.
Just, Flemming, *Banen fri for fremtiden – eller kampen om andelsloven 1909–1917*, Esbjerg: Sydjysk universitetsforlag 1986.
Kallenautio, Jorma, *Eka Suomessa. 128 osuusliikkeestä monialayhtymäksi*, Helsinki: Tammi 1992.
Katajala-Peltomaa, Sari & Raisa Maria Toivo (eds), *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, Cham: Palgrave Macmillan 2022.
Kelley, Victoria, ”The Equitable Consumer. Shopping at the Co-op in Manchester”, *Journal of Design History* 11, 1998:4, s. 295–310.
Kivimäki, Ville, Antti Malinen & Ville Vuolanto, ”Communities of Experience”, *The Digital Handbook of the History of Experience*, https://doi.org/10.58077/PXX2-ER19.
Kivimäki, Ville, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (eds), *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, Cham: Palgrave Macmillan 2021.
Komulainen, Anitra, *Valloittavat osuuskaupat. Päivittäistavarakaupan keskittyminen Suomessa 1879–1938*, Helsinki: Unigrafia 2018.
Komulainen, Anitra & Sakari Siltala, ”Resistance to Inequality as a Competitive Strategy? – The Cases of the Finnish Consumer Co-ops Elanto and HOK 1905–2015”, *Business History* 60, 2018:7, s. 1082–1104.
Kuisma, Markku et al., *Kansan talous. Pellervo ja yhteisen yrittämisen idea 1899–1999*, Helsinki: Pellervo-seura 1999.
Kuisma, Markku et al., *Kapinallinen kauppa – Helsingin Osuuskauppa Elanto 1905–2015*, Helsinki: Siltala 2015.
Kylebäck, Hugo, *Konsumentkooperation och industrikarteller*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1974.
Lange, Even (red.), *Organisert kjøpekraft. Forbrukersamvirkets historie i Norge*, Oslo: Pax forlag 2006.
Markkola, Pirjo, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1994.
Mauranen, Tapani, ”Osuustoiminta – kansanliikettä aatteen ja rahan vuoksi”, Risto Alapuro et al. (toim.), *Kansa liikkeessä*, Helsinki: Kirjayhtymä 1987.
Mordhorst, Mads, ”Nationen Coop”, Kristoffer Jensen (red.), *Brugsen – En anderledes forretning? Dansk brugsbevægelsen fra pastor Sonne til det moderne Coop*, Albertslund: Samvirke 2016.

Nelson, George R. (ed.), *Freedom and Welfare. Social Patterns in the Northern Countries of Europe*, Copenhagen: Ministries of Social Affairs of Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden 1953.
Pedersen, Birgit Lygnbye, ”FDB’s markedsføring, en folkelig, kulturel fortælling”, Kristoffer Jensen (red.), *Brugsen – en anderledes forretning? Dansk brugsbevægelsen fra pastor Sonne til det moderne Coop*, Albertslund: Samvirke 2016.
Robertson, Nicole, *The Co-operative Movement and Communities in Britain, 1914–1960*, Farnham: Ashgate 2010.
Ruin, Olof, *Kooperativa förbundet 1899–1929. En organisationsstudie*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1960.
Scott, Gillian, *Feminism and the Politics of Working Women. The Women’s Co-operative Guild, 1880s to the Second World War*, London: UCL Press 1998.
Siipi, Jouko, *Puoli vuosisataa Elantoa. Osuustoiminnan alkuvaiheet Helsingissä ja Osuusliike Elannon kehitys vuosina 1905–1955*, Helsinki: KK:n kirjapaino 1963.
Simonen, Seppo, *Valio. Meijerien keskusosuusliike 1905–1955*, Helsinki: Yhteiskirjapaino 1955.
Stenius, Henrik, ”Nordic Associational Life in a European and Inter-Nordic Perspective”, Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective*, Baden-Baden: Nomos 2010.
Strommer, Roswitha, *Emmy Freundlich (25. Juni 1878–16. März 1948). Ein bewegtes Leben für die Genossenschaft*, Wien: Eigenverlag des Forschungsvereins Entwicklung und Geschichte der Konsumgenossenschaften 2008.
The Digital Handbook of the History of Experience, https://doi.org/10.58077/PXX2-ER19.
Thestrup, Poul, *Nærbutik og næringslovs-omgåelse. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919*, Odense: Odense Universitetsforlag 1986.
Trentmann, Frank, ”Before ’Fair Trade’. Empire, Free Trade and the Moral Economies of Food in the Modern World”, Alexander Nützenadel & Frank Trentmann (eds), *Food and Globalization. Consumption, Markets and Politics in the Modern World*, Oxford: Berg 2008.
Wallén, Bengt, *Enighet ger styrka. Finlands Svenska Andelsförbund 80 år*, Helsingfors 1999.
Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2021.
Zelizer, Viviana A., *Economic Lives. How Culture Shapes the Economy*, Princeton: Princeton University Press 2011.
Åkerman, Brita, ”Kvinnorna och kooperationen”, Sven Åke Böök et al. (red.), *Kooperativ Årsbok*, Stockholm: KF 1981.
Åkerman, Brita, ”Korgens makt. Om kvinnorna och kooperationen”, Brita Åkerman et al. (red.), *”Vi kan vi behövs”. Kvinnorna går samman i egna föreningar*, Stockholm: Akademilitteratur 1983.

Östman, Ann-Catrin, ”Valio och Enighetens tidiga historia – om smör, språk och kooperativ handel”, *Historisk Tidskrift för Finland* 98, 2013:1, s. 1–32.
Östman, Ann-Catrin, ”Civilising and Mobilising the Peasantry. Co-operative Organisation and Understandings of Progress and Gender in Finland, c. 1899–1918”, Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (eds), *Co-operatives and the Social Question. The Co-operative Movement in Northern and Eastern Europe, c. 1880–1950*, Cardiff: Welsh Academic Press 2012, s. 121–136.
Östman, Ann-Catrin, ”Women as Mobile Vendors. Petty Trade and Rural Poverty in Early Twentieth-Century Finland”, *History of Retailing and Consumption* 8, 2022:3, s. 213–228.

Laura Hollsten & Holger Weiss

Afrikanska slavar, svenska spinnerskor och västindisk bomull

Från råvara till garn i 1700-talets transatlantiska varukedjor

I SLUTET AV MAJ 1798 publicerade *Åbo Tidningar* en anmälan om att grosshandlaren Daniel Asplund och fabrikören Anders Fredin saluförde bomullsgarn i Stockholm. Nyheten var knappast produkten; garn, tyger och kläder av bomull hade bjudits ut redan tidigare av diverse handlare och skeppare i Åbo.[1] Inte heller var tillverkningen av bomullstyger någon nyhet i det svenska riket eftersom det vid slutet av 1700-talet fanns bomullsspinnerier i ett flertal städer, huvudsakligen i Stockholm, Norrköping och Göteborg, samt en utbredd förlagstillverkning bland allmogen i Dalarna och i Västgötaland.[2] Vad Asplund och Fredin uppenbarligen tycks ha ansett vara värt att framhäva var att det i deras fall rörde sig om ett nytt mekaniskt spinneri ”på engelska wiset” som använde ”god Westindisk bomull” som råvara.[3]

Samma anmälan publicerades ett par månader senare i såväl *Inrikes Tidningar* som *Posttidningar*.[4] I alla tre annonser gällde nyheten såväl råvaran som tillverkningen. I det här kapitlet följer vi råvaran, nämligen bomullen, från Västindien till Sverige. I den första delen utreder vi bomullens historia på de västindiska öarna och fäster blicken på utbredning, arbetsfördelning och avkastning. Asplunds och Fredins annons upplyser visserligen om att deras mekaniska spinneri nyttjade västindisk bomull, men frågan är huruvida det är tänkbart att råvaran uttryckligen

kom från den svenska västindiska kolonin Saint Barthélemy, antingen som odlad på ön eller via mellanhänder från andra västindiska öar. I kapitlets andra del undersöker vi vad som hände med den västindiska bomullen i Sverige, i den mån det går att utröna ur de tillgängliga källorna. Bomullen står således i fokus för vår studie som följer en slavproducerad jordbruksvaras omvandling till en kvinnoförädlad handelsvara i det sena tidigmoderna Östersjöområdet.

Gällande bomullen på Saint Barthélemy bygger studien på vår tidigare forskning kring temat.[5] Vi har kunnat visa att bomull visserligen odlades på ön men frågan om omfång och avsalumarknader har inte tidigare undersökts. Okänt är inte minst huruvida det fanns en efterfrågan i Sverige på bomull odlad eller magasinerad på Saint Barthélemy. Svenskflaggade fartyg seglade årligen till och från ön från och med mars 1785 då den svenska guvernören Samuel von Rajalin tog Saint Barthélemy i kronans besittning. Huvudsakligen återvände fartygen med sin last till hemmahamnarna i Göteborg och Stockholm. Ett flertal av dem innehöll bomull i returlasten, vilket tidigare forskning har kunnat påvisa.[6]

Det teoretiska perspektivet utgörs av varukedjeanalys. Begreppet varukedja härrör från världssystemanalys och åsyftar nätverk av arbets- och produktionsprocesser som resulterar i en vara som exporteras, importeras, saluförs och konsumeras.[7] Analysen gäller grupper av ekonomiska aktörer och aktiviteter som bidrar till produktionen och saluförandet av en vara. Varukedjan börjar med en råvara, i detta fall växter från bomullssläktet *Gossypium*. Odlingen av bomull förutsätter att ett flertal aktörer medverkar: odlare, avlönat tjänstefolk, slavar, arbetsdjur. Därtill kommer de olika faserna av transport, själva produktionen av bomullstextil och saluföring.

Odlingen av bomull på Saint Barthélemy upplevde ett uppsving från senare hälften av 1780-talet till och med början av 1810-talet. På grund av bomullsboomens kortvarighet är bomullsodlingen sparsamt dokumenterad jämfört med sockerodlingen, men ett antal källor från danska, engelska, franska och holländska kolonier visar på bomullens betydelse.[8] I vår studie utnyttjar vi Svenska Västindiska kompaniets handlingar samt samtida tidningsmaterial för att undersöka utbud och efterfrågan på den västindiska och den saintbarthélemyska bomullen.[9] Kompaniet, som grundades 1786, kom att bli den huvudsakliga

importören av västindisk bomull till Stockholm fram till början av 1800-talet. Till skillnad från övriga aktörer och handelshus i Stockholm och Göteborg som under denna period handlade på Västindien och Saint Barthélemy lämnade kompaniet ett till stora delar heltäckande arkivmaterial vilket ligger som grund för vår varukedjeanalys av bomullen från Västindien till Sverige i den senare delen av vår studie. Slutligen utreder vi frågan varför Asplunds och Fredins mekaniska spinneri var en nyhet och huruvida den västindiska bomullen lyckades slå igenom i Sverige.

Bomullen i Karibien

Bomull odlades under tidigmodern tid i Asien, Karibien och på den amerikanska kontinenten. Bomullen var en del av de globala flöden som rörde sig över haven då konsumtionen av bomullstyger ökade i Europa. Tillsammans med sockret var bomullen en central motor i utvecklingen av industrialiseringen och den moderna kapitalismen. Levanten, det vill säga östra Medelhavsområdet och Osmanska riket, var en betydande exportör av bomull till Europa och Sverige innan den västindiska bomullen vann insteg på marknaden.

Bomull växer vilt som buskar eller träd i tropiska områden men odlas även i tempererade klimat. Den västindiska bomullen (*Gossypium barbadense* och *Gossypium hirsutum*) i det förkoloniala Karibien växte vilt på buskar och odlades av arawak-folk.[10] *Gossypium barbadense* härstammar trots sitt namn – växten namngavs av Linné som en bomullsart som påträffas på Barbados – i området som senare blev Peru och Ecuador och arten började småningom odlas på alla kontinenter. Den europeiska bomullsodlingen i Västindien kom dock i gång långsamt – på 1500- och 1600-talen importerades bara små mängder bomull från Nya Spanien och Brasilien till Europa.[11] På grund av att andra lukrativa grödor på 1600-talet kunde odlas med framgång på de karibiska öarna praktiserades bomullsodling inte i någon stor skala. Även om bomull odlades på Barbados på 1640-talet och började odlas på Jamaica på 1670-talet, hamnade grödan i skymundan av den allt mera lönsamma sockerodlingen. Odlingen fortsatte dock i viss mån i torra områden som inte lämpade sig för sockerodling, såsom på sydöstra Barbados.[12]

På de franskägda öarna förekom bomullsodling särskilt på Guadeloupe. Redan i början av den franska närvaron i Karibien, 1635–1650, försökte *Compagnie des Isles de l'Amérique* befrämja bomullsodling för att förhindra en överproduktion av tobak. Odling och export förekom dock bara i liten skala.[13] År 1671 upptog bomullen bara 86 *carré* (en carré cirka en hektar) på Guadeloupe, knappt 1,3 procent av den totala odlade marken, och den spelade en ännu mindre roll som kommersiell gröda på Martinique.[14] Under senare hälften av 1600-talet minskade bomullsodlingen, dels på grund av att marknaden för bomull i Frankrike var förhållandevis liten och behovet delvis kunde fyllas med bomull från Levanten, dels på grund av att bomull var en omfångsrik exportvara som krävde mycket utrymme. Dessutom var det sena 1600-talet en tid då sockerodlingen började vinna mark och visade sig vara mera lukrativ än bomull. En ytterligare faktor var att användningen av bomullstyg var mera sällsynt i Frankrike än i England; enligt Christian Schnakenbourg var den årliga konsumtionen av bomull per capita nästan tio gånger högre i England än i Frankrike under 1600-talets sista år.[15]

På 1700-talet expanderade bomullsodlingen i takt med att efterfrågan på bomullstyger i Europa ökade. Särskilt den expanderande engelska textilindustrin stimulerade marknaden. Då England 1614 exporterade 12 000 stycken bomullstyg ökade mängden så att siffran mellan 1699 och 1701 var 877 789 stycken årligen.[16] Tack vare den större efterfrågan kom bomull att odlas på mindre gårdar och plantager i alla karibiska kolonier. Under perioden 1750–1800 kan man tala om en verklig bomullsboom och i flera fall blev bomull den viktigaste odlingsväxten efter sockret, i vissa fall till och med den viktigaste.[17] Bomullsexporten från Västindien ökade kraftigt under andra hälften av 1700-talet, till exempel mellan 1781 och 1791 fyrfaldigades exporten från engelska öar. Marknaden för bomullstyger ökade i Frankrike och expanderade fram till revolutionen; exporten av *coton des Isles* från Saint Domingue fördubblades under samma period.[18]

Bomullen var en viktig gröda även i danska kolonier. Danskarna ägnade sig åt bomullsodling på Saint Thomas redan i slutet av 1600-talet – 81 av 101 plantager var ägnade åt bomullsodling under tidigt 1690-tal.[19] Odlingen kom i gång i hela danska Västindien under 1700-talets första hälft, dels eftersom Saint Thomas redan kunde

uppvisa vissa framgångar med grödan, dels eftersom bomullsodling, särskilt på Saint John, sågs som en möjlighet att utnyttja fattiga vita familjer som buffertar gentemot slavuppror.[20] I likhet med situationen i danska Västindien var bomullsodling på engelska, franska och holländska öar populärt bland odlare med mindre egendomar som inte hade tillräckligt med kapital för att anlägga en sockerplantage och bland odlare i nyligen röjda områden där det var behändigt att börja med bomull som första gröda för att sedan använda vinsten till att anlägga en sockerodling.

Den första folkräkningen i Saint Croix 1736 listade 42 familjer som odlade bomull.[21] De danska myndigheterna rekryterade aktivt invandrare från omkringliggande engelska öar och de bomullsodlande familjerna kom huvudsakligen från Anguilla och Brittiska Jungfruöarna där bomull varit en viktig odlingsväxt. Även danska kolonister ägnade sig åt bomullsodling. Den danska bokhållaren Reimert Haagensen, som ägde både en sockerplantage och en bomullsplantage, noterade att en bomullsplantage blev betydligt billigare genom att den första skörden kunde bärgas sex månader efter plantering och färre byggnader och slavar behövdes. Enligt hans beräkning kunde en odlare med hjälp av fyra till åtta slavar leva bekvämt samtidigt som han kunde ackumulera kapital som sedan kunde investeras i land och slavar.[22] För vissa odlare blev bomullen en övergående fas som förberedelse för den mera krävande sockerodlingen medan andra fortsatte med odlingen av bomull.[23] Den livskraftiga bomullsperioden på Saint Croix upphörde efter sekelskiftet 1800, dels på grund av utarmning av jorden, dels på grund av höjda sockerpriser efter revolutionen i Saint Domingue. Omkring 1815 hade bomullsplantagerna försvunnit medan sockerplantagerna blev ett mera framträdande inslag i landskapet.[24]

Liksom Haagensen rekommenderar även den engelska politikern och plantageägaren på Jamaica Bryan Edwards bomullsodling på de brittiska öarna när han redogör för bomullsodlingens fördelar i sin noggranna beskrivning av bomullsodling i Västindien.[25] Enligt Edwards hade engelska kolonier inte kunnat uppvisa någon högklassig bomullsproduktion – den bästa bomullen kom enligt honom från de holländska plantagerna i Berbice, Demerara och Surinam samt från Cayenne. Han noterar att situationen dock hade förändrats 1780 då Jamaica, Santo Domingo och Tobago började utveckla produktionen. Edwards beräk-

ningar visade att bomullsproduktion var lönsam men han varnade för sårbara element såsom regn och skadedjur – han beskriver ett ”melankoliskt” händelseförlopp på Bahamaöarna där en mängd som skulle motsvara 280 ton bomull åts upp av larver 1788.[26]

Fördelarna som Edwards nämner var desamma som Haagensen och flera andra samtida skribenter omtalar: fröna kunde sås direkt i jorden som därför inte krävde någon bearbetning utöver röjning av tidigare växtlighet. Bomullen trivdes i torr och stenig jord förutsatt att jorden inte blivit urlakad som resultat av tidigare odling. Överlag trivs bomull bäst i torra förhållanden – fuktig jord får plantan att utveckla grenar och löv på bekostnad av blommorna. Hårda regn kunde äventyra hela skörden.[27] På grund av mindre arbete, sammanfattade de samtida iakttagarna, behövdes mindre arbetskraft vilket betydde färre dyrköpta slavar.

Även om bomullsodlingen krävde färre slavar än den arbetsintensiva sockerodlingen var arbetet hårt. Bomullsfibern växer på busken som en fröskida som skördas, varpå de fina vita bomullshåren kring växtens frön rengörs från fröna. Enligt den preussiske resenären Albert von Sack, som kunde observera bomullsodling i Surinam i början av 1800-talet, var 300 buskar en lämplig mängd på ett tunnland. Trettio till fyrtio slavar krävdes för arbetet för att odlingen skulle vara produktiv. Marken måste röjas och fröna sås i jorden. Slavarna tryckte små hål i jorden med fingret eller med käpp och sådde tre eller fyra frön i varje hål.[28]

En skotsk arbetare på Carriacou under tidigt 1800-tal beskriver arbetsprocessen på en bomullsplantage.[29] Före gryningen kom förmannen och kallade slavarna och tjänarna till arbetet som klockan nio avbröts av en halv timmes frukostrast. Måltiden intogs antingen ute på fältet eller i huset – slavarna medtog sin egen mat. Arbetet fortsatte till klockan ett då ”middag” intogs, och fortsatte efter en timme fram till en halv timme före solnedgången. Därefter fick arbetsfolket skära gräs åt godsets boskap. Arbetslagen – där en del av slavarna varken förstod engelska eller franska – arbetade under strikt övervakning så att bomullsplantorna inte skulle ta skada vid ogräsrensningen. Plantorna måste beskäras några gånger för att all sav skulle överföras till baljorna innan bomullen kunde skördas.[30] Slavarna drog det fluffiga materialet från de vassa fröna och lade det i säckar eller korgar som

de bar på ryggen. Efter plockningen spreds bomullen ut för att torka innan den kunde rensas för att separera fibern från fröna.

Rengöringen av bomullen var en arbetskrävande sysselsättning som redan tidigt gjordes med maskin. Den franska missionären och jordägaren Jean-Baptiste Labat beskriver en rudimentär maskin som bestod av en träram med räfflade rullar genom vilka den skördade och torkade bomullen passerade så att fibrerna landade i en öppen säck medan fröna föll till marken. Edwards nämner en maskin som han kallar *gin*, som rensade den skördade bomullen.[31] En maskin där bomullsfröna forslades genom rullar utvecklades i Karibien med både manuella, fotdrivna och djurdrivna modeller.[32] En slags kulmination i utvecklingen av den karibiska modellen skedde 1788 då Joseph Eve på Bahamas utvecklade en effektiv *self-feeding gin* som bara krävde en person för att drivas.[33] Nya versioner av maskinen som är känd under namnet *cotton-gin* utvecklades och patenterades av Eli Whitney 1794 och av Hodgen Holmes 1796. När rensningen började ske maskinellt fortsatte rengöringen för hand och bomullen packades i säckar för att sändas till hamnen för transport eller marknaden för försäljning. Det är oklart om maskinen som beskrivs drevs manuellt av slavar eller av arbetsdjur. Maskinerna kunde i allmänhet drivas av vind, vatten, slavar eller djur. Transporten av bomullen krävde emellertid alltid dragdjur. I den första fasen av varukedjan återfinns därmed djur, avlönade tjänare, maskiner, slavar och godsägare.

Bomullen på Saint Barthélemy

Den svenska kronan erhöll Saint Barthélemy av Frankrike 1784. Den omkring 22 kvadratkilometer stora ön ligger i den norra delen av Små Antillerna, närmast omgiven av Saint Martin, Saint Eustatius, Saint Christopher (Saint Kitts), Saba och Barbuda. Ur ett franskt perspektiv var ön en perifer besittning – för obetydlig för att ha en egen styrelse, för karg och torr för att ha en ekonomisk potential, och befolkningen var för liten för att utgöra ett politiskt hot mot de närliggande nederländska eller brittiska öarna. För svenskarna hägrade i första hand att omvandla sin koloniala besittning till en regional frihamn. Härav följde att den koloniala regimen gick in för att etablera en stad som sedermera fick namnet Gustavia och satsa på dess utveckling på bekostnad

av landsbygden.[34] Den senare ansågs av svenskarna ha föga potential utöver bomullen som var öns enda exportgröda.

Enligt folkräkningen i mars 1785 var öns jord indelad i 592 *Quarré de terre* eller jordkvadrater av vilka 168 var planterade med bomull och 116 med livsmedel, resten eller 308 *Quarré de terre* utgjordes av ouppodlad jord och skog. Befolkningen uppgick till 458 vita, 10 fria ”couleurt folk” och 281 svarta, det vill säga slavar, av vilka 150 var över 14 år, 119 under 14 år och 12 beskrevs som ”gamla och odågliga”. Ytterligare fanns det en häst, 55 hornboskap, 1327 getter och får samt 42 svin.[35] Uppgifterna i folkräkningen antyder att bomullen torde ha varit en viktig inkomstkälla för de franska kolonisterna emedan den upptog nästan en tredjedel av odlingarna.

En liknande beskrivning av bomullens betydelse lämnas i en av de tidigaste svenska skildringarna av ön, publicerad i *Götheborgs Allehanda* av en icke namngiven författare i augusti 1785. Skribenten beklagar visserligen öns dåliga jordmån men framhäver att mer än en åttondedel av ön var uppodlad ”och det endast till bomullsplantager”. Vidare visste författaren berätta att ”imellan 2 a 300 skeppund eller balar bomull, var bal räknad till 80 a 90 Rdr Specie, har utgjort öns årliga förnämsta export.” Därtill exporterade kolonisterna getter och får i ”myckenhet” till de omkringliggande öarna. Den mest betydelsefulla poängen var dock författarens resoluta omdöme om öns enda exportgröda: ”Den bomull [som] här växer är den bästa i hela Westindien [...].”[36]

Ett år senare publicerades två texter i Sverige som kommenterade den nyförvärvade svenska kolonins förhållanden. Texterna skiljde sig dock markant i bedömningen av öns potential. Medan skeppsprästen Sven Dahlmans reseskildring framhävde öns efterblivenhet och det till synes hopplösa företaget att utveckla ön till ett plantagesamhälle kom läkaren och lantmätaren Samuel Fahlberg i en uppsats till Vetenskapsakademiens handlingar att ta fasta på de möjligheter bomullen gav.[37]

Ett par år senare återkom Fahlberg med ett nytt inlägg om bomullsodlingens möjligheter på Saint Barthélemy i en ny uppsats i Vetenskapsakademiens handlingar. Enligt Fahlberg var bomullsplantan tålig och kunde odlas mer eller mindre överallt på ön, alltifrån de mer karga bergsryggarna till sjöstranden. Det viktigaste var att platserna inte var alltför utsatta för ostliga vindar, det vill säga de tropiska stormarna. Två slavar räckte för att ett hemman skulle kunna odla en *carré*. Bomulls-

plantan planterades turvis med majs, sorghum och ”angoliske ärter” (*Cytisus Cajan L.*) i samma rad, det vill säga i en form av samodling; de tre senare grödorna gav bomullsplantorna skydd och tjänade dessutom som baslivsmedel för såväl de vita som slavarna. Bomullsplantan gav minst två skördar per år om den fick rätt skötsel. Enligt Fahlberg kunde en *carré* ge upp till 400 skålpund bomull, men vanligare var att avkastningen stannade vid 160–200 skålpund eftersom parasiter och oväder ofta skadade delar av odlingen. Efter den andra skörden revs plantan upp och nya frön såddes antingen i februari–mars eller i augusti–september.[38]

Vid en jämförelse mellan bomullsodlingen på Saint Barthélemy och andra öar kan noteras att miljöförhållanden spelade en stor roll. På många öar, till exempel Barbados, odlades bomull bara i torra områden, men eftersom en stor del av Saint Barthélemy var karg blev bomullens andel stor. Öns storlek och invånarnas resurser kan också ha bidragit till valet av odlingsväxter. På den lilla men fruktbara ön Carriacou var bomull den huvudsakliga odlingsväxten under 1790-talet eftersom ön var så liten att resurserna för sockerodling ansågs vara otillräckliga – i stället förväntades Carriacou producera en miljon pund bomull i året för att exporteras till Storbritannien och Irland.[39] På Saint Croix, där bomullen var en viktig odlingsväxt, verkar bomullen åtminstone delvis ha varit en språngbräda för anläggande av de mera resurskrävande sockerplantagerna. Bomullsodlingen på Saint Croix fick sin blomstringsperiod i mitten av seklet och upplevde en tillbakagång på 1790-talet.[40] Trots vissa skillnader torde arbetet på godsen ha varit likadant: slavar arbetade med sådd, ogräsrensning, bomullsplockning, rengöring och transport enligt samma metoder och tidtabell på de olika öarna.

Även på Saint Barthélemy var slavarnas arbetsinsats avgörande för bomullsodlingen, dock med den skillnaden att också de franska kolonisterna tvingades arbeta på plantagerna. Dock föreligger få beskrivningar av arbetsfördelningen mellan den vita och den svarta befolkningen. Troligtvis var de vita kvinnorna engagerade i bearbetningen av den skördade bomullen vilket framgår av en beskrivning av den 116 år gamla Angelique Aubin som sades spinna det finaste bomullsgarn ”medelst drillande mellan händerna”.[41] Möjligtvis pekar denna iakttagelse även på att de vita invånarna inte använde sig av några

mera avancerade redskap. För slavarnas del tycks bomullsodlingens expansion ha medfört en ökad arbetsbelastning medan levnadsförhållandena hade ändrats föga. Här liksom i det övriga Västindien var deras dag inrutad i arbetstid och fritid. Fritiden varade mellan klockan 8 och 9 på förmiddagen och från 12 till 14 på eftermiddagen. Slavarna förväntades klara sig på en enformig diet av saltad sill och kassavamjöl. När de inte arbetade på fälten kunde de hyras ut i staden, för en summa av ”4 escalins om dagen till ägaren och en dito till negern för mat eller också får han 1 stop mjöl och ½ bouteille rum”.[42]

Bomullsodlingens och -exportens uppsving under svenska tiden

Samuel Fahlberg var övertygad om bomullsodlingens nytta. Den kunde mer än någon annan näring ge öns invånare och den svenska kronan en ansenlig vinst. Engelsmännen var speciellt intresserade av att köpa bomull från Saint Barthélemy, observerade han, och de betalade ett bra pris; en avkastning på 200 skålpund per *carré* inbringade 100 riksdaler per år. Från denna summa skulle sedan etablerings- och underhållskostnader för omkring 8–10 riksdaler dras av. En person som odlade 6–15 *carré* kunde således med tiden komma upp till en nettoinkomst på mellan 600 och 1350 riksdaler i året. Odlingens uppsving var enligt Fahlberg påtaglig de första åren under svenskt styre; ännu 1784 var den tämligen blygsam och endast inriktad på husbehovsodling, men tre år senare avkastade öns 127 gårdar 70 000 skålpund bomull. Värdet på skörden beräknade han till 12 000 *piaster gourdes* eller omkring 10 000 riksdaler. Med dessa inkomster menade han att invånarna skulle kunna köpa fler slavar, ytterligare utöka odlingsarealen och öka både sitt eget och den svenska kronans välstånd.[43]

Fahlbergs uppskattningar om bomullen som framväxande exportkälla på Saint Barthélemy var ingalunda överdrivna. Ett par år efter svenskarnas ankomst rapporterade öns justitiarie Johan Norderling att ”odlingen av bomull har kommit igång, huvudsakligen som en följd av engelska inflyttare jämte deras slavar,”[44] något som även skeppsläkaren Christopher Carlander noterade i sin reseskildring från samma tidpunkt.[45] Just de engelskspråkiga inflyttarna tycks ha varit pådrivande medan Norderling beskrev de franska kolonisternas odlingar

som mindre framgångsrika.[46] Synbarligen hoppades någon på att även locka svenska intressenter att investera i bomullsplantager eftersom en sådan erbjöds till hugade köpare i *Dagligt Allehanda* i oktober 1790.[47] Trots detta framträder ett flertal franska familjer bland de största bomullsodlarna – och slavägarna. Den mest betydelsefulla var familjen Berniér vars medlemmar tillsammans ägde omkring 150 slavar. Andra stora slavägare var familjerna Berry och Brin samt Antoine Giraud, Abel Blyden och John James Manchester; de två sistnämnda tillhörde de engelskspråkiga inflyttarna.[48]

Om bomullsodlingarnas omfång och avkastning under den svenska tiden föreligger få direkta uppgifter. Den svenska kolonialadministrationen var föga intresserad av att satsa egna medel på bomullsodlingarnas expansion utan nöjde sig med att med oregelbundna mellanrum rapportera till Stockholm om deras existens. Att landsbygden på ön drog till sig inflyttare stod dock utom allt tvivel. Visserligen var det staden Gustavia som under 1790-talet kom att flerdubbla sin befolkning genom inflyttning från de omkringliggande öarna men även landsbygden noterade en befolkningsökning; enligt Svenska Västindiska kompaniets agent Carl Dreyer uppgick öns befolkning 1796 till 3192 invånare varav 1141 bodde på landet.[49] Befolkningsutvecklingen på ön fluktuerade därefter med handelns upp- och nedgångar.

Landsbygdens befolkning var, till skillnad från stadens, relativt stabil. Av 1812 års befolkningsräkning framgår att den ökat till 1601 personer, varav 923 ”vita”, 90 fria ”couleurta” och 588 slavar; sammanlagt registrerade ön 5482 invånare.[50] Landsbygden höll dock på att genomgå en strukturell omvandling, noterade guvernör Stackelberg. Odlingen av bomull hade drastiskt gått ned på ön på grund av att priset på bomull hade sjunkit, anmärkte han bekymrat och visste berätta att bomullen ersatts av trädgårdsväxter ”vilka tillika med boskapsskötsel och fiske, nu utgöra landsbefolkningens huvudsakliga näringsgren”.[51]

Bomullens närvaro och odlingarnas presumtiva expansion under den svenska periodens första fyra årtionden korrelerar möjligtvis med att landsbygdsbefolkningen fördubblades under denna period, från cirka 750 i mars 1785 till ovannämnda cirka 1600 invånare 1812. Samtidigt ökade antalet slavar på landsbygden från cirka 280 till knappt 600. Några statistiska uppgifter eller ens kvalitativa uppskattningar om bomullsodlingarnas avkastning, skördens uppköpare eller mark-

naderna för öns bomull föreligger inte. De ovannämnda iakttagelserna av Carlander och Fahlberg ger dock en fingervisning om att det tycks ha varit brittiska uppköpare som varit de huvudsakliga intressenterna för öns bomull. En av dessa var handlaren Cox som i december 1795 drabbades av en ansenlig förlust när hans magasin i Gustavia fattade eld och 50 balar bomull samt åtskilliga bomulls- och linnevaror förstördes.[52] Huruvida bomullen hade odlats på ön eller om det var fråga om bomull från övriga västindiska öar framgår inte. Likaledes framträder nordamerikanska uppköpare i källorna och tidvis utskeppade de stora mängder bomull.[53] Vidare pekar uppgifterna i öns tidning *The Report of Saint Bartholomew* i början av 1800-talet på att Gustavia hade blivit en insamlingsort för västindisk bomull som skeppats till frihamnen på engelsk- och svenskflaggade kölar. Lokala och engelska handelsmän var inte de enda intressenterna som hörde av sig – tidvis kom även Svenska Västindiska kompaniets agenter att köpa öns bomull och lasta den ombord på kompaniets fartyg destinerade till Sverige.

Kompaniet och bomullen

Svenska Västindiska kompaniet (SVIK) fick sitt privilegium i oktober 1786 med en oktroj eller handelskoncession på 15 år. Kompaniet verkade på två orter: Huvudkontoret låg i Stockholm och verksamheten handhades av kompaniets direktion. I Gustavia fanns ett kontor som förestods av kompaniets agent som bistods av ett par assistenter. Både i Stockholm och Gustavia upprätthöll kompaniet magasin. Upphandling av laster för kompaniets fartyg destinerade till Gustavia handhades av direktionen som även ansvarade för försäljningen av returlasten. Direktionen i Stockholm och kontoret i Gustavia stod i regelbunden brevkontakt med varandra; den förra kunde sända pro memorior gällande order om sammansättningen av returlasten, och kontoret i Gustavia gav upplysningar om vilka varor som efterfrågades i Västindien och skulle ingå i frakten som sändes till Gustavia. På denna punkt skiljde sig inte kompaniet från samtida handelsbolag. Avvikande var dock kompaniets dubbla uppdrag att även ansvara för administrationen av den svenska kolonin. Förutom guvernören, som var den svenska kronans representant och bekostades av Kungl. Maj:t, skulle de svenska tjänstemännen avlönas av kompaniet. För att finan-

siera dessa kostnader tilldelades kompaniet tre fjärdedelar av öns tull- och skatteintäkter.[54]

Fram till kompaniets upplösning 1805 kom det att utrusta 21 expeditioner, av vilka 15 återkom till Stockholm.[55] Returlasten bestod huvudsakligen av socker och kaffe. Upphandlandet av kaffe begränsades dock tidvis av lyxförordningarna och förbudet mot kaffeimport till Sverige under 1790-talet. Dessa två produkter gav de bästa vinstmarginalerna när lasterna såldes på auktion i Stockholm. Sockret uppköptes i huvudsak av lokala sockerbruksägare, kaffet gick huvudsakligen på re-export.[56] Vid sidan om dessa två råvaror försåg kompaniets fartyg magasinen i Stockholm med hudar, pockenholz och mahogny; ett flertal av dem var även lastade med bomull och i vissa fall var det explicit fråga om bomull från Saint Barthélemy, se Tabell 1, s. 212.

Kompaniet var ingalunda den första eller enda svenska aktören vars fartyg återvände från Västindien till svenska hamnar lastade med bomull mellan 1780- och början av 1800-talet. Enligt Pierre Strandbergs utredning avseglade sammanlagt 68 fartyg från Göteborg till Västindien under denna period, merparten eller 65 fartyg under perioden 1782–1800 och endast tre under perioden 1801–1806. Oklart är dock hur många som återvände med bomull i returlasten eftersom källorna är bristfälliga.[57] Strandbergs undersökning har dock uppgifter om returlasten för 14 återvändande fartyg; åtta av dem återkom med bomull. Huruvida den till Göteborg fraktade västindiska bomullen även bestod av bomull som hade odlats på Saint Barthélemy framgår enligt Strandberg inte av tolagsjournalerna eller de lokala tullhandlingarna för Göteborg.[58]

Den andra destinationsorten för västindisk bomull var Stockholm. Uppgifterna om vilka och hur många fartyg utöver kompaniets som återvände med bomull är dock sparsamma. Enligt kompaniets agenter samt uppgifter i Öresundstullens register var i varje fall sju svensk-flaggade fartyg lastade med bomull med destination Stockholm, av vilka tre år 1783–1786,[59] ett år 1798,[60] ett år 1803[61] och tre år 1804.[62] I regel bestod lasten av 1 000 à 1 500 skålpund bomull.

Utförseln av bomull från Gustavia på svenska kölar var dock minimal i jämförelse med den på fartyg destinerade till andra europeiska hamnar. Några specifika uppgifter om engelsk eller nordamerikansk export av bomull föreligger tyvärr inte. En anteckning att kapten

Tabell 1. Svenska Västindiska kompaniets export av bomull från Västindien

År	**Fartyg**	**Antal balar bomull**	**Varav antal balar från Saint Barthélemy**	**Källa (HoS)**
1788	Enigheten*	6	6	Vol. 104; Vol. 182B
1790	L'Amitie	10	10	Vol. 105; Vol. 162; Vol. 168; Vol. 182B
1791	Wälkomsten**	11		Vol. 182B
1792	L'Amerique	18	6	Vol. 162; Vol. 146; Vol. 182B; Vol. 168
1793	Apparancen	5		Vol. 162; Vol. 146; Vol. 161; Vol. 182B
1795	L'Amerique	4		Vol. 161; Vol. 182B; Vol. 184D
1796	Apparancen	19	5	Vol. 161; Vol. 182B; Vol. 110; Vol. 169
1796	L'Amerique	15		Vol. 182B
1797	L'Amerique	16	9	Vol. 182B; Vol. 184D
1800	Triton***	28		Vol. 182B; Vol. 184E; Vol. 114;
1800	Apparancen	22		Vol. 184E, Vol. 170
1805	Triton	6		Vol. 117; Vol. 170
1806	Triton****	10		Vol. 184C; Vol. 170

* Bordades av ryska kapare vid returfärden och fördes till Köpenhamn.
** Tog in vatten vid returfärden och tvingades söka nödhamn på Saint Croix.
*** Bordades av engelska kapare vid returfärden och fördes till London.
**** Bordades av franska kapare vid returfärden och fördes till Saint Martins.

Jan Hansen från Hamburg seglade med 11 683 skålpund bomull i lasten till Kiel 1804 visar dock att den samtida frakten till Stockholm på kanske 2 000–3 000 skålpund utgjorde en bråkdel av utförseln av bomull från Gustavia.[63] Däremot är det oklart hur stor andel av den exporterade bomullen som hade odlats på ön och hur stor del som hade köpts upp i Västindien.

Tabell 1 visar tydligt att den största delen av kompaniets bomull inte härstammade från Saint Barthélemy. Merparten hade dess agenter köpt upp på omkringliggande öar, främst Guadeloupe, Martinique och Saint Martin. I en del fall kom bomullen ända från Surinam.[64] Den geografiska utbredningen av den bomull som handlades via Gustavia sammanfattades i en rapport om returlasten ombord på kompaniets fartyg *Apparancen* och *Triton* 1800: ”[Den] hemsända bomullen var av bästa sort Guadeloupe, Anguilla, Saint Martin och Saint Barthélemy.”[65] I och för sig skulle detta inte förvåna direktionen. Redan 1796 hade Johan Norderling i en rapport till direktionen understrukit att returlasterna till Stockholm ursprungligen kom från de franska öarna. Allt socker och kaffe, all rom och bomull som lastades i Gustavia kom därifrån.[66] Tio år senare antyder uppgifterna i *Report of Saint Barthélemy* samma geografiska uppsamlingsområde: Anguilla, Antigua, Guadeloupe, Martinique, Nevis och Saint Kitts. Ett markant uppsving för införseln inträffade i mars 1805 då tolv fartyg lastade med bomull anlände till Gustavia,[67] eventuellt medförde något eller några av fartygen de sex balar vilka lastades ombord på *Triton* som skulle avsegla någon månad senare till Stockholm. Samma år i september anlände elva fartyg lastade med bomull men den hade säkerligen inte rekvirerats av kompaniet utan re-exporterades av öns handlare till okända destinationer.

Direktionen var till en början intresserad av att köpa upp bomull och tycks ha hyst förhoppningar om att göra vinst även med denna vara. Visserligen hade kompaniets första verksamhetsår varit allt annat än fruktbara – Gustav III:s krig försinkade möjligheterna att utveckla handeln med Västindien och kompaniet kom i gång på allvar först efter fredsslutet 1790. Direktionen uppmanade sina agenter Jacob Elias Röhl och Hansen att upphandla 20–30 balar bomull som de skulle sända till Stockholm med kompaniets fartyg *Wälkomsten*.[68] Expeditionen blev dock allt annat än en upptrappning av verksamheten – *Wälkom-*

sten sprang läck när fartyget avseglade från Gustavia 1791 och tvingades söka nödhamn i Saint Croix.[69] Samma år kom även direktionen till insikt om att den västindiska bomullen, inklusive den från Saint Barthélemy, aldrig skulle kunna konkurrera med den levantinska, varken i pris eller i mängd.[70] Direktionens intresse för att importera bomull från Västindien till Sverige verkar därefter ha svalnat och man gav strikta order till kontoret att inte inhandla bomull ifall den var för dyr: ”[den] bör aldrig sändas såvida man ej får den till 20 pct bättre pris.”[71]

Trots detta anlände bomull med kompaniets fartyg under de följande åren. Till direktionens förtret blev man sittande med försändelserna – visserligen försökte man framgångslöst auktionera bort lasterna 1792, 1793, 1794 och 1795 men endast smärre mängder hittade hugade köpare.[72] Den västindiska bomullen var för dyr och hade ingen större åtgång, varför man i slutet av 1795 manade kontoret att inte sända mer än 2 000 skålpund per fartyg.[73] Tydligen hade uppmaningen ingen större effekt och ett år senare röt direktionen till: ”rom, risgryn, cacao och bomull får aldeles intet till något pris upköpas eller afsändas,”[74] eftersom det erhållna partiet visade sig vara av dålig kvalitet.[75]

Samma strikta order – förbud att köpa upp bomull – upprepades av direktionen 1797.[76] När den sedan fick höra att agent Carl Dreyer köpt ett parti (15 balar) surinamodlad bomull som han ämnade lasta ombord på *L'Amerique* följande år klandrade direktionen honom för att ignorera dess anvisningar.[77] Dreyer föll till föga och kunde följande år meddela direktionen att han sålt bomullen från Surinam med vinst,[78] vilket direktionen hälsade med lättnad: ”at den upköpta bomullen blifvit såld med avance är ganska väl emedan den ej här utan förlust kunnat afytras.”[79]

Ett år senare hade dock direktionens inställning till bomullen svängt ånyo. Nu uppmanades Dreyer att anskaffa 5 000–6 000 skålpund ”hälst af Öens egen product som prefereras” som skulle ingå i *Apparancens* returlast.[80] Samma order upprepades de två följande åren.[81] Under den engelska ockupationen av Saint Barthélemy 1801–1802 led visserligen kompaniets handel ett avbräck, men därefter återkom direktionen med sina uppmaningar att införskaffa bomull,[82] även om det inte var fråga om några stora mängder och inköpet 1803 gick i stöpet på grund av för höga priser.[83] I sin sista order om returfrakten hösten 1805 uppmanade direktionen kontoret att inhandla 10 balar bomull – kompa-

niets oktroj hade kort innan avslutats men direktionen hade erhållit tillstånd att ännu sända ut en expedition med *Triton* till Gustavia för att ta hem redan uppköpta varor.[84]

Asplund och bomullen

Kompaniets ändrade inställning till den västindiska bomullen i slutet av 1790-talet tycks i mångt och mycket ha berott på att direktionen funnit en uppköpare av sitt gamla lager i Stockholm. Fram till 1795 hade nästan ingenting gått åt men följande år registrerade kompaniets bokhållare att grosshandlare Daniel Asplund köpt fyra balar och året därpå övertagit hela 37 balar, det vill säga mer eller mindre hela lagret.[85]

Daniel Asplund (1749–1804) räknades bland rikets mest förmögna grosshandlare och ägde sedan 1784 Bergsunds järngjuteri på Södermalm. Som fabrikör utvecklade han järngjuteriet till ett helt komplex bestående av olika fabriksanläggningar, såsom en puder- och stärkelsefabrik, ett blekeri, ett färgeri och ett sliperi.[86] Till skillnad från en rad andra framträdande samtida grosshandlare hade Asplund inga andelar i Västindiska kompaniet men stod dock i nära kontakt med kompaniets direktion, inte minst då hans järngjuteri fick en rad uppdrag att tillverka maskiner och järnföremål för försäljning i Västindien.[87]

Asplunds kopplingar till och intressen i fråga om den västindiska bomullen kan följas tillbaka till mitten av 1790-talet då han lämnade in en anhållan till Manufakturdirektionen om att tillsammans med sina intressenter ”få inrätta kard och spinn machin”.[88] Kommerskollegiet beviljade 6.10.1794 Asplund tillsammans med sekreteraren Johan Gustaf Haldin, grosshandlaren P. Pahlin, fabriksidkaren Johan Elwius och And. Fredin ”här i staden [att] inrätta och driva kard- och spinn-maskiner för ull- och bomulls-spånad, jämte manufacturer av alla sorters bomull, linne, ylle Eloffs Kläder, Strump och Half Siden wäfnader, med alla dertill nödige tjenstewerk, såsom färgeri, Öfwerskäreri, tryckeri och blekeri.”[89] Detta företag, som ett par år senare beskrivs som ett ”härstädes inrättade bomullsspinneri”[90] till vilket Kommerskollegiet 1798 beviljade tolv års ”vanlige spinneripremier samt 24 000 riksdaler discontlån,”[91] låg dock inte i anslutning till fabriksanläggningarna i Bergsund utan hade anlagts som mekanisk spinneriinrättning för skrubbning, kardning och spinnfat tillika med

ett bomullsspinneriverk vid Tvetaberg utanför Södertälje.[92] Spinneriet, visste *Stockholms Post-Tidningar* berätta, var ett vattendrivet mekaniskt bomullsspinneri som var inrättat i en 52 alnar lång, 19 och en halv alnar bred och 6 alnar hög timmerbyggnad med 32 fönsterrutor. I spinneriet stod en rad maskiner, bland annat tio kardmaskiner, två dragstolar, två grovspinningsmaskiner och tio spinnstolar.[93]

Den av kompaniet inskeppade västindiska bomullen kom således att förädlas i Asplunds bomullsspinneri. Under 1800-talets första år fortsatte Asplund med att upphandla merparten av kompaniets bomullslager: fyra balar 1800, 21 balar 1801 och elva balar 1802.[94] Huruvida hans bomullsspinneri enbart använde västindisk eller även levantinsk och annan bomull är dock okänt. Fåtaliga är även beskrivningarna av arbetsförhållandena på spinneriet i Tvetaberg. Av protokoll framgår emellertid att Kommerskollegium 1801 biföll Asplunds ansökan om att få utnyttja ”quinspersoner” från Kronospinneriet vid hans mekaniska spinneriinrättning för tillverkning av bomullsstrumpor ”som därtill var hugade och skicklige”. Uppenbarligen var det dock fråga om att spinnerskorna skulle utföra sitt värv i ”lämpliga rum” i Kronospinneriet och att Asplund skulle erlägga ”verderbörande ersättning” till Spinnhusfonden.[95] Även ute i Tvetaberg tycks spinneriets arbetskraft ha bestått uteslutande av kvinnor. År 1805 räknade Tabellverket Tveta församling (vilket upptog Tvetabergs spinneri) samt Simonstorp och Lerum som orter med huvuddelen kvinnliga arbetare.[96] En kortfattad notis från 1824 meddelar att spinneriet sysselsatte nio arbeterskor som tillverkade 3 555 skålpund garn och 2 352 alnar lärft till ett värde av 6 100 riksdaler.[97] Tolv år senare hade dock spinneriet lagts ned, troligtvis för att verksamheten inte längre var lönsam.[98]

Slutsatser

Asplunds förehavanden med den västindiska bomullen inträffade vid en tid då Karibien upplevde en bomullsboom. Den västindiska bomullsboomen var kopplad till den mekaniska textilindustrins utveckling och frammarsch, först i Storbritannien och mot slutet av 1700-talet även i Sverige. Bomull blev en viktig odlingsväxt på flera av de västindiska öarna, både på grund av marknaden och genom att bomull erbjöd en försörjningsmöjlighet som krävde mindre investeringar

än en sockerplantage. Det bör påpekas att Saint Barthélemy stod för endast en liten del av Karibiens bomullsproduktion och att den karibiska bomullen bara utgjorde en del av den bomull som kom till Sverige. Öresundstullens uppgifter om fartyg lastade med bomull med destination Stockholm under det svenska kriget kring 1800 visar att knappt en procent kom från Västindien och mellan 30 och 60 procent kom från östra Medelhavsområdet. Vissa fartyg från den senare regionen var lastade med över 80 000 skålpund. Även den levantinska bomullens tid skulle ta slut. Något årtionde senare kom bomull från Sydstaterna i USA att vara den viktigaste råvaran för den framväxande svenska och finska textilindustrin.

Saint Barthélemy var en av öarna där bomull producerades och kom under den tidiga svenska kolonialtiden att ingå i en varukedja som sträckte sig från Gustavia till Stockholm. Asplunds mekaniska bomullsspinneri var bland de första men ingalunda det enda företag som ingick i varukedjan. Samtidigt med Asplunds spinneri fanns det initiativ att grunda liknande verkstäder på en rad orter i Sverige, bland annat i Norrköping och Norrtälje, men inget av dessa kom att utannonsera sina färdiga produkter som gjorda av god västindisk bomull.

Bomullsgarnen som kardades och spanns på Asplunds bomullsspinneri var resultatet av arbete som utfördes av slavar i Västindien och kvinnliga arbetare i Stockholm, tillsammans med andra aktörer i såväl den atlantiska världen som i Östersjöområdet: odlare, avlönat tjänstefolk och slavar samt arbetsdjur på bomullsplantagerna i Karibien. Därtill kommer de olika faserna av transporten mellan de karibiska öarna och över Atlanten, samt slutligen kvinnorna på spinneriet som tillverkade bomullsgarn. Bomullen förvandlades under kedjan från en råvara till en handelsvara som erbjöds hugade konsumenter i det svenska riket. Den förädlade bomullens vidare väg från Asplunds spinneri i Tvetaberg är dock okänd; de befintliga källorna tiger om emottagandet av det västindiska bomullsgarnet. Troligtvis hittade ”den finaste västindiska bomullen” sina köpare eftersom Asplund fortsatte sin verksamhet, dock utan att publicera annonser där västindisk bomull salufördes.

Noter

1. *Åbo Tidningar* 22.4.1793.
2. Rosman, *Textilfabrikerna vid Barnängen*, s. 142–143.
3. ”Till salu”, *Åbo Tidningar* 25.6.1798.
4. *Inrikes Tidningar* 17.7.1798; *Posttidningar* 26.8.1798.
5. Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*; Hollsten, Norrgård & Weiss, ”Cotton and Salt”.
6. Hildebrand, *Den svenska kolonin*; Strandberg, *Riskfylld handelskapitalism*.
7. En tidig teoretisk diskussion om varukedjor i den tidigmoderna världen finns hos Hopkins och Wallerstein, ”Commodity Chains”. Chris Evans och Göran Rydén har använt varukedjekonceptet för att undersöka kopplingen mellan Sverige och den tidigmoderna atlantiska världen med fokus på produktionen och konsumtionen av svenskt stångjärn, se Evans & Rydén, *Baltic Iron* och Evans & Rydén, ”’Voyage Iron’”. Se även Beckert, Bosma, Schneider & Vanhaute, ”Commodity Frontiers”.
8. Se Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”.
9. Kompaniets handlingar ingår i Svenska Riksarkivets (SE/RA) serie Handel och Sjöfart (HoS), Volym 87–191. Därutöver har vi konsulterat handlingar i Saint Barthélemysamlingen, SE/RA/2411, samt Handels- och manufakturdivisionens handels- och manufakturprotokoll som ingår i Kommerskollegiets samlingar, SE/RA/420132/1/A 1.
10. Watts, *The West Indies*, s. 65.
11. Riello, *Cotton. The Fabric that Made the Modern World*, s. 191.
12. Watts, *The West Indies*, s. 211.
13. Du Tertre, *Histoire générale des Antilles* II, s. 150.
14. Schnakenbourg, ”Recherche sur l’histoire du coton en Guadeloupe”, s. 81.
15. Schnakenbourg, ”Recherche sur l’histoire du coton en Guadeloupe”, s. 85.
16. Beckert, *Empire of Cotton*, s. 42. Prissättningen av bomull per stycken var vanlig under tidigmodern tid men storleken på styckena kunde variera avsevärt. Javier Cuenca Esteban räknar med 14 yard (knappt 13 m) för ett stycke i England under perioden 1770–1800. Se Esteban, ”British Textile Prices, 1770–1831”, s. 74, https://doi.org/10.2307/2598221 (hämtad 4.3.2024).
17. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”.
18. Beckert, *Empire of Cotton*, s. 88–89.
19. Riello, *Cotton. The Fabric that Made the Modern World*, s. 191.
20. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries ”, s. 2.
21. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”, s. 3.
22. Haagensen, *Beskrivelse over eylandet St. Croix i America i Vestindien*.
23. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”.
24. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”, s. 14.
25. Edwards, *The History, Civil and Commercial*, s. 264–266.
26. Edwards, *The History, Civil and Commercial*, s. 266.

27. Edwards, *The History, Civil and Commercial*, s. 261.
28. Sack, *A Narrative of a Voyage to Surinam*, s. 101–102; Edwards, *The History, Civil and Commercial*.
29. David Beck Ryden, ”One of the Finest and Most Fruitful Spots”, s. 548–549; Alexander, *The Life of Alexander Alexander*, s. 29–30.
30. Moreau de Saint-Mery, *Description de la partie française de l'Isle Saint-Dom*, s. 795, 817.
31. Edwards, *The History, Civil and Commercial*, s. 262–268.
32. Lakwete, *Inventing the Cotton Gin*, s. 29, 45. Tidigare versioner av maskinen har dock utvecklats i Indien under Delhi-sultanatet.
33. Lakwete, *Inventing the Cotton Gin*, s. 40.
34. Se vidare Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*; Wilson, *Commerce in Disguise*.
35. Folkräkningen på Saint Barthélemy 7 mars 1785, HoS Vol. 186B.
36. ”Slutet af Utdrag utur et bref, ifrån St. Barthelemy d. 18 mai 1785”, *Götheborgs Allehanda* 26.8.1785.
37. Utförligt i Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*, s. 63–65 och Hollsten, Norrgård & Hollsten, ”Cotton & Salt”; Dahlman, *Beskrifning om S. Barthelemy*, s. 11–16.
38. Fahlberg, ”Anmärkningar öfver Bomullens planterande”, s. 7–11, 18. Utförligt i Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*, s. 65–67, och Hollsten, Norrgård & Hollsten, ”Cotton & Salt”.
39. Beck Rydén, ”One of the Most Fruitful Spots in America”, s. 454.
40. Tyson, ”On the Periphery of the Peripheries”, s. 5–6, 9–14.
41. ”Följande är insändt”, *Nyköpings Weckoblad* 29.6.1799.
42. [Carlander,] *Resan till Saint Barthélemy*, s. 67–68.
43. Fahlberg, ”Anmärkningar öfver Bomullens planterande”, s. 18–20.
44. Johan Norderling, rapport, Gustavia 28.3.1788, SE/RA/2411/1/1/26
45. [Carlander,] *Resan till Saint Barthélemy*, s. 67–68.
46. Johan Norderling, rapport, Gustavia 28.3.1788.
47. Annons, tryckt i *Dagligt Allehanda* 13.10.1790; 20.10.1790; 25.10.1790.
48. [Carlander,] *Resan till Saint Barthélemy*, s. 66. Utförligt i Weiss, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*, s. 152–154.
49. Dreyer till Direktionen 3.7.1796, HoS Vol. 169.
50. Guvernör Stackelbergs rapport 5.12.1812, SE/RA/2411/2/1.
51. Guvernör Stackelbergs rapport 5.12.1812, SE/RA/2411/2/1.
52. Agent Gustav Wernberg till SVIKs direktion 17.12.1795, HoS Vol. 169.
53. Lista å in- och utgående fartyg 1787, SE/RA/2411/5/3.
54. Se vidare Hildebrand, *Den svenska kolonin*, s. 94–98; Wilson, *Commerce in Disguise*, s. 81.
55. Wilson, *Commerce in Disguise*, Appendix I.
56. Wilson, *Commerce in Disguise*, s. 101–113.
57. Strandberg, *Riskfylld handelskapitalism*, s. 23 och 25, diagram 1 och 2.
58. Strandberg, *Riskfylld handelskapitalism*, s. 33, 57, 60, 64, 68–69 samt tabell 2. Tolag var tillägg till tullavgifterna som tillföll en stapelstad och som togs ut på utländska varor, se vidare ”tolag”, *Förvaltningshistorisk ordbok*, https://fho.sls.fi/tidsperiod/1700-tal/#T.

59. Sound Tolls Register (STR; https://www.soundtoll.nl/) Id 141846, 76864 och 172540.
60. STR Id 29333.
61. STR Id 1009044.
62. Stenqvist till direktionen 16.2.1804, Kontoret till direktionen 10.8.1804, HoS Vol. 170.
63. STR Id 990487, kapten Jan Hansen från Hamburg, Gustavia till Kiel 17.4.1804. Huruvida det var fråga om öns bomull framgår inte i Öresundstullens register.
64. Wernberg till direktionen 16.5.1795, HoS Vol. 169; Factura, carga Aparancen/Flodberg 14.4.1796 och factura L'Amerique/Edling 27.6.1796, HoS Vol. 182B.
65. Kontoret till direktionen 4.12.1800, HoS Vol. 170.
66. Norderling till SVIK 12.11.1796, HoS Vol. 169.
67. "Port intelligence," *The Report of Saint Bartholemew* 41 (2.3.1805), 43 (16.3.1805), 45 (30.3.1805).
68. Direktionen till Röhl et Hansen 9.12.1790, HoS Vol. 158.
69. Hildebrand, *Den svenska kolonin*.
70. Direktionens pro memoria till Röhl et Hansen 15.10.1791, HoS Vol. 158.
71. Direktionen till Broberg 2.12.1792, HoS Vol. 158.
72. Auktionsprotokoll 1792, 1793, 1794, 1795, HoS Vol. 165.
73. Direktionen till kontoret, 16.10.1795, 20.11.1795, 21.12.1795, HoS Vol. 158.
74. Direktionen till Dreyer 2.12.1796, HoS Vol. 158.
75. Direktionen till Dreyer 10.10.1796, HoS Vol. 158.
76. Direktionen till Dreyer 30.9.1797, HoS Vol. 158.
77. Dreyer till direktionen 12.9.1797, HoS Vol. 169; Direktionen till Dreyer 26.1.1798, HoS Vol. 159.
78. Dreyer till direktionen 25.8.1798, HoS Vol. 169.
79. Direktionen till Dreyer 7.12.1798, HoS Vol. 159.
80. Direktionen till Dreyer 13.9.1799, HoS Vol. 159.
81. Direktionen till kontoret 15.8.1800, 5.5.1801, HoS Vol. 159.
82. Direktionen till kontoret 15.10.1802, 15.9.1803, 12.11.1804 och 18.11.1805, HoS Vol. 159.
83. Kontoret till SVIKs direktion 22.1.1803, HoS Vol. 170.
84. Direktionen till kontoret 18.11.1805, HoS Vol. 170.
85. Inventering av varulagret i Stockholm 1796 och 1797, HoS Vol. 148 och 149.
86. Ivar Simonsson, "Daniel Asplund", *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18900 (hämtad 3.1.2024).
87. Kompaniets beställningar från Bergsunds järngjuteri behandlas i en kommande studie av Göran Rydén och Holger Weiss.
88. Protokoll 6.10.1794, SE/RA/420132/1/A 1 fa/37b.
89. Rekapitulation i protokoll 11.10.1802, SE/RA/420132/1/A 1 fa/45. Elwius var en i England utbildad verkmästare som ledde verksamheten vid Bergsunds gjuteri, se Gårdlund, "Teknik och tekniker," s. 143.
90. Protokoll 11.10.1796, SE/RA/420132/1/A 1 fa/39.
91. Protokoll 16.10.1798, SE/RA/420132/1/A 1 fa/41.

92. Protokoll 20.5.1799, 20.6.1799, 26.6.1799, SE/RA/420132/1/A 1 fa/42.
93. Notificationer. Auktioner, *Stockholms Post-Tidningar*, 12.7.1806.
94. Varulager i Stockholm, 1799–1804, HoS Vol. 150.
95. Protokoll 3.8.1801, SE/RA/420132/1/A 1 fa/44.
96. Jonsson & Sandgren, ”Kvinnors arbete”, s. 84.
97. ”Bomullsindustrin”, *Nordisk familjebok*. Uggleupplagan.
98. Tham, *Beskrifning öfver Sveriges rike. Beskrifning öfver Stockholms län*, s. 306.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Riksarkivet, Stockholm

Handel och Sjöfart (HoS)

Västindiska kompaniets arkiv

Kommerskollegiets samlingar

Handels- och manufakturdivisionens handels- och manufakturprotokoll (SE/RA/420132/1/A 1)

Saint Barthélemysamlingen (SE/RA/2411)

Sound Tolls Register (*STR*; https://www.soundtoll.nl/)

Tryckta källor

Alexander, Alexander, *The Life of Alexander Alexander. In Two Volumes*, Vol. 1, Blackwood: Cadell 1830.

[Carlander, Christopher,] *Resan till Saint Barthélemy. Dr Christopher Carlanders resejournal 1787–1788. Anteckningar samlade och bearbetade av Sven Ekvall*, Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien 1979.

Edwards, Bryan, *The History, Civil and Commercial, of the British Colonies in the West Indies: In 2 vol.: Illustr. with maps*, Vol. 2, Dublin: Luke White 1794.

Fahlberg, Samuel, ”Anmärkningar öfver Bomullens planterande på de Americanska Öarne och i synnerhet på St. Barthelemi”, *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar för Månaderne Januarius, Februarius och Martius 1790*.

Haagensen, Reimert, *Beskrivelse over Eylandet St. Croix i America i Vest-Indien*, Kjøbenhavn: trykt hos L.H. Lillies Enke 1858.

Labat, Jean-Baptiste, *Nouveau voyage aux isles de l'Amerique. Contenant l'histoire naturelle de ces pays, l'origine, les mœurs, la religion & le gouvernement des habitans anciens & modernes*, Pierre-François Giffart 1722.

Moreau de Saint-Mery, Médéric, *Description topographique, physique, civile, politique et historique de la partie française de l'Isle Saint-Domingue* (1797), A Philadelphie: Et s'y trouve chez l'auteur, au coin de Front & de Callow-Hill streets. A Paris, chez Dupont, libraire, rue de la Loi. Et à Hambourg, chez les principaux libraires, 1797, http://archive.org/details/descriptiontopogoomore (hämtad 29.10.2024).

von Sack, Albert, *A Narrative of a Voyage to Surinam: Of a Residence There During 1805, 1806, and 1807, and of the Author's Return to Europe by the Way of North America*, W. Bulmer 1810, https://archive.org/details/b22011079/page/54/mode/2up?ref=ol&view=theater (hämtad 17.1.2024).

Du Tertre, Jean Baptiste, *Histoire générale des Antilles habitées par les François* II, Paris: Thomas Jolly 1667.
Tham, Wilhelm, *Beskrifning öfver Sveriges rike. Beskrifning öfver Stockholms län*, Stockholm: Bagges förlag 1850.

Tidningar

Dagligt Allehanda
Götheborgs Allehanda
Inrikes Tidningar
Nyköpings Weckoblad
Posttidningar
Stockholms Post-Tidningar
The Report of Saint Bartholomew
Åbo Tidningar

Litteratur

Armstrong, Alan D. & Mark W. Hauser, ”Cotton Estates and Cotton Craft Production in the Colonial-era Caribbean”, *Material Worlds* 2017, s. 214–233.
Beckert, Sven, *Empire of Cotton. A Global History*, New York: Vintage Books 2015.
Beckert, Sven, Ulbe Bosma, Mindi Schneider & Eric Vanhaute, ”Commodity Frontiers and the Transformation of the Global Countryside. A Research Agenda”, *Journal of Global History* 16, 2021:3, s. 435–450.
Blouet, Olwyn M., ”Bryan Edwards, F.R.S., 1743–1800”, *Notes and Records of the Royal Society of London* 54, 2000:2, s. 215–222, http://www.jstor.org/stable/531967 (hämtad 17.1.2024).
”Bomullsindustrin”, *Nordisk familjebok*. Uggleupplagan.
Esteban, Javier Cuenca, ”British Textile Prices, 1770–1831. Are British Growth Rates Worth Revising Once Again?”, *The Economic History Review* 47, 1994:1, https://doi.org/10.2307/2598221 (hämtad 4.3.2024).
Evans, Chris & Göran Rydén, *Baltic Iron in the Eighteenth-Century Atlantic World*, Leiden: Brill 2007.
Evans, Chris & Göran Rydén, ”’Voyage Iron’. An Atlantic Slave Trade Currency, its European Origins, and West African Impact”, *Past & Present* 239, 2018:1, s. 41–70.
Gårdlund, Torsten, ”Teknik och tekniker i den tidiga svenska verkstadsindustrin”, *Ekonomisk tidskrift* 42, 1940:4, s. 179–191.
Hildebrand, Ingegerd, *Den Svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796*, Lund: A.-B. Ph. Lindstadts universitetsbokhandel 1951.

Hollsten, Laura, Stefan Norrgård & Holger Weiss, ”Cotton and Salt. Swedish Colonial Aspirations and the Transformation of a Caribbean Island in the Eighteenth Century”, *Environment and History* 26, 2018:2, s. 261–287.
Hopkins, Terence K. & Immanuel Wallerstein, ”Commonity Chains in the World-Economy Prior to 1800”, *Review* 10, 1986:1, s. 157–170.
Jaquay, Barbara Gaye, *The Caribbean Cotton Production. An Historical Geography of the Region's Mystery Crop*, Texas A&M University 1997.
Jonsson, Inger & Fredrik Sandgren, ”Kvinnors arbete och regionala arbetsmarknader i Sverige under 1800-talets första hälft”, Fredrik Sandgren (red.), *Kvinnors flit och slit. Kvinnors arbete under tidig svensk industrialisering*, Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet 2018, s. 56–90.
Jordaan, Han & Victor Wilson, ”The Eighteenth-century Danish, Dutch and Swedish Free Ports in the Northeastern Caribbean. Continuity and Change”, *Dutch Atlantic Connections, 1680–1800*, Leiden: Brill 2014, s. 273–308.
Lakwete, Angela, *Inventing the Cotton Gin. Machine and Myth in Antebellum America*, Baltimore: Johns Hopkins UP 2005.
Maher, Julianne, *The Survival of People and Languages. Schooners, Goats and Cassava in Saint Barthélemy, French West Indies*, Leiden: Brill 2013.
Riello, Giorgio, *Cotton. The Fabric that Made the Modern World*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 2013.
Rosman, Holger, *Textilfabrikerna vid Barnängen. Bilder ur Stockholms industrihistoria*, Stockholm: Centraltryckeriet 1929.
Ryden, David Beck, ”'One of the Finest and Most Fruitful Spots in America'. An Analysis of Eighteenth-Century Carriacou”, *Journal of Interdisciplinary History* 43, 2013:4, s. 539–570.
Schnakenbourg, Christian, ”Recherche sur l'histoire du coton en Guadeloupe (XVII e-XIX e siècles)”, *Bulletin de la Société d'Histoire de la Guadeloupe* 152, 2009.
Simonsson, Ivar, ”Daniel Asplund”, *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18900 (hämtad 3.1.2024).
Strandberg, Pierre, *Riskfylld handelskapitalism och västindiska marknader. Handels- och sjöfartskontakter mellan Göteborg och Västindien 1782–1806*, Magisteravhandling i historia, Göteborgs universitet 2022.
”Tolag”, *Förvaltningshistorisk ordbok*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2016, http://fho.sls.fi, (hämtad 7.3.2024).
Tyson, George F., ”On the Periphery of the Peripheries. The Cotton Plantations of St. Croix, Danish West Indies, 1735–1815”, *The Journal of Caribbean History* 26, 1992:1, s. 1–36.
Watts, David, *The West Indies. Patterns of development, culture and environmental change since 1492*, Vol. 8., Cambridge & New York: Cambridge University Press 1990.
Weiss, Holger, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2016.
Wilson, Victor, *Commerce in Disguise. War and trade in the Caribbean Free Port of Gustavia, 1793–1815*, Åbo: Åbo Akademi 2016.

Marika Kivinen & Maren Jonasson

Ambulerande svarta sångare i Finland cirka 1880–1940

Ras, försörjning och mottagande

Svarta personers närvaro i Finland före andra världskriget är ett underforskat tema.[1] Antagandet att svarta inte fysiskt befunnit sig i Finland har lett till ett osynliggörande av de personer och grupper som levt eller vistats i Finland. Som en följd av detta finns det väldigt lite kunskap om vilken roll rasism eller rasifierade förförståelser spelade i dessa personers liv, hur de försörjde sig och på vilka sätt de gjorde motstånd mot begränsningar och fördomar.[2] I det här kapitlet sätts fokus på de svarta amerikanska artisterna Katie Stewart och Alice Ruffen som uppträdde som sång- och dansartister i Finland 1881–1883 och på andra håll i Norden 1874–1897, sånggruppen Fisk Jubilee Singers (härefter FJS) som turnerade i Finland 1895 och liedsångaren Marian Anderson (1897–1993) som tillsammans med den finländska pianisten Kosti Vehanen (1887–1957) turnerade i Finland 1930–1934.[3]

Gemensamt för de artister vi studerar är det ambulatoriska försörjningssättet: för att tjäna sitt levebröd var de tvungna att resa från ort till ort och uppträda på nya platser så gott som varje dag. Medan Stewart och Ruffen sökte sin publik och sitt uppehälle huvudsakligen på landsbygden och i marknadsmiljöer, strävade FJS liksom Anderson efter en högre profil och uppträdde i städernas bildade miljöer. Sången och sångrösten var av avgörande betydelse för deras försörjning. Det är i spänningsfältet mellan ras, sång och sångröst som den ambulerande försörjningen äger rum.

Dessa svarta amerikanska artister turnerade i Norden i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet, men vi fokuserar särskilt på deras framträdanden i Finland och diskuterar hur musik som försörjning och profession samt strategiska val i anslutning till konsert- eller föreställningsplats både möjliggjorde och begränsade deras kulturella aktörskap. Genom att studera tidningsmaterial, konsertprogram och biografiskt material synliggör vi hur svarta sångare och deras sångröster under tidsperioden så gott som utan undantag tolkades i relation till en vit norm.

En övergripande förståelse av den ambulerande underhållningen som fenomen utgår ifrån att det rör sig om försörjning och näringsverksamhet, dels i urbana, dels i rurala miljöer. Underhållning, här mer explicit sång och sångutövning i dess olika former, är en vara eller tjänst som erbjuds en betalande publik, kan omvandlas till pengar och därmed utgöra en inkomst för konstutövaren.[4] Arbetet som turnerande svarta artister präglades av ras. Föreställningar om ras användes i marknadsföringen och ras var ett återkommande tema i recensioner och texter om artisterna. Genus spelade en väsentlig roll i artisternas livsvillkor och deras verksamhet präglades av rasifierade och ofta sexualiserade föreställningar om svarta kvinnor och män. Kapitlet diskuterar hur artisterna navigerade för att trygga sin försörjning och skapa och upprätthålla en yrkesprofil som sångare och artister.

Det historiska källmaterial som rör Katie Stewarts och Alice Ruffens kringresande liv kommer nästan uteslutande från dagstidningar. De själva eller deras förevisare annonserade frekvent inför de i regel korta sejourerna på varje enskild föreställningsort. I Finland uppträdde de på 24 identifierade orter, många av dem påtagligt rurala som Kalajoki, Lappträsk, Tervajoki och Jalasjärvi, men det faktiska antalet föreställningsorter kan vara betydligt större. Ser man till hela deras tid i Norden är antalet föreställningsorter flera hundra. Deras föreställningar nämns även i marknadsreportage och de figurerar i någon mån i myndighetsarkiv.[5]

Studien av receptionen av FJS i Finland 1895 utgår från cirka 150 annonser och nyhetsnotiser samt cirka 30 recensioner eller konsertanmälningar i 28 olika tidningar som utkom på de orter där sånggruppen framträdde (Björneborg, Borgå, Helsingfors, Tammerfors, Tavastehus, Vasa, Viborg och Åbo). Med hjälp av tidningsmaterialet

är det möjligt att spåra körens resor i Finland, och med hjälp av internationell forskning om gruppen kan man följa körens historia från grundandet. FJS verksamhet har varit föremål för många akademiska studier och gruppen nämns även i ny forskning av bland andra Kira Thurman, Erlend Hegdal och Kelly Jakes.[6]

Materialet för studien av receptionen av Marian Andersons konserter i Finland 1930–1934 består av omkring 100 recensioner, som publicerats främst i dagstidningar som utkom i Helsingfors, Jyväskylä, Kuopio, Tammerfors, Vasa, Viborg och Åbo. Vissa recensioner utkom i musiktidningar som *Musiikkitieto* och i tidskrifter som *Suomen Kuvalehti*. Flera hundra annonser, intervjuer och reklamnotiser som utkommit före och under turnéerna 1930–1934 har använts för att kartlägga turnéverksamheten. I viss mån används även Marian Andersons självbiografi *My Lord, what a morning* (1957) och Kosti Vehanens biografiska *Vuosikymmen Marian Andersonin säestäjänä* (1941).

Mötena mellan publiken och de ifrågavarande artisterna skedde inte i ett kunskapsvakuum; det fanns en förförståelse som präglades av historier av tidigare möten och tidigare föreställningar. Berättelser om slaveri och slavhandel, olika reseberättelser och naturalhistoriska verk hade skapat idéer om afrikaner och människor i den afrikanska diasporan sedan 1700-talet.[7] Särskilt starkt märks genomslaget av Harriet Beecher Stowes *Onkel Toms stuga* (1852).[8] Föreställningarna om de afroamerikanska artisterna kan ses i relation till den paternalism som genomsyrade missionärernas material om afrikaner och svarta personer och som fått stor spridning sedan Finska missionssällskapet inlett sin verksamhet i Ovambo i dagens Namibia 1870.[9] Mottagandet påverkades även av antropologins och ”rasbiologins” idéer som spreds genom karikatyrer, reklam och uppslagsverk under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet.[10] Också under 1800- och 1900-talen fortsatte reseberättelser att skapa och förmedla idéer om svarta och svarthet.[11]

Både ljud och lyssnande är rasifierande, konstaterar Jennifer Stoever i *The Sonic Color Line*. Medan ras ofta uppfattas vara visuellt, synliggör Stoever hur ljud kategoriseras och rasifieras både självständigt och i samband med visuella element.[12] Alla de artister vi studerar framförde musik med afroamerikanska rötter, men även annan musik. Stewart och Ruffen framförde, såvitt det går att utläsa ur källmaterialet,

förutom folksånger även europeisk folkmusik och populärmusik, FJS europeisk konstmusik och populär körmusik, och Anderson europeisk konstmusik från 1600-talet framåt. Oberoende av deras repertoar kom mycket av sjungandet att tolkas som ”svart musik” och sångstilen kommenterades i relation till antaganden om svarta röster.

I det här kapitlet diskuterar vi först hur idéer om det nordamerikanska plantageslaveriet präglade mottagandet av artisterna och fungerade som en gemensam referenspunkt. Därefter presenteras artisterna och vi diskuterar villkoren för deras ambulerande konstnärliga verksamhet och rasifieringens betydelse. Därefter analyserar vi rasifiering särskilt utgående från tolkningar av svarta sångares sång och sångröster.

Slaveriets betydelse för mottagandet av de svarta amerikanska artisterna

Alla de personer vi studerar här är svarta amerikaner. I mottagandet av dem både som personer och som sångare spelar förförståelser av det nordamerikanska plantageslaveriet och sång med rötter i detta slaveri en väsentlig roll. Under den studerade tidsperioden kan den svarta amerikanska musikkulturen ses som en diasporisk afrikansk kultur. Musik med rötter i den transatlantiska slavhandeln och slaveriet präglas av begränsningar och kreativa former av motstånd mot olika förbud. Till exempel då trummor förbjöds av slavägarna ersattes dessa av fotstampande, klappande och röstimprovisation. Vid sidan av arbetssånger växte olika former av flerstämmig andlig musik fram, som spirituals (under 1800- och 1900-talen kallade *negro spirituals*). Spiritualerna blev inte bara en form av svart självuttryck, utan kunde även ge uttryck för en kollektiv protest och längtan efter frihet.[13] För publiken i Finland spelade föreställningar om slavarnas musik en betydande roll, men även sångarnas (antagna) person- eller släkthistoria var viktig. Tendensromanen *Onkel Toms stuga* av Harriet Beecher Stowe, som utkom i Norden och Finland i översättning kort efter att originalet publicerades, blev även här en bästsäljare och utgjorde en referenspunkt för publiken.

I samband med Stewarts och Ruffens föreställningar nämns slaveriet och det faktum att de är ”slavinnor”[14]. Särskilt Katie Stewart förs fram som en fyra gånger såld slavinna och det nämns att hon den fjärde

gången såldes för en guinea. Vid deras framträdande på den årliga marknaden i Christiania (Oslo) används referensen till slaveriet och *Onkel Toms stuga* väldigt tydligt. I marknadsreportaget kan man läsa att Stewart under föreställningen berättat hur hon blivit piskad, att hon fortfarande hade stora ärr på ryggen och att publiken var bekant med piskandet av slavar i sydstaterna från *Onkel Toms stuga*.[15]

I en recension i *Aura* i oktober 1895 skriver recensenten att FJS turnerade runt världen för att göra den musikintresserade publiken bekant med de ”heliga, märkliga, hittills okända toner, som sjöngs i [n-ordet] stugor och på sydstaternas bomullsfält i Amerika”.[16] Recensenten menade att folket som slet som slavar uttryckte sin sorg över sitt hårda öde i dessa sånger, men även sitt ”hopp om en bättre tid”. Sångerna och deras ”sorgemättade toner” var som en ”stärkande medicin” för såren i plågade hjärtan. Trots att folket var utarmat in till döden sjönk det inte i förtvivlan.

FJS:s historia präglas av abolitionistiska uppfattningar om svarta sångare. Avgörande för gruppens turnéverksamhet i både Förenta staterna och Europa var stödet av Henry Ward Beecher, en av landets mest välkända präster och abolitionister – och bror till Harriet Beecher Stowe. Den vita publikens närmast groteska förhållningssätt till slaveriet blir tydligt i Beechers uttalande: ”Ja, de kan charma vilken publik som helst; de skapar sig ett namn genom att sjunga ’spiritualer’ och plantagehymner så som bara de, som kan hålla takt till husbondens piska, kan. Folk har blivit förtjusta.”[17] Jon Cruz har påpekat att spirituals blev den genre av svart amerikansk musik som reformister och abolitionister föredrog.[18]

Ännu 1930, sextiofem år efter avskaffandet av slaveriet, utgjorde slaveriet en central referens. I en intervju inför sin första konsert i Finland konstaterade Marian Anderson att spirituals är ”mycket intressanta och speciella”. Hon menade att i dem avspeglades på ett slående sätt de svartas ”inre smärta och ångest från den tid, då de förföljdes”.[19] I recensionerna av Andersons konserter 1930–1934 gjordes hänvisningar till slaveriet främst genom spirituals, och ofta genom de känslomässiga reaktionerna på musiken.[20] Ännu på 1930-talet var *Onkel Toms stuga* en relevant referenspunkt för den finska publiken, då kompositören Sulho Ranta i en recension kallade Anderson för ”Onkel Toms dotter”.[21]

Katie Stewart och Alice Ruffen – från objektifierade kroppar till turnerande artister

Förståelsen av Stewarts och Ruffens liv och försörjning begränsas av källmaterialets karaktär. Ingen verifierbar information finns om deras liv innan de kom från de amerikanska sydstaterna till Malmö 1874. Variationen i deras egna narrativ om sin bakgrund, härkomst, ålder och andra biografiska uppgifter är så stor att någon slutgiltig säkerhet om kvinnornas ursprung inte går att få. Det som kan slås fast är att de tillsammans turnerade i Norden från 1874 fram till Stewarts död 1893 och att Ruffen i någon utsträckning fortsatte att resa runt och försörja sig som sång- och dansartist fram till sin död 1897. Under sina år i Norden uppträdde Stewart och Ruffen i Danmark och Sverige 1874–1877, i Norge och i de västra och norra delarna av Sverige 1877–1880, i Finland 1881–1883 och efter juni 1883 uteslutande i Sverige fram till respektive artists död.

I Stewarts och Ruffens fall fanns publiken på de regelbundet återkommande marknaderna, där de slog upp sitt tält och förtjänade huvuddelen av sitt levebröd genom att sjunga ”nationalsånger” och dansa ”nationaldanser”. De första annonserna om att en före detta slavinna (Stewart) och hennes dotter eller systerdotter (Ruffen) förevisas publicerades i danska tidningar sommaren 1874.[22] Det kringresande livet tog med andra ord sin början genast efter ankomsten och det är inte uteslutet att möjligheten att förtjäna sitt uppehälle genom att visa upp sin kropp har varit en av de faktorer som legat bakom beslutet att lämna de amerikanska sydstaterna för ett kringresande liv i Norden.

Till en början förevisades Stewart och Ruffen endast som objekt under ledning av en manlig impressario eller förevisare. Publiken gavs en möjlighet att se två svarta personer mot betalning och de visades upp på samma sätt och i samma tält som deras impressario visade upp apor och papegojor.[23] Sången och dansen blev en del av programmet senhösten 1875, men föreställningen leddes fortfarande av en impressario.[24] Stewart och Ruffen hade i det här skedet fortfarande bara ett begränsat aktörskap. Läget förändrades 1877–1878 under tiden i Norge, då de sista förevisarna vars namn är kända föll bort och Katie Stewart tog över rodret.[25]

I annonseringen av Katie och Alice användes ett träsnitt föreställande ”två prydligt klädda damer, en ung och en lite äldre, stående hand i hand”. Enligt annonserna var de ”anständigt klädda” under föreställningen och uppträdde med sång och dans.[26] Programstommen med sång och dans förefaller ha varit rätt oförändrad efter att Ruffen och Stewart själva tog över verksamheten i slutet av 1870-talet, men i början av 1890-talet är annonserna undertecknade av Ruffen, inte längre av Stewart vars hälsa redan sviktade.

Fisk Jubilee Singers turnéer i Finland – transatlantiska idéflöden och influenser

Fisk Jubilee Singers var kringresande svarta artister av ett helt annat slag än Stewart och Ruffen. Kören gjorde sina första konsertresor i Förenta staterna i oktober 1871. Gruppen, som då kallades ”The Colored Christian Singers”, bestod ursprungligen av nio studenter vid det svarta Fisk University[27] – fem kvinnor och fyra män – och leddes av den vita körledaren och kassören George White.[28]

Enligt Paul Allen Anderson var frågor om repertoar och stil centrala ända från början och gruppen anpassade sin repertoar enligt publikens reaktioner. På repertoaren stod spirituals, andliga sånger och arbetssånger som traderats muntligt bland slavar på plantagerna. Mötet mellan den främst vita och oinitierade publiken, sångarna och musiken väckte frågor om hur musiken skulle anpassas till konserttraditionen och till publikens förväntningar. Tidigt ville gruppen ta avstånd från minstrel-traditionen och stereotypa föreställningar om svarta artister, vilket innebar att tonaliteten, arrangemangen, tonbildningen och framförandepraxis anpassades till formell europeisk vokalmusik.[29] Universitetet, liksom andra svarta universitet under den här perioden, hade en framstående musikavdelning med fokus på klassisk musik.[30] Till en början framförde FJS en klassisk sångrepertoar, men redan under senare delen av 1870-talet blev det klart att den nordamerikanska publiken föredrog att höra spirituals.[31]

Kelly Jakes synliggör i sin studie av gruppens programblad från konserter mellan 1871 och 1878 att FJS genom musik och text aktivt gick i dialog med publikens förväntningar.[32] Gruppens verksamhet växte fram under en tid fylld av rasistiska antaganden om svarta och om svart

musik, vilket även ses i de motstridiga uppfattningar som genomsyrar programbladen. Körens verksamhet vittnar om en strävan att stärka svartas ställning i samhället. Samtidigt byggde konserterna på tankar om en essentiell svarthet. I programbladen och mottagandet fanns en dubbelhet, i och med att gruppens sångare sågs både som oskolade noviser med en ”naturlig” talang och som högutbildade mästare. Sångarna blev levande bevis på att svarta amerikaner var lämpade för utbildning, och därmed för medborgarskap. Körens framföranden passade det romantiska konstnärliga idealet där träning och teknik kunde skapa ett rent och organiskt uttryck, en ”naturlighet” där ”natur” och ”kultur” samverkade.[33]

FJS gjorde sin första turné till Europa 1873–1874 och sin andra 1875–1878. Den ursprungliga gruppen splittrades år 1878.[34] Kira Thurman påpekar att den bild som pressen i Tyskland skapade av FJS ofta skilde sig markant från gruppens egen musikaliska, religiösa och kulturella agenda. Stereotypa nidbilder av svarthet stärkte bilden att FJS inte var hög- utan lågkultur.[35] År 1884 grundade Maggie Porter-Cole, även hon en av sångarna i den ursprungliga FJS, en egen ensemble som inte var direkt knuten till universitetet, och rekryterade flera sångare ur den ursprungliga gruppen. Det är det här sällskapet, med Charles Mumford som impressario, som besökte Finland.[36]

Ensemblen, ledd av Porter-Cole, höll 21 konserter i Finland under en knapp månad mellan den 30 september och den 26 oktober 1895. Deras första konsert hölls i solennitetssalen vid Kejserliga Alexandersuniversitetet, vilket de svenskspråkiga tidningarna i huvudstaden ansåg olämpligt.[37] Det finns en tydlig skillnad mellan mottagandet i svensk- och finskspråkig press. Detta noterades i pressen på andra orter som kören besökte – men även i deras egen annons för den andra och den tredje konserten i Helsingfors: ”Kritikerna öfverensstämma icke! Hvem har rätt?” och därefter citerades recensioner ur *Nya Pressen* och *Uusi Suometar*.[38] Även inför konserter på andra orter valde gruppen att i korta reklamnotiser lyfta fram oenigheten mellan kritikerna och uppmuntrade publiken att forma sin egen uppfattning.[39]

Eftersom konserterna sålde bra satte gruppen in nya konserter. Utöver konserten i solennitetssalen i Helsingfors (30.9) höll FJS konserter i Borgå Lyceums solennitetssal (1.10) och Brandkårshuset och Studenthuset i Helsingfors (2–4.10). Efter några dagars paus fram-

trädde ensemblen i Solennitetssalen (8.10) och FBK-huset (9–10.10) i Åbo, på Björneborgs teater (12–13.10), i stadshusets festsal i Vasa (15–17.10) samt i Vasa kyrka (18.10). Gruppen reste vidare för konserter i stadshusets festsal i Tammerfors (20–21.10) och rådhusets festsal i Tavastehus (22.10), för att sedan avsluta sin turné i Finland med tre konserter i Viborg. Den första konserten var i rådhussalen (24.10) och de senare i folkskolans festsal (25–26.10), därefter reste kören vidare till S:t Petersburg.[40] Inom loppet av fyra veckor besökte ensemblen sju städer.

Trots att ensemblen främst framträdde i konsertsalar ogillade flera recensenter valet av lokal. Enligt *Hufvudstadsbladet* var musikgenren inte passande för solennitetssalen och för *Nya Pressen* var de svarta sångarnas prestationer absolut musikaliskt värde- och intresselösa varför solennitetssalen inte borde ha upplåtits åt sällskapet.[41] Om konserten inte skulle ha innehållit religiösa sånger, skulle *Nya Pressen* ansett att varietésalongen varit den ”lämpligaste miliön” för kören.[42] I kontrast, eller som en kommentar till huvudstadens tidningar, konstaterade *Wasa Tidning* då kören några veckor senare besökte Vasa, att trots att körer med svarta sångare vanligen framför program som lämpar sig för varietén, var de flesta sångerna av ”en helt annan karaktär”.[43] I Viborg skrev *Wiipuri*: ”En mer besynnerlig konsert än den vi åhörde i går har vi aldrig varit på. Och den här besynnerligheten berodde inte så mycket på de uppträdandens yttre former, de var ju svarthyade, utan mer på de framförda sångernas besynnerliga natur och det besynnerliga sätt på vilket de uppfördes.”[44]

Repertoarvalet visar att kören strävade efter att locka en bred publik, men redan biljettpriserna och valen av konsertplats pekade på att kören inte var varietéartister. Att det turnerande livet kunde vara prekärt även för körer med ett rätt så högt anseende visar ett falskt rykte som spreds i de nordiska länderna. Efter att kören rest vidare till S:t Petersburg rapporterade *Åbo Tidning* att det i Sverige spridits historier om att en av tenorerna, Charles Payne, skulle ha förfört eller ”rövat bort” en tjänstemannafru.[45] Historien dementerades då Payne just vid den tidpunkten befunnit sig i S:t Petersburg. Trots detta spreds det falska ryktet även i finländska tidningar som till exempel *Tampereen Uutiset*.[46] Den falska historien fick vingar, eftersom den bekräftade föreställningar om svarta män som ett hot och som hypersexuella.

De falska historierna verkade mer sannolika än sanningen. Just denna föreställning om svarta män ligger bakom många falska anklagelser, rasistiskt våld och – vilket även *Tampereen Uutiset* påpekar – lynchningar.[47] Den falska nyheten synliggör hur idéer om svart maskulinitet som hypersexuell och farlig kunde påverka FJS verksamhet och trygghet.

Marian Anderson – en sångare som gjorde konsertscenen till sin

Den amerikanska sångaren Marian Anderson var född i Philadelphia 1897 och hade under 1920-talet gjort professionell karriär som konsertsångare. Eftersom Förenta staterna var segregerat reste hon till Tyskland och Europa 1930 för att göra karriär och för att studera tyska lieder i Berlin.[48] Den norska agenten Rule Rasmussen och den finska pianisten Kosti Vehanen hörde henne sjunga. Kort därefter föreslog Rasmussen sex konserter i Norden – två i Oslo, två i Stockholm och två i Helsingfors – med överenskommelsen att den andra av de två enbart skulle äga rum ifall den första varit en framgång.[49]

Anderson byggde upp sina konserter på ett sätt som representerade den västerländska konstmusikens olika epoker. Hon använde dock utrymmet även för att lyfta fram afroamerikansk klassisk musik och avslutade sina program med arrangemang av spirituals av tonsättare som Harry T. Burleigh och Edward Boatner.[50]

Anderson skriver i sin självbiografi att mottagandet präglades av öppenhet och nyfikenhet.[51] En av tidningarna skrev att hon var klädd i en elektriskt blå satinklänning och liknade en chokladstång, en annan jämförde henne med *café au lait*.[52] Människor ringde och besökte henne på hotellet och många verkade gärna diskutera de svartas situation i Förenta staterna, vissa hämtade blommor, andra hämtade noter till sånger de hoppades att hon skulle framföra.[53]

I Stockholm var det Helmer Enwall som agerade agent och han uttryckte sin vision om att en sångare som hette Anderson, men som ”inte alls såg skandinavisk ut”, skulle kunna göra karriär i Norden.[54] Anderson fick ett varmt välkomnande i Finland. Hennes ackompanjatör, pianisten Kosti Vehanen, var välkänd och etablerad i Finland. Han hade goda internationella kontakter och var van vid att turnera och

framträda utomlands.[55] I Finland arrangerades Andersons konserter av Fazer som var landets största och mest inflytelserika konsertbyrå och van vid att ordna konserter och turnéer för internationella artister.[56]

Anderson höll två konserter i solennitetssalen vid Helsingfors universitet, den 24 och 26 november 1930, och de blev en succé. Fazers konsertbyrå inledde marknadsföringen redan två månader före konserterna. De första uppgifterna om besöket kom i september 1930, då konsertbyrån meddelade om konserthösten. *Helsingin Sanomat* skrev: ”Sångerskan Marian Anderson kommer att vara en ny bekantskap. I Amerika har hon nått stor framgång och hon anländer nu för första gången till Europa.”[57] I november ingick flera annonser i bland annat *Hufvudstadsbladet*, *Helsingin Sanomat*, *Svenska Pressen*, *Suomen Sosialidemokraatti* och *Uusi Suomi* och förutom i dessa tidningar ingick även små notiser, nyheter eller intervjuer i *Ajan sana*, *Suomenmaa*, *Turun Sanomat*, *Uusi Aura*, *Sisä-Suomi* och *Suomen Kuvalehti*.

Tre veckor före konserterna skrev *Helsingin Sanomat* under rubriken ”Huomattava laulajavierailu Helsingissä” (Ett betydande sångarbesök i Helsingfors) att Anderson nått framgång tack vare sin ”röstliga glans” och fortsatte: ”Fröken A. är [n-ordet] och hon har en fantastisk, omfångsrik kontra-altröst.”[58] Några dagar senare ingick i både *Hufvudstadsbladet* och *Helsingin Sanomat* en kort notis där Anderson beskrevs som ”en ung amerikansk sångerska med en ’underbar’ röst”.[59] En knapp vecka före konserten betecknades Anderson som en ”känd kontra-altsångerska från New York”.[60] Under rubriken ”Värillinen taidelaulajatar” (En färgad konstsångerska) skrev *Helsingin Sanomat* att Anderson trots sitt svenska namn var ”100-procentigt amerikansk, dessutom färgad”.[61] Antagligen var alla dessa notiser direkt baserade på konsertbyråns marknadsföringsmaterial.

Under de två veckorna före konserterna rapporterade tidningarna nästan dagligen något om Anderson eller konserterna. Olika referenser till hennes altröst och citat från recensioner i andra länder återkom. N-ordet återkommer i de flesta sammanhang och *Hufvudstadsbladet* skrev i en intervju att Anderson var ”tvättäkta” och inte ”halvblod”.[62] New York nämndes ofta i marknadsföringen och ibland hänvisades till Harlem. Kopplingen till den svarta kulturens blomstring under Harlemrenässansen och bilder av metropolen New York spelade en viktig roll.

Talrika annonser, notiser och nyheter styrde lyssnandet. Andersons status höjdes av att hon framträdde med Kosti Vehanen och att konserterna arrangerades av landets främsta konsertbyrå. Publiciteten skapade en viss form av trygghet och respekt både hos pressen och allmänheten. Samtidigt var det tydligt att svarthet var en central del i marknadsföringen, och annanhet och exotism var viktiga beståndsdelar i skapandet av Andersons konsertturné – men ofta på ett sätt som skapade nyfikenhet. Man kan tänka sig att det handlade om att avvärja eller avstyra de känslor av avsky eller hot som ofta kopplades till svarthet.[63]

Anderson återvände till Finland i november 1931. Den första konserten (12.11) blev slutsåld på förhand. Den följande utannonserades som en ”avskedskonsert”, men även efter den framträdde Anderson på en välgörenhetskonsert och höll en solorecital där hon tog ”andra gången farväl”.[64] De följande besöken till Finland skedde 1933, då hon i oktober höll konserter i Helsingfors och Åbo, och inom loppet av sex dagar i november uppträdde i Helsingfors, Tammerfors och Vasa. I Vasa sattes en extra konsert in då den första blivit slutsåld på förhand. År 1934 framträdde Anderson i Helsingfors, Viborg, Kuopio, Jyväskylä, Vasa och Tammerfors.

År 1930 hölls Andersons konserter i solennitetssalen vid Helsingfors universitet, alltså i samma sal där Fisk Jubilee Singers framträtt trettiofem år tidigare. Efter att Helsingfors Konservatoriums (senare Sibelius-Akademin) nya byggnad vid Norra Järnvägsgatan blivit klar 1931 hölls Andersons konserter i konsertsalen, med undantag av en kyrkokonsert i Johanneskyrkan 1933 och en konsert i solennitetssalen 1934. I Åbo framträdde hon i FBK-huset (5.10.1931), i Tammerfors i Johanneskyrkan (8.11.1931) och på Tampereen teatteri (15.10.1934). I Vasa hölls konserterna i stadshuset (9–10.11.1931 och 13.10.1934) och i Viborg på stadsteatern (8.10.1934). I Kuopio gav hon en kyrkokonsert i Kuopio kyrka (9.10.1934) och i Jyväskylä i Taulumäki kyrka (12.10.1934).[65]

Under de fem konsertturnéerna etablerade Anderson sitt anseende i Finland som en sångare av världsklass. Samtidigt kan man märka en viss ökande kritik under 1933 och 1934. Det kan handla om gränsdragningar mellan hög- och lågkultur i den finska pressen, eftersom Andersons kommersiella framgång och konserterna runt om i landet gjort henne populär bland de bredare folklagren. Det är även möjligt

att fascismens framfart i Europa och i Finland påverkade mottagandet av Anderson. Svarthet diskuterades i pressen under dessa år i flera olika sammanhang. Bland annat efter påtryckningar av Fosterländska Folkrörelsen (IKL) lades pjäsen Guds gröna ängar (The Green Pastures) ner före premiären våren 1933.[66] Pjäsen ansågs blasfemisk, då Gud porträtterades som svart. Hösten 1933 framträdde Josephine Baker i Finland en månad efter Anderson. Baker betraktades ofta negativt i pressen och möttes i Åbo av en fascistisk demonstration, arrangerad av IKL. I rapporteringen kring Andersons konserter återkom jämförelser med Baker.[67] Trots att Anderson framstod i mer positiv dager än Baker påminner jämförelserna om att svarta kvinnliga artister rörde sig inom ett farligt fält, där den accepterade svarta kvinnligheten inte fick vara för sexuell eller aktiv.

N-danser och n-musik – rasifierande förståelser av Katie Stewart och Alice Ruffen

När Stewart (som även kallade sig Johnson, Jansson eller varianter på de namnen) och Ruffen framträdde i Finland 1881–1883 och annonserade i finskspråkiga tidningar användes formuleringen att ”de sjunger och dansar sina folkdanser”.[68] Tidningens läsare fick ingen detaljerad information om repertoaren, men man kan anta att den motsvarade duons repertoar i Danmark, Sverige och Norge. I ett reportage från pingstmarknaden i Ålborg 1875 beskrevs Stewart och Ruffen som helt vanliga och inte alls ”Exemplarer af en sjelden Menniskorace”, och de utmärkte sig inte på något annat sätt än att de unisont sjöng ”Dumme Peter”, ”Ach Du lieber Augustin” och ”Noget, der nok skal vare Engelsk”.[69] Man tog fasta på två sånger man kände till och det övriga Stewart och Ruffen framförde förmodade man var något på engelska, men man hade ingen uppfattning om vad det var. I annonsmaterialet upprepades att Stewart och Ruffen under sina föreställningar framförde ”nationalsånger”.[70] Vid den här tiden avsågs med begreppet en ”(bland folkets bredare lager i ett land) allmänt sjungen sång; folkvisa, folksång”.[71] Även ”nationaldanser” betecknade närmast folkdanser.

Mottagandet kunde vara nedlåtande, och i vissa fall beskrevs artisterna som motbjudande, som då *Aftenposten* i Norge 1878 skrev att Stewart och Ruffen var ”to vaemmelige [n-ordet]kvinder, som

foredrog sin Stammes Sange og Danse".[72] Året innan tog norska tidningar fasta på dansen och sången och benämnde artisternas föreställning som bestående av "[n-ordet]danse og Sange"[73], respektive "Dandse og [n-ordet]-Sange"[74]. Att Stewart och Ruffen skulle ha varit de första av sin "stam" som uppträdde i Europa är snarare en del av den exotiserande marknadsföringen än fakta och står i linje med den samtida retoriken kring människoutställningar och så kallade människokaravaner.[75]

Det finns endast ett fåtal omdömen om Stewarts och Ruffens framträdanden i Finland 1881–1883. Inget av dem är positivt. Oftare än själva föreställningen kommenteras kroppsform, utseende och alkoholanvändning. Under den första vårvintern i Finland uppträdde de på marknaden i Kalajoki där en person som sett deras förställning skriver att kvinnorna "sjöng på engelska och dansade det jag tror var 'zigenerskt'".[76] I Sverige var omdömet om Stewarts och Ruffens föreställningar och deras förmåga att dansa och sjunga inför publik starkt nedvärderande och hånfullt. Efter ett uppmärksammat framträdande på vintermarknaden i Arboga 1884 skildrades föreställningen, som utlovats bestå av att artisterna sjöng och dansade nationaldanser, i följande ordalag i ett brev till redaktionen för *Eskilstunaposten*: "Deras sång liknande kossors drönande efter mat och någon dans förekom ej".[77] Ser man till den ljudvärld som målades upp kring Stewart och Ruffen under deras föreställningar förekommer ord som "rop" och "skrik" frekvent. I Arboga beskrevs Stewart ha höjt rösten till ett "gallskrik". Stewart beskrevs ytterligare som betydligt äldre än hon uppgett på affischerna och att hon var "ett par famnar i omkrets".

Då Stewart och Ruffen hade uppträtt i Söderköping 1884 beskrevs deras utseende med orden "werkligen kolossala figurer" och deras "hemlandsdansar" som "en art veritabel björndans" och sjungandet som att de "omwexlande bräka och tjuta".[78] I samband med Stewarts död i februari 1893 karakteriserades Stewarts och Ruffens föreställningar som "högst tvetydiga" tillställningar där de två artisterna med "sina skränande sånger utöfvat stor dragningskraft på den stora marknadspubliken".[79]

Mottagandet av Stewart och Ruffen visar hur de svarta artisterna tolkades genom förståelser av svarta personer, svart musik och svarta röster. Dansen var "björndans" och sjungandet lät som ett bräkande,

tjutande, rop eller skrik. Musiken och dansen var uttryck för deras ”stam”, eller n-musik eller n-danser. Det är svårt att avgöra vad de framförde och i vilken mån de i sina föreställningar använde sig av afroamerikansk musik. Det är dock möjligt att en del av sångerna eller sångstilen var traditionella arbetssånger, eller möjligtvis *shouts*, en form av religiös sång med pantomim, polyrytmiska perkussiva element som fotstamp och klappar och dansaktiga rörelser.[80]

Fisk Jubilee Singers – ”natursångare” eller professionella musiker?

Fisk Jubilee Singers första konsert i Finland, måndagen den 30 september 1895, hölls i solennitetssalen vid Kejserliga Alexandersuniversitetet. Konserten recenserades följande dag i *Hufvudstadsbladet*, *Nya Pressen*, *Päivälehti* och *Uusi Suometar*. Det fanns en skarp skillnad mellan de svenskspråkiga och finskspråkiga tidningarnas sätt att bedöma och skriva om kören, musiken och konserten som helhet. Medan de finska recensenterna var positiva var de svenska recensenterna nedlåtande och avvisande.[81]

Hufvudstadsbladet inledde med att skriva att konserten var välbesökt och publiken verkade ha roligt, men att universitetets solennitetssal inte borde upplåtas till ”prestationer i den genre vi igår fingo höra” och konstaterade: ”En allvarlig kritik ur konstnärlig synpunkt kan icke komma i fråga.” Ensemblen var ”berömvärd” och solisterna ”för att vara natursångare sjöngo anmärkningsvärt väl”, men musiken var ”i melodiskt och harmoniskt hänseende synnerligen primitiv” och rörde sig ”mellan tonikan och dominanten”. Några av sångerna bar en prägel av ”en viss melankolisk monotoni”.[82]

Nya Pressen inledde med att konstatera att någon kritik av körens prestationer inte kunde komma i fråga då ”desamma voro absolut värde- och intresselösa till sin musikaliska innebörd”. Trots att kören sjöng ”mycket skickligt tillsammans” inskränkte sig deras nyanseringar till ”ett ljudligt forte och ett finfint, nästan ohörbart pianissimo”. Dessa två klangfärger blev i längden ”ytterst tröttsamma att åhöra”. Den ”främmandartade” kören saknade musikaliskt värde: ”Vore ej deras sånger af öfvervägande religiöst innehåll, skulle vi, med de åsikter vi åtminstone ha om hvad musik vill vara, obetingadt hänvisa hrr

[n-ordet] till varietésalongen såsom den lämpligaste miljön för deras musikaliska prestationer." Enligt recensenten kunde man lyssna på kören en stund, men snart fick man nog av "dess på alt värkligt musikaliskt värde blottade sångprestationer".[83]

Det handlade om att dra gränser mellan hög- och lågkultur. För *Hufvudstadsbladet* var musiken så primitiv att den inte kunde räknas som musik, för *Nya Pressen* representerade konserten underhållning, inte klassisk musik. Tydligast var krönikören Boulot i *Hufvudstadsbladet* för vilken konserten bar en prägel av "non-kultur" och bedömde helhetsintrycket vara "smaklöst" och "hjärtans naivt".[84] *Päivälehti* och *Uusi Suometar* verkar däremot bedöma konserten som vilken konsert som helst. De kommenterade repertoar, stilistik och sångteknik i vanlig ordning. Även de lyfte fram det annorlunda och obekanta i musiken och framförandet men utan att bedöma det som ointressant eller som tecken på brist på musikalisk professionalitet. *Päivälehti* skrev: "Ställvis kunde man till och med med njutning höra på dessa besynnerliga [n-ordet]melodier, slavsånger, böner och önskningar." Rösterna var goda och tenoren och basen ovanligt vackra. Kören beskrevs vara exceptionellt samsjungen. Växlingarna i nyanserna beskrevs som emellanåt för skarpa, medan pianissimot var så vackert och jämnt att sådant inte tidigare hörts. Det intressanta är att i texten används orden "musikalisk" och "vacker" för att beskriva sången: "Körens sång ger ett besynnerligt, övervägande sorgligt intryck och i flera sånger är stämningen så musikaliskt vacker och enkel att man får lust att sjunka in i den för en lång stund."[85]

I *Uusi Suometar* ingick en lång recension, även den publicerad dagen efter konserten. Den inledande sången var en n-sång, där "slaven ber om styrka att bära sitt tunga öde". Med sinnesrörelse lyssnade recensenten på de säregna tonerna och de säregna klangerna. För recensenten var rösterna "stora" och "vackra" och ensemblen kunde skapa ett fortissimo, utan att deras sång kändes som skrik.[86] Kören uppfattades alltså inneha yrkesskicklighet.

Recensenten i *Uusi Suometar* lyfte fram en intressant stilistisk detalj: "Det förefaller säreget hur de sjunker från en högre ton till en lägre, där avståndet inte är så stort. Då sjunger de några mellantoner, men dessa är inget man kunde spela t.ex. på ett piano."[87] Det är inte helt säkert vad som avses, men det kan handla om den sorts mikrotona-

litet som är typisk för svart amerikansk musik, det som senare inom jazzen kallas för ”blue notes”. Det kan även handla om en suckande effekt, även det ett typiskt drag inom svart amerikansk musiktradition. Recensenten påpekar att det inte handlar om sångarnas bristande intonation, utan om medvetna stilistiska val. Enligt recensenten handlar sångsättet inte om ett mindre noggrant gehör, utan om att sångstilen är typisk och naturlig för sångarna. Det här visar på en förståelse för det kontext- och kulturbundna i musikalisk estetik.

Intrycken av konserterna på andra orter följde liknande mönster.[88] I många recensioner återkom tanken att man inte ska bedöma körens konserter enligt ”vår konstmusik” eller efter ”vanlig musikalisk måttstock”.[89] För vissa recensenter innebar detta att helhetsintrycket var negativt, medan andra strävade efter att lyfta fram olika aspekter av framförandet på ett balanserat eller nyfiket sätt. *Wasa Tidning* konstaterade att konserten (15.10) för publiken kunde vara ”ett minne för långa tider”, medan den enligt *Wiborgsbladet* endast kunde ”anses som en kuriositet i sitt slag”.[90]

Rösterna kommenterades på olika sätt. Enligt många recensenter hade sångarna ”goda”[91], ”stora och vackra”[92] och ”sympatiska”[93] röster. *Wasa Tidning* skrev: ”[R]österna, vi äro frestade att säga utan undantag, klingade rent och starkt, men tillika mjukt och behagligt.”[94] Enligt *Vasabladet* var rösterna ”friska, klangfulla och af skön timbre [klangfärg]”.[95] Det är tydligt att rösterna bedömdes i relation till en västerländsk klassisk tonbildning, där vissa egenskaper eller ett visst sångtekniskt kunnande fyllde kriterierna för ”vackert”. Ord som goda, präktiga, fylliga, mäktiga är de som starkast hänvisar till idéer om rösten som en medfödd egenskap hos sångaren. Rena, friska, klara kan förstås i relation till dess motsatser orena/falska, osunda/sjuka och grumliga/mörka och i relation till antaganden om svart sång som ”skrik”. Även här handlar det om en normativ klassisk måttstock, som kunde ses som vit. När rösterna beskrevs som klangfulla eller av behaglig klangfärg handlade det om att rösten behöver vara balanserad, passlig – inte för mörk, inte för ljus, inte för påträngande eller för rak. En rak röst skulle tyda på en oskolad röst – oskolad inom klassisk sång – som ligger närmare olika kulturers folkmusik och talrösten. *Hufvudstadsbladet* kallade sångarna för ”naturröster” och uppfattade inte FJS som en kör med sångutbildning. Trots att många av

de andra recensenterna menade att kören inte kunde bedömas enligt gängse musikaliska mått gjorde de flesta skribenter de facto det, och FJS verkade enligt de flesta fylla kriterierna för klassisk sång.

Marian Anderson – ett ”egenartat sångarfenomen”

Mottagandet efter Andersons första konsert den 24 november 1930 var exceptionellt positivt. Enligt *Helsingin Sanomat* var Anderson ett ”märkligt, egenartat sångarfenomen”, vars röst i mezzosopranregistret var ”glänsande metallisk” och i kontra-altens låga läge ”förvånansvärt mäktig och mörk”. Hennes röst var ett ”dyrbart, böjligt instrument, vars samtidigt märkliga och kultiverade färg” redan i sig själv var värd att höra.[96] För *Hufvudstadsbladet* var Anderson en artist vars ”övertygande, starkt personliga gestaltningskraft ovillkorligen imponerar, ja, ofta verkar medryckande” och ofta lyssnade man med ”oblandad njutning” till rösten och fascinerades av ”den djupa, äkta känsla som vibrerade i varje ton”.[97] Även Lapporörelsens tidning *Ajan Sana* uttryckte sig uteslutande i positiva ordalag: ”Hennes röstresurser avviker verkligen från det vanliga, på många sätt en förunderlig altröst, med en underbart skön klang, ett brett register och en instrumentalisk jämnhet.”[98] *Suomenmaa*, *Suomen Sosialidemokraatti*, *Svenska Pressen* och *Uusi Suomi* lovordade likaledes både Andersons sångröst och musikerskap.[99]

Tydligt är att marknadsföringen, som i hög grad hade lyft fram hudfärgen, skapade rasifierande förväntningar. *Suomenmaa* inledde med att skriva: ”Trots att något sensationsartat kopplas till den svarta sångarens framträdanden i våra förhållanden, måste man ändå erkänna att Marian Anderson gör ett djupt intryck med sina rent konstnärliga egenskaper.”[100] *Suomen Sosialidemokraatti* skrev: ”Salen var full av publik, tack vare den hetsiga reklamen och dessutom: det var ju fråga om en svarthyad!”[101] Tonsättaren och recensenten Selim Palmgren ägnade närmare hälften av recensionen i *Hufvudstadsbladet* till att diskutera ras. Enligt Palmgren var ”antalet allmännare kända eller mer bemärkta artister av kolorerad ras på tonkonstens område” inte stort. Han skrev: ”Faktiskt är intresset för tonkonst, speciellt vokalmusik och icke minst körsång, utmärkande för rasen.”[102]

Ras kom även på olika sätt fram i tolkningarna av Andersons musikerskap. Hon sågs av *Helsingin Sanomat* som en ”makalöst musikalisk ung sångerska” som tolkade ”den svåraste konstmusik” lika väl som ”sin stams ursprungliga naturtoner”. Recensenten skrev: ”När hon sjunger i piano har hennes röst en påfallande mjuk klang, i forte en solid styrka och glimrande lyskraft. I sångerna använder sångerskan mezza voce med förträfflig skicklighet, i dramatiska partier blir man enormt imponerad av fylligheten i hennes röstresurser och glöden i hennes temperament.”[103] På olika sätt vävdes uppfattningen om Anderson som en yrkeskunnig och högt utbildad sångare ihop med uppfattningen om hennes musikerskap som ett uttryck för en naturlighet som kopplades till svarthet. *Suomenmaa* skrev att hennes ”främsta äss är intrycket av ursprunglig kraft, som finns i hennes framförande”. Vidare konstaterade tidningen att en ”alldeles särskild uppmärksamhet” väckte den ”rytmiska elasticiteten, som är ett av de mest väsentliga uttrycken för ett ursprungligt musikantsinne”.[104]

Recensionerna efter den andra konserten 1930 var ännu mer positiva, men upprepade många redan bekanta teman om rösten som naturlig. En recensent skrev att hennes röst klingade ”fri från alla ’skolor’ som en naturton, som Pans instrument, något som vinden hämtar och floden för bort”.[105] Trots detta berömde samma recensent lite senare Andersons belcanto-teknik i arian ”O mio Fernando” ur Donizettis opera *La Favoritá*. En annan recensent ansåg att det var svårt att tänka sig än mer ”civiliserad sångkonst” än Andersons.[106]

Rasifierande förståelser av svarta ambulerande sångare

Trots att det finns väldigt stora skillnader mellan Stewart och Ruffen å den ena sidan och FJS och Anderson å den andra vad beträffar konstnärligt uttryck och sångteknisk skicklighet är det i grund och botten samma verksamhet de var sysselsatta med: att uppträda med sång inför en betalande publik. Stewart och Ruffen uppträdde huvudsakligen på landsbygden och i marknadsmiljöer, och deras föreställningar var i första hand riktade till ett lägre socialskikt. Däremot höll FJS liksom Marian Anderson en högre profil och sökte sin publik i borgerliga och mer bildade miljöer med en repertoar bestående av främst västerländsk konstmusik och afroamerikanska spiritualer. Också valet av föreställ-

ningsorter och konkreta platser vittnar om skillnaderna mellan Stewart och Ruffen å den ena och FJS och Marian Anderson å den andra sidan. Där Stewart och Ruffen uppträdde i marknadstält, bodar, källare och på enkla estrader utomhus gav FJS och Anderson sina konserter i solennitetssalar, konsertsalar, teatrar och i vissa fall i kyrkor.

Mottagandet av såväl Stewart och Ruffen som FJS och Marian Anderson gör det tydligt att svart amerikansk musik tolkades genom rasistiska förförståelser, där föreställningar om afrikaner, slavar och svarta amerikaner länkades samman med normativa, vita föreställningar om musikalisk estetik. De turnerande artisternas, spiritualsångarnas och senare jazzsångarnas musikaliska uttrycksformer (intonation, rytmik, frasering, stämföring), röster (tonbildning, klangfärg) och språk (dialektala former, ordval och uttal) tolkades genom rasifierande förståelser av svarta kroppar. Särskilt de svarta andliga sångerna, spirituals, blev kända för publiken. I viss mening stärkte receptionen av FJS och Anderson i Finland föreställningar om svarta sångare och svart musik som hade sin bakgrund i 1800-talsabolitionismen.

De artister vi studerat i den här artikeln var alla amerikaner, men bemötandet av dem påverkades av föreställningar om svarta och svarthet och av bilder av afrikaner och människor i den afrikanska diasporan. Utmärkande för dessa tre fall är att rasifiering spelade en roll i marknadsföringen, vilket skapade rasifierande förväntningar på musiken, sångrösterna och sångsättet. Föreställningar om ras var ofta sammanlänkade med föreställningar om kön och sexualitet, vilket kan ses i påpekandet att Stewart och Ruffen uppträdde anständigt klädda, i ryktena som spreds om tenoren Charles Payne, liksom i jämförelserna mellan Anderson och Josephine Baker. Katie Stewarts och Alice Ruffens framträdanden bekräftade på många sätt publikens förväntningar på svart sång. Däremot var mottagandet av FJS ambivalent: medan vissa recensenter såg gruppens musik som non-kultur, eller närmast som varietémusik, verkade de flesta recensenter bedöma sången och framförandet i relation till den klassiska vokalmusikens normer, till FJS:s fördel. Många av recensenterna ägnade sig åt vad man kunde kalla ett antropologiskt lyssnande, där sångarnas framföranden sågs som uttryck för en främmande kultur, eller ett rasifierande lyssnande där sångarnas framträdanden sågs som uttryck för en svart ras. Några av recensenterna ägnade sig åt vad man kunde kalla

ett kulturrelativistiskt lyssnande och strävade efter att förstå musiken och sångstilen på dessas egna premisser.

Anderson marknadsfördes starkt genom ras, men hennes konserter överträffade recensenternas förväntningar. Recensenterna ansåg att hon var en skicklig och välskolad sångare, men tanken att hon hade en särskild naturlighet var starkt knuten till idéer om svarthet. Även betoningen av rytmik och fängslande tolkningar hade ett nära samband till idéer om svart sång.

Dessa tre fall visar att svarta artister fysiskt befunnit sig i Finland för att skaffa försörjning. FJS och Anderson gav också uttryck för sin yrkeskunskap under en tid då svarta personer inte antas ha befunnit sig i Finland. De tre fallen skiljer sig också från de fall som tidigare utforskats, som Rosa Clay från Ovambo och kringresande människoutställningar. Artisterna kan tänkas ha burit på ett särskilt amerikanskt post-abolitionistiskt kulturellt kapital som möjliggjorde deras aktörskap i Finland och Norden. Både Anderson och sångarna i FJS hade fått en diger musikalisk skolning inom klassisk musik och deras verksamhet var starkt knuten till sin tids svarta amerikanska kulturella och politiska rörelse för ökat samhälleligt och kulturellt inflytande.

Stewart och Ruffen hade rest runt och uppträtt länge i andra nordiska länder innan de anlände till Finland, och både FJS och Marian Anderson hade mångårig erfarenhet av turnerande i USA, sångarna i FJS även av internationella turnéer. Dessa fallstudier visar att rasifiering var en återkommande och vardaglig företeelse i det finländska musiklivet under den tidsperiod vi har studerat. Det finländska musiklivets aktörer – recensenter, publik och agenter – skapade sin förståelse av musikerna och deras musik genom rasifiering.

Noter

1. Kapitlet är skrivet med understöd från projektet ”Untold Stories” som finansierats av Konestiftelsen 2021–2024.
2. Forskning om svarta personer i Finland har gjorts av till exempel Rastas & Peltokangas, ”Rosan jäljillä”, s. 86–103; Koivunen, ”The ’First Fruit’ of Owambo”; Anna Rastas och Leila Koivunens pågående forskningsprojekt Afrikkalaisten diaspora Suomessa.
3. Kapitlet är den första vetenskapliga kartläggningen av Fisk Jubilee Singers och Marian Andersons turnéer i Finland. Stewarts och Ruffens ambulatoriska liv har tidigare presenterats i Jonasson, ”Föreställningar, platser och rum” och Jonasson, ”Exhibiting the Extraordinary Body”. Kivinens pågående forskning visar att flera svarta klassiska sångare, som Francis Mores, Jules Bledsoe och Theodore Stone, framträdde i Finland på 1920- och 1930-talet.
4. Runefelt, *Några ögonblicks förundran*, s. 15 och passim.
5. Ärende rörande två för lösdriveri häktade kvinnor, Konseljakter E 1 A:638, 13.4.1888, ärende nr 13, Justitiedepartementet, SRA; Bouppteckning för Alise Jonsson [Alice Ruffen], 9.12.1897, Bouppteckningar 1896–1900, Köpings rådhusrätt och magistrat F 2 A:36, Landsarkivet i Uppsala.
6. Thurman, ”Singing the Civilizing Mission”; Thurman, ”’Africa in European Evening Attire’”; Thurman, *Singing like Germans*; Jakes, ”’Natural’ virtuosos”; Hegdal, *Charleston i Grukkedalen*.
7. Se t.ex. Weiss, *Slavhandel och slaveri*, s. 195–207. Weiss nämner bl.a. Carl Bernhard Wadströms *Anmärkningar Rörande Slaf-handeln På Kusten Af Guinea*, 1791 (i översättning av Samuel Ödmann) samt Carl Fredrik Nordenskiölds artiklar i *Medborgaren* år 1789. Bland reseskildringar från Afrika kan man nämna Francois Le Vaillant, *Le Vaillants Resa Uti Södra Africa: åren 1780 Till 1783* (i sammandrag av S. Ödmann), 1795.
8. Larsson, ”Onkel Toms stuga i Sverige”; Larssons kapitel i Larsson & Holmqvist (antologimanus) samt Jonassons artikelmanus.
9. Se t.ex. Löytty, *Ambomaamme*; Koivunen & Merivirta, *Colonial Aspects*, Koivunen, *Terweisiä Kiinasta*; Koivunen, ”Lukumatka tropiikkiin” och Skurnik, ”Encountering Colonial Worlds Through Missionary Maps in the Late-Nineteenth-Century Grand Duchy of Finland”.
10. Larsson, *Colonizing Fever*; Rossi, ”Licorice Boys and Female Coffee Beans. Representations of Colonial Complicity in Finnish Visual Culture” samt Ericsson, ”Rasifiering för massorna”.
11. Se t.ex. Kaartinen, *Neekerikammo*; Kivinen, ”Bröllopsresa i Kongo – ras, kön och makt i en finländsk reseskildring”.
12. Stoever, ”The Sonic Color Line”, s. 1–4.
13. Hobson, ”Everybody’s Protest Song”, s. 445. För kulturella och politiska betydelser av spirituals se även Ronald Radano, ”Denoting Difference”, s. 506–544; Douglass, *Narrative of the Life of Frederick Douglass*; Du Bois, *The Souls of Black Folk* och Locke, ”The Negro Spirituals”, s. 199–224.

14. *Carlshamns Allehanda* 12.2.1876, ”Slavinnorna från Syd-Amerika”, annons. Norska *Grimstad Adressetidende* 2.5.1877, s. 4, upplyser om att Katie Stewart varit ”Slavinde i Sydamerika”. Ett av oräkneliga exempel där påståendet om att Stewart var frigiven slav används i marknadsföringen. För Finland, se t.ex. *Tampereen Sanomat* 9.7.1881, s. 4: ”Toinen, Ketty Jansson, on 27 wuoden wanha, ja on ollut orjana Etelä-Afrikassa” [”Den andra, Ketty Jansson, är 27 år gammal och har varit slav i Sydafrika” (sic!)]. Se närmare Jonasson, ”Föreställningar, platser och rum”, s. 182–189, om det föränderliga narrativet om Stewarts och Ruffens geografiska ursprung.
15. *Aftenposten* (Norge) 8.2.1879, s. 1.
16. *Aura* 11.10.1895, s. 2: ”noihin pyhiin, omituisiin, tähän asti tuntemattomiin säweleihin, joita laulettiin [n-ordet] hökkeleissä ja Eteläwaltain pumpulikentillä Ameriikassa.” I materialet används ofta n-ordet. Vi har valt att i de flesta fall använda omskrivningar eller ersätta ordet i originalcitaten med [n-ordet], för att att inte reproducera rasifierande och nedlåtande attityder och för att inte normalisera bruket av n-ordet.
17. Anderson, *Deep River*, s. 18. Citatet är från Marsh, *The Story of the Jubilee Singers*, s. 30: ”They will charm any audience, sure; they make their mark by giving the ‘spirituals’ and plantation hymns as only they can sing them who know how to keep time to a master’s whip. Our people have been delighted.”
18. Cruz, *Culture on the Margins*, s. 3–12.
19. *Helsingin Sanomat* 24.10.1930, s. 3.
20. Se närmare om affekter och känslomässiga reaktioner Kivinen, ”Hearing Spirituals, Hearing Slavery?” (artikelmanus, inlämnat för referentgranskning 31.3.2024).
21. *Suomalainen Suomi* 1.12.1933, s. 59.
22. *Kongelig allernaadigst privilegeret Horsens Avis eller Skanderborg Amtstidende* 24.6.1874, s. 4.
23. *Aarhuus Stifts-Tidende* 25.7.1874, s. 4.
24. Se t.ex. *Trelleborgs Tidning* 13.11.1875, s. 1, och *Malmö Handels- och Sjöfartstidning* 17.11.1875, s. 1.
25. Se t.ex. *Nordre Trondhjems Amtstidende* 11.12.1877, s. 4, och *Dagsposten* (Trondheim) 11.10.1878, s. 4.
26. Jonasson, ”Föreställningar, platser och rum”, s. 198.
27. Universitetet var grundat av det amerikanska missionssällskapet American Missionary Association (AMA), som även direkt påverkade såväl innehållet i konserterna som vokalgruppens bild utåt. Jakes, ”Natural virtuosos”, s. 271–273.
28. Anderson, *Deep River*, s. 18.
29. Anderson, *Deep River*, s. 18.
30. Thurman, *Singing Like Germans*, s. 23–38.
31. Lotz, ”The Black Troubadours”, s. 257.
32. Jakes: ”Natural Virtuosos”, s. 272. Programbladen anger inte vem som författat texterna, men Jakes antar att det var de vita ledarna för gruppen: George White (ledare), Theodore Seward (viceledare) och

agenterna för AMA, Erastus Milo Cravath och Gustavus D. Pike. Jakes skriver att den enda svarta rösten som kanske hörs i programbladen är Ella Sheppard (vicedirigent, ackompanjatör och sopran).

33. Jakes, ”Natural Virtuosos”, s. 272–273.
34. Anderson, *Deep river*, s. 21.
35. Thurman, ”Africa in European Evening Attire”, s. 206.
36. Lotz, ”The Black Troubadours”, s. 253.
37. *Hufvudstadsbladet* 1.10.1895, s. 3; *Nya Pressen* 1.10.1895, s. 3. Samtliga hänvisningar är till morgonupplagan av *Hufvudstadsbladet*.
38. *Hufvudstadsbladet* 3.10.1895, s. 2.
39. T.ex. notis i *Aura* 8.10.1895, s. 2.
40. Annonser bl.a. i *Hufvudstadsbladet* 26.9.1895 och 28.9.1895, *Borgå Nya Tidning* 27.9.1895, *Åbo Underrättelser* 2.10.1895, *Björneborgs Tidning* 4.10.1895, *Wasa Tidning* 9.10.1895 och 18.10.1895 (kyrkokonsert), *Tammerfors* 10.10.1895, *Hämäläinen* 22.10.1895, *Wiborgsbladet* 16.10.1895. I de flesta fall annonserades konserterna i god tid, endast kyrkokonserten i Vasa 18.10.1895 utannonserades först samma dag som konserten ägde rum.
41. *Hufvudstadsbladet* 1.10.1895, s. 3; *Nya Pressen* 1.10.1895, s. 3.
42. *Nya Pressen* 1.10.1895, s. 3.
43. *Wasa Tidning* 16.10.1895, s. 2.
44. *Wiipuri* 25.10.1895, s. 2: ”Omituisemmasta konsertista kuin eilisestä emme ole koskaan olleet. Ja tämä omituisuus ei niin paljon riippunut esiintyvien ulkonaisesta muodosta, mustaihoisia kun oliwat, waan etupäässä esitettyjen laulujen omituisesta luonteesta, sekä omituisesta esitystavasta.”
45. *Åbo Tidning* 16.11.1895, s. 3.
46. *Tampereen Uutiset* 19.11.1895, s. 4.
47. *Tampereen Uutiset* 19.11.1895, s. 4.
48. Keiler, *Marian Anderson*, s. 50–114.
49. Anderson, *My Lord*, s. 137–137 och 141. Väl i Norge arrangerades trots allt konserter även i Stavanger och Bergen, före den första konserten i Oslo.
50. Kivinen, avhandlingsmanus och ”Hearing spirituals”.
51. Anderson, *My Lord*, s. 141.
52. Anderson, *My Lord*, s. 141.
53. Anderson, *My Lord*, s. 142. Vissa sånger hittade sin väg till hennes repertoar genom personliga möten, t.ex. den norska pianisten och kompositören Signe Lund besökte Anderson i Oslo 1930. Följande år fanns Lunds ”Night” på konsertprogrammet i Finland, se Anderson, *My Lord*, s. 144. Efter den första konserten i Helsingfors 1930 gav tonsättaren och musikkritikern Selim Palmgren ett folkvisearrangemang åt Anderson. Följande år framförde Anderson folkvisan som ett populärt extranummer (Korhonen, *Selim Palmgren*, s. 501). Konsertprogrammet finns bl.a. i *Helsingin Sanomat* 11.11.1931, s. 6, och Palmgrens arrangemang av ”Läksin minä kesäyönä käymään” nämns i *Ajan Sana* 13.11.1931, s. 2.
54. Anderson, *My Lord*, s. 143.

55. *Uppslagsverket Finland*, ”Vehanen, Kosti”, https://uppslagsverket.fi (hämtad 15.3.2024).
56. *Kansallisbiografia*, ”Fazer, Edvard”, Kansallisbiografia.fi (hämtat 15.3.2024).
57. Samma notis fanns i flera olika tidningar, bl.a. i *Helsingin Sanomat* 6.9.1930, s. 8. ”Uusi tuttavuus tulee olemaan laulajatar Marian Anderson, joka Amerikassa on saavuttanut suuren menestyksen ja joka nyt saapuu ensimmäistä kertaa Eurooppaan.”
58. *Helsingin Sanomat* 11.11.1930, s. 8. ”Nti A. on [n-ordet], ja hänellä on suurenmoinen, laaja kontra-altto.”
59. *Helsingin Sanomat* 14.11.1930, s. 7; *Hufvudstadsbladet* 11.11.1930, s. 6.
60. *Helsingin Sanomat* 18.11.1930, s. 7.
61. *Helsingin Sanomat* 20.11.1930, s. 8. Även *Hufvudstadsbladet* 20.11.1930, s. 7.
62. *Hufvudstadsbladet* 24.11.1930, s. 4.
63. Se även Thurman, *Singing like Germans* och Kivinen, ”Hearing Spirituals, Hearing Slavery?” (artikelmanus).
64. *Hufvudstadsbladet* 15.11.1931, s. 8.
65. Kivinen, avhandlingsmanus.
66. Pirkko Koski, ”Play about a Play”.
67. *Ilta-Sanomat* 7.12.1933, s. 3. Se även Thurman, *Singing like Germans*, s. 127–132 och Susanna Rämö, *Ihailtu ja vihattu*.
68. *Tampereen Sanomat* 10.9.1881, s. 4. [”laulawat ja tanssiwat kansantanssejansa”].
69. *Aalborg Stiftstidende* 17.6.1875. ”Den dumme Peter” var ett populärt stycke som uppfördes bland annat på teatrar och tivoli som ett sångnummer.
70. Se t.ex. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 24.11.1875, s. 1.
71. SAOB, uppslagsordet ’folkdans’: ”dans karakteristisk för befolkningen (särsk. allmogen) i ett visst land l. visst landskap; äv. om musiken till dylik dans.” Se svenska.se.
72. *Aftenposten* (Norge) 9.2.1878, s. 1.
73. *Grimstad Adressetidende* 2.5.1877, s. 4.
74. *Agder* 26.5.1877, s. 3.
75. Andreassen & Folke Henningsen, *Menneskeudstilling: fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*, passim.
76. ”Kalajoen markkinat”, *Kaiku* 26.3.1881, s. 2: ”naiset lauloiwat engelskaa ja tanssiwat luullakseni ’Mustalaista’”.
77. ”Bref från Arboga. Arboga vintermarknad”, *Eskilstunaposten* 5.2.1884, s. 4.
78. Signaturen Nicke Nubb, ”Brunnslifwet i Söderköping”, *Norrköpings Tidningar* 12.7.1884, s. 5.
79. ”En marknad[s]stjärna”, *Bergslagsposten* 11.2.1893, s. 2.
80. Rosenbaum, *Shout Because You're Free*, s. 15–17.
81. *Hufvudstadsbladet* 1.10.1895, s. 3; *Hufvudstadsbladet* 6.10.1895, s. 2 och 5; *Nya Pressen* 1.10.1895, s. 3; *Päivälehti* 1.10.1895, s. 3; *Uusi Suometar* 1.10.1895, s. 3.
82. *Hufvudstadsbladet* 1.10.1895, s. 3.
83. *Nya Pressen* 1.10.1895, s. 3.

84. *Hufvudstadsbladet* 6.10.1895, s. 2 och 5.
85. *Päivälehti* 1.10.1895, s. 3: ”Paikoinpa nautinnollakin kuunteli noita omituisia [n-ordet]säveleitä, orjanlauluja, rukouksia ja toivomuksia.” och ”Köörin laulu tekee omituisen, melkein suruvoittoisen vaikutuksen ja moniaassa laulussa on tunnelma niin musikaalisen kaunis ja yksinkertainen, että siihen pitkälti aikaa tahtoisi vaipua.”
86. *Uusi Suometar* 1.10.1895, s. 3.
87. *Uusi Suometar* 1.10.1895, s. 3: ”Omituiselta waan tuntuu heidän laskeutumisensa korkeammasta äänestä matalampaan, missä wäli ei ole kowin suuri. Silloin antawat he muutamien wäliäänien kuulua, mutta nämä wäliäänet eiwät ole ääniä, joita esim. pianolla woisi esittää.”
88. Se t.ex. *Åbo Tidning* 9.10.1895, s. 2, 10.10.1895, s. 3 och *Aura* 9.10.1895, s. 2.
89. Citat ur *Porilainen* 14.10.1895, s. 1, och *Wiborgsbladet* 25.10.1895, s. 2. Återkommer bl.a. i *Tammerfors* 22.10.1895, s. 3; *Wiipuri* 25.10.1895, s. 2.
90. *Wasa Tidning* 16.10.1895, s. 2; *Wiborgsbladet* 25.10.1895, s. 2. Se även *Wiipuri* 25.10.1895, s. 2.
91. *Päivälehti* 1.10.1895, s. 3. Även *Turun Lehti* 10.10.1895, s. 2, konstaterade: ”kaikilla [on] hyvä ääni” [alla har god röst], samma återfinns i *Porilainen* 14.10.1895, s. 1.
92. *Uusi Suometar* 1.10.1895, s. 3. Enligt *Åbo Underrättelser* (9.10.1895, s. 2) var rösterna ”kraftfulla” och ”vackra”.
93. *Åbo Tidning* 9.10.1895, s. 2.
94. *Wasa Tidning* 16.10.1895, s. 2.
95. *Vasabladet* 17.10.1895, s. 2.
96. *Helsingin Sanomat* 25.11.1930, s. 7.
97. *Hufvudstadsbladet* 25.11.1930, s. 7.
98. *Ajan Sana* 25.11.1930, s. 4: ”Hänellä on todella tavallisuudesta poikkeavat äänivarat, useammassakin mielessä ihmeellinen altto, millä on tenhoavaa soinnillista kauneutta, laajuutta ja instrumentaalista tasaisuutta.”
99. *Suomenmaa* 25.11.1930, s. 6; *Suomen Sosialidemokraatti* 25.11.1930, s. 5; *Svenska Pressen* 25.11.1930, s. 4; *Uusi Suomi* 25.11.1930, s. 7.
100. *Suomenmaa* 25.11.1930, s. 6: ”Niin paljon kuin meikäläisissä oloissa liittyykin sensation omaista tumma-ihoisen laulajattaren esiintymiseen, on kuitenkin myönnettävä että Marian Anderson tekee syvän vaikutuksen puhtaasti taiteellisilla ominaisuuksillaan.”
101. *Suomen Sosialidemokraatti* 25.11.1930, s. 5: ”Yleisöä oli tilaisuuteen saapunut sali täyteen, kiitos kiivaan reklaamin ja sitäpaitsi: olihan kyseessä mustaihoinen! Tällä kertaa ei mainos ollut virvatulta, vaan todellista asiaa.”
102. *Hufvudstadsbladet* 25.11.1930, s. 7.
103. *Helsingin Sanomat* 25.11.1930, s. 7: ”Hänen äänellään on pianossa huomattavan pehmeä sointuisuus, fortessa kiinteä lujuus ja välkkyvä loisto. Laulajatar käyttää lauluissa erinomaisella taidolla puoliääntä, draamallisissa tehtävissä hänen äänivarojensa runsaus ja temperamentinsa hehku tekevät valtavan vaikutuksen.”
104. *Suomenmaa* 25.11.1930, s. 6.
105. *Suomen Sosialidemokraatti* 27.11.1930, s. 7.
106. *Suomenmaa* 27.11.1930, s. 6.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Sveriges riksarkiv (SRA), Stockholm

Justitiedepartementet, Konseljakter E 1 A:638, 13.4.1888, ärende nr 13

Landsarkivet i Uppsala, Uppsala

Köpings rådhusrätt och magistrat F 2 A:36; Boupptecknigar 1896–1900, Bouppteckning för Alise Jonsson [Alice Ruffen], 9.12.1897

Tidningar

Aalborg Stiftstidende
Aftenposten
Agder
Ajan Sana
Aura
Bergslagsposten
Björneborgs Tidning
Borgå Nya Tidning
Carlshamns Allehanda
Dagsposten
Eskilstunaposten
Grimstad Adressetidende
Helsingin Sanomat
Hufvudstadsbladet
Hämäläinen
Ilta-Sanomat
Kaiku
Kongelig allernaadigst privilegeret Horsens Avis
Malmö Handels- och Sjöfartstidning
Nordre Trondhjems Amtstidende
Norrköpings Tidningar
Nya Pressen
Porilainen
Päivälehti
Skanderborg Amtstidende
Suomalainen Suomi
Suomenmaa
Suomen Sosialidemokraatti
Svenska Pressen

Sydsvenska Dagbladet Snällposten
Tammerfors
Tampere
Tampereen Sanomat
Tampereen Uutiset
Trelleborgs Tidning
Turun Lehti
Uusi Suometar
Vasabladet
Wasa Tidning
Wiborgsbladet
Wiipuri
Åbo Tidning
Åbo Underrättelser

Tryckta källor

Anderson, Marian, *My Lord, What a Morning. An autobiography*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press 2002 (urspr. 1956).
Douglass, Frederick, *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American slave*, 1849.
Du Bois, W.E.B., *The Souls of Black Folk*, 1903.
Locke, Alain, ”The Negro Spirituals”, *The New Negro. An Interpretation*, 1925, s. 199–224.
Marsh, J.B.T., *The Story of the Jubilee Singers. With their Songs*, Boston: Houghton, Mifflin 1881.
Vehanen, Kosti, *Vuosikymmen Marian Andersonin säestäjänä*, Porvoo; Helsinki: WSOY 1941.

Litteratur

Anderson, Paul Allen, *Deep River. Music and Memory in Harlem Renaissance Thought*, Durham: Duke University Press 2001.
Andreassen, Rikke & Anne Folke Henningsen, *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*, København: Tiderne Skifter 2011.
Cruz, Jon, *Culture on the Margins. The Black Spiritual and the Rise of American Cultural Interpretation*, Princeton: Princeton University Press 1999.
Eidsheim, Nina Sun, *The Race of Sound. Listening, Timbre, and Vocality in African American Music*, Durham: Duke University Press 2019.
Ericsson, Martin, ”Rasifiering för massorna. Kunskapsanspråk om människoraser i 1800- och 1900-talens svenska uppslagsverk”, *Historisk Tidskrift* 142, 2022:2, s. 149–184.
Hegdal, Erlend, *Charleston i Grukkedalen. Afroamerikanske artister på norske scener, fra ”blackface”-komikere til Louis Armstrong*, Oslo: Nasjonalbiblioteket 2019.

Hobson, Janell, ”Everybody’s Protest Song. Music as Social Protest in the Performances of Marian Anderson and Billie Holiday”, *Signs* 33, 2008:2, s. 443–448.
Jakes, Kelly, ”’Natural’ virtuosos’. Paradoxical Polysemy and the Rhetoric of the Fisk Jubilee Singers”, *Quarterly Journal of Speech* 108, 2022:3, s. 271–291.
Jonasson, Maren, ”Exhibiting the Extraordinary Body. Six Itinerant Performers and Their Livelihood in the Nordic Countries, 1864–1912”, Jutta Ahlbeck, Ann-Catrin Östman & Eija Stark (eds), *Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960. Forgotten Livelihoods*, London: Palgrave Macmillan 2022, s. 171–197, https://doi.org/10.1007/978-3-030-98080-1.
Jonasson, Maren, ”Föreställningar, platser och rum. Två afroamerikanska marknadsartisters vistelse i Finland 1881–1883”, Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Stockholm: Appell Förlag 2021, s. 181–208.
Kaartinen, Marjo, *Neekerikammo. Kirjoituksia vieraan pelosta*, Turku: Turun yliopisto, kulttuurihistoria 2004.
Keiler, Allan, *Marian Anderson. A Singer’s Journey*, Urbana: University of Illinois Press 2002.
Kivinen, Marika, ”Hearing Spirituals, Hearing Slavery?” [artikelmanus].
Kivinen, Marika, ”Bröllopsresa i Kongo – ras, kön och makt i en finländsk reseskildring”, *Naistutkimus–Kvinnoforskning* 16, 2003:4, s. 31–44.
Koivunen, Leila, ”’The First Fruit’ of Owambo. The Public Story of Nanguroshi/Eva Maria in the Promotion of Finnish Mission Work”, Leila Koivunen & Raita Merivirta (eds), *Colonial Aspects of Finnish-Namibian Relations, 1870–1990: Cultural Change, Endurance and Resistance*, Helsinki: Finnish Literature Society, 2024, p. 81–94.
Koivunen, Leila, ”Lukumatka tropiikkiin. Afrikkaa koskeva matkakirjallisuus”, Kaisa Hypén, Leila Koivunen & Janne Tunturi (toim.), *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun Kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvuilla*, Helsinki: Avain 2015.
Koivunen, Leila, *Terweisiä Kiinasta ja Afrikasta. Suomen Lähetysseuran näyttelytoiminta 1870–1930-luvuilla*, Helsinki: Suomen Lähetysseura 2011.
Koivunen, Leila & Raita Merivirta (eds), *Colonial Aspects of Finnish-Namibian Relations, 1870-1990. Cultural Change, Endurance and Resistance*, Helsinki: Finnish Literature Society, 2024.
Korhonen, Kimmo, *Selim Palmgren. Elämä musiikissa*, Helsinki: WSOY 2009.
Koski, Pirkko, ”Play About a Play. Cartoon as an Instrument of (Theatre) Politics”, *Nordic Theatre Studies* 24, 2019: 1, s. 86–97.
Larsson, Åsa Bharathi, *Colonizing Fever. Race and Media Cultures in Late Nineteenth-century*, Lund: Media History, Lund University 2016.
Larsson, Åsa Bharathi, ”Onkel Toms stuga i Sverige. Jenny Nyströms illustrationer till upplagan från 1895”, Åsa Bharathi Larsson (red.), *Bilder av ras i svensk visuell kultur*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2022, s. 11–27.

Lotz, Rainer E., ”The Black Troubadours. Black Entertainers in Europe, 1896–1915”, *Black Music Research Journal* 10, 1990:2, s. 253–273.
Löytty, Olli, *Ambomaamme. Suomalaisen Lähetyskirjallisuuden me ja muut*, Tampere: Vastapaino 2006.
Radano, Ronald, ”Denoting Difference. The Writing of the Slave Spirituals”, *Critical Inquiry* 22, 1996:3, s. 506–544.
Rastas, Anna & Leena Peltokangas, ”Rosan jäljillä kolmella mantereella. Tulkintoja ylirajaisuudesta ja muuttuvasta suomalaisuudesta”, Marko Lamberg, Ulla Piela & Hanna Snellman (toim.), *Satunnaisesti Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018, s. 86–103.
Rosenbaum, Art, *Shout Because You're Free. The African American Ring Shout Tradition in Coastal Georgia*, Athens: University of Georgia Press 1998.
Rossi, Leena-Maija, ”Licorice Boys and Female Coffee Beans. Representations of Colonial Complicity in Finnish Visual Culture”, Suvi Keskinen, Salla Tuori, Sari Irni & Diana Mulinari (eds), *Complying with Colonialism. Gender, Race and Ethnicity in the Nordic region*, Farnham: Ashgate 2009, s. 189–204.
Runefelt, Leif, *Några ögonblicks förundran. Marknaden för ambulerande underhållning i Sverige 1760–1880*, Lund: Nordic Academic Press 2023.
Rämö, Susanna, *Ihailtu ja vihattu. Josephine Baker osana suomalaista kulttuurikeskustelua lehdistössä 1933*. Avhandling pro gradu, Kulturhistoria, Helsingfors: Helsingfors universitet 2023.
Skurnik, Johanna, ”Encountering Colonial Worlds Through Missionary Maps in the Late-Nineteenth-Century Grand Duchy of Finland”, Raita Merivirta, Leila Koivunen & Timo Särkkä (eds), *Finnish Colonial Encounters. From Anti-imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*, Cham: Palgrave Macmillan 2021.
Stoever, Jennifer Lynn, *The Sonic Color Line. Race and the Cultural Politics of Listening*, New York, N.Y.: New York University Press 2016.
Thurman, Kira, ”Singing the Civilizing Mission in the Land of Bach, Beethoven, and Brahms. The Fisk Jubilee Singers in Nineteenth-Century Germany”, *Journal of World History* 27, 2016:3, s. 443–471.
Thurman, Kira, ”'Africa in European Evening Attire'. Defining African American Spirituals and Western Art Music in Central Europe, 1870s–1930s”, Tiffany Florvil & Vanessa Plumly (eds), *Rethinking Black German Studies. Approaches, Interventions, and Histories*, Oxford: Peter Lang 2018, s. 199–234.
Thurman, Kira, *Singing like Germans. Black Musicians in the Land of Bach, Beethoven, and Brahms*, Ithaca: Cornell University Press 2022.
Wassholm, Johanna & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell Förlag 2021.
Weiss, Holger, *Slavhandel och slaveri under svensk flagg. Koloniala drömmar och verklighet i Afrika och Karibien 1770–1847*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2016.

Tiina Kinnunen & Sigrídur Matthíasdóttir

Emigration som bildningsresa?

Kön, arbete och klass i reseskildringar av Alexandra Gripenberg och Pálína Waage

Nordamerika – USA och Kanada – blev under 1800-talet och början av 1900-talet ett resmål för olika grupper som törstade efter och drömde om ett bättre liv. Socialister reste dit för att grunda utopiska samhällen och förföljda människor flydde över Atlanten för att finna skydd. Feminister såg Nya världen som ett löfte om en ny könsordning med lika möjligheter för båda könen. Miljontals invandrare lämnade sina hemländer och reste till ”Amerika” för att skaffa sig ett drägligt liv. Under perioden 1820–1950 emigrerade cirka 2,9 miljoner människor dit från de nordiska länderna.[1] Kvinnor emigrerade tillsammans med sina familjer eller tog sig till Amerika på egen hand.

Det här kapitlet fokuserar på två kvinnor från Norden och deras erfarenheter av Nordamerika: Alexandra Gripenberg (1857–1913) från Finland och Pálína Gudmundsdóttir Waage (1864–1935) från Island. Som primärkällor använder vi deras skrifter om sina resor kring decennieskiftet 1890. Detta är ett rikt källmaterial som avspeglar hur ”Amerika” för dem båda blev en stor personlig upplevelse. Deras amerikaresor lämnade också bestående avtryck i deras senare liv.

Alexandra Gripenberg reste till en kvinnosakskonferens i Washington D.C. 1888 och företog därefter en resa genom USA som varade i sex månader. När hon kom hem gav hon ut en bok på 290 sidor, *Ett halfår i Nya Verlden. Strödda resebilder från Förenta Staterna* (1889). Boken översattes till finska redan 1891 samt till engelska 1954. Det är en

reseskildring som följer en tradition av nordiska författares Amerikabeskrivningar. Pálína Waage emigrerade i sin tur till Kanada 1889 och arbetade där i mer än två år innan hon återvände till Island. Hennes självbiografi gavs aldrig ut och har fram till nyligen förvarats på Östra Islands tekniska museum i Seydisfjördur. Nu finns den bevarad i Östra Islands arkiv i staden Egilsstadir. Waage skrev sin självbiografi i två delar och avslutade den år 1924. Hon skrev senare en annan version av den första delen, men här används huvudsakligen den ursprungliga versionen av denna del, som har titeln ”En skiss av min livshistoria” och handlar om Pálínas liv när hon var flicka och ung kvinna samt om hennes emigration till Kanada. Den består av trettiofem tätt handskrivna sidor och verkar ha skrivits i början av 1920-talet.[2]

Dessa två kvinnor var födda ungefär samtidigt och växte båda upp i länder med en icke-självständig status: Finland var en del av det ryska imperiet och Island en del av det danska kungariket. De hade olika social bakgrund – Gripenberg kom från en överklassfamilj och var inte beroende av lönearbete för sin utkomst, medan Waage växte upp under enkla förhållanden och var tvungen att försörja sig själv. I traditionell socialhistorisk forskning skulle man kanske ha ställt dem mot varandra. Gripenbergs arbete som författare, det vill säga som intellektuell, skulle inte ha passat in under begreppet arbete så som det vanligen använts inom socialhistorien.[3] En traditionell socialhistorisk analys av Waage, baserad på källor såsom folkräkningsmaterial och kyrkoböcker och utan tillgång till hennes personliga skrifter, skulle i sin tur sannolikt ha placerat henne i en kontext av kvinnlig arbetskraftsmigration. Den skulle ha förklarat hennes utvandring främst i termer av att arbetarkvinnor flydde från dåliga förhållanden på Island för att söka bättre arbetsförhållanden i ”Amerika”.

Trots skillnaderna mellan deras sociala bakgrunder menar vi att Gripenberg och Waage genom sitt resande hade någonting gemensamt. De var båda självständiga kvinnor som skapade sig ett transnationellt handlingsutrymme. Med transnationalism avses överföring av människor, idéer och föremål över gränser[4] och hur dessa överföringar påverkar människors förståelse av sina liv och världen i allmänhet. Yaël Schlick, bland andra, betonar resandet som ett sätt för kvinnor under eran efter upplysningen att uttrycka rumslig och intellektuell frihet. Resandet fungerade som en genusteknologi, som hon

uttrycker det.[5] Förutom att korsa gränser skrev Gripenberg och Waage båda skildringar av sina resor. I enlighet med Lena Marander-Eklunds och Ann-Catrin Östmans teoretisering kan dessa reseberättelser ses som personliga och biografiska handlingar. Skrivandet var ”en aktiv handling” i förhållande till normativa uppfattningar om ”hur ett liv ska levas och hur det ska berättas”. Skrivandet är ett sätt att omförhandla sin plats i samhället och att förskaffa sig subjektivitet och aktörskap.[6] Och inte bara Gripenberg utan även Waage skrev sina texter i syfte att konstruera en social position och ett handlingsutrymme.

I detta kapitel argumenterar vi för att Gripenbergs och Waages resor hade mera gemensamt än vad som kan utläsas vid första anblicken, trots klasskillnaden mellan dem och det faktum att de reste i olika syften. Vi analyserar våra protagonisters observationer och upplevelser i den nya världen parallellt med varandra. Dessutom använder vi oss av en jämförande ansats och uppmärksammar skillnader och likheter mellan deras berättelser.

Både Gripenberg och Waage hade socialt kapital och var angelägna om att lära sig mer om ”Amerika”. Vi föreslår att deras respektive resor kan studeras utifrån perspektivet av en *Bildungsreise*, en bildningsresa. Med detta begrepp menar vi en resa som man företar för att se världen, lära känna en ny kultur och bilda sig själv. I det här sammanhanget frågar vi efter vilka erfarenheter våra huvudpersoner reflekterade över och vilka iakttagelser de gjorde.

Kön och klass är viktiga verktyg för att undersöka vilka betydelser Gripenberg och Waage fäste vid sina respektive erfarenheter. Arbete var ett ämne som de båda diskuterade; det var en levd erfarenhet eller ett föremål för reflektioner för dem. De förknippade arbete med en amerikansk livsstil å ena sidan och förändrade levnadsvillkor i de nordiska länderna å andra sidan.

Vi närmar oss kopplingarna mellan arbete, kön och klass också ur ett biografiskt perspektiv. Vår diskussion bidrar till att göra begreppet könat arbete och dess relation till social position mer komplex. Vi menar att Gripenberg, trots sin överklassbakgrund, på sätt och vis kan ses som en ”arbetarkvinna”, vars arbete bestod i att analysera samhället och föreställa sig hur det borde se ut. Som författare ingår hennes arbete i kategorin intellektuellt arbete. Vi menar också att även om Waage utan tvekan var en person som var beroende av att försörja

sig själv genom hårt fysiskt arbete, så är begreppet ”arbetare” i hennes fall svårt att ringa in. Att analysera Gripenberg och Waage tillsammans är ett sätt att tillföra berättelsen större komplexitet.

Vårt kapitel inleds med en presentation av huvudpersonerna. Därefter följer en diskussion om de mönster för att berätta sitt liv som Gripenberg och Waage använde sig av när de skrev sina texter, en reseberättelse respektive en självbiografi. Den tredje delen fokuserar på den historiska erfarenheten av emigration. Gripenberg emigrerade inte själv, men hon skrev om sina tankar och erfarenheter som observatör av emigrationen, medan Waage skrev om sitt eget liv och sin egen levda erfarenhet av att vara invandrare. I den fjärde delen belyser vi hur de skrev om sina erfarenheter av att färdas omkring i ”Amerika”, gestaltade som en form av *Bildungsreise*.

Pálína Waage och Alexandra Gripenberg

Pálína Waage föddes på östra Island 1864 som dotter till krögaren och bonden Gudmundur Gudmundsson och hans hustru Thórunn Pálsdóttir Ísfeld. Hon växte upp som bonddotter, men hennes möjligheter att agera i sin omgivning överskred på många sätt de möjligheter som kvinnor vanligen hade i det isländska bondesamhället. Hon fick en bättre utbildning än vad som var brukligt för kvinnor och kunde röra sig fritt, både geografiskt och socialt. Hon emigrerade till Nordamerika som ung och ensamstående kvinna och stannade där i över två år. Hon blev först tjänarinna i en miljonärsfamilj i Manitoba i Kanada och sedan föreståndare för damavdelningen på en inrättning i Winnipeg där man strök kundernas kläder. Senare, efter återkomsten till Island, drev hon en affärsrörelse där hon anställde sjömän som roddare och fiskare i en båt hon ägde. Hon undervisade också barn. År 1894 gifte sig Pálína med Eyjólfur Waage och 1896–1899 bodde paret på Pálínas släktgård där även hennes föräldrar bodde. År 1899 flyttade de till staden Seydisfjördur där Pálína Waage grundade ett familjeföretag och drev ett kafé och en butik. Det här var en stad som hade grundats av norska fiskare i slutet av 1800-talet och beboddes av många danskar och som därmed var ”transnationell” i högre grad än många andra städer på Island.

Alexandra Gripenberg[7] föddes 1857 som dotter till den adlige godsägaren, politikern och före detta officeren Sebastian Gripenberg och hans andra hustru Maria Lovisa, född Öhrnberg. Familjen tillhörde den svenskspråkiga eliten i Finland, men hennes mor hade en enklare bakgrund. Alexandra Gripenberg fick en god utbildning av sina äldre systrar, men hon avlade aldrig någon examen och förblev livet igenom en autodidakt. Som vuxen kände hon en kallelse att tjäna vanligt folk och den finska nationen. Under inflytande av systern Elisabeth Stenius anslöt sig Gripenberg till den nationalistiska fennomanska rörelsen och lärde sig finska. Fennomanernas mål var att främja det finska språkets ställning och förbättra den finskspråkiga allmogens levnadsförhållanden samt att fostra folket till medvetenhet om sin tillhörighet till den finska nationen som enligt fennomanerna särskilde sig från den svenska å ena sidan och den ryska å andra sidan. Gripenberg entusiasmerades också av de idéer om jämställdhet mellan könen som var i rörelse över nationsgränserna. Hon engagerade sig i Finska kvinnoföreningen som grundades 1884 och som också hade anknytning till den fennomanska rörelsen.

År 1887 gjorde Gripenberg en studieresa till Storbritannien. Därifrån reste hon till USA som representant för Finsk kvinnoförening vid en kvinnokonferens som hölls i Washington D.C. i mars 1888. Resorna under åren 1887–1888 kom att prägla hennes senare liv och gjorde henne till en beundrare av den angloamerikanska kulturen och till en gränsöverskridande feministisk aktivist. Hon hade redan skrivit skönlitterära verk men bestämde sig för att engagera sig i arbetet för kvinnosaken i stället för att fullfölja sin ungdomsplan att bli skönlitterär författare. Trots att hon gav upp sina karriärplaner inom skönlitteraturen fortsatte hon att skriva, som journalist och som författare av feministiska texter och reseskildringar. Hon förblev ogift och tack vare sin sociala bakgrund var hon ekonomiskt oberoende och behövde inte förvärvsarbeta. År 1907, vid femtio års ålder, blev hon invald i Finlands lantdag som representant för det konservativa finska partiet och var lantdagsledamot till 1909.[8]

Mönster i reseberättelser om Nordamerika

Den kontinuerliga emigrationen från Island började 1870.[9] De flesta isländska utvandrarna begav sig till Kanada, till skillnad från nästan alla andra europeiska länder därifrån de flesta emigrerade till USA. Den mest talrika isländska bosättningen i Kanada fanns i provinsen Manitoba. Staden Winnipeg, dit även Pálína Waage emigrerade, hade den största enskilda koncentrationen av islänningar i hela Nordamerika.[10]

Den vanligaste förklaringen till att ensamstående isländska kvinnor emigrerade har varit att ”Amerika” erbjöd bättre arbetsförhållanden och löner för tjänarinnor än hemlandet. Man har betonat de extremt dåliga förhållanden som dessa kvinnor ”flydde” från.[11] Men forskare har också hävdat att den här förklaringen inte tar hänsyn till komplexiteten och mångfalden i den kvinnliga migrationen.[12] År 2016 påpekade historikern Sigrídur Matthíasdóttir och sociologen Thorgerdur J. Einarsdóttir att en viss grupp kvinnor hade glömts bort både i den isländska emigrationens historia och i isländska historiska skildringar av kvinnor och genusförhållanden. Det var de ensamstående kvinnor som emigrerade till Kanada och USA och ”varken tillhörde statstjänstemannaklassen eller de ’lägre klasserna’ eller tjänstefolket”. Matthíasdóttir och Einarsdóttir menade att dessa kvinnor hade ett visst ”kapital” och att de också hade resurser i form av till exempel utbildning, tidigare karriär eller anställningshistoria av något slag, eller familjeanknytning till emigranter som redan var på plats i Kanada.[13]

Här anser vi att Waages självbiografi kan läsas som en text som gör berättelsen om den kvinnliga emigrationen från Island till Nordamerika mer komplex. Det är dock viktigt att påpeka, att hennes fall i flera avseenden överensstämmer med de allmänna kännetecknen för unga ensamstående kvinnors utvandring. Hennes arbete som tjänarinna och som anställd på en strykinrättning innebar nämligen att hon under större delen av sin tid i Kanada utförde kroppsarbete som inte låg högt på den sociala skalan. Men när Waage skrev om sina erfarenheter av att emigrera använde hon sig av en diskursiv modell som var tillgänglig för henne som en ”levd erfarenhet” genom generationer i hennes familj: modellen för en bildningsresa. För att förstå detta är det till hjälp att studera hur hon presenterar sin familjehistoria:

> Jag är född i staden Seydisfjördur 1864 mina föräldrar var Thórunn Olavía Pálsdóttir Isfeld ([min morfar Páll Isfeld var] son till Ola Isfeld den klarsynte, som Páll Melsted och andra framstående män har skrivit om) och Gudmundur Gudmundsson, och han och Ólafur Gudmundsson var helbröder där Ólafur var far till Sveinn i Fjördur som var medlem i alltinget.[14]

Mot bakgrund av att självbiografiska källor inom nutida forskning inte längre anses ge oförmedlad tillgång till individuella liv i det förflutna[15] är detta en intressant passage. Pálína Waage hade givetvis fyra mor- och farföräldrar och åtta föräldrar till dem i generationen innan. Många av dessa människor levde sina liv på ett ganska traditionellt sätt, som bönder. Men den transnationella rörligheten tycks ha varit en av de faktorer som avgjorde vilka hon valde att ställa i centrum för sin berättelse (andra faktorer var bland annat klärvoajans och politiska karriärer).

Den transnationella rörligheten bland medlemmarna i Waages familj verkar ha varit kopplad till deras ställning som självägande bönder och hantverkare. De reste till Danmark och Norge, bland annat för att lära sig hantverk och förmodligen även för att se världen. Pálínas far, Gudmundur Gudmundsson, är ett bra exempel på detta. Han var son till en bonde och senare själv bonde i tjugotre år. I en traditionell socialhistorisk analys skulle han kanske ha skildrats i termer av sitt näringsfång eller som ett exempel på ett subjekt som befolkade den ”statiska landsbygden”.[16] Waage mindes dock sin far som en man som reste två gånger till Köpenhamn, först för att lära sig ett hantverk (sadelmakeri) och sedan för att lära sig spela violin. Hon mindes honom också som krögare, enligt henne den första på östra Island. Hon framhåller att han tog med sig byggnaden för sin blivande restaurang från Köpenhamn den sista gången han var där ”och den var raffinerad”.[17] På så sätt understryker hon att hennes far var en aktör för modernisering som hämtade danska nymodigheter till Island.[18]

Andra medlemmar i Waages familj vilkas livsförlopp i hög grad präglades av transnationell rörlighet var hennes morfars far Ola (eller Eyjólfur) Ísfeld och dennes son Páll Ísfeld. Eyjólfur Ísfeld var en av mycket få islänningar som utbildade sig till snickare i Köpenhamn i slutet av 1700-talet.[19] År 1751 fanns det bara sju islänningar registre-

rade som hantverkslärlingar i Köpenhamn.[20] Han var också känd som klärvoajant och förekommer faktiskt som en gestalt i isländsk folklore.[21] Hans son Páll Ísfeld, Waages morfar, var framträdande som en av föregångarna inom den isländska arkitekturen. I sitt omfattande verk om isländsk byggnadskonst berättar Hördur Ágústsson att den förste kände ”snickarmästaren” (isl. *forsmidur*) i den östisländska staden Eskifjördur var Páll Ísfeld (1806–1883). Ágústsson betonar också hans roll som en lärd och konstnärligt utbildad ”kreatör” snarare än som en ”enkel hantverkare”.[22] Trots detta försörjde sig Páll Ísfeld, som liksom sin far var utbildad i Danmark, också som bonde under en del av sitt liv. Det är alltså uppenbart att Pálínas släktingar och förfäder var transnationellt rörliga i ett samhälle som ofta har kallats stillastående, och att de genom sina resor eftersträvade att utbilda sig.

Transnationalismen präglade även Gripenbergs författarskap och liv. Den ”gick i släkten” hos henne och påverkade de omständigheter under vilka hon levde och de kulturella influenser hon tog emot. Hennes livsverk – som 1888 bara var i vardande – karakteriserades av en kombination av nationalism och transnationalism.[23] Hennes släkthistoria präglades av en liknande kombination. Familjens första förfader kom från Sverige på 1600-talet. Han tjänade den svenske kungen och blev adlad. Hans hustru hade tysk bakgrund. Även deras efterkommande tjänade kungen som officerare i det svenska riket. Familjens förbindelser löpte också till Ryssland efter att Finland blivit en del av kejsardömet. Alexandras systrar som undervisade henne hade fått sin utbildning i S:t Petersburg och hennes bror arbetade där som statstjänsteman när Alexandra tillbringade en tid hos honom efter faderns död. Det ryska imperiets huvudstad var viktig för Gripenbergs också som avsättningsmarknad för produkterna från familjens herrgård i östra Finland.[24]

Inom de bildade klasserna i västvärlden blomstrade sedvänjan med en *Grand Tour* genom Europa, med Italien som destination, ända fram till dess att järnvägstransporterna kom igång i stor skala. Kvinnor var dock utestängda från denna typ av företaganden. Trots detta reste även de till olika delar av världen och inspirerades av egna förebilder för hurdan den idealiska resenären skulle vara. Misty Krueger definierar de tidiga kvinnliga transatlantiska resenärerna som självständiga, rörliga och kritiska observatörer.[25] Yaël Schlick menar i sin tur att

upplysningstidens syn på resandet som ett sätt att inhämta kunskap präglade både kvinnors resande och deras skrivande av reseskildringar.[26]

Inom den finska kvinnorörelsen hade Gripenberg en samtida förebild vad gällde omfattande resor. Adelaïde Ehrnrooth (1826–1905) var en tidig förkämpe för kvinnors rättigheter, journalist och författare av skönlitteratur och reseskildringar. År 1886 – ett år före Gripenbergs resa till England – utkom en bok om Ehrnrooths och hennes reskamrats resor i Europa och Afrika under åren 1876–1877 och 1884.[27] År 1890 – ett år efter Gripenbergs bok – utkom en bok om Ehrnrooths och hennes reskamrats resor i Orienten.[28] Förutom en identitet som kvinnliga – och feministiska – resenärer delade Gripenberg och Ehrnrooth en liknande familjebakgrund inom överklassen och det sociala och kulturella kapital det medförde.[29]

Den engelska översättningen av Gripenbergs reseberättelse, *A Half Year in the New World. Miscellaneous Sketches of Travel in the United States*, utkom 1954. Översättaren och redaktören för boken, Ernest J. Moyne, karakteriserade friherrinnan Gripenberg som ”en av de viktigaste utländska besökarna i USA under den senare hälften av 1800-talet”.[30] Han placerade in Gripenberg i en tradition av skandinaviska resenärer och nämnde Peter Kalm och Fredrika Bremer som tidigare exempel. Kalm, svensk upptäcktsresande och botaniker född i Finland, reste till de nordamerikanska kolonierna 1747 på uppdrag av Kungliga Vetenskapsakademien med syftet att föra med sig frön och växter som kunde vara till nytta för att utveckla det svenska jordbruket. Kalms reseberättelse översattes till flera språk. Fredrika Bremer reste i sin tur i USA under åren 1849–1851. Under sin resa var hon redan en internationellt erkänd romanförfattare. Hennes intryck publicerades i tre volymer under titeln *Hemmen i den Nya verlden* (1853–1854). Den engelska översättningen med titeln *The Homes of the New World. Impressions of America* gavs ut samtidigt. Boken är en samling av Bremers resebrev till sin syster och karakteriseras i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* som ”ett exempel på banbrytande journalistik” som ger ”ett helhetsintryck av kultur, seder och politik i Nordamerika och på Kuba”.[31] När Bremer kom tillbaka till Sverige efter sin resa skrev hon romanen *Hertha* (1854) som väckte entusiasm hos kvinnliga läsare i hela Skandinavien. Den var skriven mot bakgrund av hennes upp-

levelser i USA. I romanen ville hon belysa kvinnans underordning i det svenska samhället.

Huruvida Gripenberg kände till Kalms reseskildring är inte dokumenterat. Däremot är det uppenbart att hon kände till Bremers bok i detalj och att hon tog modell av den när hon förmedlade vad hon själv sett och upplevt i den nya världen. Hon beundrade Bremer djupt och liksom för många andra feminister var Bremer en inspirerande förebild.[32]

Upplevelser och tolkningar av emigration och arbete

Waages familjebakgrund påverkade, enligt vår analys, hennes upplevelse och tolkning av sin resa till Kanada. Waage var väsentligen en arbetskraftsmigrant beroende av att försörja sig själv genom kroppsarbete. Arbetet låg också högt på den värdeskala som definierade henne som person. Samtidigt fanns det flera saker som särskilde Waages erfarenheter från det som arbetande tjänsteflickor förmodligen ofta genomlevde.

En av de viktigaste faktorerna var att agenten för de isländska invandrarna tycks ha varit särskilt noggrann när hennes arbetsplats ”valdes ut”. Bakgrunden var att hon hade vistats i Winnipeg under några veckor utan att bli anställd som piga. Med hennes egna ord ville hon ”göra något, eftersom Amerika inte gillar slöfockar, där är den som arbetar hårdast högst aktad”. Därför blev hon upprörd på agenten som hon uppenbarligen hade förväntat sig att skulle hjälpa henne med anställningsprocessen. ”Jag blev kall mot agenten [...] eftersom han aldrig närmat sig mig i frågan om att skaffa en plats åt mig.” Och hon ”antydde” för honom att hon ”nu började bli trött på sysslolösheten, eftersom jag inte hade åkt hela vägen till Amerika för att se på när andra människor arbetade”. Agenten svarade att ”han såg att jag var av goda föräldrar och ville vara säker på det hem där han skulle placera mig”. Detta innebär alltså att den arbetsmiljö där Waage hamnade verkar ha varit noga utvald på grund av hennes familjs ställning. Hon tackade också till slut agenten för hans ”goda uppförande” gentemot henne.[33] Waage hade således, liksom den samtida resenären Gripenberg, ett socialt kapital, om än på en annan nivå, som präglade hennes upplevelse av emigrationen.

Historikern Varpu Lindström har skrivit att det bland de finska tjänarinnorna var ett tecken på rang och framgång att arbeta för ”miljonärerna”.[34] Waages text tyder på att hon klarade sig rätt bra i hierarkin av kvinnliga tjänarinnor i Kanada. Hon skriver om en kväll ”i den vackra, vänliga kontinenten Amerika” då hon satt på balkongen till huset där hon bodde. Då kom agenten ”tillsammans med några franska syskon, de tillhörde miljonärsklassen men hade gott rykte och han hyrde ut mig till dem för att servera mat vid bordet och arbeta som städare i huset”.[35] Waage arbetade dock bara några månader som tjänarinna innan hon fick arbete på strykinrättningen i Winnipeg, där hon så småningom blev föreståndare på avdelningen *Lady's Ironing*.

Till skillnad från Pálína Waage betraktade Alexandra Gripenberg emigrationen som utomstående, vars arbete bestod i att observera hur människor levde sina liv. Hennes observationer var dock inte värderingsfria – snarast tvärtom. Som en del av sin fennomanska övertygelse ansåg Gripenberg att det å ena sidan var en plikt för de bättre lottade att utbilda vanligt folk. Å andra sidan att var det också en plikt för dem som behövde vägledning att ta emot den utbildning som erbjöds och att ta till sig dess lärdomar.[36] Bland de olika grupper av människor som Gripenberg mötte under sin resa fanns också finska invandrare. Till hennes besvikelse var det många av dem som inte alls motsvarade hennes idealbild av invandrare som ambitiösa och hårt arbetande människor vilka fortfarande älskade sitt hemland.[37] En person som Pálína Waage skulle däremot ha förkroppsligat de egenskaper hos en anständig invandrare som Gripenberg presenterade i sin bok.

Gripenberg ansåg sig ha rätt att lära invandrarna hur man borde leva i ett främmande land. Hon såg USA som ett land av mycket flitiga och arbetsamma människor och var oroad över attityden hos vissa av de finländare som hon träffat. Dessa verkade inte förstå kärnan i den amerikanska livsstilen, nämligen att förplikta sig till hårt arbete. Finländarnas ”tröga” karaktär var förståelig i det fattiga Finland, med dess arbetslöshet och hårda levnadsvillkor. I Amerika borde emellertid denna ”letargi” skjutas åt sidan, ansåg Gripenberg. Jämlikheten – det löfte som Amerika gav miljontals invandrare – kom inte gratis utan måste förtjänas av den enskilda.[38]

För en fennoman som Gripenberg var Finlands välstånd det primära målet och emigrationen sågs i relation till detta. Hon uttryckte därför

en viss oro över hur framtiden skulle se ut i Finland om levnadsförhållandena där inte förbättrades. Hon fruktade att allt fler finländare skulle lämna landet och landsbygden där det anständiga släkte som den fennomanska ideologin idealiserade bodde. Detta skulle leda till brist på arbetskraft och därmed riskera hemlandets framtida utveckling.[39] Resonemanget återspeglade fennomanernas samtida program för sociala reformer, som utvecklats vid sidan av deras språkpolitik. Men det var inte bara de som tänkte likt Gripenberg som var bekymrade och till och med kritiska till den stora emigrationen. I de finländska tidningarna skrevs det sedan 1870-talet mycket om landsmän som gav sig av till Nordamerika, vilket ibland betecknades som landsförräderi. I arbetarklassens diskurs var emigrationen å andra sidan ett sätt att undkomma kapitalistisk exploatering.[40] Även i Sverige uppfattades emigrationen som en ”potentiellt katastrofal åderlåtning av landet”.[41]

Det totala antalet finska emigranter till Nordamerika mellan 1870 och 1929 uppgick till cirka 350 000, varav de flesta reste till USA. Emigrationen ökade kraftigt mellan 1899 och 1914.[42] År 1888, när Gripenberg reste genom USA, hade emigrationen från Finland ännu inte nått sin höjdpunkt. Hon besökte amerikafinländare i Kalifornien och Ashtabula, Ohio. Modern migrationsforskning har visat att finländska män vanligtvis arbetade i gruvor, stockhuggarläger och fabriker samt vid järnvägsbyggen. Kvinnorna i sin tur var eftertraktade som tjänarinnor i de större städerna. Av emigranterna mellan 1869 och 1914 var 35 procent kvinnor.[43] Många finska invandrare i landet attraherades av socialismen,[44] men Gripenberg diskuterade inte detta, förmodligen för att hon inte uppfattade faran att de skulle bli övertygade socialister som reell. Som fennoman gillade hon emellertid inte de lägre klassernas självständiga verksamhet i socialistisk anda.

De intryck Gripenberg fick av de finska invandrarna var som redan nämnts ganska negativa. Hennes sätt att se på dem återspeglar hennes tidigare erfarenheter i Finland, där hon stött på svårigheter i sin kommunikation med personer i de undre klasserna som inte motsvarade hennes något naiva uppfattning om att de skulle vara tacksamma mottagare av fostran och vägledning av de bildade klasserna. I USA blev hon besviken över att höra hur negativt många finländare tänkte om sitt hemland och hur ointresserade de var av nyheter därifrån. Som fennoman förklarade hon denna brist på patriotism med den

låga utbildningsnivån bland invandrarna.[45] Likgiltigheten gentemot Finland betydde dock inte att de i stället integrerade sig i det amerikanska samhället. Tvärtom var Gripenberg kritisk till vad hon uppfattade som de finländska invandrarnas tendens att isolera sig från amerikanerna och den amerikanska livsstilen. En viktig faktor var invandrarnas ringa kunskaper i engelska. En av de effekter av isoleringen som Gripenberg sade sig ha lagt märke till var den låga standarden på kulturen i invandrarhemmen. Hon märkte där inget spår av ”den ordningsälskande, förskönande hand som härskar i de amerikanska hemmen, till och med i de fattigare”.[46]

Gripenberg hade i slutet av 1890-talet kontakt med finskamerikanska kvinnor som hon hjälpte att grunda en förening i Michigan. Deras engagemang övertygade henne dock inte. År 1911 skrev hon till ordföranden för de amerikanska suffragetterna, som ville organisera finska invandrarkvinnor för sin rösträttskampanj: ”Okunniga som de är och utan att kunna engelska kan de inte utvecklas mentalt, och de är också vanligtvis avskurna från all intellektuell kommunikation med sitt moderland.”[47] Vi menar att detta sätt att se på invandrare inte direkt kan kategoriseras som en del av de kolonialistiska diskurser som påverkade många kvinnors resor och reseskildringar under 1800-talet och början av 1900-talet. Det finns emellertid vissa likheter mellan Gripenbergs texter och sådana diskurser vad gäller kategoriseringen av vissa människor som mer och andra som mindre utvecklade i kulturellt avseende.

I jämförelse med Gripenberg var Waage inte någon politisk person och hon kommenterade egentligen inte hur emigrationen påverkade Island på ett mer allmänt plan, till exempel ur ett nationalistiskt perspektiv. Hon verkar dock på något sätt ha sett det som sin roll (och kanske till och med plikt) att återvända till Island, och de förklaringar hon ger på den här punkten har nationalistiska undertoner. Waage skriver att hon före avresan från Island lovade sig själv att hon skulle återvända. Det textställe där hon berättar om detta har tydliga likheter med ett avsnitt i de isländska sagorna, vilka blev mycket viktiga i samband med det isländska nationsbygget.[48] Avsnittet, ur Njáls saga, handlar om hjälten Gunnar från Hlídarendi som tvingades välja mellan landsflykt och döden. Han valde att inte lämna Island (och därmed att mista livet) och framlade sina skäl genom att lovprisa naturen och omgiv-

ningarna på Island.[49] I den isländska nationalistiska diskursen anfördes detta som ett exempel på den högsta formen av fosterlandskärlek.

Pálína Waages klassposition kan vara en förklaring till varför hon uttalar sig så litet om emigrationen som ett allmänt fenomen, till exempel huruvida den var bra eller dålig för Island. Gripenberg hade en väl definierad position i Finland och som fennoman var hon sysselsatt med att forma idén om ett framtida Finland. Waages situation som ”välpositionerad arbetare” gjorde däremot att hon i allmänhet verkar ha upplevt Kanada ganska positivt. Men hon kommenterade också de hårda villkoren för en arbetare där. Hon skrev till exempel att ”klockan 6 på morgonen gick vi”, det vill säga hon och hennes arbetskamrater, ”till den stora stenbyggnaden” där de arbetade, ”även i hård frost på vintern, då allt var täckt av rimfrost”. Och de gick ”också i den kokande, brännande sommarvärmen”.[50]

Waage skrev ändå om tiden i Kanada att hon kände sig ”bättre för varje dag och det var utan tvekan den vackraste tiden i mitt liv, den tid då jag bodde där”.[51] Orsaken till detta kan vara att hon förmodligen alltid visste att hon kunde återvända till Island om hon ville. Detta skilde henne kanske från många andra arbetande kvinnor som inte hade råd att ångra sitt beslut att emigrera.[52] Dessutom erbjöd den kanadensiska arbetsmarknaden henne tydligen en verklig förbättring i fråga om arbetsvillkor och lön, samt sannolikt en frihet som hon inte var van vid hemifrån. Allt detta verkar ha lett till att hon kom i åtnjutande av en viss social respekt som hon mycket uppskattade. Det samma var dock förmodligen inte alltid fallet för kvinnliga arbetare.

Det är intressant att temat lathet kontra effektivitet och arbetsmoral präglar både Alexandra Gripenbergs och Pálína Waages texter. Också Waage verkar implicit göra en del värderande jämförelser mellan islänningar och ”amerikaner” vad gäller attityderna till arbete och allmän livsåskådning. Hon skrev inte direkt att islänningarna var lata. Men genom att skriva att i ”Amerika”, där ”värderas den som arbetar hårdast högst”, kunde hon antyda att kanadensarnas arbetsmoral var överlägsen islänningarnas. Hon tillade att det på den kanadensiska arbetsmarknaden var viktigt att inte ge upp alltför lätt. Det var ”viktigast att inte tappa modet med amerikanerna. Även om man kanske inte behärskar allt ännu så måste man försöka göra så bra ifrån sig som möjligt och inte tappa entusiasmen. Om de gillar det så kan man

vara säker på att komma sig fram."[53] Utan att göra någon explicit jämförelse kan hon i sitt stilla sinne ha hyst uppfattningen att människor i det isländska samhället uppskattades för andra egenskaper än sin effektivitet.

Mot bakgrund av deras ganska likartade sätt att tänka kring arbetsmoral är det intressant att granska hur Gripenberg och Waage tänkte kring sociala hierarkier. "Amerika" förknippades i samtiden ofta med jämlika möjligheter och demokrati, i motsats till Europas konservativa samhällsordning. Vi har visat hur Gripenberg betraktade världen ur ett perspektiv som byggde på hierarkier. Waage teoretiserade däremot aldrig på ett intellektuellt sätt om relationerna mellan klasserna eller hur de borde se ut. Under sin livstid levde hon ändå på sitt eget sätt med sådana hierarkier. Hennes levda erfarenhet tycks ha präglats av att hon hade tillträde till överklassen, människor som i viss mån var "överlägsna" henne i socialt avseende. Denna möjlighet till tillträde verkar ha ärvts genom hennes familjerelationer och kan ha underlättat hennes tillgång till exempelvis utbildning. Det är också uppenbart att Waage beundrade överklassen – och därmed anammade ett synsätt som var ganska vanligt bland hennes samtida. I det avseendet kan man återigen hänvisa till Varpu Lindström som påpekar att det var ett allmänt tecken på framgång att arbeta för "miljonärerna".[54] Pálína Waage var en stark kvinnlig aktör, emigrant och entreprenör – men hon sällade sig aldrig till sin tids "samhällskritiker".

Upplevelsen av "Amerika" som en *Bildungsreise*

Vid sin ankomst till Kanada sommaren 1889 skrev Waage att "engelsmän och fransmän" samt islänningar kom till huset där emigranterna bodde "för att anställa folk". Waage erbjöds dock att under några veckor bo hos en kvinna, en viss Mrs Anderson, som enligt henne var "välbärgad och inte hade några barn". Texten ger inte mycket information om vem denna kvinna var, men hon var "bestämd" och ville att Waage skulle "stanna och bara underhålla henne" medan hon "vilade i en månad eller så".[55]

Det viktiga i sammanhanget är att kvinnan erbjöd Waage möjligheten till en erfarenhet som inte är i linje med den allmänna uppfattningen om vad det innebar att vara en ensamstående kvinnlig

invandrare i Nordamerika. Det var den behagliga upplevelsen av att vara ”turist” eller till och med att kultivera sig genom att se de största sevärdheterna i olika områden. Innan Waage slutligen anställdes som tjänarinna tillbringade hon två och en halv vecka med att se sig om i Winnipeg. Och ”det fanns mycket att se i staden, även om den inte ännu kunde jämföras med storstäderna”, skriver hon. Det fanns ”stora byggnadsverk och kyrkor” som till exempel drottningkyrkan och den ”franska kyrkan, stor och utsökt, med alla katolska bilder i Sancte Boneface[56] på andra sidan Red River och sedan sjukhuset i Winnipeg och mycket mer”.[57]

I Pálína Waages personliga berättelse tar hennes återresa till Island formen av en kultur- och bildningsresa. Efter att ha lämnat Winnipeg beskriver hon hur tåget gick från Winnipeg ”söderut till Dakota och sedan söderut till USA och vi kom till många platser, men jag tyckte att Saint Paul och Chicago var mest anmärkningsvärda”. Resenärerna ”stannade två timmar i Boston” och anlände slutligen till New York.[58] Waage stannade där i en månad och besökte ”många betydelsefulla platser, som antikvariska museet” och såg ”många vackra och stora byggnader”. Hon ”åkte också ut till en ö” som enligt henne var en viktig hamn för världsfartygen.[59] Till slut reste hon från New York till Skottland och därifrån till Island. Man kan fråga sig hur hon hade råd med allt detta, men förmodligen hade hon lyckats spara pengar under sin vistelse på strykinrättningen.

Gripenbergs resor hade i hög grad karaktären av bildningsresor, både för henne själv och indirekt för hennes läsare. Gripenberg korsade först Atlanten och sedan den nordamerikanska kontinenten från öst- till västkusten. Men till skillnad från de invandrare som gjorde liknande resor för att söka arbete, var hon på jakt efter kunskap och nya erfarenheter. Hon bildade sig i flera ämnen under sin resa och delade med sig av denna kunskap i sin reseskildring. Frågor om kvinnans ställning fick stor uppmärksamhet, men hon satte sig också in i många andra ämnen. Hennes perspektiv var samhällsobservatörens och påminde om Fredrika Bremers nästan fyrtio år tidigare. Hon delade också berättarmönster med sin samtida Adelaïde Ehrnrooth, trots att de reste till olika destinationer.[60]

Gripenberg anlände först till New York där hon besökte evenemang som ordnades för deltagarna i kvinnokonferensen i Washing-

ton. Konferensen var en ofantlig upplevelse för henne, både intellektuellt och känslomässigt. Hon fick där en ny förståelse för de krafter som utvecklades i växelverkan mellan feminister. Dessa blev vänner och till och med intima med varandra, men var också sammankopplade genom hierarkier baserade på beundran. Gripenberg beskrev hur unga deltagare grät ”tårar av stolthet, hopp och tacksamhet”[61] när de mötte veteraner från den feministiska kampen. Erfarenheterna från konferensen var formativa för henne när det gällde att bygga upp en identitet som feministisk aktivist, ledare inom rörelsen i sitt hemland och nätverksbyggare över de nationella gränserna.

Efter konferensen träffade Gripenberg amerikanska kvinnliga aktivister och akademiskt utbildade kvinnor vid flera tillfällen. Hon blev djupt imponerad av vad hon hörde och såg. Bland annat uppmärksammade hon amerikanska kvinnors uppträdande i det offentliga rummet. Deras självmedvetenhet byggdes upp redan tidigt, eftersom flickor och pojkar undervisades tillsammans. Samundervisningen uppskattades mycket av Gripenberg (och andra finska feminister) som ett steg mot jämställdhet.[62] Sirpa Salenius, som har analyserat både Fredrika Bremers och Alexandra Gripenbergs amerikanska reseskildringar, drar slutsatsen att både Bremer och Gripenberg instrumentaliserade sina resor för feministiska syften. Deras respektive böcker förmedlade nya visioner av hur jämställdhet mellan män och kvinnor skulle se ut. För sina läsare presenterade de amerikanska kvinnor ”som pionjärer, ledare för kvinnlig rösträtt och modeller för kvinnlig frigörelse”, och därigenom ville de påverka och stärka kvinnor i den nordiska kontexten.[63]

Gripenberg beundrade också det amerikanska sättet att sköta hemmet och hushållet. Samma rationella metoder genomsyrade hela samhället, från de övre till de undre klasserna. Hushållsskötsel var en av de frågor som hon tillsammans med andra fennomanska kvinnoaktivister såg som viktig kunskap för kvinnliga medborgare i Finland. Finsk kvinnoförening ordnade kurser för kvinnor från de lägre klasserna för att ge dem praktiska färdigheter så att de kunde fullgöra sin roll på det rätta sättet.[64] Något som Gripenberg också tyckte var värt att nämna var männens deltagande i hushållsarbetet i amerikanska hem. Hon menade att det berodde på att förhållandet mellan män och kvinnor var mer jämställt än i den gamla världen.[65]

Kvinnlig rösträtt var ett tema som Gripenberg stötte på i USA. Frågan hade tagits upp redan vid den första kvinnorättskonferensen, som hölls i Seneca Falls 1848, och var ett hett debatterat ämne under hennes resa. Finland hade ett efterblivet politiskt system med sin ståndslantdag, och kvinnlig rösträtt var på 1880-talet ännu ett avlägset mål. Gripenberg lärde känna bitterheten hos vita *civiliserade* amerikanska kvinnor som förvägrades tillgång till medborgarskap, medan svarta män hade rösträtt.[66] Vi menar att hennes erfarenheter i USA påverkade hennes ställningstagande i debatten om rösträtt i Finland när en lantdagsreform blev aktuell i början av 1900-talet. Hon stödde en selektiv reform, som skulle ge endast utbildade medel- och överklasskvinnor rösträtt i den första fasen (utbildade män hade redan rösträtt), i stället för alla vuxna män och kvinnor oavsett deras sociala ställning.[67] Det var inte bara de svarta männens medborgarskap som stod i konflikt med de *civiliserade* kvinnornas intresse. Gripenberg uppmärksammade också de bildade kvinnornas roll för att motverka effekterna av den växande invandringen.[68]

I Fredrika Bremers fotspår satte sig Gripenberg också in i slaveriets historia. De olika tidsperioderna för Bremers och Gripenbergs besök påverkade vilka observationer de gjorde. De personer som Gripenberg mötte var före detta abolitionister, veteraner vars insatser för frihet och rättvisa hon djupt beundrade.[69] Däremot fanns det i hennes skildring inget utrymme för tidigare slavars erfarenheter. Detta, menar vi, speglade hennes världsbild, som byggde på hierarkier mellan olika grupper av människor. Det var de bildade, mer civiliserade människornas plikt att hjälpa dem som var marginaliserade och underkastade. De marginaliserades plikt var i sin tur att tacksamt anpassa sig till de regler som de bättre ställda hade satt upp. Det var en i grunden konservativ världsbild – samhället skulle fungera uppifrån och ned.

Som en person med en djupt kristen (luthersk) världsbild inkluderade Gripenberg även religiösa frågor bland de ämnen hon utforskade under sin resa. Hon fann stor glädje i det faktum att religionen (kristendomen) högaktades och genomsyrade det amerikanska samhället. Hon betonade också toleransen mellan olika församlingar.[70] För att stilla sin nyfikenhet besökte hon inte bara kristna församlingar utan också icke-kristna samfund. Bland dessa fanns mormonerna i Utah och det kinesiska samfundet i San Francisco. Hon bekantade sig

också med spiritualismen, som kring denna tid väckte stort intresse över hela världen.

Den resa som Gripenberg företog genom landet visade henne den stora variationen i geografi och natur i USA. Det var inte bara samhällsfrågor hon intresserade sig för. Hon förundrades också över blommor och landskap. Erfarenheter som utökade hennes bildning kombinerades med turism, särskilt under besök på populära platser med vacker natur. Bland dem fanns Niagarafallen och Yosemite Valley. Variationen av ämnen i Gripenbergs reseberättelse motsvarar det som till exempel Misty Krueger skriver om transatlantiska kvinnliga resenärers subjektspositioner: kvinnorna internaliserade och reflekterade över vad de såg och delade sedan denna uppfattning med andra.[71]

”Amerika” och skapandet av transnationellt kvinnligt aktörskap

Under 1800-talet kom den relativt statiska landsbygden i de nordiska länderna i rörelse när människor flyttade in till städerna och emigrerade till Nordamerika. Den här mobiliseringen var en levd erfarenhet, men också ett ämne för samhällsanalyser. I det här kapitlet har vi analyserat hur två nordiska kvinnor, Alexandra Gripenberg från Finland och Pálína Waage från Island, beskrev sina upplevelser av Nordamerika under en period från slutet av 1880-talet till början av 1890-talet. Deras resor och berättelserna om dem – en publicerad reseskildring och en opublicerad självbiografi – visar å ena sidan de olika syften som människor från (i det här fallet) Europa kunde ha med sina resor till Nordamerika och å andra sidan hur de skriver in sig i de olika genrer som fanns tillhanda för att berätta historier om ”Amerika”.

Vår diskussion visar hur våra huvudpersoners olika klasspositioner inverkade på deras upplevelser i Nordamerika. Miljontals människor emigrerade till den nya världen för att söka ett bättre liv för sig själva och sina familjer. Samma syfte kan uppenbarligen ha motiverat Pálína Waage att lämna Island för att hitta lönearbete i Kanada. Men hennes självbiografi visar också på ett intresse att se världen och bilda sig. I den meningen kan hennes resa och vistelse beskrivas som en *Bildungsreise*. En sådan läsning av hennes självbiografi breddar vår förståelse för kvinnliga migranters motiv och erfarenheter.

Alexandra Gripenberg i sin tur reste till USA främst för att bilda sig i samhälleliga och kulturella frågor, i synnerhet i feministiska landvinningar. Som journalist och författare var hon motiverad att förmedla observationerna från sin bildningsresa till en publik i hemlandet och bilda även dem. Hennes resor och reseskildringar kan placeras i traditionen av nordiska resenärer i Nordamerika. Dessutom påverkades hennes sätt att se på och tolka ”Amerika” av hennes aktivism inom fennomanrörelsen och den hierarkiska världsbild som hängde samman med denna. Genom sin kritik mot finländare i USA skapade Gripenberg en modell av en anständig invandrare. En sådan person hade internaliserat de viktigaste elementen i den amerikanska livsstilen, nämligen arbetsmoralen och engagemanget för hårt arbete som gjorde ett framgångsrikt liv möjligt. Pálína betonade samma tema i sin berättelse och berättade dessutom om sitt eget liv som invandrare delvis ur detta perspektiv.

Gripenbergs och Waages erfarenheter präglades även av kön. Waage skrev sin självbiografi mot bakgrund av egna erfarenheter av en könsuppdelad arbetsmarknad medan Gripenbergs resor förknippades med genusfrågor, och hennes reseberättelse innefattade också hennes reflektioner över USA som en förebild för framsteg inom jämställdheten. Dessa två kvinnor träffades aldrig och Waage fick (troligen) aldrig ta del av Gripenbergs reseberättelse. De skilde sig åt på flera sätt, men vi menar att de hade något gemensamt, nämligen ett kvinnligt aktörskap som överskred gränser. Dessutom drar vi slutsatsen att emigrationen förenade dem på ett särskilt sätt – trots att de hade olika erfarenheter av den.

Noter

1. Siffrorna för Finland avser åren 1866–1930 medan siffrorna för Island avser åren 1870–1925. Se Norman & Runblom, *Transatlantic Connections*, s. 291.
2. Ágrip af ævisögu. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
3. Jfr Isoaho-Nousiainen, *Nainen paikallaan*, passim.
4. Se t.ex. Janz & Schönpflug, *Gender History*.
5. Schlick, *Feminism and the Politics*, s. 6–7.
6. Marander-Eklund & Östman, ”Biografiska betydelser”, s. 7–8.
7. Den biografiska skissen är baserad på Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*.
8. Om Gripenberg som lantdagsledamot, se Hinkkanen & Lintunen, ”Aleksandra Gripenberg”, s. 193–212.
9. Heidarsson & Kjartansson, *Framtíd handan hafs*, s. 30.
10. Karlsson, *Iceland's 1100 years*, s. 236–237.
11. Se Matthíasdóttir & Östman, *Maids and Wives or Transnational Agents?*
12. Boyd & Grieco, ”Women and Migration”.
13. Matthíasdóttir & Einarsdóttir, ”Single women who emigrated from Iceland to North-America”, s. 11.
14. Lítill tháttur af ævisögu, 1, Pálína Waage. HerAust. Eink 699-3.
15. Halldórsdóttir, Kinnunen & Leskelä-Kärki, ”Doing biography”, s. 11.
16. Kring detta tema, se Östman, ”När berättelser korsar varandra”, s. 14.
17. Ágrip af ævisögu, 1. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1; Lítill tháttur af ævisögu, 1–2. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-3.
18. Beträffande danskar som agenter för modernisering på Island, se Ellenberger, *Danskir innflytjendur*.
19. Se Fridriksson & Thór, *Kaupmannahöfn sem höfudborg*, s. 318–319.
20. Hannesson, ”Húsagerd á Íslandi”, s. 133.
21. *Íslenzkar thjód -sögur og -sagnir* II, s. 134–150.
22. Ágústsson, *Íslensk byggingararfleifd* I, s. 29–30, 178, 437.
23. T.ex. Kinnunen, ”The National and International”, s. 652–670.
24. Tuulio, *Aleksandra Gripenberg*, s. 6–19.
25. Krueger, ”Introduction”. Se också Bergenmar, ”Sweden and Algeria”, s. 237–259.
26. Yaël, *Feminism and the Politics*, s. 7.
27. *Två finskors lustvandringar 1. Europa och Afrika åren 1876–77 och 1884*.
28. *Två finskors lustvandringar 2. Resor i Orienten*.
29. Om Ehrnrooths liv, se Kotioja, *Uskallus puhua*.
30. Moyne, ”Translator's Preface”, s. V.
31. ”Fredrika Bremer”.
32. Se t.ex. Gripenberg, *Naisasian kehitys III*, s. 37–45.
33. Ágrip af ævisögu, 26. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
34. Se Lindström, ”'I Won't be a Slave!'” s. 41.
35. Ágrip af ævisögu, 27. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
36. Se t.ex. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 223.
37. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 217.

38. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 163, 218–219.
39. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 220.
40. Kero, *Suureen länteen*, s. 113–122.
41. Olin, ”Carl Larsson’s Spadarfvet”, s. 219.
42. *Finns Over the Atlantic*, s. 8.
43. *Finns Over the Atlantic*, s. 10–16. Om finlandsamerikanska kvinnor, se t.ex. Ross & Brown, *Women Who Dared*.
44. Se t.ex. Suodenjoki et al., *Lannistumaton*.
45. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 222–223, 261.
46. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 258.
47. McFadden, *Golden Gables*, s. 184.
48. Helgason, *The Rewriting of Njáls Saga*, s. 33.
49. *Njal’s Saga*, s. 123.
50. Ágrip af ævisögu, 31. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
51. Ágrip af ævisögu, 31–32. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
52. Se Vikström, ”Vi vågade oss”, s. 248.
53. Ágrip af ævisögu, 30-31. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
54. Lindström, ”’I Won’t be a Slave!’”, s. 41.
55. Ágrip af ævisögu, 25–26. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
56. Här avses Saint-Boniface-katedralen i Winnipeg.
57. Ágrip af ævisögu, 26. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
58. Ágrip af ævisögu, 33. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
59. Ágrip af ævisögu, 33. Pálína Waage. HerAust. Eink 699-1.
60. Ehrnrooth, *Två finskors lustvandringar*, passim.
61. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 21. Om feministiska konferensers betydelse för feministiskt tänkande, transnationalism och emotionalitet, se t.ex. Kinnunen, ”Progress, Nation and Great Women”, s. 112–128.
62. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 13, 176.
63. Salenius, ”The ’Emancipated Ladies’ of America”, s. 113–131. Se även McFadden, *Golden Gables*, s. 156.
64. Se t.ex. Gripenberg, *Naisasian kehitys eri maissa IV*, s. 70.
65. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 267–271, 284.
66. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 12.
67. Ihalainen & Kinnunen, ”A Model Country”, s. 55–70.
68. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 12.
69. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 33–49.
70. Gripenberg, *Ett halfår i Nya Verlden*, s. 288.
71. Krueger, ”Introduction”, s. 4.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Héradsskjalasafn Austfirdinga (HerAust), Egilsstadir [Östra Islands Arkiv]

Pálína Gudmundsdóttir Waage. Privat arkiv

HerAust. Eink 699-1. Pálína Gudmundsdóttir Waage. Ágrip af ævisögu Pálínu G. Waage I [Pálina G. Waages självbiografi]

HerAust. Eink 699-3. Pálína Gudmundsdóttir Waage. Lítill þáttur af ævisögu Pálínu G. Waage [Pálina G. Waages självbiografi]

Opublicerad litteratur

Matthíasdóttir, Sigrídur & Ann-Catrin Östman, ”Maids and Wives or Transnational Agents? Women in the Nordic Emigration to North America in the Nineteenth and the Early Twentieth Centuries”. Lecture at the IFRWH conference, Vancouver August 9–12, 2018.

Litteratur

Ágústsson, Hördur, *Íslensk byggingararfleifd I. Ágrip af húsagerdarsögu 1750–1940*, Reykjavik: Húsafridunarnefnd ríkisins 1998.

Bergenmar, Jenny, ”Sweden and Algeria in the Travel Writing of Anna Maria Roos, 1905–1909”, Anna Bohlin, Tiina Kinnunen & Heidi Grönstad (eds), *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss*, Leiden & Boston: Brill 2021, s. 237–259.

Boyd, Monica & Elizabeth Grieco, ”Women and Migration. Incorporating Gender into International Migration Theory”, *Migration Information Source* 2003, https://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory, (hämtad 22.1.2024).

Ehrnrooth, Adelaïde (A – ï – A), *Två finskors lustvandringar i Europa och Afrika åren 1876–77 och 1884*, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag 1886.

Ellenberger, Íris, *Danskir innflytjendur á Íslandi 1900–1970. Félagsleg stada, samthætting og thverthjódleiki*, Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands 2013.

Finns Over the Atlantic. An Overview of the Emigration from Finland to North America, Turku: Siirtolaisinstituutti – Institute of Migration 2005.

”Fredrika Bremer”, *The History of Nordic Women's Literature*, https://nordicwomensliterature.net/writers/bremer-fredrika/, (hämtad 20.2.2024).

Fridriksson, Gudjón & Jón Th. Thór, *Kaupmannahöfn sem höfudborg Íslands* II, Reykjavík: Hid íslenska bókmenntafélag 2013.
Gripenberg, Alexandra, *Ett halfår i Nya Verlden. Strödda resebilder från Förenta staterna*, Helsingfors: G. W. Edlund 1889.
Gripenberg, Alexandra, *Naisasian kehitys eri maissa III*, Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö 1908.
Gripenberg, Alexandra, *Naisasian kehitys eri maissa IV*, Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö 1909.
Halldórsdóttir, Erla Hulda, Tiina Kinnunen & Maarit Leskelä-Kärki, ”Doing Biography”, Erla Hulda Halldórsdóttir, Tiina Kinnunen, Maarit Leskelä-Kärki & Birgitte Possing (eds), *Biography, Gender and History. Nordic Perspectives*, Turku: Cultural History, University of Turku 2016, s. 7–34.
Hannesson, Gudmundur, ”Húsagerd á Íslandi”, Gudmundur Finnbogason (red.), *Idnsaga Íslands* I, Reykjavík: Idnadarmannafélagid í Reykjavík, 1943, s. 1–317.
Heidarsson, Steinthór & Helgi Skúli Kjartansson, *Framtíd handan hafs. Vesturfarir frá Íslandi 1870–1914*, Reykjavík: Sagnfrædistofnun Háskóla Íslands, Háskólaútgáfan 2003.
Helgason, Jón Karl, *The Rewriting of Njáls Saga. Translation, Ideology and Icelandic Sagas*, Clevedon, Buffalo: Multilingual Matters 1999.
Hinkkanen, Merja-Liisa & Maija Lintunen, ”Aleksandra Gripenberg – taistelija ja kansainvälinen naisasianainen”, Pirjo Markkola & Alexandra Ramsay (toim.), *Yksi kamari – kaksi sukupuolta. Suomen eduskunnan ensimmäiset naiset*, Helsinki: Eduskunnan kirjasto 1997, s. 193–212.
Ihalainen, Pasi & Tiina Kinnunen, ”A Model Country or a Peripheral Anomaly? Finnish Women’s Suffrage and Female Members of Parliament in Transnational Debates, 1906–1919”, Tobias Kaiser & Andreas Schulz (Hrsg.), *”Vorhang auf!” Frauen im Parliament und Politik*, Düsseldorf: Droste 2022, s. 55–70.
Íslenzkar thjód -sögur og -sagnir II, Seydisfjördur: Nokkrir Austfirdingar 1923.
Isoaho-Nousiainen, Riikka, *Nainen paikallaan. Oululaisen tervaporvarinrouva Jeanette Snellmanin (1817–1878) elämäntapa*, Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 2023.
Janz, Oliver & Daniel Schönpflug (eds), *Gender History in a Transnational Perspective. Networks, Biographies, Gender Orders*, New York: Berghahn 2014.
Karlsson, Gunnar, *Iceland’s 1100 years. History of a Marginal Society*, Reykjavík: Mál og menning 2000.
Kero, Reino, *Suureen länteen. Siirtolaisuus Suomesta Pohjois-Amerikkaan*, Turku: Siirtolaisuusinstituutti 1996.
Kinnunen, Tiina, ”The National and International in Making a Feminist. The Case of Alexandra Gripenberg”, *Women’s History Review* 25, 2016:4, s. 652–670.

Kinnunen, Tiina, ”Progress, Nation and Great Women in Constructing the Idea of Feminist Internationalism”, Pasi Ihalainen & Antero Holmila (eds), *Nationalism and Internationalism Intertwined. A European History of Concepts beyond the Nation State*, New York: Berghahn 2022, s. 112–128.
Kotioja, Eeva, *Uskallus puhua. Sukupiiri ja sosiaalinen pääoma Adelaïde Ehrnroothin yhteiskunnallisen toiminnan mahdollistajana*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2018.
Krueger, Misty, ”Introduction. Tracing the Lives of Transatlantic Women Travelers”, Misty Krueger (ed.), *Transatlantic Women Travelers, 1688–1843*, New Brunswick: Bucknell University Press 2021, s. 1–20.
Lindström, Varpu, ”’I Won’t be a Slave!’ Finnish Domestics in Canada, 1911–30”, *I Won’t be a Slave. Selected Articles on Finnish Canadian Women’s History*, Beaverton Ontario: Aspasia Books 2010, s. 34–58.
Marander-Eklund, Lena & Ann-Catrin Östman, ”Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser”, Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, Möklinta: Gidlunds 2011, s. 7–10.
Matthíasdóttir, Sigrídur & Thorgerdur Einarsdóttir, ”Single Women Who Emigrated from Iceland to North-America, 1870–1914. Forgotten Women with Agency?”, *Scandia* 82, 2016:1, s. 10–34.
McFadden, Margaret H., *Golden Cables of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism*, Lexington: University Press of Kentucky 2009.
Moyne, Ernest J., ”Translator’s Preface”, *Alexandra Gripenberg’s A Half Year in the New World. Miscellaneous Sketches of Travel in the United States*, Translated and edited by Ernest J. Moyne, Newark, Delaware: University of Delaware Press 1954, s. v–xi.
Njal’s Saga, Translated with Introduction and Notes by Robert Cook, London: Penguin Books, 2001.
Norman, Hans & Harald Runblom, *Transatlantic Connections. Nordic Migration to the New World after 1800*, Oslo: Norwegian University Press 1987.
Olin, Martin, ”Carl Larsson’s Spadarfvet, My Little Farmstead. Paradise Regained or Lament for a Disappearing Agrarian Society?”, Anna Bohlin, Tiina Kinnunen & Heidi Grönstad (eds), *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region. The Production of Loss*, Leiden & Boston: Brill 2021, s. 219–236.
Ross, Carl & K. Marianne Wergelin Brown (eds), *Women Who Dared. The History of Finnish American Women*, St Paul, Minn.: University of Minnesota Immigration History Research Center 1986.
Salenius, Sirpa, ”The ’Emancipated Ladies’ of America in the Travel Writing of Fredrika Bremer and Alexandra Gripenberg”, *Journal of International Women’s Studies* 14, 2013:1, s. 113–131.
Schlick, Yaël Rachel, *Feminism and the Politics of Travel after the Enlightenment*, Lewisburg (Pa): Bucknell University Press 2012.

Suodenjoki, Sami, Kirsti Salmi-Niklander, Mikko-Olavi Seppälä, Päivi Salmesvuori, Anna Rajavuori, Mikko Pollari & Anne Heimo, *Lannistumaton. Matti Kurikan haaveet ja haaksirikot kolmella mantereella*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2022.

Tuulio, Tyyni, *Aleksandra Gripenberg. Kirjailija, taistelija, ihminen*, Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö 1959.

Vikström, Lotta, ”Vi vågade oss också västerut! Kisakvinnornas utvandring 1845–1915”, Anders Brändström, Sören Edvinsson, Tom Ericsson & Peter Sköld (red.), *Befolkningshistoriska perspektiv. Festskrift till Lars-Göran Tedebrand*, Umeå: Demografiska Databasen 2004.

Östman, Ann-Catrin, ”När berättelser korsar varandra. Om historiesyner och ingångar till det förflutna”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 97, 2022, s. 7–15.

III.

MODERNISERING, POLITIK OCH KUNSKAPSPRODUKTION

Henry Nygård & Nils Erik Villstrand

Politikern och den självlärda historikern K. V. Åkerblom i möte med de obesuttna i Österbotten

Gårdshushållet var den grundläggande produktionsenheten i det förindustriella bondesamhället – inte familjen. Oberoende av hur stor graden av exponering mot omvärden var så var det husbondeparets ansvar att se till att det som gården producerade räckte till för att täcka gårdsfolkets fundamentala behov från ett skördeår till nästa. I den mån behovet av arbetskraft inte kunde täckas av familjemedlemmarna knöts drängar och pigor till hushållet genom tjänstetvånget och de var på samma sätt som familjemedlemmarna underställda husbondens makt som inbegrep rätten till husaga. Som årstjänare kvarstod drängen och pigan vanligtvis i tjänst också under de två arbetsmässigt lågintensiva perioderna varje år, nämligen bondehushållets vinterdvala och latsommar. I det senare fallet var det fråga om tiden mellan sådd och inledandet av höslåttern.

Behovet av säsongsarbetskraft under de tider då sådd och skörd ägde rum var stort och kunde till en del tillgodoses med hjälp av inhysningar, som inte ingick i hushållet trots att de kunde bo i något utrymme på gården, och backstugusittare som bildade egna hushåll. Årstjänarna, inhysingarna och backstugornas folk var lantarbetare. En del av arbetet särskilt under de arbetsintensiva perioderna utfördes som dagsverken av torparbefolkningen. Tillsammans utgjorde de här grupperna huvuddelen av den obesuttna befolkningen i agrarsamhället.[1]

Begreppet obesutten är en negation till besutten. En obesutten var i avsaknad av besuttenhet, det vill säga den status som en besutten bonde hade i och med sitt innehav av jord. Som Riikka Miettinen och Ella Viitaniemi framhållit utgjorde de obesuttna en mångskiktad grupp som också förändrades från en tid till en annan. Torparna som var arrendatorer med prestationsskyldighet gentemot det hemman på vars mark torpet fanns hörde till den obesuttna delen men stod rätt nära en landbonde som arrenderade skattlagd jord. Gränsdragningen mellan besuttna och obesuttna kan inte göras med någon precision; så kan vuxna barn eller syskon till husbondefolket som bodde på hemmanet men i ett särskilt hushåll uppfattas som obesuttna. Hantverkarna på landsbygden var däremot helt klart en distinkt grupp bland de obesuttna.[2]

I sin analys från 2018 av hur de obesuttna behandlats i historieforskningen i Finland, de övriga nordiska länderna och i Europa uppmärksammar Riikka Miettinen och Ella Viitaniemi också den starka lokalhistoriska traditionen i Finland. De noterar att de obesuttna inom ramen för en framställning om befolkningens sociala sammansättning uppmärksammats i de flesta socken- och landsskapshistorierna. Inom den lokalhistoriska genren har emellertid de besuttna bönderna stått i centrum, och i de flesta arbeten har de obesuttna därför inte fått någon större uppmärksamhet. Miettinen och Viitaniemi lyfter fram några exempel på lokalhistoriker som behandlar de obesuttna mer ingående och därför utgör positiva undantag från den här regeln, bland dem Kristian Vilhelm Åkerblom.[3]

En politiskt aktiv lokalhistoriker som undersökningsobjekt

Kristian Vilhelm Åkerblom (1877–1954) är intressant som pedagog, politiker och självlärd forskare i österbottnisk lokalhistoria. Den fråga vi ställer är hur hans starka intresse som politiker för den obesuttna befolkningens villkor i hans samtid tog sig uttryck i hans lokalhistoriska arbeten. Intresset för de obesuttna bottnade av allt att döma i det perspektiv på tillvaron han fick genom sin uppväxt under enkla förhållanden i Vörå. Vilken plats fick de obesuttna – legofolk, inhysingar och backstugusittare – i hans texter? Såg han på dem ur böndernas

perspektiv, i termer av tillgång till billig arbetskraft, eller var hans perspektiv mer de obesuttnas? Är hans texter präglade av en strävan till saklighet eller är de av ställningstagande karaktär? Hur förhöll han sig till det forskningsläge som var rådande i Finland och Sverige då han skrev? I hur hög grad finns det en kontinuitet mellan hans tidiga texter och dem han skrev längre fram i tiden?

Åkerbloms liv har tidigare skildrats av sonen Bror Åkerblom i en uppsats i *Österbottnisk Årsbok* 1953–1955[4] och av Holger Wester i *Biografiskt Lexikon för Finland*.[5] Någon mer ambitiös genomlysning av hans gärning som politiker och historiker finns däremot veterligen inte. Hans omfattande arkiv ingår i Korsholms kommuns samlingar.

Åkerblom var en imponerande produktiv historiker. Den stora produktiviteten får en del av sin förklaring i att Åkerblom som långvarig riksdagsman under sina vistelser i huvudstaden tillbringade mycket av sin tid på Riksarkivet. Han forskade brett och samlade information om alla socknar i svenska Österbotten från Lappfjärd i söder till Karleby i norr samt om städerna Vasa och Nykarleby, grundade under tidigt 1600-tal och som vardera kunde förväntas visa ett intresse för att få sin historia skriven.[6] De obesuttna i äldre tid valde Åkerblom att behandla i särskilda kapitel men han skildrade deras historia också på andra ställen i sin framställning.

Lokalhistorisk bibliografi över svenska Österbotten, utgiven 1994, upptar inte artiklar i dagstidningar men ger ändå en uppfattning om Åkerbloms facklitterära produktion och hur han i den uppmärksammade olika delar av sitt hemlandskap. Utgående från nutida kommunala gränser fördelar den sig från söder till norr på följande sätt:[7]

Allmänt om svenska Österbotten	20
Kristinestad	2
Närpes	5
Malax	2
Korsholm	32
Vasa	7
Vörå	10
Nykarleby	2
Pedersöre	6
Sammanlagt	86

Inemot hälften av publikationerna behandlade den närregion (Korsholm och Vasa) som han levde i som vuxen. Han uppehöll sig ofta vid frågeställningar som gällde hela (det svenska) Österbotten och visade som forskare också sin födelsebygd Vörå intresse.

Vår forskning har anknytning till det problemkomplex som uppkommer när personer axlar dubbla roller som politiker och historiker.[8] Den tangerar därmed den eviga frågan om historikerns opartiskhet och saklighet. Vårt ämnesval aktualiserar också historikerskråets professionalisering som var en starkt närvarande process också inom lokalhistorien under den tid Åkerblom var verksam som historiker. Han var autodidakt och hans arbeten verkar inte ha fått någon etablerad plats i den lokalhistoriskt inriktade historiografin i Finland.[9]

Professor Mauno Jokipii har indelat den finländska lokalhistoriska historieskrivningen i tre perioder.[10] Den första sträcker sig fram till början av självständighetstiden, den andra omfattar mellankrigstiden och den tredje tiden efter de senaste krigen. Den första perioden karakteriseras av Jokipii som en stadshistorisk blomstringstid, en tid när de flesta av de svenskspråkiga kuststädernas historia publicerades i voluminösa bokverk. Den lokalhistoriska forskningen och historieskrivningen har setts som en utlöpare av den hembygdsrörelse som blomstrade i Finland kring sekelskiftet 1900. Trots bristen på direkta utsagor i det källmaterial vi granskat kan samma koppling anas i fallet Åkerblom.

Under den andra perioden utformades den modell som ännu länge under efterkrigstiden tillämpades när historien om landsbygdens lokalsamfund, socknarna, beskrevs. Under självständighetstidens första årtionde utgavs ett dussintal sockenhistoriker, medan bokhyllorna under det följande årtiondet fylldes med några volymer sockenhistoria per år.

En milstolpe i professionaliseringen av den lokalhistoriska forskningen passerades 1933 då lokalhistoriska byrån vid Riksarkivet inledde sin verksamhet. Strävan var att höja den vetenskapliga nivån på sockenhistorierna. Den generella modell som byrån förespråkade skulle möjliggöra jämförelser och i slutändan öppna upp för nationella slutsatser. Under 1940-talet utkom årligen flera volymer lokalhistoria och antalet ökade därefter kraftigt. Merparten av utgivningarna finansierades av kommunerna.

Under den tredje perioden, det vill säga under efterkrigstiden, präglades den lokalhistoriska verksamheten av ett stort uppsving både när det gäller kvantitet och kvalitet. Bondeskiktet stod alltjämt i centrum i framställningarna av socknarnas historia.

Åkerblom var ofta anlitad som författare av lokalhistoriska beställningsverk, men ändå inte helt ensam i sin tids svenska Österbotten eftersom Helmer Tegengrens *Kronoby sockens historia* utkom 1943.[11] Tillsammans med sonen Bror Åkerblom stod han för en produktion som hade närmast industriella drag, Bror (f. 1908) gav nämligen redan 1937 ut första delen av Vörå sockens historia och hade manuskriptet till den andra delen klart följande år. Del två utkom av olika orsaker först år 1962.

Även om man kan hävda att far och son Åkerblom hade en hegemonisk position när det gällde skrivandet av sockenhistoriker i Österbotten, var de inte ensamma på det lokalhistoriska fältet inom det svenskspråkiga Finland. Det fanns som redan framgått en lång rad lokalhistoriska arbeten på finska och svenska som K.V. Åkerblom kunde låta sig inspireras av och ta modell av. De stod dessutom behändigt tillgängliga i bokhyllorna i den forskarsal på Riksarkivet i Helsingfors som han så ofta besökte. Det är ändå oklart i vilken utsträckning Åkerblom bekantat sig med dessa arbeten eftersom få av dem nämns i litteraturförteckningarna i hans arbeten. Åkerblom var en trägen dagboksskrivare. Han antecknade i dagböckerna vad han studerat i arkivet, vilken del av en bok han skrivit på och vilken litteratur han hade tagit del av. Av anteckningarna framgår det med stor tydlighet att han höll sig uppdaterad i fråga om facklitteratur som kommit ut i Sverige och i Finland.

Vallgossen som blev forskare

Innan vi går över till att analysera hur Åkerblom behandlade de obesuttna i sina lokalhistoriska arbeten behöver vi teckna en rätt fyllig bild av en mångdimensionellt aktiv person. Kristian Vilhelm Åkerblom föddes den 9 mars 1877 i Vörå. Hans far Kristian Wilhelm Mattson och modern Anna Lisa Henriksdotter Brunman hittas tillsammans med barnen i Vörå församlings kommunionbok under rubriken ”Inhysingar å byns Lotlax mark”. Fadern betecknas här som urmakare.

Man kan av Bror Åkerholms biografi över fadern förstå att föräldrarna som obesuttna hade det kärvt ekonomiskt. Det antyds inte bara av faderns arbetsvandringar, utan även av att han ville ha ut barnen i praktiskt arbete så fort som möjligt. Kristian fick redan som tioåring ställa upp som hjälpdräng (vallpojke) hos bönderna i byn fyra somrar i rad och deltog senare i faderns arbetsresor, till andra orter i Österbotten och bland annat till ett sågverk utanför Härnösand i Sverige. I ungdomsåren fick han plats som lärling på ett plåtslageri i Vasa.

Kristian Vilhelm hade läshuvud och ett av hans stora mål var lärarseminariet i Nykarleby. Efter diverse förhör och motigheter öppnades dörrarna till seminariet i augusti 1896 för den då 19-årige ynglingen. År 1900 kunde Kristian Vilhelm som nybakad folkskollärare söka ledig-anslagna folkskollärartjänster. Hans val föll på Vallgrund i Replot. Efter fyra år i Vallgrund flyttade han som föreståndare till Kyrkoby folkskola i Kvevlax. Här stannade han till pensioneringen.

Lantmannagillen var under det nya seklets två första årtionden den viktigaste föreningsformen i svenska Österbotten. Lantmannagillena var lokalavdelningar till Österbottens Svenska Lantbrukssällskap (ÖSL) som grundats 1904. K.V. Åkerbloms intåg på den politiska arenan gick via lantmannagillet i Kvevlax, där han under ett antal år (1906–1913 och 1917) skötte sekreteraruppgiften. Lantmannagillet var den kanske viktigaste testarenan för många av hans progressiva initiativ, som till exempel inrättandet av en sparbank och uppstarten av lantbruksklubbverksamhet.

Via gillena kom Åkerblom att orientera sig i de agrara förhållandena – en erfarenhet som var till nytta i hans forskning. Största delen av medlemmarna i lantmannagillena kan karakteriseras som småbrukare. Vid sidan av småbrukarna fanns det även en talrik grupp av torpare, backstugusittare och andra jordlösa medlemmar i gillena.[12]

När det nygrundade Svenska folkpartiet sommaren 1906 konsoliderade sin verksamhet inför det kommande lantdagsvalet genom att grunda lokalavdelningar agerade Kvevlax snabbt. Redan i juli kunde en lokalavdelning grundas, med Åkerblom som en av medlemmarna i styrelsen.[13] Sambandet med gillesverksamheten är uppenbart. Man höll gemensamma möten då man förutom jordbruks- och näringsfrågor även kunde behandla kommunala och politiska ”spörsmål”. De underavdelningar av gillet (klubbar) som bildades i varje by hade som

en uppgift att få de röstberättigade att allmänt delta i valen. I styrelsen för varje klubb skulle två obesuttna inväljas.[14]

Det är knappast förvånande att Åkerbloms aktivitet förde honom in i det som i dag skulle kallas för kommunalpolitik. År 1910 valdes han till ordförande i kommunalstämman i Kvevlax. Som sådan fick han sköta de uppgifter som senare sköttes av anställda. Det arbetsdryga uppdraget skötte han fram till utgången av 1917 och fungerade därefter som ordförande i kommunalfullmäktige i fyra år.

Hösten 1915 ställde han upp som sekreterare i nybildade Svenska Österbottens kommunalförbund, trots ordförandeposter i den redan nämnda kommunalstämman, i Österbottens svenska hemslöjdsförening och Svenska Österbottens mellersta lärarkrets. Han organiserade verksamheten i kommunalförbundet och gav tillsammans med ordföranden råd i kommunala frågor.

Att K.V. Åkerblom blev lantdagsman kan förbindas med hans övertygelse att de obesuttna i svenska Österbotten behövde en egen representant. De obesuttna utgjorde i början av seklet en tredjedel av valmanskåren. Inför lantdagsmannavalet 1907 samlades representanter för de obesuttna och nykterhetsföreningarna i Mustasaari, Kvevlax och Replot i Karperö folkskola med målsättningen att bilda en gemensam valmansförening. Åkerblom valdes till ordförande för mötet. Valmansföreningens motto blev ”För obesuttnas och fiskarenas väl” – grupper som han under hela sitt politiska liv arbetade för.[15] Bland de åtgärder som krävdes var underlättandet av möjligheterna för de obesuttna att komma i besittning av egen jord.

I april 1916 accepterade han att bli de obesuttnas kandidat i lantdagsvalet och gick med i lantmannagruppen inom SFP. I sina valtal lyfte han fram de obesuttnas problem och blev vald med ett relativt högt röstetal. Han var redan välkänd bland annat genom sina artiklar i tidningspressen.[16] Följande år föll han däremot igenom. En förklaring var att han röstat för den så kallade maktlagen (där den högsta makten koncentrerades till riksdagen) och andra ”röda” lagar.

Följande år öppnades däremot dörrarna till lantdagen av de obesuttnas röster.[17] Åkerblom satt därefter utan avbrott i riksdagen fram till 1929, då han på nytt föll igenom. Han återkom vid valet Lappoåret 1930 och blev invald med knappt 4 000 röster. Han kandiderade sista

gången 1933, men lyckas inte längre få det understöd som behövdes för ett inval.

När de lokala legonämnderna med stöd av torparlagen från 1918 behandlade ansökningar om inlösen av torp och backstuguområden i Gamla Vasa företrädde Åkerblom sökandena.[18] Engagemanget bidrog till hans rykte som vänsterman inom det borgerliga blocket.

När Korsholms kommun och Åkerblom skrev kontrakt om Korsholms sockens historia i två band 1938 var han som redan framgått väl förberedd för det stora uppdraget. Avtalet har en förhistoria som visar hur Åkerbloms roll som politiker gjorde valet som skribent till en utdragen process. Åkerbloms politiska ställningstaganden påverkade hans möjligheter att få sina alster publicerade. Väl medveten om detta publicerade han de första texterna om Korsholms historia intill 1600-talet på eget förlag (1914 och 1928). Han berättade att en av socknens ledande män någon gång i slutet av 1920-talet förklarat att ”Åkerblom får nog utge Korsholms historia på egen bekostnad. Vi kommer inte att giva något understöd för den.” En svängning i inställningen till Åkerbloms alster skedde efter kommunalvalet 1936 då de frisinnade fick 10 platser, de konservativa 7 platser.[19]

Redan under de första åren som lärare i Vallgrund brottades Åkerblom med frågan om hur undervisningen i folkskolorna skulle göras mer intresseväckande och hur barnens läslust skulle väckas.[20] Han var inte nöjd med innehållet i de böcker som användes i undervisningen och tog flera initiativ till utvecklande av undervisningsmaterialet. Hans första större projekt inom denna genre utmynnade i *Folkskolans sångbok*, som trycktes 1907. Intresset för lokalhistorien ledde i sin tur till att han 1904 kunde publicera sitt första lokalhistoriska arbete, ”Blad ur Replot sockens historia”, i *Svenska Folkskolans Vänners kalender*.[21]

Den lokala historien skulle öka elevernas intresse för den allmänna historien. I stället för att läsa om kungar, biskopar och andra styresmän skulle fokus ligga på lokala aktörer och händelser samt möjligheterna att koppla de lokala skeendena till den allmänna utvecklingen. Det var det ”vanliga” folkets vardag som skulle göra historieundervisningen intressant och lärorik. Fosterlandskärleken hade enligt Åkerblom sin rot i kärleken till hem och fosterbygd.

Prosten Edvin Karsten som öppnade kyrkoarkivet i Kvevlax för Kristian Vilhelm kom att betyda mycket för hans vetenskapliga start.

Han accepterades och fick mer självförtroende.[22] År 1908 är han djärv nog att erbjuda Svenska litteratursällskapet i Finland ett manuskript till Mustasaari sockens historia intill 1600-talet. Arbetet granskades av arkivarie Torsten Hartman och statsarkivarien Reinhold Hausen. De vitsordade den stora värmen hos författaren, men underbetyget var klart och tydligt.[23] Kanske något besviken publicerade han 1910 de följande avsnitten om socknens historia som följetong i *Wasa-Posten*.

Trots motgångarna lämnade han de följande åren också in ett par uppsatser till litteratursällskapets serie *Förhandlingar och Uppsatser*, varav ”Till Åbo akademis studentmatrikel” antogs för publicering.[24] År 1911 antog litteratursällskapet dock inte hans inlämnade manuskript ”Anteckningar om ämbets- och köpmanna- samt hantverkssläkter i Vasa på 1700-talet”.[25]

År 1909 inlämnade han ”Bidrag till Vasa stads historia”, men avvisades också nu – utan motivering.[26] Bättre mottagande fick *Kvevlax historia* som han utgav på eget förlag 1923. De berömmande ord han fick av andra hembygdsforskare värmde säkert, men som autodidakt inom historieforskningen i en tid när även lokalhistorien professionaliserades fick han vänta på att accepteras av de yrkesverksamma historikerna. Plåster på såren gav riddartecknet av Finlands vita ros som han förlänades av presidenten 1946 och framför allt hans doktorsgrad honoris causa 1948.[27]

Tolkningen etableras – Korsholms historia

I Åkerbloms lokalhistoriska produktion har vi i vår analys valt att utgå från hans stora beställningsverk som han skrev på uppdrag av landskommuner. Publiceringen av de här lokalhistoriska verken inleddes 1937 med *Lappfjärds historia*, del I, och avslutades med *Replot historia* som utkom postumt 1958. De arbeten som ligger till grund för vår analys är *Korsholms historia* I (1941) och II (1956), *Övermarks historia* (1947), *Pedersöre storsockens historia* som utkom i två delar 1950, *Lappfjärds historia* I–II (1937 och 1953) samt *Pörtom historia* (1954) och (1958). Det är fråga om inemot 4700 sidor av hans hand. I tvåbandsverken är uppdelningen av banden gjord på två olika sätt: i *Korsholms historia* är upplägget kronologiskt, i *Lappfjärds historia* och

Pedersöre storsocken historia, som slutar vid år 1865, är uppdelningen tematisk.

Sonen Bror Åkerblom disputerade 1940 vid Helsingfors universitet på en språkvetenskaplig avhandling om Kvevlaxdialekten.[28] Han hade uppenbarligen ambitionen att meritera sig akademiskt också som historiker och kommunicerade med sin far kring ett lämpligt tema. Det ämne som K.V. Åkerblom föreslog 1943 gällde jordfrågan i Finland på 1600- och 1700-talen, närmare bestämt verkan av förbudet mot hemmansklyvning, värdet av att förbudet upphävdes 1684, och motsvarande förordningar längre fram i tiden. Det här temat skulle aktualisera hur de bondsöner i Österbotten som inte erhöll en del av hemmanet årligen sökte sig bort på arbetsförtjänst som vinterliggare och att den här befolkningsrörligheten upphörde i och med att klyvning av hemmanen blev tillåten. Viktig var också storskiftesförordningen 1775 med sitt stadgande om överloppsjord.[29]

Bror ringde sin far hösten 1947 med anledning av ett ämne som kunde kasta nytt ljus över nordisk demokrati.[30] Utgående från samtalet föreslog K.V. Åkerblom en mer utvecklad version av det projekt han tecknat konturerna av 1943, nämligen ”Bebyggelsens utbredning och folkmängdens tillväxt i Österbotten, Finland, som resultat av demokratisk politik”. Han gjorde gällande att det här ämnet var mer centralt med tanke på demokratisk utveckling än exempelvis självstyrelsen i byarna.

Både då det gällde bebyggelse och folkökning var det nämligen med Åkerbloms ordval fråga om stagnation eller tvinsot så länge kronan inte tillät hemmansklyvning, medan bebyggelsen gick in i en fas av kraftig tillväxt efter kungörelsen 1684 och fram ”till vår tid”. Den här utvecklingen kom också att befrämjas av andra frisinnade åtgärder: storskiftet, rätten att anlägga torp 1757, möjligheten till utflyttningar från byns tomtmark, möjligheten att anlägga nybyggen, rätten för obesuttna att bosätta sig i backstugor, från 1680-talet rätten för hantverkare att slå sig ner och utöva sitt yrke på landsbygden samt från 1766 rätten att fritt resa inom rikets gränser till orter med en efterfrågan på arbetskraft. K.V. Åkerblom gav också tips om var i hans skrifter och annan litteratur man kunde hitta belägg för hur ”alla dessa liberala åtgärder verkade”. K.V. Åkerblom uppfattade det här ämnet som så

värdefullt ”att man har svårt att finna något lika betydande” i fråga om nordisk demokrati.[31]

Åkerblom utvecklade inte närmare kopplingen mellan jord och demokrati, men en rimlig tolkning är att han såg en lång och välkommen utveckling mot en socialt breddad tillgång till ett stycke jord att odla och en status som besutten. Åkerbloms forskningsuppslag till sin son är intressanta som eventuella nycklar till hans syn på den obesuttna befolkningsgruppens historia i Österbotten. Vi kommer att använda oss av den helhetssyn han utvecklade i breven som ett analysredskap i vår läsning av hans lokalhistoriska forskningsarbeten. I hur hög grad överensstämmer den tolkning Åkerblom gjorde i dem med de uppslag han utvecklade kring de obesuttna i breven till sonen Bror på 1940-talet? Återkom han måhända i sin forskning till sitt begrepp ”nordisk demokrati”?

Korsholms historia del I från 1941 är särskilt intressant som källa till hur Åkerblom uppfattar de obesuttnas situation och hur han behandlar den som historiker. Delen utgör en ofta åberopad källa i hans senare verk. Bror Åkerblom gjorde bedömningen att faderns viktigaste verk var just *Korsholms historia* I, där han ”gett summan av sin visdom och dessutom fått in en flytande, klar stil, som bidrar till helhetsintrycket”. Den sammanställdes under två effektiva år vilket visade hur väl förberedd han var tack vare sina omfattande arkivforskningar under tidigare år.[32]

För att stödja sin argumentation i framställningen om Korsholm – Mustasaari fram till 1927 – använde sig Åkerblom av den empiri från andra lokalsamhällen han förfogade över eftersom han hade forskat så ”brett” i arkiven. Han betonar i sitt förord att han så långt det varit möjligt försökt klarlägga orsakssammanhang och ”följa händelseförloppet”. Med det sistnämnda torde han ha avsett en ambition att teckna långa linjer i socknens historia.[33]

I *Korsholms historia* I beskriver Åkerblom Österbotten som egalitärt under tiden före 1400-talet. Att man skulle ha hållit trälar fanns det inga uppgifter om i källorna och var och en hade fri tillgång till olika naturresurser. Men under 1400-talet började man påminnas om vad som var ”föreskrivet för dem, vilka icke förmådde skatta för ett hemman”. Tjänstetvånget var gällande sedan 1200-talet, men då det främst var jordinnehavare som inte själva brukade sin jord som

hade det största behovet av tjänstefolk var Österbotten, som alltid ”varit böndernas land” i den meningen att dessa själva brukade jorden, ”lyckligtvis efterblivet ännu på 1500-talet”. Åkerblom gav sin framställning ytterligare dramatisk nerv då han därefter konstaterade att landskapets obesuttna inte skulle få fortsätta att leva ”i lycklig okunnighet” om vad tjänstetvånget innebar för just dem. Ännu på 1500-talet förekom sällan konflikter om drängar och pigor i det rättsliga materialet. Enligt Åkerblom innebar det här att tjänstetvånget ännu inte tillämpades så strängt. Som ytterligare ett indicium för att det förhöll sig just så anförde han att begreppet ”löskona” och inte legopiga var det allmänt använda i saköreslängderna. Också husmän och backstugusittare tolererades på 1500-talet, men mot slutet av det här seklet skedde en förändring. Behovet av drängar växte i och med utskrivningarna av fotfolk till krigsmakten. Nu tillgreps de gällande tvångslagarna om tjänstefolk.[34]

Antalet årstjänare var enligt uppbördslängderna från Älvsborgs andra lösen litet i Korsholm – 34 drängar och 72 pigor 1617, vilket betydde en städslad person i var fjärde bondgård. Åkerblom frågade sig hur det här var möjligt och gav som svar att hemmanen sköttes av arvingarna gemensamt som hemmansbolag ”så länge de kunde sämjas, vilket inte alltid var möjligt”. För varje upplösning av ett hemmansbolag ökades de obesuttnas antal, framhöll han.[35]

På 1600-talet skärptes tjänstetvånget bland annat genom tjänstehjonsstadgan 1664. Backstugor skulle inte längre få förekomma. Bakomliggande faktorer var det utbredda förlänandet av jord till adeln, i Österbotten särskilt i form av friherre- och grevskap, och att ämbetsmän bosatte sig på landsbygden. Åkerblom ger olika uppgifter om drängarnas och pigornas löner, bland annat utgående från en förordning gällande Österbotten från 1689. En antydan till det som numera benämns genusperspektiv finns hos Åkerblom då han noterar att drängens årslön motsvarade tre tunnor och en pigas två tunnor spannmål. Med hjälp av lönen skulle årstjänaren skaffa sig beklädnadspersedlar. De låga lönerna betydde att det knappast fanns någon möjlighet för en årstjänare att ”lägga undan för ett blivande bo”.[36]

På 1700-talet utvidgades tjänstetvånget till bondens egna barn eftersom det stadgades att om det fanns tillräckligt många barn på gården så hade husbonden inte rätt att anställa årstjänare. Den som hade behov

av årstjänare kunde ange en bonde som höll sig med ”överflödigt folk”. Efter att Gustav III tagit makten höjdes röster för ytterligare skärpning av tjänstetvånget så att det, med Åkerbloms ord, skulle bli ”samma ordning som med de livegna i Ryssland”. I 1805 års legohjonsstadga bibehölls tjänstetvånget.[37]

Backstugorna uppfattade Åkerblom som början till torp och nya hemman. Han menade att om tillgången till information i arkiven om hur nybyggen kom till vore bättre än den var så skulle det visa sig att de hade sitt ursprung i en backstuga. Han fortsatte med att redogöra för hur drottning Kristinas förmyndarregering i sin iver att slå vakt om tillgången på tjänstefolk på godsen på ett obarmhärtigt sätt ”avbröt den obesuttna allmogens strävan att bliva självägande jordbrukare” genom sitt beslut om rivning av backstugor 1638. På det här sättet kastade rådsherrarna ut barnet med barnvattnet, det blev praktiskt taget omöjligt för årstjänarna att gifta sig och därmed bidra till folkökningen. Ordern om rivning blev beaktad i Österbotten, och i och med 1647 års skogsordning blev det ”nära nog omöjligt” att anlägga ett torp eller en backstuga på oskiftad mark. Alla jordägare måste ge sitt samtycke och Åkerblom konstaterade: ”Alltid fanns det någon, som motsatte sig bifall.”[38]

Sin ironiskt laddade fråga ”Nu var väl frågan om de obesuttna tillfredsställande ordnad?” besvarade Åkerblom med att framhålla hur förmyndarregeringen borde ha följt upp påbudet om rivning av backstugorna med ett stadgande som förpliktade jordägarna att anställa hemlösa. När så inte skedde hände det att bönderna när legotiden var slut om hösten särskilt under svaga skördeår inte städslade nytt tjänstefolk och ”nu stodo tjänarna på landsvägen utan eget tak över huvudet”. Ansträngningarna att avskaffa backstugorna var särskilt intensiva under grevskapstiden men ”förföljelsen mot de obesuttna” upphörde inte helt och hållet efter att grevskapet på 1670-talet indragits.[39]

Från och med 1749 fick bonden fritt behålla alla sina barn på hemmanet och böndernas behov av att leja tjänstefolk minskade. Nu måste man tillåta de obesuttna att bosätta sig i egna stugor trots alltjämt rådande förbud. Från och med 1762 tilläts gifta tjänstehjon att bilda eget hushåll och bosätta sig i en stuga. Allmogen saknade länge kunskap om den här förordningen och andra förordningar som gällde deras rättigheter. På allmogens begäran utfärdades därför 1770 en förordning

som årligen lästes upp från predikstolarna och där det försäkrades att ingen som var gift och förfogade över en bostad mot sin vilja kunde tvingas in i års- eller krigstjänst. Nu tilläts också anläggandet av torp på oskiftad mark. Åkerblom konkluderar att ”[f]rihetens dag” hade börjat gry också för ”samhällets lägsta klass” och att tjänstefolket nu ”erkändes vara människor, som borde få bestämma över sig själva”.[40]

Åkerblom inleder sitt kapitel ”Bebyggelsen utvidgas” i *Korsholms historia* så att det suger in läsaren i texten. Han tar nämligen fasta på arvskiftet som bestämde vem som skulle få stanna på ”fädernehemmanet” och vilka som ”måste ut i världen” för att söka sin utkomst. ”Hemmet och hembygden äro kärast”, här stannade alla helst kvar såvida de kunde trygga sin försörjning, skrev Åkerblom. Söner och döttrar kunde gifta sig och bli måg eller svärdotter på en gård. De andra barnen ville få en del av föräldrarnas hemman att bruka. Men det här stred mot det intresse som ”[r]ikets herrar” hade av att slå vakt om hemmanens förmåga att betala skatt. Redan 1459 utfärdade Kristian I en stadga som förbjöd hemmansklyvning, men stadgorna efterföljdes inte så noga fram till mitten av 1500-talet då hemmanen uppteckna-des i jordeböcker. Också i fortsättningen förekom hemmansklyvning i Korsholm, men krigsbördorna från och med senare hälften av 1500-talet skapade en sådan brist på män att man inte klarade av mer än att upprätthålla de existerande hemmanen. Från myndigheternas sida var attityden till hemmansklyvning enligt Åkerbloms tolkning fortsättningsvis avvisande.

När grevskapstiden var förbi vågade häradsrätten ta sig större friheter i fråga om hemmansklyvning. Ett plakat från den 10 juni 1684 tillät klyvning av ett hemman i maximalt fyra delar om häradsrätten bedömde att det var realistiskt med tanke på hemmansdelarnas bärkraft. Nu började klyvningar förekomma, låt vara att det till en början skedde ”dröjande och försiktigt”. I Korsholm ökade antalet hemman från 143 år 1686 till 161 år 1709. Åkerblom uppfattade ändå förordningen som en ”viktig vändpunkt”. Den ”kräftgång” som hade varat i tvåhundra år var över och nu hade ”[en] framstegens tid randats”. Insikten om att hemmansklyvning befrämjade folkökningen gjorde att en förordning 1747 tillät klyvning i åtta eller ännu fler delar såvida hemmansdelarna kunde göras livskraftiga. Hemmansklyvningen som också underlättades av storskiftet blev nu så omfattande att hemma-

nen i Korsholm var så många som 281 år 1769, ”en ökning som var utan motstycke i socknens historia” och som fortsatte också efter storskiftestiden.[41]

Under frihetstiden såg statsmakten anläggandet av nybyggen, torp och backstugor som en möjlighet att öka folkmängden i riket. Genom förordningen 1757 underlättades anläggandet av torp och nybyggen, men enligt Åkerblom var det ändå storskiftet som fick större betydelse för bildandet av nybyggen. När storskiftet genomfördes utelämnade man vanligtvis ett område i byarna där hantverkare och andra obesuttna tilläts bygga sig stugor. Bebyggelsen i Korsholm var så gammal och etablerad att nybyggena i socknen var få under 1500- och 1600-talen. Anläggandet av nybyggen på allmänningarna blev livligt inför storskiftet eftersom man insåg att det skulle bli svårare att få tillstånd till detta efter att skog och mark skiftats. På grund av att det inte fanns någon överskottsjord i socknen kom anläggandet av kronnybyggen efter storskiftesreformen inte att bli omfattande i Korsholm. Sådana uppkom främst i skärgården.[42]

Vinterliggarna i Sverige, som ägnade sig åt att tröska eller arbeta i skogen, var bönder som hade tillgång till båt och möjlighet att förse sig med ett matförråd för hela vintern. Resorna avtog i början på 1700-talet och Åkerblom gjorde en koppling till hemmansklyvningarna. Nu blev det intressant för bondsöner och -mågar att stanna hemma och odla upp jord. De obesuttnas resor över till den svenska riksdelen utan pass förbjöds 1693. Åkerblom gjorde bedömningen att förbudet att resa över till den västra riksdelen hade som följd att de obesuttna i stället valde att söka sig utomlands där de svenska myndigheterna inte kunde nå dem.[43]

I *Korsholms historia* II, om tiden efter 1809, har Åkerblom inte utarbetat ett särskilt underkapitel om de obesuttna, men de är ändå starkt närvarande i texten. I kapitlet om emigration ger han som bakgrund en kortfattad information om hemmanen, torpen och backstugorna i kommunen. Hemmansklyvningen hade åstadkommit att ett hemman vanligen bestod av en sjättedels mantal. Bönderna hade ofta använt sig av rätten att anlägga torp för de söner och döttrar som inte blev bonde på hemmanet. Torpen och hantverkarhushållen var vid mitten av 1800-talet hälften så många som hemmansdelarna medan backstugorna som vanligen anlagts på byns gemensamma mark var

lika många som hemmanen. Med pedagogisk skicklighet summerar Åkerblom situationen kring medlet av 1800-talet genom att ta fasta på en medelstor by i socknen. Den bestod då av omkring 30 bondgårdar, 15 torp och 30 backstugor. Han nämnde också hur de som ännu kom ihåg förhållandena i byarna i Korsholm mindes hur tätt torpen och backstugorna stod på ”nästan alla backar inne i byarna”.[44]

Den stora frågan var, skriver Åkerblom, vad ”de många obesuttna” skulle livnära sig på. De var för det mesta hänvisade till att förtjäna sig uppehälle genom att arbeta hos bönder och borgare. Om det bara hade funnits tillräckligt med arbetstillfällen skulle de obesuttna ha klarat av sin försörjning, men det var inte fallet. De flesta bönderna klarade sig med den arbetskraft som fanns inom familjen och de som lejde tjänstefolk kom till rätta med bara en piga och en dräng. Eftersom lönearbete stod till buds nästan bara sommartid blev årsinkomsten låg, så låg att också en nykter och sparsam arbetare levde under knappa förhållanden.

De obesuttna blev fler och fler och det betydde att de måste skaffa sig sin utkomst i arbete på annan ort. Myndigheterna ansåg att landet gick miste om arbetskraft och motarbetade all utflyttning. ”Se här vad som företogs i detta syfte!”, skrev Åkerblom och redogjorde bland annat för hur icke bofasta personer som reste utomlands avkrävdes en hög borgenssumma i samband med att de tog ut respass, för att skapa garantier för att de återvände. När sågindustrin kom i gång på allvar i Norrland blev det på nytt vanligt bland österbottningarna att söka arbete i Sverige. Att resa på arbetsförtjänst till södra Finland var ett alternativ som myndigheterna kunde acceptera men kravet var då ett giltigt respass. Den som saknade pass och hade bara ett prästbevis med sig blev återsänd till Österbotten med fångskjuts. En del av dem som var i arbete på annan ort var mindre skötsamma och deras familjer blev en belastning för kommunens fattigvård.[45]

Bristen på arbete, 1860-talets nödår och värnpliktslagen 1878 var faktorer som gjorde att emigration till Amerika framstod som ett nytt lockande alternativ också för den besuttna delen av befolkningen. Åkerblom lyfter fram de uppgifter som den officiella statistiken över uttagna pass tillhandahöll från och med 1893 men betonar att många reste utan pass. Han summerar den transatlantiska emigrationen med

konstaterandet att den för i synnerhet de obesuttna blev ”räddaren ur fattigdomen”.[46]

I sin redogörelse för de stora nödåren 1867–1868 uppmärksammar Åkerblom de obesuttna i Korsholm på olika sätt. De ålades att samla in lavar och svampar i skogen, men nöden bland dem blev ändå så stor att kommunen måste ordna med gratis bespisning. Han betonade också att fattigvården var den mest betungande uppgiften för kommunen under 1800-talet. Det här berodde på de många missväxterna och de dåliga möjligheterna för den obesuttna befolkningen till förtjänstarbete.[47]

Åkerblom lyfter fram lantdagsmannen Johan Erik Keto från Korsholm som en märkesman. Keto deltog i lantdagarna 1863–1882 och ”gick i spetsen för den frisinnade fraktionen av bondeståndet”. Han talade för att utvidga den kommunala rösträtten till att omfatta också drängar och pigor så att de skulle få möjlighet att bevaka sin rätt. Han tog de obesuttna i försvar, yrkade på att de skulle ”behandlas som människor” och ville avskaffa husagan eftersom den så allmänt missbrukades.[48]

Tema med viss variation – de obesuttna i Åkerbloms andra sockenhistorier

Åkerblom blev klar med manuskriptet till *Övermarks historia* 1944 och boken kom ut 1947. Arbetet hade i viss mån blivit lidande av att han på grund av kriget inte hade kunnat komplettera sin tidigare arkivforskning vid Riksarkivet i Helsingfors.[49] Framställningen om de obesuttna överensstämmer med den tolkning Åkerblom gett i *Korsholms historia*. Han betonade de goda möjligheterna till att anlägga nybyggen eller torp i Övermark. Storskiftet och avskiljandet av överskottsjorden i samband med det öppnade upp möjligheter för etablerandet av torp och nybyggen. Åkerblom ställer frågan hur nöjd torparen i längden var att göra dagsverken åt sin bonde, men han menade att torparna åtminstone den första tiden ansåg sig ha en gynnad ställning sedan de fått ”sin egen torva”.[50]

I *Pedersöre storsockens historia* som utkom 1950 är Åkerbloms framställning om de obesuttna nedkortad jämfört med *Korsholms historia*. Men till sin grundstruktur är narrativet oförändrat och Åkerblom gör ofta hänvisningar till *Korsholms historia*. Han var uppmärksam på inter-

regionala skillnader. Han betonar, med hänvisning till Hugo Högnäs doktorsavhandling *Sytning och arvslösen* från 1938, hur de goda möjligheterna att livnära sig som timmerman innebar att många arvingar på 1800-talet valde att bli utlösta med pengar medan nästan ingen föredrog torpjord.[51]

Den förordning om möjligheten att klyva hemman som utfärdades 1684 beskriver Åkerblom som viktig i *Pedersöre storsockens historia*. Men trots att den blev uppläst för allmogen dröjde det ändå länge också här innan klyvningarna blev vanliga, vilket var något som storskiftet underlättade. Åren 1748–1812 genomfördes 464 hemmansklyvningar i Pedersöre.[52]

Bönderna i Pedersöre började redan under 1500-talet ägna större uppmärksamhet åt sitt jordbruk samt engagerade sig i tjärbränning och brädsågning i ett landskap som präglades av brist på folk på grund av de ständiga krigen. Böndernas behov av årstjänare ökade och bristen på tjänstefolk innebar att de utnyttjade tjänstehjonsstadgan för att få och kunna behålla tjänstefolk. Åkerblom betonar att det var innehavarna av stora hemman och tjänstemän som vanligen var de som behövde årstjänare och såg till att få behålla dem med tvång. Den obesuttna befolkningen ökade så mycket under första hälften av 1800-talet att det uppstod ett överutbud på tjänstefolk. Ännu på 1850-talet gällde tjänstetvånget och 1883 antecknades 42 män och 10 kvinnor som lösdrivare vid mantalsskrivningen. I *Pedersöre storsockens historia* nämner Åkerblom ett påbud 1852 om att alla obesuttna skulle ha laga försvar och det återkommer i hans senare verk.[53]

De obesuttna tilläts bo i backstugor i 1500-talets Pedersöre men under följande sekel hade ”rikets herrar” enligt Åkerblom ett intresse av att trygga tillgången på tjänstefolk på sina förläningar. Rivning av backstugor genomfördes följaktligen också i Pedersöre. Nämndemännen genomförde ”självfallet motvilligt” de här avhysningarna, särskilt som många i backstugorna var deras släktingar. Alla backstugor kunde inte rivas eftersom det skulle ha betytt att byn eller socknen skulle ha varit tvungen att ta sig an sådana hemlösa åldringar som inte längre klarade av att gå i tjänst. Förordningen 1762 om gifta tjänstehjons rätt att bilda eget hushåll och bo i backstugor, årligen uppläst från predikstolarna, kommenterade Åkerblom med samma formu-

lering som i *Korsholms historia*: frihetens dag hade grytt.[54] Den hittas också i hans andra sockenhistorier.[55]

Det var årstjänarna, drängar och pigor, som var ”[d]en folkklass” som helst flyttade bort från Pedersöre och Österbotten. Till skillnad från framställningen i *Korsholms historia* kunde Åkerblom i *Pedersöre storsockens historia* anföra ytterligare belägg utöver förordningen 1693 för att det var förbjudet för tjänstefolk att lämna landet och flytta till den västra riksdelen. De upprepade stränga förbuden tolkade Åkerblom som ett tecken på att tjänstefolk trots allt ”sökt sig bort till friare förhållanden”.

Hur de som inte kunde ta över ett hemman eller som inte kunde gifta sig till ett hemman skulle livnära sig var en övergripande fråga som Åkerblom ställde också i *Lappfjärds historia* (del II, 1952). De ”blevo då utan jord; de blevo obesuttna” och sedan 1200-talet var det stadgat om sådana att de måste ta tjänst hos någon annan. Årstjänarens lön var så liten att man måste förlita sig på tvångsmedel för att någon skulle låta sig städslas som dräng eller piga.[56] Ett strängt förbud mot hemmansklyvning gällde från 1459 och under 225 års tid. Det var ”herrarna” som värnade om hemmanens skattebetalningsförmåga som låg bakom förbudet om att ny mark inte fick brytas och att stagnation präglade förhållandena i de flesta socknar i Österbotten. Bakom stagnationen låg också utskrivningarna av krigsfolk och ”de oerhört tunga skatterna”. Antalet hemman minskade i stället för att öka. Åkerblom lyfte också här upp den kungliga förordningen 1684 som tillät hemmansklyvning, men den resulterade inte heller i Lappfjärd omedelbart i ett ivrigt klyvande av hemman. Åren 1691–1740 tillkom 24 hemman i Lappfjärd, en del av dem som följd av hemmansklyvning.[57]

På 1500- och 1600-talen hade de bondsöner som inte fått överta ett hemman möjlighet att bege sig ”ut till obygden” för att uppta ett nybygge. Alternativet var livslång årstjänst mot en låg lön med risk för att tas ut som knekt vid en utskrivning. I kustbyarna i Lappfjärd var det vanligt att resa till Sverige medan nybyggena blev vanligare i byar som låg längre bort från kusten.[58]

Med storskiftet på 1700-talet uppstod enligt Åkerblom ”en ny folkklass” i Österbotten, nämligen torparna. Med rätten att anlägga torp blev det lättare för den som ärvde ett hemman att lösa ut sina medarvingar. Torpet överläts i ett skriftligt kontrakt som stadfästes av

häradsrätten. Åkerblom framhåller hur vanligt det enligt Lappfjärds sockens domböcker var att torparkontrakt stadfästes vid tinget. Torpet kunde säljas av den som innehade det.[59]

Ännu på 1830-talet var förhållandena i Lappfjärd sådana att länsmannen tog hand om lösdrivare genom att han meddelade kronofogden sedan någon bonde meddelat om sin beredskap att ta emot en sådan person i sin tjänst. Drängarna och pigorna förblev få i Lappfjärd, 1641 bara 12 drängar och 13 pigor. År 1805 var drängarna i Lappfjärd så många som 188 och pigorna var 155 till antalet. I socknen fanns också 21 ”lösa personer”. Åkerblom noterade att det var anmärkningsvärt att drängarna var fler än pigorna i Lappfjärd då förhållandet i södra Österbotten vanligtvis var det motsatta. Han gör iakttagelsen med en för honom sällsynt hänvisning till annan forskning, nämligen Aulis J. Alanens landskapshistoria *Etelä-Pohjanmaan historia*, del IV:1 från 1948.[60]

De obesuttna önskade framför allt flytta bort till orter där de kunde ta emot arbete efter eget val, men rådande migrationsförbud redan på 1500-talet gjorde det svårt eller omöjligt. ”[M]en detta tilläts dem inte”, skriver Åkerblom som därefter också här redogör för de migrationsförbud som fanns för särskilt drängar och pigor redan på 1500-talet. Han berättar om en kvinna i Rangsby i Närpes som på 1630-talet trotsat förbudet och sänt sin dotter till Sverige. Hon dömdes till böter hon inte kunde betala och Åkerblom förmodar att böterna omvandlades till kroppsstraff.[61]

I ett riksdagsbesvär 1672, inlämnat av Hans Hindersson Snickars från Närpes, togs svårigheten att få tjänstefolk upp. Det berodde enligt besvärsskriften på att löst folk allt oftare bosatte sig i backstugor. Svaret från kungamakten var barskt, ett dylikt missbruk kunde inte tolereras. Olagligt uppförda backstugor skulle rivas. Det var enligt Åkerblom ”[h]errarna, som i kungens namn” stod bakom resolutionen. Han använder upprepade gånger det vaga begreppet ”herrarna” i sina texter och ger på så sätt uttryck för sin reserverade attityd till adeln.[62]

Åkerblom beskriver de obesuttnas villkor i Lappfjärd på 1800-talet på motsvarande sätt som han gör i *Korsholms historia* I men han är här inte lika utförlig. De obesuttna utgjorde redan på 1830-talet en lika stor befolkningsgrupp i Lappfjärd som den besuttna delen av socknens befolkning, och de fortsatte att öka i antal. De obesuttna i sina

backstugor hade potatisland och i bästa fall en ko. De kunde i viss mån ägna sig åt fiske men var i huvudsak hänvisade till att livnära sig på dagsverksarbete. Åkerblom lyfte fram amerikaemigrationen som särskilt viktig eftersom varken jordbruk eller industrier på hemorten kunde erbjuda obesuttna möjlighet till försörjning. Näringslivet i Lappfjärd och Österbotten över lag var så outvecklat ännu mot slutet av 1800-talet ”att det såg tröstlöst ut för den som hade att börja ’med två tomma händer’”. Utan möjligheten att emigrera skulle fattigdomen särskilt bland de obesuttna ”hos oss” länge ha varit allmänt förekommande och tryckande.[63]

I *Lappfjärds historia* drog Åkerblom sin långa linje om de obesuttnas stegvisa frigörelse fullt ut till lagarna om inlösen av legoområden 1918–1922 – populärt kallade torparlagen och Lex Kallio – som betydde att många obesuttna hushåll i kommunen ”blivit ägare av egen torva, större eller mindre, vilket för dessa medfört trygghet och trevnad i hembygden”.[64]

Med blick för hur varierande geografiska betingelser skapade olika förutsättningar för befolkningen illustrerade Åkerblom i *Pörtom historia* hur bebyggelsen uppkommit i utmarkerna. För utvecklingen hade storskiftet och regeringens kungörelse 1757 också här avgörande betydelse. Hemmansägarna fick nu rätt att på sina enskilda ägor bygga torp och nybyggen för sina barn och anhöriga. De söner, döttrar och mågar som ville få torp i stället för arvslösen i pengar tilldelades torpjord till åker och äng och fick rätt att utnyttja hemmanets skog till husbyggnad och vedfång samt skogsmarken till kreatursbete. Torpsystemet var enligt Åkerblom fördelaktigt för den besuttna bonden och till gagn för bygden.

Åkerblom hävdar att frågan om tjänstefolk och obesuttna före 1800-talet inte var någon stor fråga i Pörtom och illustrerar detta med statistik ända från 1653. Nämnda år fanns det i Pörtom 7 årstjänare och obesuttna och antalet förblev lågt ända till slutet av 1700-talet. I början av 1800-talet var drängarna och pigorna fyra gånger fler än övriga obesuttna. De jämförelsevis många drängarna antyder att bönderna höll sig med dessa för tjärbränning och skogsavverkning. De obesuttna utgjorde då en fjärdedel av församlingens hela folkmängd.

År 1852 var antalet inhyseshushåll som inte hade jordbruk 78 och antalet torp 70 i Pörtom. Hemmanens antal uppgick då till 183. Även

om de obesuttna bidrog till ”bygdens förkovran” var de mer utsatta än bönderna under kristider och missväxtår. Som Åkerblom uttrycker det kallades denna befolkningsgrupp betecknande för ”fattigfolket”.[65]

I *Replot historia* som utkom 1958 betonar Åkerblom utgående från sina iakttagelser i det kamerala materialet hur bebyggelsen växte fram genom att en backstuga blev ett torp som omsider blev ett nybygge. Den här positiva utvecklingen bröts under drottning Kristinas förmyndarregering då ”herrarna” i regeringen och deras gelikar fått stora förläningar och var i behov av arbetskraft. Det drabbade de obesuttna som förbjöds att bo i backstugor. Åkerblom kunde konstatera att genom att överheten var så här obarmhärtig ”eggade det allmogen att uppträda på samma sätt”. Han anför ett par exempel på detta från Replot men betonar ändå att de obesuttna i skärgårdssamhället Replot hade bättre möjligheter till försörjning än på annat håll, eftersom de tilläts fiske och att hålla sina kor i bete i skogen där de, utan att ha rätt till det, kunde avverka skog som de avyttrade som ved eller plankor.[66]

På 1800-talet ökade de obesuttna i Replot för att utgöra en tredjedel av befolkningen i mitten på 1870-talet. Det blev nödvändigt för dem att söka arbete på andra orter eller emigrera. Emigrationen från Replot till Nordamerika förblev ändå obetydlig jämfört med de flesta andra kommuner i svenska Österbotten.[67]

Politikern, den självlärda historikern och de obesuttna

Det leder inte fel att förbinda K.V. Åkerbloms intresse för den obesuttna befolkningens situation med hans upplevelser under barn- och ungdomsåren. Utifrån detta är det inte heller förvånande att han som gjort en klassresa och var både kommunalman och riksdagsman hade ett öppet öga för den obesuttna befolkningens praktiskt-ekonomiska behov. Som vänsterman inom Svenska folkpartiet var han uttryckligen de obesuttnas representant och som historiker torparnas, husmännens och backstugusittarnas talesman. Men kom de här två rollerna att skava mot varandra eller var de förenliga?

Framställningen i de lokalhistoriska verk av K.V. Åkerblom som vi granskat uppvisar variation men senare versioner återgår i hög grad på framställningen i *Korsholms historia* del I från 1941. Åkerbloms tolkning av de obesuttnas förhållanden i svenska Österbotten var i högsta

grad autonom i förhållande till annan forskning. Han tog del av existerande forskningslitteratur men var åtminstone i behandlingen av de obesuttna mycket återhållsam med att hänvisa till andra forskares arbeten i noterna. Huvuddelen av dessa bestod av hänvisningar till arkivalier och otryckta källor eller till den forskning han själv tidigare hade presenterat i skrift. Tack vare att han forskat i arkiven med fokus på hela svenska Österbotten kunde han underbygga sin argumentering om förhållandena inom det lokalsamhälle han just då behandlade med lämplig empiri från ett annat. Han var uppmärksam på regional variation inom sitt hemlandskaps gränser men gjorde inget försök att kontextualisera sitt facklitterära ”universum”, det svenska Österbotten. Han relaterade inte sin forskning till vare sig resten av Finland eller det svenska riket.

Två teman är starkt närvarande i hans texter: de komplicerade generationsskiftena inom bondesamhället och familjeextern arbetskraft som strategisk resurs inom bonde- och andra hushåll. De obesuttna utgjorde ett omistligt inslag i en fungerande bondeekonomi. I texterna om de obesuttna slog politikern Åkerblom följe med historikern Åkerblom. Han betonade politikens roll: krigen lade bördor på lokalsamhället men stagnationens tid var ändå i första rummet ett resultat av en missriktad statlig styrning. När insikten grydde på 1700-talet om att en framsynt politik, ”frisinnad” med ett ordval ur Åkerbloms vokabulär, som stegvis avreglerade villkoren för de obesuttna och skapade förutsättningar för befolkningsväxt, randades ”frihetens tid” för de obesuttna.

Frihet framstår som ett centralt och eftersträvansvärt värde i Åkerbloms tolkning av de obesuttnas historia i Österbotten från medeltid till författarens samtid, frihet att odla och skapa förutsättningar för ett drägligt liv, frihet att flytta, frihet från statlig reglering och frihet inte minst från hunger och armod. Åkerblom tog aldrig, vad vi kunnat se, sitt begrepp ”nordisk demokrati” i bruk i sina lokalhistoriska texter, men det är rimligt att han med det ville fånga in den demokratisering av jordinnehavet som utmynnade i att huvuddelen av de obesuttna blev självägande småbrukare i det tidiga 1900-talet.

Politikern samsades med historikern. Åkerblom ställde sig också som historiker klart på de obesuttnas sida, han lyfte fram deras historia men gjorde det utgående från ett robust empiriskt fundament i

en allmänt taget saklig och balanserad framställning där han ibland blommade ut i känsloladdade formuleringar.[68] Hans tolkning framstår alltjämt som anmärkningsvärt konsistent och intressant att ta spjärn emot och relatera till i framtida forskning. Den kan självfallet kritiseras i enskildheter, såsom den enligt honom så epokgörande förordningen 1684 som trots allt resulterade i endast ett fåtal hemmansklyvningar. Frånvaron av överdriven husaga är nästan total i hans texter, men den kan givetvis bero på att han inte fann belägg i källorna för aga som uppfattades som för brutal.[69]

De centrala aktörerna är utöver de obesuttna med Åkerbloms pejorativa benämning ”herrarna”, som han använde med syftning på dels storgodsägare, dels en aristokratdominerad överhet lydigt assisterad av lojala ämbetsmän. De obesuttnas handlingsutrymme var starkt kringskuret men inte obefintligt, och något som de vidgade utöver vad lag och förordning medgav. De besuttna och obesuttna porträtteras inte som starkt antagonistiska klasser. Åkerblom använde sig visserligen av begreppet klass, men inte i en historiematerialistisk mening. Besuttna och obesuttna var för honom samhällsgrupper i lokalsamhället med intressen som långtifrån sammanföll men nog överlappade.

Autodidakten Åkerblom är inte bortglömd men ändå höggradigt marginaliserad historiografiskt eftersom han kom att verka i en tid då den akademiskt meriterade forskaren sattes på piedestal också inom genren lokalhistoria. Hans tolkning av de obesuttnas långa historia i Österbotten finns där för den som har ögon att se, men den är inte så uppenbart tillgänglig som den kunde vara eftersom den ligger inbäddad i voluminösa och faktaspäckade arbeten och inte i en specialstudie. Vi har renodlat fram tolkningen i förhoppning om att den kan inspirera till ny forskning om en stor befolkningsgrupp i det för sin homogena bondebefolkning lovsjungna landskapet Österbotten, särskilt som också små sociala skillnader tenderade att bli tungt betydelsebärande i ett låggradigt skiktat och egalitärt samhälle.[70]

Varning till läsaren: författarna är bägge ättlingar i rakt nedstigande led till backstugusittare i Purmo.

Noter

1. Lindegren, ”Utskrivning och utsugning”, s. 49–54; Vilkuna, Hemminki, Markkola & Östman ”Kotitalouden rajat varhaismodernin ajan yhteiskunnassa”, s. 101–104; om vinterdvala och latsommar, se Villstrand ”Med stor möda i en hop gropar i marken”, s. 62–64.
2. Miettinen & Viitaniemi, ”Johdanto”, s. 11–14.
3. Miettinen & Viitaniemi, ”Johdanto”, s. 15–16; det enda tillägget till Miettinens och Viitaniemis förtjänstfulla genomgång av utforskandet av de obesuttna före 1800-talet vi vill göra är Andersson, *Från trälar till tjänstefolk*; om besuttna och obesuttna på 1800-talet och med information om regionala särdrag, se Soininen, *Vanha maataloutemme*, s. 28–49, 365–373, 395–402; för torparfrågan och särskilt det tidiga utforskandet av den, se Peltonen, ”Torpparikysymys”, s. 217–261.
4. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 9–65.
5. Wester, ”Åkerblom, Kristian Vilhelm”, s. 1842–1844.
6. Åkerblom, *Korsholms sockens historia* I, s. 3–4.
7. Nybond (red.), *Lokalhistorisk bibliografi över svenska Österbotten*.
8. I lantdagen 1900 deltog åtta av medlemmarna i Finska historiska Samfundet, se Sulkunen & Kinnunen, ”Historiantutkijat ja -kirjoittajat”, s. 73; för ett finlandssvenskt exempel se Bengelsdorff, *Eirik Hornborg – orädd sanningssägare och rättskämpe*.
9. Eljas Orrman (2017) omnämner Åkerblom som författare till flera österbottniska lokalhistoriska arbeten och att han som riksdagsman hade möjlighet att forska i Riksarkivets handlingar, men Åkerblom nämns inte i samband med att Orrman diskuterar den språkliga aspekten av den lokalhistoriska forskningen, Orrman, ”Betraktelser över den lokalhistoriska forskningen och historieskrivningen”, s. 301, 310–313; se dock Rahikainen, ”Maatalouden piiat pitäjänhistorioiden valossa”, s. 153–175 där hon använder Åkerbloms *Pedersöre storsockens historia* och *Pörtom historia* som centralt källmaterial.
10. Jokipii, ”Nuläget inom den lokalhistoriska forskningen”, s. 26–31; för en uppdaterad översikt över den lokalhistoriska forskningen i Finland, se Orrman, ”Betraktelser över den lokalhistoriska forskningen och historieskrivningen”, s. 295–315.
11. Tegengren, *Kronoby sockens historia*.
12. Bonäs, *Österbottens Svenska Lantbrukssällskap*, s. 22.
13. ”En lokalförening af Svenska folkpartiet […]”, *Vasabladet* 12.7.1906.
14. ”Kvevlaks landtmannagille och ortens svenska folkparti […]”, *Wasa-Posten* 8.3.1907.
15. ”Möte med obesuttna och nykterister”, *Vasabladet* 31.1.1907.
16. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 44; ”Svenska folkpartiets lokalavdelning […]”, *Wasa-Posten* 5.4.1916.
17. ”I anledning av valen”, *Wasa-Posten* 13.3.1919.
18. ”Donationsjordsinnehavarna i Gamla Vasa”, *Vasabladet* 15.6.1921.

19. Opublicerad levnadsteckning, Kristian Vilhelm Åkerbloms arkiv (KVÅA) 2:3, Korsholms kommuns arkiv.
20. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 23.
21. Åkerblom, ”Blad ur Replot sockens historia”, s. 145–167.
22. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 51.
23. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 53.
24. ”Svenska litteratursällskapet styrelse […]”, *Wasa-Posten* 27.10.1909; ”Svenska litteratursällskapet”, *Vasabladet* 25.20.1910; *Förhandlingar och Uppsatser*, s. LXXXVI.
25. ”Svenska litteratursällskapets styrelse”, *Vasabladet* 24.10.1911.
26. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 53.
27. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 58.
28. Åkerblom, *Kvevlaxmålet i dess förhållande till granndialekterna*.
29. K. V. Åkerblom till Bror Åkerblom 10.5 och 26.5.1943, KVÅA 1.1, Korsholms kommuns arkiv.
30. För detta, se K.V. Åkerblom till Bror Åkerblom 24.10.1947, KVÅA 1.1, Korsholms kommuns arkiv.
31. K.V. Åkerblom till Bror Åkerblom 24.10.1947, KVÅA 1.1, Korsholms kommuns arkiv.
32. Åkerblom, ”K. V. Åkerblom. En minnesteckning”, s. 56.
33. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 4.
34. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 210–211.
35. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 212.
36. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 212–214.
37. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 214–215
38. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 216–217.
39. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 217–218.
40. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 219–220.
41. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 198–205.
42. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 205–210, 220.
43. Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 227–241.
44. Åkerblom, *Korsholms historia* II, s. 13.
45. Åkerblom, *Korsholms historia* II, s. 14–16.
46. Åkerblom, *Korsholms historia* II, s. 16–18.
47. Åkerblom, *Korsholms historia* II, s. 223–226.
48. Åkerblom, *Korsholms historia* II, s. 455–456.
49. Åkerblom, *Övermarks historia*, s. 6–7.
50. Åkerblom, *Övermarks historia*, s. 117–122, 143.
51. Åkerblom, *Pedersöre storsockens historia* I, s. 248; Högnäs, *Sytning och arvslösen i den folkliga sedvänjan*.
52. Åkerblom, *Pedersöre storsockens historia* I, s. 237–241.
53. Åkerblom, *Pedersöre storsockens historia* I, s. 250–252; Åkerblom, *Pörtom historia*, s. 113; Åkerblom, *Replot historia*, s. 90.
54. Åkerblom, *Pedersöre storsockens historia* I, s. 253.
55. Åkerblom, *Övermarks historia*, s. 122, Åkerblom, *Pörtom historia*, s. 115; Åkerblom, *Replot historia*, s. 90.
56. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 95.

57. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 68–71.
58. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 70–71.
59. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 94.
60. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia*; Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 95–96.
61. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 97–99.
62. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 97.
63. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 32, 107–110.
64. Åkerblom, *Lappfjärds historia* II, s. 110–111; jfr Åkerblom, *Pörtom historia*, s. 115.
65. Åkerblom, *Pörtom historia*, s. 99–115.
66. Åkerblom, *Replot historia*, s. 88–90.
67. Åkerblom, *Replot historia*, s. 92–95.
68. Marjatta Rahikainen har gjort samma iakttagelse, Rahikainen, ”Maatalouden piiat pitäjänhistorioiden valossa”, s. 174.
69. Se dock Åkerblom, *Korsholms historia* I, s. 214–215.
70. Jfr Villstrand & Östman, ”Leva fattig – dö rik”, s. 41–43.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Korsholms kommuns arkiv

Kristian Vilhelm Åkerbloms arkiv (KVÅA)

Korrespondens 1943, 1947

3:1. Dagböcker 1936–1943

2.3. Opublicerad levnadsteckning

Tidningar

Jakobstad

Vasablade

Wasa-Posten

Litteratur

Alanen, Aulis J., *Etelä-Pohjanmaan historia* IV:1, Vaasa: Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta 1948.

Andersson, Martin, *Från trälar till tjänstefolk. Legofolk i Sverige 1250–1600*, Lund: Nordic Academic Press 2023.

Bengelsdorff, Anna Lena, *Eirik Hornborg – orädd sanningssägare och rättskämpe*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner 2012.

Bonäs, Johanna, *Österbottens Svenska Lantbrukssällskap 1904–2004*, Vasa: Svenska Österbottens lantbrukssällskap 2004.

Förhandlingar och uppsatser 23, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1910.

Högnäs, Hugo, *Sytning och arvslösen i den folkliga sedvänjan uti Pedersöre- och Nykarlebybygden 1810–1914*, Vasa: Svensk-Österbottniska Samfundet 1938.

Jokipii, Mauno, ”Nuläget inom den lokalhistoriska forskningen”, *Lokalhistoriska studier*, Helsingfors: Lokalhistoriska byrån 1979, s. 25–41.

Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Studia Historica Upasaliensia 117, Uppsala 1980.

Miettinen, Riikka & Ella Viitaniemi, ”Johdanto. Länsi Suomen maaseudun tilattomat tutkimustehtävänä”, Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi (toim.), *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 8–47.

Nybond, Gunnar (red.), *Lokalhistorisk bibliografi över svenska Österbotten*, Vasa: Svensk-Österbottniska Samfundet 1994.

Orrman, Eljas, ”Betraktelser över den lokalhistoriska forskningen och historieskrivningen i Finland under självständighetstiden”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:2, s. 295–315.

Peltonen, Matti, ”Torpparikysymys”, Matti Peltonen (toim.), *Kasvun ja kriisien aika 1870-luvulta 1950-luvulle*, Suomen maatalouden historia II, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 217–261.
Rahikainen, Marjatta, ”Maatalouden piiat pitäjänhistorioiden valossa”, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 153–175.
Soininen, Arvo M., *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1974.
Sulkunen, Irma & Tiina Kinnunen, ”Historiantutkijat ja -kirjoittajat”, Petri Karonen (toim.), *Tiede ja yhteiskunta. Suomen Historiallinen Seura ja historiantutkimus 1800-luvulta 2010-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2019, s. 45–157.
Tegengren, Helmer, *Kronoby sockens historia*, Kronoby: Kronoby kommun 1943.
Vilkuna, Kustaa H.J., Tiina Hemminki, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman, ”Kotitalouden rajat varhaismodernin ajan yhteiskunnassa”, Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Yhteisöt ja identiteetit, Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000* II, Tampere: Vastapaino, s. 99–122.
Villstrand, Nils Erik, ”Med stor möda i en hop gropar i marken. Tjärbränning kring Bottniska viken under svensk stormaktstid”, *Historisk Tidskrift för Finland* 77, 1992:1, s. 31–72.
Villstrand, Nils Erik & Ann-Catrin Östman, ”Leva fattig – dö rik”, Christer Kuvaja, Tommy Olin, Nils Erik Villstrand & Ann-Catrin Östman, *Leva fattig – dö rik. Purmo kommuns historia 1868–1976*, Pedersöre: Pedersöre kommun 2001, s. 13–52.
Wester, Holger, ”Åkerblom, Kristian Wilhelm”, *Biografiskt lexikon för Finland* 4, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2011, s. 1842–1844.
Åkerblom, Bror, *Kvevlaxmålet i dess förhållande till granndialekterna. En språkgeografisk och bebyggelsehistorisk undersökning av folkmål i mellersta Österbotten*, Helsingfors: Helsingfors universitet 1940.
Åkerblom, Bror, *Vörå sockens historia* I, Vörå: Vörå kommun 1937.
Åkerblom, Bror, ”K.V. Åkerblom. En minnesteckning”, *Österbottnisk Årsbok* 1953–1955, s. 9–65.
Åkerblom, K. V., ”Blad ur Replot sockens historia”, *Svenska Folkskolans Vänners kalender* 1904, s. 145–167.
Åkerblom, K.V., *Korsholms historia* I, Korsholm: Korsholms kommun 1941.
Åkerblom, K.V., *Korsholms historia* II, Korsholm: Korsholms kommun 1956.
Åkerblom, K.V., *Lappfjärds historia* II, Lappfjärd: Lappfjärds kommun 1952.
Åkerblom, K.V., *Pedersöre storsockens historia. Intill 1865* I, Pedersöre: Esse, Larsmo, Pedersöre och Purmo kommuner 1950.
Åkerblom, K.V., *Pörtom historia*, Pörtom: Pörtom kommun 1954.
Åkerblom, K.V., *Replot historia*, Replot: Replot kommun 1958.
Åkerblom, K.V., *Övermarks historia*, Övermark: Övermark kommun 1947.

Jutta Ahlbeck & Hanna Lindberg

Efterkrigstidens värnlösa barn

Margit Törnudd och ny socialvetenskaplig expertis om barns utsatthet

> När modern kommer hem om natten, sover gossen. Ibland vaknar han av att modern har herrsällskap med sig. Men han blir alltid nedtystad, om han vaknar. Han blir van vid att det då och då går ganska livligt till om nätterna i hemmet. Moderns kavaljerer är ofta berusade. Det pratas högljutt, sjungs och grälas. På morgonen finner han ofta en främmande man i moderns säng. Men han är van vid det och det väcker ingen förvåning eller svartsjuka hos honom. Han lär sig hålla tyst om morgnarna, ty då är modern alltid retlig och ondsint.[1]

Berättelsen om pojken Måns uppväxt finns i Margit Törnudds (1905–1993) doktorsavhandling *Värnlösa barn i samhällets vård. En undersökning rörande värnlösa barn som omhändertagits för varaktig samhällsvård av Helsingfors stads barnskyddsnämnd* (Helsingfors universitet 1956). Enligt Törnudd var Måns ett typiskt exempel på ett barn som växer upp i en ogynnsam miljö, med en ensamstående förvärvsarbetande mor. Måns mor arbetar som servererska och hälsan är bräcklig till följd av en könssjukdom. Under sin barndom åker Måns fram och tillbaka mellan modern, släktingar, barnhem och fosterhem, och förhållandet till modern blir därför svårt och distanserat. Detta leder i sin tur till en personlighet som karakteriseras av skygghet och oro.[2]

Det var öden likt detta som utgjorde stoffet för Törnudds doktorsavhandling om placeringen av så kallade värnlösa barn i barn- och

fosterhem av Helsingfors stads barnskyddsnämnd. Törnudd studerade i sin avhandling 450 barn och unga personer i 0–14 årsåldern som fått långvarig vård[3] under åren 1950–1954. Med ”värnlösa barn” (*dependent, turvattomat*) åsyftades barn som mist eller övergivits av sina föräldrar, eller vars föräldrar var oförmögna att förse barnen med den vård de behövde.[4] Törnudd undersökte dessa barns sociala och ”hereditära” bakgrund, hurdan vård de hade fått emotta och hurdan deras framtid förväntades bli. Utanför studien lämnades de så kallade vanartiga barnen (*delinquent, pahantapaiset*) vars beteendestörningar i form av till exempel kriminalitet ledde till placering i skolhem. Trots denna uppdelning tolkades barnen ofta på en glidande skala mellan värnlöshet och vanartighet.

I det här kapitlet studerar vi Törnudds avhandling och granskar den socialvetenskapliga diskurs som hon representerade och formade. Vi använder hennes exempel ur barnskyddet som ett sätt att studera kunskapsproduktion kring värnlösa barn. Vi fokuserar särskilt på spänningarna mellan genus, klass och arbete. I denna matris utgjorde moderskapet ytterligare en axel, eftersom kopplingen mellan barn och mor fungerade som en central förklaringsmodell till barnens utsatthet. I centrum för studien stod särskilt stadens arbetarkvinnor, ofta ensamstående mödrar med oäkta barn, vars förvärvsarbete försvårade anknytningen till barnen. Och även om Törnudds studie handlade om Helsingfors stad, var förhållandet till landsbygden konstant närvarande, både som konstrast till och betydelseskapare för staden. Därför fokuserar vi ytterligare på förhållandet mellan land och stad i studien.

Törnudd var mycket väl förtrogen med ämnet för avhandlingen; i egenskap av barnavårdsinspektör vid Helsingfors stad från 1948 till 1968 arbetade Törnudd personligen med omhändertagna barn och var till exempel föredragande i ärenden om tvångsomhändertagande inom Helsingfors stad.[5] Dessutom hade Törnudd själv en liknande bakgrund som de barn som avhandlingen behandlar. Vid tio månaders ålder placerades Törnudd hos en fosterfamilj i Åbo där hon växte upp. Placeringen skedde privat och fosterfamiljen, där även två andra fosterbarn ingick, var en fungerande och kärleksfull enhet. Detta enligt sonen Klaus Törnudd som senare skrev en biografi över sina föräldrar. Margit Törnudd tillägnade sin avhandling ”till minnet av mina fosterföräldrar”.[6]

Med doktorsavhandlingen blev Törnudd en föregångare inom socialt arbete som vetenskapligt fält i Finland och även en auktoritet inom den sociala vården; hon deltog aktivt i samhällsdiskussionen på både svenska och finska och anlitades som expert i flera statliga kommittéer. Vid sidan om arbetet skrev hon även skönlitteratur under flicknamnet Margit Niininen och en del av den skönlitterära produktionen berättade om livet inom barnskyddet.[7]

Törnudds studie var banbrytande och betraktas som ett pionjärarbete inom socialt arbete.[8] Det oaktat har Törnudd ofta uppmärksammats endast med korta omnämnanden, och tidigare forskning har inte gått närmare in på hurdan kunskap om barn Törnudd producerade och vilka kunskapsfält hon anslöt sig till. Törnudds eftermäle har i stället överskuggats av det uppmärksammade brottsfall hon var involverad i på 1920-talet. År 1927 dömdes den då 22-åriga Margit Niininen tillsammans med sin fästman Allan Törnudd till tukthus på livstid för mordet på John Engblom, Niininens tidigare chef. Enligt Niininen hade Engblom våldtagit henne 1924 och därefter utsatt henne för förtal. I en uppgörelse mellan de två sköt Niininen Engblom på Vårdberget i Åbo med en pistol införskaffad av Törnudd. Fallet fick stor medial uppmärksamhet, inte minst på grund av Allan Törnudds tjänst som bibliotekarie vid Åbo Akademi och det starka stöd paret fick från delar av den svenskspråkiga akademiska eliten. Hovrätten sänkte straffet till fem års tukthus för dråp, men Niininen benådades av president Lauri Kristian Relander redan 1929 och Törnudd året därpå.[9] Fallet engagerade inte endast samtiden utan har även fascinerat eftervärlden och inspirerat romaner och dramer samt behandlats i true crime-böcker och -podcasts. I sin egen litterära produktion behandlade Niininen inte fallet i sig men nog tiden i fängelse.[10] Även sonen Klaus Törnudd redogör för rättsfallet i sin biografi över föräldrarna.[11]

Trots det förståeliga intresset för fallet har det samtidigt inneburit en viss snedvridning av den offentliga bilden av Margit Törnudd. I detta kapitel uppmärksammar vi Törnudds betydelse för den socialvetenskapliga forskningen i Finland och fördjupar kunskapen om Törnudds teorier och resultat. Vårt syfte är att lyfta fram Törnudd som en pionjär för det nya tvärvetenskapliga fält inom barnskyddet som hon var med om att skapa och forma. Analysen är således inte biografisk – vi anser inte att det går att dra kausala förklaringar mellan Törnudds

bakgrund och avhandlingens resultat – men vissa biografiska noteringar såsom Törnudds egen fosterhemsplacering och fängelseinternering är värda att omnämnas, eftersom de berättar om det mångdimensionella perspektiv Törnudd hade på det sociala fältet.

Vår studie av Margit Törnudds avhandling placerar oss i ett flertal forskningstraditioner. Vi utgår från ett vetenskaps- och kunskapshistoriskt perspektiv, men vår studie är också en del av den tvärvetenskapliga barndomsforskningen där barndom betraktas som en kontextbunden kategori på samma sätt som genus och klass, normalitet och avvikelse. Detta innebär att barn och barndom får sina betydelser i tid och rum och formas av olika maktrelationer. 1900-talet fick se olika aktörer bli barnspecialister med eget kompetensområde som, tillsammans med sociala reformer, konstruerade uppfattningar om barn och barndom.[12] Vår fallstudie av Margit Törnudds avhandling är också en del av barnskyddets och barnpolitikens historia i efterkrigstiden Finland.[13]

Framväxten av samhällsvetenskaperna under 1900-talets mitt samt formeringen av välfärdsstaten under efterkrigstiden banade vägen för en expertkår på det sociala fältet, som inte endast arbetade inomvetenskapligt utan även i olika kommittéer, organisationer och föreningar. I Norden var flera av dessa experter kvinnor, men som tidigare forskning visat var arbetsfördelningen mellan experterna ofta könsbestämd, och kvinnliga experter hade svårt att nå de högsta samhälleliga positionerna.[14] Törnudd kan ses som en av dessa företrädare för en ny socialvetenskaplig expertis, och även som en brygga mellan det finlandssvenska och finska. Törnudd var verksam på båda språken, men engagerade sig särskilt för att vård och välfärd även skulle tillgodoses på svenska.[15]

Genus, klass och arbete i läsningen av barnskyddsskildringar

Materialet för vårt kapitel utgörs alltså primärt av Margit Törnudds doktorsavhandling *Värnlösa barn i samhällets vård*. För att placera in avhandlingen i sitt vetenskapliga sammanhang har vi även läst annan forskning om barnskyddet från ungefär samma tidpunkt, i synnerhet Reino Salos doktorsavhandling *Kunnallinen lastensuojelutyö sosiaa-*

lisen sopeutumisen kasvattajana (Det kommunala barnskyddsarbetet som fostrare av social anpassning) från 1956. Salos doktorsavhandling utkom samma år som Törnudds och nämns ofta parallellt med Törnudds som ett pionjärverk. Därtill tillkom avhandlingarna under liknande förhållanden. Även Salo verkade vid tiden för disputationen inom barnskyddet; han var chef för barnskyddsavdelningen i Vasa stad 1949–1952 och verkade som stadens socialdirektör 1952–1966 varefter han innehade professuren i socialpolitik och socialvård vid Tammerfors universitet.[16] Likt Törnudd utnyttjade även Salo barnskyddets handlingar från den stad där han var verksam som material för avhandlingen. Till sin karaktär är dock de båda avhandlingarna mycket olika. Medan Salos avhandling till övervägande del är kvantitativ innehåller Törnudds detaljerade fallstudier som skildrar omständigheterna kring omhändertagandena.[17] Berättelserna utgick från de fall som Törnudd hade arbetat med och i förordet till avhandlingen upplyser hon läsaren om att boken inte i alla delar liknade en akademisk avhandling eftersom den delvis utgick från praktisk erfarenhet.[18] Berättelsernas längd varierar men de är oftast mycket utförliga skildringar på flera sidor av problemen i barnens ursprungsfamilj eller hur barnens liv gestaltat sig efter att de intagits på barnhem eller i fosterfamiljer. Fallen har flera likheter med Törnudds skönlitterära produktion och särskilt novellerna i samlingen *Sin egen verklighet* från 1949, som skildrar socialskyddet från olika perspektiv. Således kan berättelserna i doktorsavhandlingen ses som ett kontinuum i Törnudds skrivande – ett led mellan det vetenskapliga och det fiktiva – och de innebär samtidigt att Törnudds avhandling är unik i sitt slag i den tidiga socialvetenskapen.

I vårt kapitel gör vi en diskursanalytisk läsning av Törnudds avhandling för att uppmärksamma de troper rörande genus, klass, föräldraskap, stad/landsbygd och arbete som Törnudd konstruerade och anslöt sig till i sin avhandling. Arbete förstås här på flera sätt: expertis som arbete, barnskyddets praxis som arbete och mödrars arbete som handlade om både förvärvsarbete utanför hemmet och det omsorgsarbete mödrarna förväntades utföra inom hemmet. Törnudds avhandling betraktar vi som en diskurs som med sin expertkunskap vetenskapliggjorde barn och barndom i ett specifikt historiskt sammanhang. Vi granskar därför de grundläggande föreställningarna kring barns värnlöshet, det vill säga hurdan kunskap diskursen skapade om dessa barn.

Michel Foucault visar hur olika sätt att urskilja vad som räknas som vetenskapligt eller sant är en konsekvens av hur olika vetenskapliga diskurser är konstituerade i särskilda sätt att tänka. Diskurser sätter gränser för vad som kan sägas och tänkas om ett fenomen och för vem som kan tala, när och från vilken position.[19] Viktigare än frågan ”vad” blir då frågan ”hur”: hur skrev Törnudd om barn och mödrar i 1950-talets Finland, om barns normalitet och avvikelse (värnlöshet och utsatthet)? Vilka sätt att vara ett barn (subjektspositioner) fanns det enligt föreställningarna? Ytterligare en fråga handlar om vilken betydelse sociala kategorier såsom genus, klass, hemort, familj, ålder och sexualitet hade för synen på barn. Här hämtar vi inspiration från intersektionalitetsbegreppet som belyser hur kategorierna korsar (*intersect*), konstituerar och förändrar varandra.[20] Således är kategorier som ”barn” och ”mor” sammanbundna med de övriga subjektsskapande markörerna. Av särskilt intresse i vår analys blir berättelserna likt den om Måns, som Törnudd valde att exemplifiera sin studie genom. I dessa berättelser kan vi avtäcka normer, värderingar och olika föreställningar om dessa barn, samtidigt som läsaren får ta del av olika öden och hur Törnudd gestaltade barnskyddsbarnens liv.

Vetenskapliggörande och problembarnens århundrade

Törnudds avhandling var en del av det socialvetenskapliga expertfältet om barn som växte fram under 1900-talet och som tillsammans med medicin, psykologi och pedagogik skulle förklara barns utveckling och välfärd. I början av århundradet var över 40 procent av Nordens befolkning under 20 år, att jämföra med 25 procent i dag. Det är en viktig förklaring till att barn i en allt större utsträckning uppmärksammades i både samhällspolitik och vetenskap.[21] Det nya seklet förknippade barn med förhoppningar om ett bättre framtida samhälle, och reformister som Ellen Key önskade att 1900-talet skulle bli barnets århundrade.[22] Barn skulle inte längre enbart betraktas som arbetskraft eller som en belastning, barn var värdefulla *i sig själva*.[23] Den ökade kunskapen om barn och unga innebar att barnen tillskrevs emotionella värden, men både barn och fostrare behövde guidning för att barnen skulle utvecklas på ”rätt sätt”. Likväl var barn ännu inte färdiga människor, de var formbara, och därför var det viktigt att barnen växte upp till

dugliga medborgare med hjälp av fostran och reglering.[24] Den första barnskyddslagen trädde i kraft 1937 i syfte att trygga barns rättigheter och skapa regler för hur barns omhändertagande skulle gå till. I barnskyddslagen stipulerades åtgärder för barns tillsyn såsom varning, skyddsövervakning och omhändertagande.[25] De omständigheter som enligt ordalydelsen i barnskyddslagens 8 paragraf ansågs utgöra grunder för ingripanden och kriterier för ”värnlöshet” var att föräldrarna hade dött eller övergivit barnet, att barnet på grund av sjukdom eller funktionsnedsättning inte kunde få ordentlig vård i hemmet, att föräldrarna inte kunde ta hand om barnet på grund av sjukdom, dryckenskap eller ”oförstånd”, och slutligen att barnet utsattes för misshandel i hemmet eller att dess liv, hälsa och ”sedlighet” hotades.[26]

Med omhändertagande avsågs separation från föräldrarna, vilka, beroende på fallets art, ofta också berövades sitt lagliga förmynderskap över barnet. Social- eller barnskyddsnämnden övertog då förmynderskapet. Inom barnskyddet skulle tre kriterier uppfyllas som grund för omhändertagandet: att det förelåg ett hot mot barnets utveckling och hälsa antingen på grund av uppväxtmiljön eller barnet självt, att andra åtgärder hade varit otillräckliga och att placeringen ansågs vara ”för barnets bästa”.[27] Barnskyddslagen innehöll bestämmelser om förfarandet för omhändertagande, närmare bestämt huruvida barnet var lämpat för familje- eller anstaltsvård. Så kallade normala barn skulle omhändertas av familjevården, men ifall familjevård inte var möjligt skulle socialnämnden ordna vård åt barnet på barnhem.[28]

Mats Börjesson och Eva Palmblad kallar 1900-talet för problembarnets århundrade och lyfter fram hur olika aktörer trädde fram och hävdade sin expertis på området. De visar hur läkare, lärare, psykologer och socialarbetare sinsemellan tvistade om rätten att förklara, hantera och förebygga barns problem.[29] Utbyggnaden av välfärdssamhället innebar också att barnskyddet i allt högre utsträckning förlitade sig på expertkunskap. Inom barnskyddet blev socialt arbete den viktigaste auktoriteten på området, och det framväxande kunskapsfältet försåg det praktiska arbetet med nya empiriska resultat och metoder, exempelvis *case work*-metoden där fokus låg på individuell vård och anpassning efter den enskildes behov. Metoden framtogs i USA och Törnudd redogjorde för metoden i sin avhandling. Enligt Anna Niiranen var 1950–1960-talen en brytningspunkt där olika uppfattningar om barn,

barndom och barnskydd sammanblandades. I sin analys av debatter som gällde barnskyddet och barns omhändertagande i tidskriften *Huoltaja*, som var ett språkrör för socialsektorn, pekar Niiranen på olika diskurser inom barnskyddet. Niiranen visar hur en del skribenter var tydligt intresserade av de senaste sociologiska teorierna. För vissa var barnskyddet en kristen-patriotisk verksamhet, medan andra förlitade sig på ärftlighetsläror i sina förklaringar. Många inlägg uttryckte också ett nyttoperspektiv som betonade fördelarna med tidig intervention särskilt ur ekonomisk synvinkel: pengarna som användes till barnskyddets gagn skulle i sin tur försäkra ”friska, balanserade och arbetsföra individer”.[30] Således var barnskyddet i hög grad en investering inte endast i barnen, utan i hela samhällets framtid, men författarnas motiveringar och metoder varierade.

Den tidiga forskningen inom socialt arbete utgick från forskning inom barnpsykologin och -psykiatrin. För Törnudds avhandling utgjorde den brittiske psykiatern John Bowlbys studie *Maternal Care and Mental Health* den främsta inspirationskällan och referenspunkten.[31] Bowlbys studie, som utkom 1951, lade grunden för anknytningsteorin inom utvecklingspsykologin och fick enormt genomslag. På uppdrag av världshälsoorganisationen WHO studerade Bowlby effekterna på små barn av den hem- och föräldralöshet som hade förorsakats av andra världskriget och boken var uppdragets slutrapport. Bowlby lyfte särskilt fram hur avsaknaden av moderlig omvårdnad, så kallad modersdeprivation (*maternal deprivation*), inverkade på barn och utvecklingen av deras mentala hälsa senare i livet. Slutsatsen var att konsekvenserna kunde bli ödesdigra ifall ett barn under de första tre levnadsåren gick miste om en kärleksfull och nära anknytning till den biologiska modern eller ett permanent moderssubstitut. Resultaten talade främst mot anstaltsvård av omhändertagna barn men även allmänt för att stärka bandet mellan mödrar och barn. Det räckte nämligen inte endast med att modern var närvarande i barnens liv. Relationen barn och mor emellan skulle även präglas av intimitet, värme och glädje för att gynna barnets utveckling.[32] Bowlbys studie fick stort genomslag både inom psykiatrin och den praktiska verksamheten inom barnskyddet. Trots det blev den även kritiserad av en del samtida psykiatriker och psykoanalytiker och inte heller Törnudd förhöll sig okritisk till den. Hon speglade sina resultat mot Bowlby

men visade även på svagheter i Bowlbys studie, vilket vi går närmare in på senare.

Mödrar och fäder till otrygga barn

Under 1900-talets första årtionden var den rashygieniska diskursen dominerande i synen på barn, och tron på ärftlig belastning var stark vad gällde barns själsliga avvikelser, kriminalitet, missanpassning eller övriga beteendestörningar. Från och med 1930-talet blev psykologiska förklaringsmodeller allt vanligare, samtidigt som de nordiska länderna införde reformer för att förbättra situationen för barn och deras familjer (t.ex. barnbidrag, bättre bostäder, skolmåltider, statliga bidrag till daghem, möjligheter till social hemhjälp).[33] När välfärdssamhällets utbyggnad tog fart under 1950–1960-talen var konsekvenserna av de tunga krigsåren synliga i många familjers vardag. Tidigare forskning har lyft fram hur krigets efterdyningar påverkade familjer, både barn och vuxna.[34] Barn hade förlorat sina fäder, hustrur sina makar och de män som överlevt kriget kunde vara fysiskt handikappade eller psykiskt traumatiserade. Den rådande atmosfären påverkade även kvinnor som var utmattade av arbete och moderskap.[35] Ensamstående mödrar, vare sig de var änkor eller ogifta kvinnor med oäkta barn, fångades snabbt in i barnskyddets nät.

I Törnudds beskrivningar av de värnlösa barnens familjebakgrunder ägnades förhållandet mellan mor och barn särskild uppmärksamhet. I avhandlingen framträdde särskilt två kategorier av mödrar: ensamstående mödrar (med barn födda utom äktenskapet) och förvärvsarbetande arbetarmödrar i städerna (med försummade barn). Törnudd förlitade sig på Bowlbys tanke om vikten av moderlig anknytning till barnet under de första levnadsåren och lyfte fram problemet med de utom äktenskapet födda barnen och deras överrepresentation bland de omhändertagna. Under 1940-talet föddes 6,2 procent av barnen utom äktenskapet, men av de omhändertagna var över 40 procent födda utom äktenskapet. Därför betraktade Törnudd ”de utom äktenskapet födda barnen framom andra barn” som ”värnlösa” och i behov av samhällets hjälp.[36]

Detta förhållande exemplifierades genom pojken Rauno. Rauno är barn till en ensamstående före detta prostituerad och placeras vid

fem års ålder i fosterfamilj då modern börjar ett skiftesarbete. Fostermodern låter Rauno regelbundet träffa sin mamma och han blir allt mera förundrad över att han saknar en pappa, speciellt som alla skolkamrater har en sådan. Han bombarderar modern med frågor, som hon dock inte kan svara på eftersom hon inte ens själv vet vem som är pappa till Rauno. På grund av de obesvarade frågorna utvecklar Rauno en besatthet kring fadern och en bitterhet gentemot modern och börjar uppvisa drag likt en ”orolig och aggressiv neurotiker”. När sanningen slutligen går upp för Rauno, att det inte finns någon information om pappan, blir det en lättnad och han börjar igen utvecklas i god riktning, men han bli aldrig helt kvitt sin ångest eller sin bitterhet gentemot modern.[37]

Det andra problematiska moderskapet handlade om de förvärvsarbetande arbetarklasskvinnorna. Enligt Törnudd påverkade moderns förvärvsarbete utanför hemmet förhållandet mellan mor och barn. Törnudd menade att det tvingade ”kvinnorna att acceptera en ’roll’ som är sakligare och mindre emotionellt betonad än den roll som är karakteristisk för den hemmavarande modern.”[38] Förvärvsarbetande kvinnor tenderade, enligt Törnudd, att behandla sina barn som ”små vuxna” och förväntade sig ”ansvar och disciplin av dem”. Medan för den ”i gammaldagsmening ’moderliga hemmahustrun’” är barnen ”barn” ”och hon är alltid själv beredd att identifiera sig med dem”. Med hänvisning till en svensk studie menade även Törnudd att barn till förvärvsarbetande mödrar var aggressivare än barn till hemmamödrar.[39] Det var uppenbart att dessa mödrar inte hade knutit an till sina barn på ett tillfredsställande sätt och att relationen mellan mor och barn var distanserad. Modern ålades således ansvaret för barnens missanpassning.

Enligt Panu Pulma handlade inte 1940- och 1950-talens barnskyddsideologi om omhändertagande av barn i sig. Han menar att barnskyddet inte eftersträvade omhändertagande så länge modern – och uttryckligen modern – betraktades som lovande i sitt anknytningsbeteende, det vill säga att moderns relation till barnet bedömdes vara tillräckligt gott. Att observera och utvärdera modern och hennes relation till barnet utgjorde därför en central del av barnskyddets kartläggning. Således blev omhändertagandet av barn ofta resultatet av hur modern tolkades.[40] Man observerade även barnets renlighet, skolbeteende och nervositet, men dessa tolkades också som utslag av ett lyckat eller

misslyckat moderskap. Även om mentalhygien efter det andra världskriget blivit en fråga om barnets omgivning och miljö, lades fokus fortfarande på barnets hem och föräldrar, det vill säga modern. Moderns ”misslyckande” i sin roll som fostrare förblev en seglivad diskurs, fastän förklaringarna hade blivit psykologiserande.

Även om mödrarna stod i centrum för Törnudds studie och annan forskning som bedrevs om värnlösa barn förbigicks inte faderns betydelse för barnen, men denna betydelse var ofta implicerad snarare än utförligt analyserad. I sina slutsatser skriver Törnudd:

> Familjefadern är huvudsakligen den, som skapar problemen. Hans alkoholism, kriminalitet och ovillighet att lämna hustrun pengar till hushållet leder till att hemmet blir upplöst och barnen omhändertagna av samhället.[41]

Detta förhållande exemplifierades genom berättelsen om familjen R. Den svenskspråkiga fadern är inflyttad från skärgården där han lämnat efter sig ett havererat äktenskap och ett barn. I staden träffar han en finskspråkig kvinna och tillsammans får de fyra flickor. Båda föräldrarna är dock alkoholister och på grund av småbrottslighet åker fadern in och ut ur fängelse. När fadern är hemma och båda föräldrarna nyktra är hemmet ett gott hem och förhållandet till barnen präglas av kärleksfulla ömhetsbetygelser. Men då alkoholkonsumtionen tilltar ökar grälen och våldet, och polisen får ofta ingripa. Under ett fylleslag slår fadern till modern med ett tillhygge så att hon dör och han döms till tukthus. Därmed blir också alla flickor omhändertagna.[42]

Familjen R. uppvisar några grundläggande drag som går igen i flera av Törnudds exemplifierande fall. Att barnen överhuvudtaget hade en far var ett förhållande som enligt Törnudd placerade dem i en socialt bättre ställning än de barn som var helt utan.[43] I flera av dessa familjer hade barnen en bättre relation till fadern än till modern, och problemen uppstod ofta efter att fadern hade dött.[44] I andra familjer där fadern var vid liv hade han på grund av alkoholism och kriminalitet misslyckats med sin grundläggande uppgift att förse modern med ekonomisk och materiell stabilitet för att hon skulle kunna skapa ett tryggt hem. I efterkrigstidens socialforskning såg ansvarsfördelningen mellan föräldrarna ut på just detta sätt: fadern skulle genom arbete

och ekonomisk försörjning möjliggöra moderns omsorgsarbete. Om fadern av någon orsak inte intog denna roll utgjorde han den första felande länken i en händelsekedja som ledde till barnens värnlöshet.[45]

I familjen R. framstod alltså fadern som godhjärtad trots att han i slutändan bringade modern om livet, men Törnudd beskrev även en del fäder som psykopatiska, vilka ohämmat utövade våld gentemot hustrun och barnen.[46] Även Reino Salos resultat pekade på faderns betydelse för barnskyddsbarnens förhållanden. I sin studie kom han fram till att fadern i högre grad än modern uppvisade beteendestörningar i de familjer som blev barnskyddets klienter, i synnerhet bland de så kallade vanartiga barnen. Salo drog därmed slutsatsen att faderns personlighet hade en märkbar inverkan på barnets sociala beteende.[47]

Flickorna och den farliga sexualiteten

Tidigare forskning har visat hur omhändertagandet av barn och synen på barn var starkt könade och klassbundna: Flickor ansågs oftare vara värnlösa, medan pojkar kategoriserades som vanartiga. Flickor föredrogs också oftare som fosterbarn.[48] I Törnudds undersökning var majoriteten av de omhändertagna barnen pojkar (kring 57 procent), och flickorna var underrepresenterade i förhållande till sitt totala antal. Törnudd konstaterade att flickor var mer lättplacerade än pojkar, och därför kunde föräldrarna oftare genom privata arrangemang placera flickor i en annan familj för vård.[49] Flickor var också lättare att placera som adoptivbarn både i de högre och de lägre socialgrupperna, visade Törnudd.[50] Astri Andresen har i sin undersökning av 1920-talets norska barnavård uppmärksammat att genusskillnaden bar på olika konnotationer: det fanns önskemål om äldre pojkar som fosterbarn, eftersom dessa kunde arbeta på gårdarna, parallellt med önskemål om yngre barn, företrädesvis flickor, som tillmättes emotionella värden. Med andra ord betraktades pojkar och flickor på olika sätt: ekonomiskt nyttiga pojkar och emotionellt eftertraktade flickor.[51]

Törnudd tillägnade flickors värnlöshet extra uppmärksamhet: ”Den som i egenskap av socialarbetare haft oavbruten kontakt med arbetarklassens unga flickor i adolescensen, blir ofta starkt gripen av värnlösheten i deras ställning”, skriver hon.[52] Orsaken till arbetarflickornas värnlöshet låg i deras kroppar och sexualitet. Dels upplevde flickor

”emotionella svallningar” på grund av ”hormonala rubbningar”, dels utsattes de tidigt för pojkars och mäns ”förförelsekonster”. Enligt Törnudd drogs flickor in i ”halvsexuella förbindelsers slitsamma spänningsförhållanden, och ut ur denna emotionella virvel väntar man sig att hon skall klara sig fysiskt orörd och med bibehållen psykisk balans.”[53] Risken för flickor att ge sig in i prostitution var överhängande som en konsekvens av en kärlekslös barndom eller av föräldrarnas inbördes relationer. Flickornas tidiga erfarenheter av sexuella kontakter riskerade att göra dem ”obalanserade och neurotiska”. Därefter skildrade hon ett fall av sexuell missanpassning bland ”moderna arbetarflickor” genom flickan Hagar som växer upp i en fosterfamilj från det att hon var baby. Hagar uppvisar under sin uppväxttid flera beteendestörningar, särskilt i relation till sexualitet:

> Det framgår, att fostermodern låtit henne undergå en illegal abort. En ung medicinare hade utfört aborten.
>
> Med honom var jag också ihop, berättar hon. Riktigt som en hora. Jag ville veta – ännu en gång – hur det var. Han var ju lärd – jag trodde det skulle vara annorlunda. Men det var inte alls nån betalning för aborten. Jag ville det själv. [...] Men nu är jag färdig med den historien. Det är inte alls så märkvärdigt som det står i böcker. Det är ingenting.[54]

Sexualiseringen av arbetarklasskvinnor har långa historiska rötter – arbetarkvinnor har framställts som ”mer” kropp än medelklasskvinnor, såsom djuriska och oanständiga, medan medelklasskvinnor har ansetts vara respektabla. Enligt Beverley Skeggs är respektabilitet ett av de mest utmärkande tecknen på klasstillhörighet. I den ingår omdömen om klass, genus, ras och sexualitet, och sociala grupper skiljs åt genom deras möjlighet att ge upphov till, motsätta sig och uppvisa respektabilitet.[55] Idén om att arbetarkvinnors ”onormala” sexualitet gav upphov till psykiska störningar har dokumenterats i psykiatrihistorisk forskning som visat hur i synnerhet underklasskvinnor kom att representeras med sexuella förtecken i den psykiatriska diskursen.[56] Prostituerade kvinnor antogs ha en onaturligt stegrad sexualitet och löpte därför särskilt stor risk att insjukna i hysteri. Därtill förknippades den prostituerade med könssjukdomar: ”hon bar den veneriska men också den moraliska smittan”, som Karin Johannisson så träffande beskrivit.[57]

Flickor som sexualiserades i barnskyddshandlingarna inkluderar den sjuttonåriga epileptikern Anna.[58] Hon är ett av de fall som Törnudd lyfter upp som exempel på hem där ”föräldrarna är psykiskt anormala” och där barnen ”på ett upprörande sätt försummas, vanvårdas eller misshandlas”. Anna uppges ha en intelligenskvot på 59 och har vuxit upp på barnhem och ett vårdhem för fallandesjuka. Under ferierna har hon bott hos sin mor som är ogift, arbetar som strykerska och är debil. När Anna fyllde 16 flyttade hon till modern eftersom anstaltsvården upphörde. Moderns hem är ett exempel på ”dåliga hem” vilket är den term som Törnudd använde för skadliga hemuppväxtmiljöer. Mor och dotter bor i ett enda rum där ”modern ibland hyser manliga nattgäster”. Inte bara modern, utan även Anna skildras som sexuellt lössläppt: ”Upprörda föräldrar anmäler, att Anna bjuder ut sig på gatorna åt deras minderåriga söner.” Undersökningen visar hur ”Anna idkar könsumgänge i portgångar, avträden och källare, ibland med flera pojkar dagligen.” Bristen på vårdplatser för sinnesslöa gör att hon blir kvar i hemmet i väntan på att en ledig plats på en anstalt. Lösningen på detta problem blir sterilisering av Anna: ”Det enda man kan göra är att låta steriliserа henne”, avslutar Törnudd lakoniskt.[59]

Stad och land i omhändertagna barns liv

I avhandlingen använde Törnudd berättelsen om barnet Laila som ett exempel på hur viktigt det var för barnskyddet att hitta rätt sorts fosterhem för de omhändertagna barnen. Berättelsen visade också på spänningen mellan stad och land i barnens liv. Laila hade under sina första tre levnadsår bott på barnhem och sedan placerats i ett fosterhem som på pappret verkade idealiskt. Vistelsen där ledde även till att Laila adopterades av föräldrarna. Problemen uppstod dock när Laila blev äldre, på grund av adoptivmoderns ambitioner för Laila. Modern förväntade sig nämligen att Laila skulle uppvisa samma intresse för bildning som adoptivföräldrarna. Då Laila genomgick ett intelligenstest visade det sig att intelligensen var låg och de krävande familjeförhållandena ledde till hårda slitningar och aggressivitet från både Laila och modern. Räddningen kom genom placering i nytt fosterhem och en flytt från staden till landet:

> Efter mycket sökande anträffas ett enskilt hem, som befinnes lämpligt. Det är en folkskollärarfamilj, bosatt på en ort med stabil jordbrukarbefolkning. Familjen har en dotter, som är två år yngre än Laila. Folkskolläraren är av jordbrukarsläkt, utan nämnvärda intellektuella intressen. Hans hustru har folkskolebildning och är mest intresserad av hushåll och trädgårdsskötsel. Denna folkskollärarfamilj har från början ett lätt naturligt grepp om situationen. De är glada, utåtriktade människor med sinne för humor. [...] Lailas ordentliga mor skulle nog ha önskat, att dottern hamnat bland folk som styrt och ställt för henne med fastare hand. Men i själva verket visar sig denna miljö just vara den rätta för flickan.[60]

Trots att Laila fortsättningsvis klarade sig dåligt i skolan var det enklare livet på landet med en trygg bygemenskap den miljö hon mådde bäst av.[61]

Efter krigen hade urbaniseringen tagit fart och allt fler finländska familjer hade flyttat till de större städerna. Det var också där barnhemmen fanns. Under 1950–1960-talen fanns cirka en fjärdedel av alla barnhem i Helsingfors, Tammerfors och Åbo och i dem vårdades en tredjedel av alla barnhemsbarn.[62] Familjevårdsplatserna fanns däremot ofta på landsbygden. Detsamma gällde skolhemmen (de före detta uppfostringsanstalterna) som låg långt från städerna och var få till antalet.[63] Orsakerna till landsbygdsplaceringarna var såväl ekonomiska som sociala. Dels var vårdavgifterna lägre i landskommunerna, dels ansåg man att miljön på landet skulle gynna särskilt stadsbarnen. Den ekonomiska förklaringen var också att barnen kunde utnyttjas som billig arbetskraft på landsbygden. Barn och unga som sändes till familjer, barnhem och skolhem på landsbygden under perioden 1937–1983 vittnar om hur de var tvungna att utföra hårt arbete, vilket även framkommer i internationell forskning.[64]

Traditionella uppfattningar om lantlivets gynnsamma inverkan på uppfostran fanns också inbakade i placeringarna. Arbete var en viktig uppfostringsmetod och unga skulle uppmuntras till flit och sysslor.[65] Därtill ansågs det vara en god idé att de barn som placerades på landet separerades från sin skadliga livsmiljö och sina biologiska föräldrar. Till exempel barnen i Helsingfors placerades vanligen 200–350 kilometer från sina tidigare hem och sin tidigare livsmiljö. Rädda Barnen rf. (tidi-

gare föreningen Koteja Kodittomille Lapsille, Hem åt hemlösa barn, grundad 1922), som också koordinerade placeringar av barn, ansåg på 1950-talet att det var bättre att placera stadsbarn på landsbygden. Detta motiverades av den rofyllda atmosfären och den starka arbetsmoralen som förknippades med landsbygden. Dessutom saknades stadsmiljöns många nöjen och andra frestelser som kunde leda till osunda levnadsvanor.[66] I de fall Törnudd tog upp framställdes dessutom landsbygden som intellektuellt mindre krävande och därför som en gynnsam miljö för barn med lägre intelligens. Förutom Laila fanns det även andra barn som började må bra efter omplacering i småbrukarfamiljer på landet, vilka karakteriserades av anspråkslöshet och avsaknad av intellektuella ambitioner.[67]

Den inbyggda preventiva tanken bakom placeringarna handlade även om att minska risken för framtida kriminalitet bland barn och unga, i synnerhet i städerna. I den mångfasetterade sociala problematik som Törnudd beskrev var föräldrarnas, i synnerhet fädernas, småkriminalitet ett återkommande inslag, och barnskyddets uppgift var att förhindra att barnen följde samma fotspår. Ungdomsbrottslighet hade engagerat politiker och samhällsdebattörer sedan början av seklet, och under efterkrigstiden blev unga kriminella studieobjekt för forskare inom psykiatrin, kriminologin och socialvetenskaperna. I Finland disputerade Martti Kaila på avhandlingen *Nuorisorikollisuus* (Ungdomsbrottslighet) 1950 och Inkeri Antila lade också fram resultat om unga brottslingar i *Nuori lainrikkoja* (Ung förbrytare, 1952). Kaila studerade 602 unga brottslingar och kom fram till liknande resultat som Törnudd. Unga brottslingar kom många gånger från storfamiljer, skilsmässofamiljer eller från familjer där någondera föräldern dött. Andra orsaker var barnets asocialitet och familjens osedliga leverne. I Kailas undersökning kom den överväldigande majoriteten av de unga brottslingarna från osedliga hem med dryckenskap, kriminalitet, avsaknad av fostran och disciplin samt annat beteende som lett den unga mot ”dåliga vanor”.[68] Till övervägande del gällde dessa studier pojkar. Medan flickorna sexualiserades behandlades alltså pojkarna som potentiella framtida kriminella.

Spänningen mellan stad och landsbygd handlade inte endast om var barnen placerades utan även om deras hemort, det vill säga huruvida barnen kom från staden eller från landsbygden. Barn som antingen

själva flyttat från landsbygden till städerna eller vars föräldrar gjort det befann sig i en riskzon för omhändertagande. I Törnudds undersökning hade 65,6 procent av barnen åtminstone en förälder som var inflyttad. Talet var högt med beaktande av att inflyttningen av vuxna personer till Helsingfors åren efter krigen var mellan tre och åtta procent. Törnudd konstaterade att det var uppenbart att de inflyttade i högre grad än infödda huvudstadsbor behövde samhällets hjälp i vården av sina barn.[69] Liknande resultat gällde för lösdrivare i Helsingfors och Törnudd hänvisade till Jokivartios undersökning där 80 procent av lösdrivarna var landsortsflickor. Kön, klass och region flätades samman i dessa siffror. Törnudd medgav emellertid att hennes undersökning inte kunde utreda ”i vilken mån det oproportionerligt stora behovet av social barnavård bland de inflyttade beror på att de fått anpassningssvårigheter i den nya miljön eller att de varit missanpassade redan på hemorten.”[70]

Men oberoende om barnens föräldrar var från landsbygden eller inte, växte barnen upp i det urbana rummet och under barnskyddets försorg, försummade av sina föräldrar. Industrialiseringen hade skapat ett urbant proletariat vars förmåga att fostra barn kunde ifrågasättas.[71] Särskilt mödrarnas arbete ledde till att dessa ”slumbarn”, som Törnudd kallade dem, inte fick den tillsyn och omvårdnad de behövde. Modern tvingades bland annat att sluta amma i förtid för att återgå till arbetet, vilket ledde till att barnets utveckling blev långsammare: ”Barnet utvecklas långsamt. Sitta, stå, gå och tala lär sig slumbarnen betydligt senare än barn ur högre socialgrupper.” Emellertid hade dessa barn ännu inte ”hunnit bli skadade av anstaltsvården”.[72] Enligt Törnudd låg skillnaden till ”normala” barn i inställning, snarare än utvecklingsnivå: ”slumbarnet är i likhet med det typiska anstaltsbarnet slappare, passivare, kontaktlösare och i en del fall direkt avvärjande i sitt beteende, jämfört med barn ur goda hemförhållanden.”[73]

Slumbarnen var tröga och passiva, och aktiva i fel riktning. De befann sig också i en för dem olämplig sexuell sfär, eftersom de dels tvingades bevittna föräldrarnas könsumgänge, dels tog efter föräldrarnas sexuella beteende och lockade sina vänner in i osedliga lekar. Barnen ”i slumförhållanden” hängde på gatorna, lade sig sent och sov trångt. Ohyran var vanlig, böcker och tidningar var sällsynta, ”maten

[var] illa sammansatt och enformig" och den arbetade modern ofta frånvarande, konstaterade Törnudd.[74]

Slumbarnen var utan undantag arbetarklassbarn. Törnudds fall lyfter fram trångboddhet, fattigdom och sociala problem, men också den mentalhygieniska synen på arbetarklassen som mer benägen till sedeslöst beteende. Skildringarna av föräldrarnas sinnesslöhet och mentalsjukdomar illustrerar seglivade diskurser kring degeneration som överförs från föräldrar till barn. Synen på slumbarnen, deras utsatthet och värnlöshet, som Törnudd och andra experter påtalade, kan ses mot bakgrund av den seglivade tanken om staden som en riskfylld, rent av farlig plats, medan landsbygden idealiserats och betraktats som en trygg plats för både barn och vuxna. Vetenskapligt och historiskt kan detta spåras till det sena 1800-talet och samhällets modernisering som inte bara hade lett till omvälvande samhällsförändringar utan också till nya vetenskapliga insikter i framväxten av den moderna kapitalismen och den moderna staten. Drivmotorn för sociologin som ny vetenskap blev uttolkandet av det nya urbana samhället. Skillnaden mellan stad och land, liksom skillnaden mellan det förmoderna agrarsamhället och det urbana moderna industrisamhället, engagerade teoretikerna.[75] I staden blev människan mera anonym och ensam, medan det gamla kollektiva agrarsamhället hade gett människan en känsla av samhörighet. Törnudd och 1950-talets kriminologer inkorporerade barn och unga i sina tolkningar av det moderna samhällets inbyggda risker.

Omhändertagandets effekter

Ett av de huvudsakliga syftena med Törnudds studie var att jämföra vården av barn i anstalter med vården i enskilda hem (dvs. fosterhem) och hur skillnaderna mellan dessa inverkade på barnens framtida utveckling. Med sina slutsatser bidrog Törnudd till ny kunskap om de värnlösa barnen.

Likt annan samtida forskning visade även resultaten av Törnudds studie att barns psykiska och personliga utveckling gynnades mera av placering i privathem än i barnhem. En del av barnen som enbart vårdades på barnhem blev förvisso väluppfostrade, särskilt om barnhemmet var litet och hemtrevligt, men dessa barns själsliv karakterise-

rades av passivitet och oföretagsamhet, särskilt vad gällde de ”debila” och ”stupida”. De flesta av barnskyddets barn bollades mellan olika barnhem eller mellan barn- och fosterhem, i vissa fall med upp till nio omplaceringar. Även om fosterhem ansågs utgöra den bästa uppväxtmiljön för de omhändertagna barnen var det i många fall inte möjligt att placera barnen i privata hem. Barnen kunde ha sjukdomar eller funktionsnedsättningar som inte lämpade dem för familjevård, eller så fanns fosterfamiljer helt enkelt inte att tillgå.[76] Omplaceringarna kunde även bero på barnens anpassningssvårigheter, men Törnudd påpekade att man inte kunde veta vad som var orsak eller verkan: var det så att missanpassade barn ofta blev omplacerade eller förorsakades missanpassningen av omplaceringarna?[77] Detta illustreras av berättelsen om Aarno:

> Aarno (74/1950), som varit i sju anstalter, är till beteendet i så hög grad avvikande från det normala, att prognosen måste betecknas som dålig. Han har omhändertagits vid 1 ½ års ålder på grund av moderns sinnessjukdom och sedan flyttats vartannat eller vart tredje år till en ny anstalt både av legitima och av mindre legitima orsaker. Han ljuger och stjäl, är motoriskt orolig och saknar känslokontakter med omgivningen. Hans intelligenskvot är 80. Herediteten är också dålig. Fadern är alkoholist, straffad bl.a. för sedlighetsbrott, modern schizofren. Om Aarno blivit den han är på grund av anstaltsvård och ständiga miljöombyten eller om de ärftliga faktorerna var av större betydelse, är inte möjligt att fastställa.[78]

En central fråga i Törnudds avhandling var tidpunkten för placeringen i kombination med formen av vård barnen sedan fick. Enligt Bowlby var barnets tre första levnadsår de som skulle avgöra den framtida mentala utvecklingen, och under dessa år var det av största vikt att anknytningen till modern (eller det permanenta moderssubstitutet) inte skadades. Även Törnudd framhöll betydelsen av moderlig omvårdnad, och menade att till och med de mödrar som var sämst rustade att förse barnen med en stabil uppväxt kunde lägga sina problem åt sidan och sköta vården av de allra minsta barnen på ett någorlunda tillfredsställande sätt.[79] Törnudds resultat visade på gynnsammast social prognos för de barn som hade vårdats av sina mödrar under

de första tre levnadsåren, omhändertagits i en ålder av tre till sex år och sedan vårdats i enskilt hem. Sämst rustade blev de barn som omhändertagits efter sex års ålder och sedan vårdats på barnhem. Viktigare än tidpunkten för omhändertagandet var dock vilken vård barnet sedan fick. Även om det lilla barnets anknytning till modern hade rubbats på grund av moderns otillräcklighet eller barnhemmets brist på omvårdnad visade nämligen Törnudds resultat att den efterkommande vården kunde ha en utjämnande effekt. Här argumenterade Törnudd emot Bowlbys slutsatser och menade att även ett barn som tillbringat de första tre åren på barnhem kunde utvecklas normalt ifall det senare kom i god familjevård eller hemtrevlig och småskalig barnhemsvård.[80] I en senare utvärdering av 1950- och 1960-talens forskning om vårdformer av omhändertagna barn framhöll Reino Salo att just detta resultat var Törnudds främsta bidrag till fältet.[81]

Ny tvärvetenskaplig kunskap om värnlösa barn

Måns, Rauno, Aarno, Hagar, Anna, Laila och barnen i familjen R. kom alla i kontakt med Helsingfors stads barnskyddsnämnd på grund av att de inte längre kunde vårdas av sina föräldrar och var i behov av varaktig vård i stadens regi. Deras bakgrund och placering var olika men deras liv fungerade i Margit Törnudds doktorsavhandling som exempel på typiska fall av värnlöshet bland barn som placerades utanför hemmet. Trots olika hemförhållanden fanns det även flera likheter i barnens öden. Ofta var relationen till modern svårt ansträngd och mödrarna hade av olika orsaker inte lyckats skapa ett hem där barnen kunde utvecklas i gynnsam riktning. Detta berodde i sin tur på antingen en frånvarande fader eller en fader som på grund av alkoholism eller småbrottslighet inte kunde ge familjen ekonomisk trygghet.

Efterkrigstidens och 1950-talets Finland befann sig i ett brytningsskede på många sätt. Krigets konsekvenser var synliga i många familjer och samtidigt publicerades nya vetenskapliga rön om barn. Barnskyddet och socialarbetet stod inte endast för praktiska lösningar (med omhändertagningar), utan också för en ny kunskapsproduktion om barn – och samtidigt om vuxna. Törnudds doktorsavhandling om värnlösa barns bakgrund, placering och sociala prognos var en del av ett växande intresse för omhändertagna barns framtida utveckling,

och tillsammans med Reino Salo var Törnudd den första i Finland som disputerade på en avhandling om barnskyddet.

I det här kapitlet har vi belyst Törnudds kunskapsproduktion ur perspektiv som den tidigare forskningen inte uppmärksammat. Vi har studerat Törnudds forskning utgående från ett diskursivt perspektiv där vi lyft fram hurdan socialvetenskaplig kunskap om barn hon var med om att skapa. Avvikelse i bemärkelsen värnlöshet, utsatthet och missanpassning vägdes mot normativa föreställningar kring barndom och barn. Forskare har menat att det moderna barnet inom vetenskap, samhälle och kultur var ett medelklassbarn. Diana Gittins hävdar att diskursen kring barndom som begrepp var klasspecifikt och avspeglade den växande europeiska medelklassens värderingar och praktiker som i en allt större utsträckning drog upp skillnader mellan vuxna och barn, flickor och pojkar.[82] Också i Törnudds studie var det antagna ”normala” barnet ett välanpassat medelklassbarn i en kärnfamilj. Modernismens och senare välfärdsstatens syn på det normala barnet var konstruerat i enlighet med medelklassens normer, där arbetarklassbarn per definition betraktades som avvikande från normen.[83] I synnerhet gällde detta barn som av någon anledning kom att möta barnprofessionella, såsom de arbetarbarn Törnudd skildrade.

Barnet som subjekt var även könat och kopplat till barnets familj. Barnen förstods och tolkades i relation till föräldrarna. I synnerhet modern blev en viktig förklaringsmodell till barns värnlöshet eller avvikelse. Den socialvetenskapliga diskursen, som Törnudds studie representerade, skapade två problematiska kategorier av mödrar: de ensamstående med utomäktenskapliga barn å ena sidan, och de förvärvsarbetande mödrarna i städerna å den andra. De utom äktenskapet födda barnen till de ensamstående mödrarna var de ”mest” värnlösa, medan de arbetande mödrarnas barn blev missanpassade på grund av en frånvarande mor som inte hade tid eller intresse för sina barn, och därför inte knöt an till sina barn. Ofta framställdes de ensamstående mödrarna som sexuellt aktiva med ”herrsällskap” och ”kavaljerer”. Vad gällde fäder var det viktigare att barnet *hade* en far än ingen far alls. Barnen reagerade på dessa omständigheter på likartade sätt. De blev nervösa, opålitliga och flickorna ofta sexuellt utåtagerande medan pojkarna blev aggressiva.

I sin avhandling anslöt Törnudd till flera förhärskande troper kring kön, klass, moderskap och stad/landsbygd som sammanflätades i synen på barns värnlöshet. En återkommande dynamik i Törnudds avhandling var den mellan landsbygd och stad, som förstods på en skala mellan sund och skadlig livsmiljö och även som subjektspositioner. En särskild kategori av barn var slumbarnen, de som hängde på gatorna, halvt förvildade, övergivna av sina föräldrar. I denna diskurs sexualiserades arbetarklassflickorna, medan pojkarna riskerade att hamna på brottslighetens bana. Barnskyddet oroade sig över landsbygdsbarn som hamnat i städerna med ensamstående mödrar, frånvarande, alkoholiserade eller kriminella fäder och mödrar som arbetade. Stadsbarn som omhändertogs skulle helst placeras på landsbygden som betraktades som en lugnare och arbetsam miljö, som saknade stadens farliga lockelser.

En auktoritet inom forskningen om värnlösa barn var den brittiske psykiatern John Bowlby som förde fram modersdeprivation under ett barns tre första levnadsår som en förklaring till framtida psykosociala problem. Även Törnudd tog fasta på Bowlbys resultat, men kom delvis fram till andra slutsatser. Hon menade att en icke-gynnsam start i livet senare kunde korrigeras genom god vård i enskilt hem, och detta blev även hennes främsta bidrag till kunskapen om värnlösa barns framtida prognos. Törnudd är såtillvida intressant och unik i och med sin mångfasetterade kunskap om barn. Hon var tvärvetenskapligt orienterad och kombinerade sociologiska, psykologiska, mentalhygieniska och kriminologiska teorier om barn, samtidigt som hon belyste socialskyddets vardagliga praxis. Hennes fallstudier ger en rik insyn både i de förutsättningar barnskyddet hade och i barnens livssituationer.[84]

Noter

1. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 154.
2. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 154–155.
3. I Törnudds studie utgjorde långvarig eller varaktig vård en minimiperiod på fem år.
4. Begreppet ”värnlös” hade fallit ur lagstiftningen men användes allmänt i både tal och skrift. Törnudds definition av begreppet följde barnskyddslagens (1937) åttonde paragraf. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 22, 82.
5. Törnudd inledde sitt arbete vid Helsingfors stads barnskyddsverk 1939 som byråbiträde. Törnudd, *Brättelsen om Allan och Margit*, s. 163.
6. Törnudd, *Berättelsen om Allan och Margit*, s. 74; Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. V.
7. Se t.ex. Niininen, *Sin egen verklighet*.
8. Se t.ex. Lindberg, *Mannen som objekt och problem*, s. 88, 162–163; Malinen, Hytönen & Oksanen, ”Lastensuojelun hallinnosta”, s. 88–89; Walls, ”Från socionom till akademiker”, s. 67; Walls, *Sosiaalityön tiedonmuodostus*, s. 39, 242. Avhandlingen skrevs dock inom ämnet pedagogik av praktiska orsaker. Törnudd avlade kandidatexamen vid Åbo Akademi 1930 med laudatur i filosofi och historia och auskulterade senare till historielärare. Att doktorsavhandlingen framlades i pedagogik blev en kompromiss mellan Törnudds humanistiska bakgrund och socialpolitiska orientering. Törnudd, *Berättelsen om Allan och Margit*, s. 133, 198.
9. Törnudd, *Berättelsen om Allan och Margit*, s. 81–128.
10. För en sammanfattning av den litterära produktion som tagit inspiration av fallet, se Törnudd, *Brättelsen om Allan och Margit* (andra upplagan), s. 263–265; Niininen, *Bakom gallret*.
11. Törnudd, *Berättelsen om Allan och Margit*.
12. Se t.ex. Börjesson & Palmblad (red.), *Problembarnets århundrade*.
13. Harrikari, *Lastensuojelun historia*; Hytönen et al., *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat*; Hämäläinen, *Lastensuojelun kehityslinjoja*; Malinen, Hytönen & Oksanen, ”Lastensuojelun hallinnosta, sen tekijöistä, kohteista ja kokemusten historiaan”; Pekkarinen, *Stadilaispojat, rikokset ja lastensuojelu*; Pekkarinen, *Lastensuojelun tieto ja tutkimus*; Pulma & Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia*; Saurama, *Vastoin vanhempien tahtoa*; Pösö, *Kolme koulukotia*; Vehkalahti, *Daughters of Penitence*.
14. Hirdman, *Att lägga livet till rätta*; Berg, *Den gränslösa hälsan*; Wisselgren, ”Women as Public Intellectuals”; Berg, Florin & Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik*.
15. Lindberg & Wickström, ”Intra-minority Welfare in the Post-war Period”.
16. Mäntysaari & Pösö, ”Reino Salo”, s. 386.
17. Reino Salos avhandling utkom i en andra del år 1959 och i slutet av den har även han, eventuellt inspirerad av Törnudd, inkluderat berättelser om barnskyddsfall. Salo, *Kunnallinen lastensuojelutyö sosiaalisen sopeutumisen kasvattajana II*, s. 180–207.

18. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. XII.
19. T.ex. Foucault, *The History of Sexuality*, s. 100; Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering*, s. 23; Launis et al., ”Hauraat subjektit”, s. 368–369.
20. Se t.ex. de los Reyes & Mulinari, *Intersektionalitet*.
21. Andresen et al., *Barnen och välfärdspolitiken*.
22. Key, *Barnets århundrade*.
23. Se även Zelizer, *Pricing the Priceless Child*.
24. Ahlbeck et al., ”Child Figures as Fragile Subjects”, s. 6; Smith, ”Producing Governable Subjects”, s. 27.
25. Hytönen et al., *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat*.
26. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 22.
27. Niiranen, ”Ankaranlaatuinen toimenpide”, s. 408.
28. Pulma & Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia*, s. 179–182.
29. Börjesson & Palmblad, *Problembarnets århundrade*; Koskela, *Ongelmalliseksi lausuttu*; Axelsson, ”De svåruppfostrade barnen”; Lundström & Sallnäs, ”Klass, kön och etnicitet i den sociala barnavården”; Zetterqvist Nelson & Sandin, ”Psychodynamics in Child Psychiatry in Sweden”.
30. Niiranen, ”Ankaranlaatuinen toimenpide”, s. 407; se även Pulma & Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia*.
31. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 96.
32. Bowlby, *Maternal Care and Mental Health*. Rapporten utkom på svenska 1954 med titeln *Modern och barnets själsliga hälsa*.
33. Andresen et al., *Barnen och välfärdspolitiken*.
34. Niiranen, ”Ankaranlaatuinen toimenpide”, s. 405–406; Kivimäki, *Murtuneet mielet*; Malinen & Tamminen, *Jälleenrakentajien Suomi*.
35. Kivimäki, *Murtuneet mielet*; Malinen & Tamminen, *Jälleenrakentajien Suomi*.
36. Malinen & Tamminen, *Jälleenrakentajien Suomi*, s. 84.
37. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 51–52.
38. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 36.
39. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 36.
40. Pulma, ”Lastensuojelun kehityslinjoja”, s. 15–16.
41. Törnudd, *Värnläsa barn i samhällets vård*, s. 233.
42. Törnudd, *Värnläsa barn i samhällets vård*, s. 151–153.
43. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 68.
44. Se t.ex. berättelserna om Lissi och Hagar. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 40–44.
45. Se t.ex. Lindberg, *Mannen som objekt och problem*, s. 156–165.
46. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 155–156.
47. Salo, *Kunnallinen lastensuojelutyö*, s. 97–98.
48. Söderlind, *Barnhem för flickor*; Andresen, *Hender små*; Sköld, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek*; Andresen et al., *Barnen och välfärdspolitiken*.
49. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 84–85.
50. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 39.

51. Andresen, *Hender små*, s. 80–83.
52. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 40.
53. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 40.
54. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 43.
55. Skeggs, *Att bli respektabel*, s. 9–11.
56. Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering*, s. 63–64; Russell, *Women, Madness and Medicine*, s. 12.
57. Johannisson, *Den mörka kontinenten*, s. 84.
58. I sin studie av den svenska sociala barnavården, pekar Lundström och Sallnäs på liknande resultat gällande sexualisering av arbetarflickor. Lundström & Sallnäs, ”Klass, kön och etnicitet i den sociala barnavården”, s. 201.
59. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 155. Om finländska tvångssteriliseringar, se Ahlbeck, ”Ratkaisuna sterilisaatio”.
60. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 77.
61. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 77–78.
62. Hytönen et al., *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat*, s. 34.
63. Salenius, *Koulukotisijoitus ja miehen identiteetin rakentuminen*.
64. Hytönen et al., *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat*, s. 74–75; Sköld, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek*.
65. Markkola, ”Moninainen maalaisnuoriso”, s. 130–133.
66. Hytönen et al., *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat*, s. 31, 81–82.
67. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 114–115.
68. Kaila, *Nuorisorikollisuus*, s. 131.
69. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 89–90.
70. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 89–90.
71. Jfr Lundström & Sallnäs, ”Klass, kön och etnicitet i den sociala barnavården”, s. 196.
72. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s 37.
73. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 37.
74. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 37.
75. Se t.ex. Olsson & Peterson, ”Tönnies som epistemisk figur i samtidens styrningsproblematik”.
76. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 65, 210–211.
77. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 163.
78. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 163.
79. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 149–150.
80. Törnudd, *Värnlösa barn i samhällets vård*, s. 176, 186, 214–215, 240–241.
81. Salo, *Sosiaalihuollon tutkimukset*, s. 83–84.
82. Gittins, *The Child in Question*.
83. Kring detta, se t.ex. Ahlbeck, ”The Nervous Child and the Disease of Modernity”; Hendrick, ”Child Labour”; Steedman, ”Bodies, Figures and Physiology”.
84. Kapitlet har skrivits inom ramen för forskningsprojektet ”Minoritetsvälfärd och reproduktion: Professionaliseringen av den finlandssvenska befolkningsfrågan 1945–1990 (MOR)”, finansierat av Svenska kulturfonden och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Källor och litteratur

Tryckta källor

Bowlby, John, *Maternal Care and Mental Health*, Geneva: World Health Organization 1951.
Kaila, Martti, *Nuorisorikollisuus*, Porvoo: WSOY 1950.
Kinberg, Olof, *Varför blir människor brottsliga?*, Stockholm: Natur och kultur 1935.
Niininen, Margit, *Bakom gallret. Skisser*, Stockholm: Albert Bonnier 1930.
Niininen, Margit, *Sin egen verklighet*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag 1949.
Salo, Reino, *Kunnallinen lastensuojelutyö sosiaalisen sopeutumisen kasvattajana. Tutkimus Vaasan kaupungissa vuosina 1924–1952 suoritetun lakisääteisen lastensuojelutyön tuloksia*, Vaasa 1956.
Salo, Reino, *Kunnallinen lastensuojelutyö sosiaalisen sopeutumisen kasvattajana II. Alaikäisten antisosiaalisen kehityksen syyt ja varhaiset oireet Vaasan kaupungissa kerätyn aineiston valossa*, Vaasa 1959.
Salo, Reino, *Sosiaalihuollon tutkimukset. Johdatus sosiaalihuollon ongelmiin nykytutkimuksen valossa*, Vaasa: Sosiaalihuollon keskusliitto 1967.
Törnudd, Margit, *Värnlösa barn i samhällets vård. En undersökning rörande värnlösa barn som omhändertagits för varaktig samhällsvård av Helsingfors stads barnskyddsnämnd*, Helsingfors: Helsingfors stad 1956.

Litteratur

Ahlbeck-Rehn, Jutta, *Diagnostisering och disciplinering. Medicinsk diskurs och kvinnligt vansinne på Själö hospital*, Åbo: Åbo Akademi 2006.
Ahlbeck, Jutta, ”Ratkaisuna sterilisaatio. Kansakunnan parasiitit ja naisruumiin uhka”, Jutta Ahlbeck, Päivi Lappalainen, Kati Launis, Kirsi Tuohela & Jasmine Westerlund (toim.), *Kipupisteissä. Sairaus, kulttuuri ja modernisoituva Suomi*, Turku: UTU-kirjat 2015, s. 233–259.
Ahlbeck, Jutta, Päivi Lappalainen, Kati Launis & Kirsi Tuohela, ”Child Figures as Fragile Subjects”, Jutta Ahlbeck, Päivi Lappalainen, Kati Launis & Kirsi Tuohela (eds), *Childhood in Literature and Science. Fragile Subjects*, London: Routledge 2017, s. 1–19.
Ahlbeck, Jutta, ”The Nervous Child and the Disease of Modernity”, Jutta Ahlbeck, Päivi Lappalainen, Kati Launis & Kirsi Tuohela (eds), *Childhood in Literature and Science. Fragile Subjects*, London: Routledge 2017, s. 170–183.
Andresen, Astri, *Hender små. Bortsetting av barn i Norge 1900–1950*, Bergen: Fagboksforlaget 2006.
Andresen, Astri, Ólöf Gardarsdóttir, Monika Janfelt, Cecilia Lindgren, Pirjo Markkola & Ingrid Söderlind, *Barnen och välfärdspolitiken. Nordiska barndomar 1900–2000*, Stockholm: Dialogos förlag 2011.

Axelsson, Thom, ”De svåruppfostrade barnen. Skolpsykiatrins framväxt och etablering i Sverige 1910–1955”, *Scandia* 86, 2020:2, s. 60–88.
Berg, Annika, *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2009.
Berg, Annika, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik. Intellektuella äktenskap i moderniteten*, Umeå: Borea 2011.
Börjesson, Mats & Eva Palmblad, *Problembarnets århundrade. Normalitet, expertis och visionen om framsteg*, Lund: Studentlitteratur 2003.
Foucault, Michel, *The History of Sexuality. An Introduction, Vol. I*, New York: Vintage Books 1978.
Gittins, Diana, *The Child in Question*, New York: St. Martin's Press 1998.
Harrikari, Timo, *Lastensuojelun historia. Tutkielma oikeussääntelystä, kulttuurisista kerrostumista ja hallinnan murroksista*, Tampere: Vastapaino 2019.
Hendrick, Harry, ”Child Labour, Medical Capital, and the School Medical Service, c.1890–1918”, Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child. Health and Welfare 1880–1940*, London: Routledge 1992, s. 45–71.
Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm: Carlsson 1989.
Hytönen, Kirsi-Maria, Antti Malinen, Paula Salenius, Janne Haikari, Pirjo Markkola, Marjo Kuronen & Johanna Koivisto, *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat ja lasten kaltoinkohtelu 1937–1983*, Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö 2016.
Hämäläinen, Juha, *Lastensuojelun kehityslinjoja. Tutkimus Suomen lastensuojelun aatepohjasta ja oppihistoriasta*, Kuopio: Snellman-instituutti 2007.
Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-desiècle*, Stockholm: Norstedts Förlag 1994.
Key, Ellen, *Barnets århundrade*, Stockholm: Bonnier 1900.
Kivimäki, Ville, *Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945*, Helsinki: WSOY 2013.
Koskela, Anne, *Ongelmalliseksi lausuttu. Oppilas koulun ja kasvatusneuvolan asiantuntijadiskurssissa vuosina 1968–1991*, Oulu: Oulun yliopisto 2023.
Launis, Kati, Jutta Ahlbeck, Kirsi Tuohela & Päivi Lappalainen, ”Hauraat subjektit. Lapsuuden rakentuminen 1800-luvun suomalaisessa tieteessä ja kirjallisuudessa”, Kaisa Vehkalahti, Essi Jouhki & Sanna Lipkin (toim.), *Matkaopas lapsuuden historian tutkimukseen. Monitieteisiä näkökulmia ja menetelmiä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2022, s. 362–391.
Lindberg, Hanna, *Mannen som objekt och problem. Heikki Waris och betydelsen av kön i vetenskaplig socialpolitik, ca 1930–1970*, Åbo: Åbo Akademis Förlag 2014.
Lindberg, Hanna & Mats Wickström, ”Intra-minority Welfare in the Post-war Period. New Expertise on Private and Public Solutions to Finland-Swedish Population and Welfare Problems”, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 31, 2024:2, https://doi.org/10.1080/13507486.2024.2312127.

Lundström, Tommy & Marie Sallnäs, ”Kön, klass och etnicitet i den sociala barnavården”, *Socialvetenskaplig tidskrift* 10, 2003:2–3, s. 193–213.
Malinen, Antti, Kirsi-Maria Hytönen & Johanna Oksanen, ”Lastensuojelun hallinnosta sen tekijöiden, kohteiden ja kokemusten historiaan”, *Kasvatus ja aika* 11, 2017:1, s. 84–100.
Malinen, Antti & Tuomo Tamminen, *Jälleenrakentajien Suomi. Sotienjälkeinen Suomi lapsen silmin*, Helsinki: Gaudeamus 2017.
Markkola, Pirjo, ”Moninainen maalaisnuoriso”, Sinikka Aapola & Marjo Kaarninen (toim.), *Nuoruuden vuosisata. Suomalaisen nuorison historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, s. 129–160.
Mäntysaari, Mikko & Tarja Pösö, ”Reino Saari – suomalaisen sosiaalityön tutkimuksen uranuurtaja?”, *Janus* 13, 2005:4, s. 385–402.
Niiranen, Anna, ”’Ankaranlaatuinen toimenpide’. Huostaanottokysymys Huoltaja-lehdessä 1957–1970”, *Janus* 29, 2021:4, s. 405–412.
Olsson, Ulf & Kenneth Petersson, ”Tönnies som epistemisk figur i samtidens styrningsproblematik”, Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.), *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier över styrning och maktutövning*, Uppsala: Swedish Science Press 2007, s. 61–85.
Pekkarinen, Elina, *Lastensuojelun tieto ja tutkimus – Asiantuntijoiden näkökulma*, Helsinki: Nuorisotutkimusseura 2011.
Pekkarinen, Elina, *Stadilaispojat, rikokset ja lastensuojelu. Viisi tapaustutkimusta kuudelta vuosikymmeneltä*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2010.
Pulma, Panu, ”Lastensuojelun kehityslinjoja”, Annamaija Puonti, Tuula Saarnio & Anne Hujala (toim.), *Lastensuojelu tänään*, Helsinki: Tammi 2004, s. 11–20.
Pulma, Panu & Oiva Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia*, Helsinki: Lastensuojelun keskusliitto 1987.
Pösö, Tarja, *Kolme koulukotia*, Tampere: Tampere University Press 1993.
de los Reyes, Paulina & Diana Mulinari, *Intersektionalitet – Kritiska reflektioner över (o)jämlikhetens landskap*, Lund: Liber AB 2005.
Russell, Denise, *Women, Madness and Medicine*, Cambridge: Polity Press 1995.
Saurama, Erja, *Vastoin vanhempien tahtoa*, Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus 2002.
Salenius, Paula, *Koulukotisijoitus ja miehen identiteetin rakentuminen. Tutkimus 1950–60-luvuilla Järvilinnan vastaanottokotiin ja Pernasaaren koulukotiin sijoitettujen miesten elämäkerrallisista narratiiveista*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2023.
Skeggs, Beverley, *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*, Göteborg: Daidalos 1999.
Sköld, Johanna, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrån i Stockholm 1890–1925*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2006.
Smith, Karen, ”Producing Governable Subjects. Images of Childhood Old and New”, *Childhood* 19, 2012:1, s. 24–37.

Steedman, Carolyn, ”Bodies, Figures and Physiology. Margaret McMillan and the Late Nineteenth Century Remaking of Working-Class Childhood”, Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child. Health and Welfare, 1880–1940*, London: Routledge 1992, s. 19–44.
Söderlind, Ingrid, *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920*, Stockholm: Stockholmia 1999.
Törnudd, Klaus, *Berättelsen om Allan och Margit*, Helsingfors: Opus Liberum 2008.
Törnudd, Klaus, *Berättelsen om Allan och Margit*, andra upplagan, Helsingfors: [egen utgivning] 2019.
Vehkalahti, Kaisa, *Daughters of Penitence. Vuorela State Reform School and the Construction of Reformatory Identity, 1893–1923*, Turku: Turun yliopisto 2008.
Walls, Georg, ”Från socionom till akademiker – då olika utbildningsmiljöer, språk och kunskapsfält möts”, *Janus* 14, 2006:1, 67–74.
Walls, Georg, *Sosiaalityön tiedonmuodostus – Kunskapsutveckling i socialt arbete*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2013.
Wisselgren, Per, ”Women as Public Intellectuals. Kerstin Hesselgren and Alva Myrdal”, Andreas Hess & Christian Fleck (eds), *Intellectuals and their Publics. Perspectives from the Social Sciences*, London: Routledge 2009, s. 225–241.
Zelizer, Viviana, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, Princeton: Princeton University Press 1994.
Zetterqvist Nelson, Karin & Bengt Sandin, ”Psychodynamics in child psychiatry in Sweden, 1945–85. From political vision to treatment ideology”, *History of Psychiatry* 24, 2013:3, s. 308–332.

Anders Ahlbäck & Matias Kaihovirta

Svenskbygdernas manligheter i strukturomvandlingens tid

Efter andra världskriget skedde ett av de största och mest genomgripande skiftena i de nordiska samhällenas historia: uppbrottet från landsbygden. I en väldig urbaniseringsvåg lämnade befolkningen det jord- och skogsbruk som i oräkneliga generationer gett människorna deras huvudsakliga försörjning. Det som lockade eller tvingade till uppbrott var de nya arbetsplatser inom industrin och tjänstesektorn som uppstod i och omkring städerna. På landsbygden blev det allt svårare att hitta arbete och en skälig utkomst när maskinerna tog över det arbete som tidigare gjorts för hand.[1]

Uppbrottet från landsbygden innebar en drastisk förändring av hur människor bodde och arbetade, men också början till ett historiskt skifte i familjemönster och samhällets genusordning. Eftersom det efterkrigstida landsbygdssamhället präglades av en markerad genusarbetsdelning, med skilda krav, förväntningar och arbetsuppgifter för män och kvinnor, hade också strukturomvandlingen delvis olika innebörder beroende på kön.

I det här kapitlet studerar vi hur bonde- och arbetarmanlighet omförhandlades i förhållande till strukturomvandlingen i två lantliga svenskspråkiga kustregioner i Finland kring 1960: norra Österbotten och västra Nyland. Hur förhöll sig uppfattningar om manlighet, arbete, försörjning och modernisering till varandra i samband med den agrara strukturomvandlingen och avfolkningen av landsbygden? Vi fokuserar på individuella erfarenheter av förändringen och analyserar vilka betydelser manlighet hade inom österbottnisk småbrukarklass och västnyländsk rural arbetarklass – två representationer av det finlands-

svenska som mera sällan gjort sig gällande i forskningen om finländsk efterkrigstidshistoria. Det är intressant att studera svenskbygderna i det här sammanhanget eftersom dessa – särskilt det svenskspråkiga Österbotten – gick i spetsen för avfolkningen och utvandringen till Sverige efter andra världskriget. Emigrationen från övriga Finland tilltog först under 1960-talet och var som störst under 1970-talet.[2]

Genom att anlägga ett genusperspektiv vill vi med den här studien bidra till en bättre förståelse av det förändringstryck som riktades mot landsbygdens män och manligheter i urbaniseringens tid. Strukturomvandlingen på landsbygden har nämligen i tidigare agrar- och lokalhistorisk forskning behandlats främst ur demografisk och ekonomisk synvinkel.[3] Den befintliga forskningen om urbaniseringen handlar i sin tur oftast om livet i de nya förorterna eller i Sverige, dit hundratusentals finländare emigrerade under den här tidsperioden.[4] Nordiska genushistoriker har inte heller ägnat den stora avfolkningen av landsbygden på 1950–1970-talen någon större uppmärksamhet. Det är närmast i sociologisk forskning utförd på 2000-talet som manlighet tematiserats i det här sammanhanget, bland annat i de intervjustudier av mäns livshistorier som Jari Kuosmanen utfört bland sverigefinska män (2001) och Harri Jokiranta bland män på den finska landsbygden (2003).[5]

Tidigare historisk forskning om manlighet och modernisering i det nordiska agrarsamhället har till största delen handlat om slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, tiden före den mest intensiva strukturomvandlings- och avfolkningsfasen.[6] Här märks framför allt Ann-Catrin Östmans forskning om genusarbetsdelningen, andelsrörelsen och emigrationen i det svenska Österbotten, där hon i flera studier diskuterat manlighetens historiska förändringar och manlighet både som ideal och praktik i agrarsamhället. Östman har bland annat visat hur mekaniseringen och kommersialiseringen av mjölkproduktionen ruckade på den gamla könsuppdelningen där fähuset varit en rent kvinnlig domän. Men hon har också argumenterat för att avståndstagandet från det kvinnligt kodade fortsatte under nya former och att landsbygdens modernisering drev fram en mer homogen förståelse av manlighet.[7] Andra relevanta studier av landsbygdens manligheter, som likaså främst behandlar tiden före andra världskriget, är bland andra Ella Johanssons etnologiska studie av

skogshuggarläger i norra Sverige, Jyrki Pöysäs folkloristiska studie om skogsarbetare i östra Finland, Jan Löfströms undersökning av folkliga föreställningar om homosexualitet samt Tapio Bergholms studie av hur hamnarbetarnas maskuliniteter förändrades när hamnarbetet rationaliserades.[8]

Författare som uttolkare av sin samtids manligheter

Vi ställer tre skönlitterära författare och deras verk i centrum för studien: Evert Huldén med novellsamlingen *Småbönders* från 1958, Sven-Olof Högnäs med romanen *Borta bra* - från 1960 samt Jarl Sjöblom med romanen *Kärret* från 1964. Dessa tre verk skildrar manliga karaktärer i korstrycket mellan traditionella krav på manlighet och strukturomvandlingens nya villkor. De visar på olika strategier eller förhållningssätt som en man kunde välja. I *Småbönders* försöker huvudpersonen modernisera och omorganisera småbruket för att livet i den österbottniska byn ska kunna fortsätta. *Borta bra* - utspelar sig i en liknande österbottnisk småbrukarbygd, men fokuserar på hur protagonisten kämpar sig fram till beslutet att emigrera till Sverige och där skapa ett nytt liv för sin familj. *Kärret* tematiserar å sin sida arbetarklassmanlighet i en västnyländsk miljö och skildrar en manlig huvudperson som väljer att tvärt motsätta sig moderniseringens krav på förändring och förflyttning.

Att använda fiktion som källmaterial medför särskilda utmaningar för en historiker, men det öppnar också möjligheter att hitta spår efter livsvärldar och subjektiviteter – i det här fallet landsbygdens män av de arbetande klasserna – vars egna röster och berättelser inte bevarats i andra typer av källmaterial. När vi till exempel gjorde stickprov på vad de svenskspråkiga dagstidningarna kring decennieskiftet 1960 skrev på temat avfolkningen av landsbygden, hittade vi främst texter som anlade ett ekonomiskt, statistiskt eller administrativt perspektiv på frågan. Pressen behandlade avfolkningens strukturella orsaker, dess hastighet, samt olika näringslivs- och utbildningspolitiska åtgärder för att bromsa upp den – men ytterst sällan hur landsbygdens människor själva upplevde den.

Som Henric Bagerius, Ulrika Lagerlöf Nilsson och Pia Lundqvist konstaterar i en metodartikel om skönlitteratur som historieveten-

skapligt källmaterial kan det fiktiva vara en styrka snarare än en brist för historiker som är intresserade av individers upplevelser, handlingsutrymmen, känslor, attityder och tankemönster. En författare, påpekar de, utforskar ofta sin samtid. Dessutom avspeglar skönlitteratur inte endast sin samtid, utan bidrar till att forma den genom en dialogisk process mellan författare och läsare, litteratur och samhälle. Skönlitteraturens samhällsanalyser kan därför användas för en bättre förståelse av historiska förändringsprocesser. Här kan även litterära verk som av sin samtid ringaktats som oansenliga framstå som särskilt tidsbundna och därför representativa i en historievetenskaplig analys.[9]

Huldén, Högnäs och Sjöblom hör inte till de mer kända finlandssvenska författarna. Ingen av dem kunde annat än undantagsvis arbeta som författare på heltid. Deras skönlitterära alster fick en viss uppmärksamhet av samtiden men ett ganska ljummet mottagande av recensenterna. Vi är emellertid inte primärt intresserade av de litterära kvaliteterna i deras verk, utan av de observationer och tolkningar av samtiden som de förmedlar. För våra syften är dessa texter intressanta därför att deras författare var upptagna av frågor om mäns och kvinnors utkomst och arbete, landsbygdens avfolkning och hur människan kan behålla sin värdighet i en tid av förändring – ur ett outtalat men ändå avgjort manligt perspektiv. Vi betraktar Huldén, Högnäs och Sjöblom som tidsvittnen, vilka i sina verk både skildrade och tolkade den sociala verklighet de såg omkring sig. I den mån de lästes, och tidningarna skrev om deras böcker, kunde de också till någon liten del påverka hur den läsande allmänheten uppfattade landsbygdens strukturomvandling. Därför beaktar vi i viss mån även mottagandet och recensionerna av deras verk.

Huldén, Högnäs och Sjöblom skildrade sociala miljöer som de själva levt i och väl kände till. Efter att i ungdomen ha arbetat som kringresande nykterhetsinstruktör var Evert Huldén (1895–1967) småbrukare på släktgården Nörråkers i Munsala. Han var livet igenom också mångsidigt engagerad i den österbottniska landsbygdens politik på lokal nivå och i föreningsliv, bland annat inom nykterhetsrörelsen, fredsrörelsen och den kooperativa rörelsen.[10] Sven-Olof Högnäs (1910–1961) var likaså småbrukarson, uppvuxen i Nedervetil, men sökte sig bort från jordbruket, utan att för den skull överge den österbottniska landsbygden. Han arbetade först som folkskollärare i bland

annat Purmo och Vörå, sedan som journalist vid *Jakobstads Tidning* och senare som *Hufvudstadsbladets* reporter i Österbotten. Högnäs var också med om att grunda Österbottens författarförening och den i Vasa baserade litteraturtidskriften *Horisont*.[11] Jarl Sjöblom (1932–1982), slutligen, växte upp i Västanfjärd och kom att försörja sig som mejeri-, skogs-, gruv- och fabriksarbetare, alltså inom tidstypiska arbetarklassyrken. Under sina sista levnadsår var han arbetsledare på Ekåsens mentalsjukhus i Ekenäs.[12]

Litteraturvetaren Matti Mäkelä har i en studie av landsbygdens avfolkning som tema i finskspråkig skönlitteratur konstaterat att ämnet under 1960-talet behandlades i två till fyra romaner årligen men blev något av en litterär trend under åren 1971–1978 då det behandlades i ett dussintal nya romaner årligen. Huldén, Högnäs och Sjöblom var alltså relativt tidigt ute med sina skönlitterära bearbetningar åren 1958–1964, vilket stämmer överens med att utvandringsvågen började tidigare i svenskbygderna. I sin analys, som inte anlägger något genusperspektiv, konstaterar Mäkelä att den finskspråkiga litteraturen tenderade att förhålla sig negativt till flyttrörelsen, som framställdes som framtvingad av rent ekonomiska omständigheter. Den urbana livsstilen och rotlösheten i städerna kritiserades. Författarna ställde sig enligt Mäkelä i en lång tradition av finsk folklivsskildring genom att ta ställning för ”den lilla människan” och skriva fram ett slags förlorarnas protest mot strukturomvandlingen.[13] Detta mönster stämmer grovt taget in på även Huldéns, Högnäs och Sjöbloms skildringar, samtidigt som det finns väsentliga skillnader mellan dem som är viktiga att lyfta fram för att nyansera bilden av hur avfolkningen kunde upplevas och framställas i samtiden.

Manlighet, som vi här använder som en synonym till maskulinitet, är en komplex social kategori med flera olika dimensioner. Manlighet handlar om social praktik – om de platser män intar i sociala relationer och om hur män beter sig och förhåller sig till andra människor.[14] Men det handlar också om kulturell kunskap om män – hurdana manliga individer och grupper antas och förväntas vara, och vilka krav som ställs på dem därför att de betraktas som män.[15] Ytterligare en dimension är manlighet som en subjektiv självförståelse, ofta knuten till starka känslomässiga behov av andra människors respekt och erkänsla för den egna manligheten.[16] Manlighet tenderar också, kanske just

därför, att underbygga och aktualisera hierarkiserande skillnader i fråga om prestige, auktoritet och makt, både mellan män och kvinnor och bland män sinsemellan. Men framför allt präglas manlighet av stor mångfald och stark kontextbundenhet: manligheter förändras och skiftar över tid och deras normer och praktiker varierar mellan olika samhällen, sociala grupper och till och med mellan olika sociala situationer.[17]

Vi undersöker manlighet i Huldéns, Högnäs och Sjöbloms texter genom att analysera hur de framställer mäns positioner och relationer i förhållande till arbete, ekonomi och försörjning, men också i förhållande till familjen och till andra män i omgivningen. Vi studerar även de normer och föreställningar om manlighet som texterna förmedlar. Det blir här viktigt att ställa frågor om hur olika manligheter inbördes ordnar eller hävdar sig hierarkiskt, vad som i texterna anses bättre och sämre, eftersträvans- eller klandervärt i fråga om mäns egenskaper, beteenden och sociala platser.

Vi stöder oss här på två begrepp formulerade av maskulinitetsforskaren Raewyn Connell: dels hegemonisk maskulinitet, som betecknar den form av manlighet som är normativ och överordnad andra former av manlighet, samtidigt som den ger legitimitet åt kvinnors underordning, dels protestmaskulinitet, vilket syftar på former av manlighet som avviker från de normativa och eftertraktade i ett samhälle, men inte uppfattas som omanliga utan snarare som överdrivet eller felaktigt maskulina på ett sätt som utmanar normen.[18] Huvudpersonerna i Evert Huldéns och Sven-Olof Högnäs verk kan sägas förkroppsliga eller åtminstone sträva mot en manlighet som var hegemonisk i det österbottniska småbrukarsamhället. Huvudpersonen i Sjöbloms roman kan däremot förstås bättre i termer av en protestmaskulinitet, med förankring i egendomslös västnyländsk arbetarklass. Men vi använder termerna främst för att ställa öppna empiriska frågor om manlighetens normer och hierarkier i dessa specifika lokala kontexter. Vi menar att Connells teoretiska begrepp inte får användas som någon given och ahistorisk modell för den sociala verklighetens struktur.

Det som intresserar oss allra mest i de skönlitterära texterna är den subjektiva dimensionen av hur manlighet förändras: hur strukturomvandlingens män enligt författarna hanterade att de former av agrar manlighet som de vuxit upp med höll på att föråldras. Littera-

tur- och genusforskaren Todd W. Reeser har karakteriserat manlighet som en dialog mellan normer och ideologier å ena sidan och mäns individuella subjektiviteter å andra sidan, präglad av ett manligt begär efter maskulinitet som i praktiken är svårt eller omöjligt att uppfylla.[19] I våra delstudier kan man se manlig subjektivitet som förändras inom det som Reeser beskriver som ett spänningsfält mellan kulturella ideal, begär efter maskulinitet och den manliga individens konkreta vardagsliv. Spänningarna uppstår i Huldéns, Högnäs och Sjöbloms texter inte minst genom motsägelserna mellan gamla och nya manligheter – normer, praktiker och subjektiviteter – i strukturomvandlingens brytningstid. Utifrån vårt fokus på arbete och försörjning framstår de förändrade materiella ekonomiska villkoren i strukturomvandlingens tid som drivkraften för förändringen av manligheten. Men som vi ska se fanns det många möjliga riktningar för män att röra sig mot, i ”dialogen” om sin manlighet.

Föråldrade former av jordbruk och manlighet

Gemensamt för de skönlitterära verk vi studerar är att de kring 1960 beskriver landsbygden som ett ställe där män fick kämpa allt hårdare om de ville leva, arbeta och försörja sig på traditionellt vis. Mekaniseringen och industrialiseringen eroderade de gamla ekonomiska strukturerna, och särskilt den som ägde litet eller ingen jord var tvungen att anpassa sig och följa med i förändringen. Detta gällde såväl män som kvinnor, men på grund av det särskilda ansvar och den auktoritet som den patriarkala kulturen tillskrivit husbonden och familjefadern komplicerades uppbrottet från det gamla, åtminstone för en del av männen, också av motstridiga föreställningar om manlighet.

I novellsamlingen *Småbönders* (1958) skildrade Evert Huldén småbrukarens tillvaro som ett fattigt och slitsamt liv i en miljö präglad av stagnation och efterblivenhet. Fastän Huldén vävde in idylliserande bygdeskildringar och naturlyriska teman, bekanta från hans tidigare diktverk, hade boken tydlig karaktär av landsbygdspolitiskt debattinlägg. Recensionerna av boken var också rätt negativa vad gällde dess litterära nivå. De positiva omdömena handlade mera om bokens dokumentariska kvaliteter och dess optimistiska program för landsbygdens framtid.[20] Eller som signaturen Bert skrev i *Österbottniska posten* när

boken kommit ut: ”för vanligt bondfolk är den äkta och förståelig […] Allesammans i Svenskösterbotten bor i byn Småbönders.”[21]

Huldén flätade i sina noveller samman passager som skildrade odlandets glädje och småbrukarnas framåtsträvan med obarmhärtiga beskrivningar av de tunga arbetsdagarna och de bistra ekonomiska villkoren. Novellernas protagonist, småbrukaren Anders Stenholm, representerar i flera avseenden ett traditionellt manlighetsideal i det österbottniska småbrukarsamhället: den självvägande husbonden som är en flitig och skicklig jordbrukare, en god fader och make som styr sitt hushåll med mildhet men ändå oemotsagd patriarkal auktoritet, en ansvarstagande medlem i bygemenskapen som hjälper sina grannar och arbetar för bygdens utveckling och det gemensamma goda. Fastän grannarna står på ruinens brant och även Stenholm är bekymrad över framtiden, är ännu allting väl på hemgården. Med förnuftig hushållning, yrkesskicklighet, hårt arbete och framåtanda klarar han av att ta hand om hustru och barn, åkrar och boskap.

Mycket av idéinnehållet i novellerna hade Huldén tidigare samma år publicerat i pamfletten *Utblick mot framtiden*, där han beskrev hur hemmansklyvningarna och befolkningsökningen i Österbotten gjort det allt svårare för bondefamiljerna att leva av sin jord. Detta hade lett till massemigration till Sverige och Amerika. De små gårdarna hade inte kapital för jordbruksmaskiner som ofta var för stora för småbrukets areal och bara behövdes under några dagar om året. Därför bedrevs jordbruket på många håll med närmast hantverksmässiga metoder. Småbrukarna saknade modern fackkunskap om växtodling och husdjursskötsel och odlade bara vidare ”på fars vis”. Våra dagars småbruk, skrev Huldén, står ”med ena foten i stenåldern, fastän atomålderns gryning flammar över våra huvuden”.[22]

Även i *Småbönders* beskrev Huldén hur ekonomin blev ohållbar särskilt på de gårdar där mannen i huset på grund av sjukdom inte kunde arbeta fullt ut och hustrun slet med en omänsklig arbetsbörda.[23] Han framhävde i sina noveller särskilt småbrukarkvinnornas hårda slit.[24] Eftersom småbruken inte hade råd att anställa arbetskraft utifrån, blev familjen bunden till jorden ”under ett ständigt mörknande framtidsperspektiv”. Om ungdomarna flyttade bort för att hitta bättre avlönat arbete i industrin och städerna, lämnades de åldrande föräldrarna ensamma med gårdsbruket. ”Deras framtid är att släpa tills de stupar.

Familjejordbruket är i många fall en grym organisationsform", skrev Huldén i *Utblick mot framtiden*.[25]

Trots att Huldén verkar ha omfattat ett traditionellt bonde-mans-ideal, vände han sig skarpt emot all glorifiering av bondelivet. Som forskningen visat, fanns det bland de bildade klasserna inte minst i det svenska Finland under första halvan av 1900-talet en idealisering av bonden som symbol för manlig individualism och självständighet.[26] Småbrukarna och deras hustrur var enligt Huldén i själva verket "vår tids halvträlar", bundna vid torvan och nedtryckta av arbetsbördan. "Ändå hette det alltid att bönderna var så fria och så oberoende, och de fick ibland en klapp på axeln, för att de var så samhällsbevarande."[27] Men de som talade så hade ingen uppfattning om den bistra verkligheten, hävdade han.[28]

Evert Huldén var livet igenom en samhälleligt aktiv idealist, vilket kom till uttryck i hans engagemang i nykterhets- och fredsrörelserna. En stor del av hans ideella arbete lade han också ner inom kommunalpolitiken i Munsala och den kooperativa rörelsen i norra Österbotten. När han 1936 kandiderade i riksdagsvalet för Svenska folkpartiet, framhävde hans valmanifest jordbrukets och småbrukens betydelse som landets ekonomiska ryggrad.[29] Småbrukens fortsatta existens och småbrukarens äganderätt var egenvärden som han ansåg att borde och kunde bevaras. När *Småbönders* utkom 1958 var Huldéns lösning på småbrukets utmaningar inte att överge jordbruket och landsbygden utan att hitta nya sätt att föra vidare de traditionella näringarna och den traditionella manligheten. Den fiktive Anders Stenholm föreslår att gårdarna borde bilda kooperativa sammanslutningar kring stora andelsladugårdar med modern teknisk utrustning och anställd, yrkesutbildad personal. I stället för att småbrukarna var för sig odlade fläckvis och småskaligt skulle man kooperativt odla stora helheter på ett rationellt sätt med hjälp av en modern maskinpark.[30]

Evert Huldén var alltså mån om att byarnas traditionella livsformer inte skulle utplånas utan förnyas genom samarbete och rationalisering. Han luftade ändå i *Utblick mot framtiden* en uppenbar frustration över hur husböndernas förändringsmotstånd och inbördes misstro förhindrade alla nyordningar. Övergången till ett modernt, kooperativt jordbruk var enligt Huldén utsiktslös:

> [...] så länge varje småbrukare finner det vara en oförytterlig rättighet att planera skilt och så länge mentaliteten är sådan, att den ene gläder sig över den andres olycka. Månghundraårig konkurrens, grannträtor, råtvister, underbetalt arbete, fattigdom och svält har skapat avundsjuka och missunnsamhet. Därför står jordbrukarna där de står idag, splittrade och nära sin undergång.[31]

Även i *Småbönders* tecknas en kritisk bild av husbondemanligheten bland de österbottniska småbrukarna. Enligt huvudpersonen Anders Stenholm var de andra husbönderna ”så förstockade, så fastsvetsade vid gamla vanor” att de inte förmådde ställa om för sig själva, men de hade inte heller några ledare med blick och förmåga.[32] I flera nyckelscener på olika bya- och andelslagsmöten stöter Stenholms förbättringsförslag på hårdnackat motstånd grundat i egoism och konservatism. En lastbil som skulle avhämta mjölken från de olika gårdarna? Nej, för dyrt! En ny, rakare landsväg mellan Kyrkbyn och Skogbyn? Aldrig i livet, den skulle skära på snedden över tegarna! Sälja strandmark till villatomter för fabriksarbetare? Verkligen inte, våra betande kor behöver också solbada – och vi bönder har minsann ingen semester! Bedrövad betraktar Stenholm hur småbönderna inte bryr sig om frågor av betydelse för hela samhället och hur ”elakhet och avundsjuka” styr opinionerna på byamötena.[33]

Ett faktum som Huldén skildrar väl, om än kanske oavsiktligt, är att de byamöten där förändringsmotståndet framträder i sin mest nakna form är möten för män. Som Ann-Catrin Östman påpekat i sina studier av kooperationen i Purmo kommun, inte långt ifrån Munsala, var det männen som företrädde gårdsenheterna och familjerna på andelslagsmötena, vilka därmed präglades av en anda av homosocialitet. Deltagarna bekräftade alltså där varandras patriarkala husbondemanlighet, medan kvinnor och obesuttna exkluderades.[34] Även i Huldéns noveller är det husbönderna som samlas när gemensamma ärenden ska dryftas. Det är därför primärt *deras* och inte kvinnornas ”urgamla självständighetskänsla”, *deras* behov av att känna sig som ”fria män” utan vare sig godsherrar eller underlydande, som står i vägen för visionerna om samverkan.

Den genusarbetsdelning som skildras i *Småbönders* är också snarlik den som Ann-Catrin Östman skildrat i sin studie av Purmo under

perioden 1870–1940: kvinnorna sköter ladugården och hushållet men rycker också ut på åkrarna när det behövs, medan männen tar hand om hästar, redskap, åkerbruk, skogsbruk, gårdens affärer och annan utåtriktad och mobil verksamhet.[35] I byasamhället som Huldén gestaltade kring mitten av 1950-talet verkar mycket litet ha förändrats på 50 år.

Huldén tecknade en österbottnisk småbrukarmanlighet som kretsade kring att hålla på sin rätt, bevaka sin äganderätt, hålla fast vid beprövade seder och bruk och inte låta sig dras vid näsan av några bondfångare med fantasifulla idéer. Den framstår som ett slags hegemonisk manlighet i bygden eftersom den fortfarande var normerande för flertalet, men Huldén framställer den som förstelnad och föråldrad. I Anders Stenholms gestalt för han fram en ny manlighet som skulle bevara centrala element i det gamla idealet men vore bättre anpassad till moderniseringens krav genom förmåga till nytänkande, samarbete och ekonomisk rationalitet. För att tala med Reeser, åskådliggör Huldén småböndernas begär efter en maskulinitet som de uppfostrats till att värdera men som de aldrig riktigt kan uppnå. Också för Anders Stenholm – Evert Huldéns litterära alter ego – är begäret efter att bevara den traditionella manlighetens fundament i själva verket drivkraften för att söka nya och moderna sätt att organisera småbruket.

Ungdomens flykt – från fattigdom och patriarkat

Den snabba avfolkningen betecknades i samtida finlandssvensk press ofta som ”flykten från landsbygden”. I det svenska Finland, särskilt i Österbotten, var denna minst lika starkt förknippad med emigrationen till Sverige som med urbaniseringen och moderniseringen i Finland. I en folktingsdebatt i Vasa i maj 1957 framställde Evert Huldén avfolkningen och emigrationen i svenskbygderna främst i termer av bristen på arbete och utkomst, men också som en konsekvens av råslitet som följde av de primitiva jordbruksmetoderna: ”Flykten från jorden är ingenting annat än ungdomens revolt mot en föråldrad form av jordbruk, vilken kvarhåller småbondebefolkningen i något slags halvslaveri under knapphetens kalla stjärna.”[36]

Författaren och journalisten Sven-Olof Högnäs, som då var *Hufvudstadsbladets* korrespondent i Österbotten, plockade upp Huldéns påstå-

ende i en debattartikel om ”Vantrivseln i byavardagen”. Han menade att det inte bara var utkomstmöjligheterna utan snarare generationskonflikten mellan den äldre och yngre landsbygdsbefolkningen som förorsakade emigrationen. De äldre satt fast i det förflutna medan ungdomen via skola och massmedier anammat moderna synsätt. Den värsta vantrivseln förorsakades av den föråldrade ”bykonvenansen” med dess tabuföreställningar särskilt vad gällde sex och samlevnad, ”ofta grundade på medeltida uppfattningar och tankesätt”. Högnäs hade några år tidigare behandlat samma tema i sin roman *Vägen till verkligheten* (1954) där han beskrev en folkskollärares intellektuella isolering och kamp mot den trångsynta religiositeten i ett byasamhälle. I sin replik till Huldén hävdade Högnäs att konvenansen inskränkte ungdomens frihet och fick människorna på landsbygden att gå omkring i rädsla för andras dömande blickar. Skvaller och förtal sysselsatte människorna i brist på annan intellektuell stimulans, med en beklämmande intolerant och trångsynt atmosfär som resultat.[37]

En ledarartikel i *Landsbygdens folk* replikerade mot Högnäs att eftersom utflyttningen skedde i alla byar, stora som små, var det uppenbart utkomstmöjligheterna som var styrande. I den mån en skvallerkultur förekom handlade det oftast om ”harmlös folkhumor … med självironisk udd”.[38] Men *Borgåbladet* spann på ledarplats vidare på Högnäs resonemang och påpekade att föräldraauktoriteten kunde vara förkrossande stark på landsbygden, med påföljd att sonen hellre tog vilket annat jobb som helst än hjälpte sin snåle och ogine far på den egna gården. Om det inte fanns möjligheter till läsning och annan kultur på en ort, var det enligt tidningen klart att det uppstod ”ett drag av inskränkthet och småsinne över en miljö, där allas tankar rör sig kring det som är påtagligt och nära. Det är i sådana förhållanden man ofta möter en pösande självgodhet och egenrättfärdighet hos de äldre.”[39] *Borgåbladet* uttryckte med andra ord samma bekymmer som Sven-Olof Högnäs över att de unga männen flydde undan den ålderdomliga patriarkalismen på landsbygden.

När Sven-Olof Högnäs återkom till att skildra avfolkningen i romanform ett par år senare var generationskonflikten ändå bara ett sidotema. Miljön i romanen *Borta bra* - (1960) är samma österbottniska småbrukarsamhälle som hos Evert Huldén, men förankringen i den omedelbara samtiden ännu tydligare och starkare. Förutom att

Högnäs varit verksam som journalist i de trakter där romanen utspelar sig, hade han också tack vare ett författarstipendium kunnat resa runt i Sverige där han intervjuat finländska emigranter och samlat material för romanen.[40] Flera samtida recensenter konstaterade också att Högnäs verk var något av en reportagebok eller ett debattinlägg i romanform om ett ”brännande” samhällsproblem i svenskbygderna, nämligen emigrationen till Sverige.[41]

I *Borta bra* - skildrar Sven-Olof Högnäs de ekonomiska villkoren på den österbottniska landsbygden i samma anda som Huldén. Till skillnad från visionerna om modernisering och en framtid genom samarbete och anpassning i *Småbönders*, präglas männens samtal i *Borta bra* - av utsiktslöshet. Det finns ingen industri i trakten och jobb finns att få bara inne i staden. Den som ska hanka sig fram som småbrukare får samtidigt vara fiskare, hamnarbetare, dikesgrävare, vägarbetare eller propshuggare, och är ändå fattig. Bokens huvudperson Gunnar Back kämpar med att försörja sin unga familj, men jordbruket på hemgården är ett allt mer olönsamt och slitsamt arbete. Gunnar och hans hustru Eila överväger redan i början av romanen att göra som så många andra bybor och emigrera till Sverige.

Fastän Gunnar talar om den egna familjens valsituation med sin hustru, utspelar sig samtalen om den allmänna ekonomiska situationen i bygden alltid mellan män. Högnäs och Huldéns bygdeskildringar har det gemensamt att när det ska diskuteras och planeras kring jordbruk, försörjning och ekonomiska nysatsningar sker detta i en helt manlig sfär. Där uppfattar man den statliga näringspolitiken som planlös och nyckfull. Männen klagar över att småföretagen hålls nere av kapitalbristen och skattetrycket. Inte heller fisket lönar sig längre. Den enda som verkar ha en framtid på orten är storbonden som arrenderar eller köper upp mark när småbrukarna ger sig av. Pojkar och män som varit på arbete i Sverige kommer däremot hem till byn med dyra presenter och pengar på fickan. De berättar om hårt arbete men också om bättre villkor på andra sidan havet och lockar fler att följa efter. Men fastän arbetspendling till Sverige uppfattas som naturligt och nödvändigt, ser man i byn snett på den som säljer sin mark och flyttar för gott. Därför arrenderar många emigranter bara ut sina åkrar, med påföljd att deras hus står öde och förfaller.

I *Borta bra* - är det familjens försörjning och det manliga försörjaransvaret som står i fokus för Gunnars tankar kring att lämna byn och jordbruket. Beslutet att bryta upp från gården som släkten brukat i flera generationer är inte lätt; någonstans finns också hos Gunnar begäret att vara en likadan man som sin far och sin farfar. Hans gamla mor spjärnar också emot en flyttning och försöker binda honom vid torvan genom att ge honom gården bara på villkor att han lovar stanna. När Gunnar efter moderns död ändå besluter sig för att åka över till Sverige för några månaders skogsarbete, och samtidigt kanske förbereda en flyttning med hela familjen, tänker han för sig själv att han åker mest för hustruns skull:

> Fattigdom och oro skall inte få förgifta hennes sinne. Hon ska inte behöva slita ut sig här, bara för att han råkar ha samhörighet med farfarsfars pinnsoffa och med de åkertäppor som gubben bröt upp. [...] Eila är ung ännu, så barnsligt mjuk och glad. Han ska inte svika henne och göra henne hård och bitter.[42]

En annan orsak att flytta är att ge barnen bättre framtidsutsikter och möjligheter till utbildning. Som det ska visa sig längre fram i boken, längtar Gunnar själv efter en frigörelse från jordbruket och bonderollen. Men utifrån sin självförståelse som den manliga familjeförsörjaren har han lättare att legitimera uppbrottet i dialog med sina egna uppfattningar om manlighet, genom omtanken om hustrun och barnen.

Bondens tillvaro var det traditionella sättet att förverkliga manlig autonomi i den österbottniska kulturen. Som en emigrant som köpt en gård i Sverige säger i boken: ”Det kan vara ett helsike att vara bonde, men man är ändå fri, åtminstone så pass fri att man kan komma och gå som man vill och ta sej en rökpaus när man har lust och vila en stund om man blir trött.”[43] Men för Gunnar framstår bonderollen allt mer som en ofri tillvaro där han är bunden av traditionen och föräldragenerationens vilja, tyngd av den ständiga ekonomiska osäkerheten och det ändlösa slitet. Insikten att han inte trivs med att vara bonde utan hellre blir byggnadsarbetare i Sverige kommer som en lättnad, och kan tolkas som en slags manlig emancipation från bondepatriarkalismen och den gamla byakulturen in i en modern tillvaro.[44] Gunnar vill bli löntagare, hans hustru vill bli hemmafru och hans son dröm-

mer redan om att utbilda sig till ingenjör och därmed ta nästa steg i familjens moderna klassresa.

Begäret efter manlighet byter delvis riktning hos Gunnar. Han accepterar att den gamla manligheten blivit ouppnåelig och dessutom inte ens är något han verkligen begär för egen del. Dialogen han fört med sig själv genom hela boken utmynnar i en ny manlighet, där försörjaransvaret och rollen som familjeöverhuvud kvarstår, men mycket annat – jordägandet, självständigheten, att vara kraftig och skicklig i åkerarbetet, att kunna bygga sina hus och snida sina verktyg – faller bort.

Liksom många av sina grannar är Gunnar och Eila till slut ändå inte beredda att helt kapa banden till hembygden och till det gamla livet. De säljer jordbruksredskapen men hyr bara ut åkrarna och huset så att de kan återvända om de inte trivs i Sverige. Gunnar har i Sverige träffat österbottniska emigranter som berättat om hur man som immigrant alltid behandlas som ”finne” och utomstående av svenskarna, och att man på något sätt alltid längtar hem trots allt. Sven-Olof Högnäs verkar ha varit angelägen om att framhäva denna aspekt av emigrantens villkor – kanske baserat på de intervjuer han utfört med utvandrare i Sverige, kanske på grund av lokalpatriotism. Han ville skapa förståelse för emigranterna och försvara dem mot anklagelser om svek mot fosterlandet eller hembygden, men ändå motverka att fler följde efter. Nästan alla recensioner framhävde också hur boken skildrade emigranternas livslånga hemlängtan och rotlöshet och påpekade att boktitelns bindestreck, *Borta bra* - antydde att Gunnar och Eila en dag skulle flytta tillbaka hem till byn.[45] Den samtida finlandssvenska pressen ville inte framställa emigrationen som någon lösning eller något lyckligt slut på berättelsen om landsbygdens avfolkning.

Försvinnande arbeten och manlighetens kris

Landsbygdens strukturomvandling under 1960-talet innebar stora förändringar i arbetet på åkrar, ängar och i skogen. Där mycket arbete tidigare skötts med muskelkraft, ibland med verktyg och arbetsmetoder som använts i generationer, tog maskinerna över under 1950- och 1960-talen. Motorsågen och grävmaskinen utförde på en dag det arbete som tidigare tagit dagar, veckor och till och med månader.

Men hur upplevde arbetarna arbetets förändring och att gamla sysslor försvann? Sådana frågor ställdes läsarna inför i den västnyländska arbetarförfattaren Jarl Sjöbloms roman *Kärret* som utgavs 1964. Handlingen är förlagd i samtiden och till landsbygden, någonstans vid kusten, antagligen i Jarl Sjöbloms hemtrakter i västra Nyland. Romanen får sin början då huvudpersonen Daniel, en åldrande arbetarklassman med hustru och två döttrar på väg in i vuxenhet, ger sig av till sin arbetsplats i ett skogskärr. Där ska han under sommaren gräva diken med spade på gammalt vis. Grävarbetet är honom bekant sedan tidigare och han är erkänt duktig och trivs med det han gör. I ensamhet och fri från andra människor ser han fram emot en ny sommar i kärret. Daniel vägrar enligt sina egna ord träla på fabrik eller kontor så som kvinnorna i hans familj. I stället väljer han friheten i kärret och att gräva diken genom enkelt men hårt kroppsarbete.[46]

Mycket av den nordiska och finländska arbetarhistoriska forskning som studerat konstruktionen av arbetarmanlighet har i första hand fokuserat på formeringen av olika hegemoniska manlighetsideal i arbetarkulturen.[47] Övergången från kroppsarbete till maskinellt arbete och vilka utmaningar och kriser den ledde till för män och manligheter har varit centrala frågor som studerats.[48] Men hur var det med de män och manlighetsideal som i sin samtid upplevdes föråldrade och höll på att försvinna? Temat arbetarmän som hamnade på efterkälken i samhällsutvecklingen har i mindre utsträckning undersökts i tidigare forskning.

Jarl Sjöblom var angelägen att skriva om hur kroppsarbetarens tillvaro rasade samman och hur landsbygdens förändring upplevdes som hotfull mot mäns patriarkala makt över kvinnor och hushåll. *Vasabladets* litteraturrecensent Nils-Börje Stormbom beskrev *Kärret* som den åldrande kroppsarbetaren Daniels berättelse om hur denne ”känner till sin olust att mandomen börjar rinna ur honom”.[49] Förvisso syftas här även på mannens fysiska åldrande, då kroppen försvagas och sakta förtvinar. Men den försvinnande manligheten hos dikesgrävaren Daniel är inte i första hand en fråga om det biologiska åldrandet, utan om hur hela tillvaron som byggts på hårt fysiskt arbete, med Daniels ord, börjar ruttna omkring en.

I Sjöbloms *Kärret* är det kvinnorna som står för anpassningen till den nya tiden då de väljer att arbeta på fabrik och kontor, konsumera

bland annat nylonunderkläder, ta del av televisionens underhållningsprogram och inreda hem och hushåll på ett sätt som börjar likna medelklassens. Det råder en konflikt mellan Daniel och hans hustru Aune i fråga om synen på arbetet och dess betydelse. För Daniel är det tunga ensamma arbetet i kärret ett ändamål i sig, medan Aune ser arbetet bara som ett sätt att förtjäna pengar till det gemensamma hushållet.

Att kvinnor förvärvsarbetade och delade försörjningsansvaret ansågs vara både normalt och en ekonomisk nödvändighet för arbetarklassen i Finland.[50] Också i Sjöbloms roman är kvinnornas förvärvsarbete ”naturligt”. Däremot är det Daniels slit i kärret som av omgivningen uppfattas som något ålderdomligt och för hustrun skamligt.

Vilket samtida manlighetsideal för arbetarklassen är det som Daniel spjärnar emot i *Kärret*? I en nordisk kontext har idealbilden av den skötsamme arbetaren varit central och kan med Connells terminologi betecknas som en form av hegemonisk maskulinitet.[51] Skötsamhet kan, som Hanna Lindberg visat, förknippas med en annan manlig idealbild som framträdde i efterkrigstidens finländska arbetssociologi: den ”aktiva arbetaren”. De dåtida sociologerna, särskilt Paavo Seppänen, formulerade begreppet utifrån fältstudier och enkätundersökningar bland finländska arbetarmän. En aktiv arbetare framstod som intresserad av sin omgivning, framåtriktad, fackligt organiserad, allmänt föreningsaktiv och på olika sätt aktiv på sin arbetsplats. Seppänen kom fram till att aktiva arbetare ofta var sprungna ur en urban arbetarklassbakgrund. Deras motbild var de passiva arbetarna, arbetarmän som hade svårt att anpassa sig till det moderna industriarbetet, ofta var uppvuxna i en rural miljö och vana med ”typiska” agrara arbeten. Denna normativa beskrivning av två olika arbetarmanlighetstyper motsvarade den samtida förväntningshorisonten i ett industrialiserat samhälle. För arbetssociologerna och många samtida ”sociala ingenjörer” var det klart att den aktiva arbetaren skulle ha de bästa förutsättningarna att anpassa sig till det moderna välfärds- och industrisamhället.[52]

Den typ av manlighet som Daniel representerar i *Kärret* framstår som en atavism. I själva verket vill Daniel förstå och vara mera vidsynt och tolerant, lika modern och civiliserad som hans nya arbetskamrat och vän i kärret Torsten Liljemark. En annan representant för det nya moderna maskulinitetsidealet, i en borgerlig medelklasstappning, är

folkskolläraren Vinberg. Daniel lär sig att civiliserade, moderna män som Liljemark och Vinberg är förnuftiga även om de har sina brister. Åtminstone har de lyckats anpassa sig till det moderna samhället och göra tillvaron dräglig för sig själva och för andra.

I romanen för Sjöblom fram en intressant dialog mellan protest och anpassning i form av Daniels jakobskamp mellan att hålla sig kvar i den gamla världens värderingar och synsätt eller att anpassa sig till den nya tiden. Daniel erkänner att han i kärret slutligen förlorat sin tro på en förfluten världs normer och livssyn. Både Liljemark och Vinberg uppmuntrar honom att inte förlora hoppet och inte vända ryggen till det moderna samhället. Genom sina nya manliga vänner lär sig Daniel att ta sig an de problem som hans familj råkat ut för genom den yngsta dotterns upproriskhet.[53]

Det som Sjöblom beskriver i romanen kan tolkas som en annan form av manlig emancipation än den i Sven-Olof Högnäs emigrantroman. Arbetarklassmän som var fångna i det gamla patriarkala samhällets moral och regler skulle själva frigöra sig från de bojor som höll dem tillbaka. Det så kallade skötsamhetsidealet hos arbetarklassen, som var en strävan efter emancipation och erkännande i det borgerliga samhället, kan utifrån Reesers perspektiv tolkas som det arbetarmanliga begäret efter en förment civiliserad maskulinitet i det moderna kapitalistiska samhället.

Den patriarkala familjefadern under lupp

Den anpassning som Daniel gör genom att lämna det gamla bakom sig är inte smärtfri men nödvändig för att han ska överleva i den nya tiden. Samtidigt är det fråga om ett slags återmaskulinisering. Daniel ska lämna den gamla tillvaron med arbetet i kärret bakom sig, åter träda in i sin familj och ta över det patriarkala ansvaret. Romanen *Kärret* kretsar mycket kring Daniels relation till sina döttrar. Den nya tidens sexuella frigörelse som döttrarna upplever väcker farhågor, svartsjuka och ett aggressivt uppträdande hos Daniel. Samtidigt har han redan fått träda tillbaka för hustrun Aune, som med järnhand styr över familjen. Många av de samtida recensenterna påpekade bokens tematisering av sönderfallande ”traditionella” familjevärderingar.

Det brukar sägas att mannen i den ”traditionella” manligheten, som den tar sig uttryck på landsbygden, bör göra rätt för sig genom hårt fysiskt arbete och på så sätt försörja sin familj. Men i *Kärret* pekar författaren på att familjefadern, för att vinna erkännande och respekt i lokalsamhällets ögon, även bör göra rätt för sig genom att agera som en patriarkal fader.

Den patriarkala familjepositionen och ansvaret som hushållsföreståndare var två centrala aspekter som gav arbetarmän, enligt dem själva, tillträde till makt och motiverade dem att föra en politisk och facklig kamp kring arbetets värde. Men även om idealet var att mannen skulle agera som huvudsaklig försörjare och ha en patriarkal ställning i familjen, motsvarade det som bekant inte den sociala verkligheten i de flesta arbetarklassfamiljer i det framväxande industriella samhället.

Daniels sätt att utöva patriarkal makt sker genom fysiskt våld. I en av romanens nyckelscener misshandlar han en tonårspojke som han ertappar i samlag med sin sextonåriga dotter Märta. Samtidigt slår Daniel i vredesmod sin dotter, som i hans ögon gjort sig skyldig till ”hor”. Fysisk misshandel av de uppstudsiga döttrarna och Daniels oförmåga att hantera skulden och samvetskvalen kring sina våldshandlingar är ledande teman i romanen. Våldet hotar föra Daniel och hela hans familj mot undergång. Han försöker visserligen, på Liljemarks och Vinbergs inrådan, bli en diskuterande far som på ett modernt vis kan tala förstånd med sina döttrar, men hemfaller ändå till våld som uttryck för sin patriarkala makt (eller maktlöshet). I dessa stunder resonerar Daniel utifrån närmast gammaltestamentliga dogmer.[54]

Det går inte att säga om det fanns någon egentlig intention hos Jarl Sjöblom att problematisera mäns våld, sexualitet, patriarkala makt och synen på faderskap. Men i varje fall kan man anta att *Kärret* speglar begynnande samtida diskussioner kring dessa frågor. Den feministiska kritiken mot patriarkatet skulle komma först mer än ett årtionde senare och då engagera även många män i diskussionen om den ”traditionella” mansrollen i familjen. När boken recenserades i tidningspressen var det ingen av de manliga recensenterna som tog fasta på det brutala våld Daniel utövade eller hans svartsjuka mot döttrarna när dessa drogs sexuellt till andra män. Kanske uppfattades det som naturligt och självklart att män reagerade som Daniel då de ställdes inför unga kvinnors frigörelse från de patriarkala struktu-

rerna? Å andra sidan kan det också vara medelklassblicken hos recensenterna som kom till uttryck, om de höll för naturligt att män ur lägre samhällsklasser var våldsamma patriarkala familjefäder.[55]

Bland konservativa recensenter verkar Daniels frustration över den nya tiden också ha mött förståelse. Föga överraskande bejakade dessa implicit mannens patriarkala ställning i familjen. *Landsbygdens folk* hävdade att romanen behandlade ett aktuellt ämne som gällde hur sönderfallande familjer och äkta par drevs isär i ett samhälle som förlorat sina traditionella värderingar.[56] Tidningen *Uusi Suomi* som var språkrör för konservativa Samlingspartiet lyfte fram folkskolläraren Vinberg som en lysande romankaraktär – en person som enligt recensenten växte under berättelsens gång. Recensenten verkar särskilt ha tilltalats av Vinbergs präktiga borgerlighet och kritik av den materialistiska hetsjakten och de försvagade moraliska värden som ansågs prägla samtiden.[57]

I ett nutida perspektiv kan Sjöbloms roman ändå förefalla ligga rätt långt före sin tid, då boken fokuserar starkt på faderskapets förändrade betydelse i ett föränderligt samhälle. Sjöblom beskriver genom huvudpersonen Daniel hur faderskapets villkor och praktiker är någonting mer än enbart en fråga om arbete och försörjning. I stället antyder romanen att faderskapet är kopplat till ansvar för familjens välmående. I ett föränderligt samhälle tvingas mannen att utvidga eller omvärdera sin patriarkala position till att även utöva vårdande arbete gentemot sina nära och kära. Men även det kunde bland konservativa i samtiden uppfattas som kritik mot den förändring som kastade in mannen i en roll utanför den ”traditionella” manlighetens sfär.

Förändrad landsbygd, föränderlig manlighet

I det här kapitlet har vi utifrån några fallstudier i 1950- och 1960-talets finlandssvenska skönlitteratur studerat hur föreställningar kring manlighet kom till uttryck i texter som berörde landsbygdens strukturomvandling under efterkrigstiden. De tre författarna Evert Huldén, Sven-Olof Högnäs och Jarl Sjöblom skrev om tidstypiska karakteristiska representationer av det folkliga i en finlandssvensk samhällskontext: småbrukaren och arbetaren. De beskrev män som tvingades gå in i en förhandling om sin manlighet på grund av motsättningarna mellan

gamla och nya manlighetsideal, försvårade ekonomiska omständigheter, nya krav men också nya möjligheter för män. De manliga protagonisterna i deras böcker visar alla ett begär efter den traditionella manligheten i sin egen sociala miljö, men på grund av förändrade samhällsvillkor är det varken möjligt eller ändamålsenligt för dem att stanna inom äldre agrara och proletära manlighetsnormer.

Evert Huldén kan sägas vara den av författarna som var mest uttalat kritisk mot den gamla hegemoniska manligheten, samtidigt som hans protagonist Anders paradoxalt nog håller hårdast fast vid det traditionella: att stanna på gården, bevara genusarbetsdelningen, hålla kvar den självägande bondens självständighet så långt det går, om än i tätare ekonomiskt samarbete än tidigare med de andra männen i byn. Sven-Olof Högnäs framstår i vårt material som den som kanske mest bejakade förändringen och framställde den som en frigörelse från traditionens krav och bondens bundenhet vid fädernas jord. Samtidigt präglas den inre dialog som hans protagonist Gunnar för om sin manlighet, och hela Högnäs romanbygge, av en stor ambivalens: Ska han hålla fast vid jorden, den status och stabila plats i hembygden som den åtminstone tidigare garanterat eller bryta upp till en främmande tillvaro som lönearbetare i ett annat land?

Hos Jarl Sjöblom, slutligen, orienterar sig protagonisten Daniel inte som de andra mot en bondemanlighet utan mot en arbetarmanlighet, baserad på stoltheten över styrka och skicklighet i kroppsarbetet. På Daniels hemort utgör detta en protestmanlighet, både i förhållande till de besuttna klasserna och i förhållande till mekaniseringen och industrialiseringen. Han verkar drivas av ett starkt begär efter de manliga normer han vuxit upp med och försöker, mest av alla de fiktiva männen i vårt material, förneka och spjärna emot förändringen. Men lite på samma sätt som hos Högnäs karaktär Gunnar tvingar omständigheterna fram en anpassning och sätter Daniel i rörelse bort från protestmaskuliniteten mot en manlighet som mer fogligt inrättar sig i det industrialiserade välfärdssamhället.

Männens familjerelationer och särskilt deras äktenskap är viktiga teman i alla tre verk. Mest centrala är de i Sjöbloms roman, där den tidigare patriarkala maktpositionen genomgår en förändring från auktoritär och våldsbenägen till en lyhörd och mera ömsint modern familjefar. Huldén och Högnäs framställde däremot sina protago-

nister som kärleksfulla och ansvarstagande fäder och äkta män, utan att som Sjöblom problematisera deras maktpositioner i sina familjer. De framhävde i stället det manliga försörjaransvaret som den centrala problematiken för manligheten och något som en riktig man gjorde allt för att uppfylla. Därför blev också detta en drivkraft till förändring av manligheten i deras böcker när de gamla formerna för utkomst och arbete inte längre räckte till för familjens behov. Men just i korstrycket mellan arbete, försörjaransvar och den traditionella rollen som familjeöverhuvud visade sig också svårigheterna för män att anpassa sig till nya maskulinitetsnormer och förväntningar på den moderna mannen.

Noter

1. Haapala, ”Väki vähenee”, s. 239–244.
2. Snellman, ”Suuri muutto Ruotsin lähiöihin”.
3. Se t.ex. Haapala, ”Väki vähenee”; Kuvaja (red.), *Leva fattig – dö rik*.
4. Se t.ex. Peltonen, Heinonen & Kurkela (toim.), *Arkinen kumous*; Snellman, *Sallan suurin kylä*; Hannikainen ”Lapionvarresta näyttöpäätteelle”, s. 72–73.
5. Kuosmanen, *Finnkampen*; Jokiranta, *Se on miehen elämää*.
6. Standardverket är Lorentzen & Ekenstam (red.), *Män i Norden*.
7. Se bl.a. Östman, *Mjölk och jord*; Östman, ”Bonden”; Östman, ”Traditions of Gender, Class, and Language”; Östman, ”Rakkaus ja patriarkaalisuus ahtaassa yhteisössä”.
8. Johansson, *Skogarnas fria söner*; Pöysä, *Jätkän synty*; Löfström, *Sukupuoliero agraarikulttuurissa*; Bergholm, ”Satamien kova miehisyys”.
9. Bagerius, Nilsson & Lundqvist, ”Skönlitteraturen i historievetenskapen”.
10. Stormbom, ”Han på Nörråkers”.
11. Högnäs-Mellner, ”Att finna sin väg”.
12. ”Dödsfall”, *Hufvudstadsbladet* 25.4.1982.
13. Mäkelä, *Suuri muutto*.
14. Connell, *Masculinities*.
15. Bederman, *Manliness & Civilization*.
16. Roper, ”Slipping out of view”.
17. Griffin, ”Hegemonic masculinity as a Historical Problem”.
18. Connell, *Masculinities*.
19. Reeser, *Masculinities in Theory*, s. 17–54.
20. Ågren, ”Evert Huldén som prosaist”; Willner, ”Småbönders”; Stormbom, ”Österbottniskt”; H.J.W., ”Två österbottniska författare”; N., ”Småbönders”.
21. Bert, ”Veckans allehanda”.
22. Huldén, *Utblick mot framtiden*, s. 34–35.
23. Huldén, *Småbönders*, s. 29–32; *Utblick mot framtiden*, s. 20–21.
24. Huldén, *Småbönders*, s. 12–13, 20–23, 39–42.
25. Huldén, *Utblick mot framtiden*, s. 18–21.
26. Östman, ”Bonden”, s. 79–81.
27. Huldén, *Småbönders*, s. 33.
28. Huldén, *Utblick mot framtiden*, s. 7.
29. ”Riksdagsmannakandidat i Norra valkretsen”, *Landsbygden* 12.6.1936; Huldén, [insändare].
30. Huldén, *Småbönders*, s. 31–35. 44–45, 90–91; ”Vasa-debatten gällde stor svensk angelägenhet”, *Jakobstads Tidning* 7.5.1957.
31. Huldén, *Utblick mot framtiden*, s. 31–32.
32. Huldén, *Småbönders*, s. 37.
33. Huldén, *Småbönders*, s. 44–50, 83–88, 114–119.
34. Östman, ”Traditions of Gender, Class, and Language”.

35. Östman, *Mjölk och jord*.
36. ”Vasa-debatten gällde stor finlandssvensk angelägenhet”, *Jakobstads Tidning* 7.5.1957, Huldén, *Utblick mot framtiden*, s. 40.
37. Högnäs, ”Vantrivseln i byavardagen”.
38. Brus, ”Kringblickar”.
39. ”Byarnas vardag”, *Borgåbladet* 23.5.1957.
40. ”Sven-Olof Högnäs kuollut”, *Helsingin Sanomat* 9.6.1971.
41. Se bl.a. Pihlström, ”Bra reportage om emigranter”; A.S., ”Österbottnisk författare om emigrationen”; S[tormbom], ”Hemma bäst?”; Willner, ”Högnäs emigrationsroman”; Ågren, ”Otrygghet, emigration och oro”.
42. Högnäs, *Borta bra* -, s. 72.
43. Högnäs, *Borta bra* -, s. 107.
44. Högnäs, *Borta bra* -, s. 113–114.
45. Se bl.a. T–a, ”Kotiseutu kullan kallis”; Willner, ”Högnäs emigrationsroman”; I.N., ”Emigrantproblem”; S-O.W., ”Österbottniska romaner”; S[tormbom], ”Hemma bäst?”; Ågren, ”Otrygghet, emigration och oro”.
46. Sjöblom, *Kärret*, s. 5–7.
47. Johansson, ”Arbetaren”, s. 130–131.
48. Baron, ”Masculinity, the Embodied Male Worker, and the Historian’s Gaze”.
49. S[tormbom], ”Kärret”.
50. Markkola, *Työläiskodin synty*, s. 128–129.
51. Blomberg, *Män i mörker*; Brink Pinto, *Med Lenin på hyrån*, s. 101–106.
52. Lindberg, *Mannen som objekt och problem*, s. 107–119.
53. Sjöblom, *Kärret*, s. 25–30, 63–72, 98–102, 142–149.
54. Sjöblom, *Kärret*, s. 52–53, 110–123.
55. Om mäns våld och patriarkalism: Lövkrona, ”Den våldsamme mannen”, s. 22–24; jfr hur de styrande i det äldre agrarsamhället uppfattade obesuttna män som mer våldsbenägna: Östman, ”Oenighet och äkta kärlek”, s. 82–83.
56. MGM, ”Kärrfilosofi”.
57. Korkman, ”Suomenruotsalaista aavikkoa ja suota”.

Källor och litteratur

Tryckta källor

A.S., ”Österbottnisk författare om emigrationen”, *Vasabladet* 30.12.1960.
Bert, ”Veckans allehanda”, *Österbottniska Posten* 7.11.1958.
Brus, ”Kringblickar”, *Landsbygdens folk* 30.5.1957.
”Byarnas vardag”, *Borgåbladet* 23.5.1957.
”Dödsfall”, *Hufvudstadsbladet* 25.4.1982.
H.J.W., ”Två österbottniska författare”, *Borgåbladet* 9.12.1958.
Huldén, Evert, [insändare], *Österbottniska Posten* 26.6.1936.
Huldén, Evert, *Utblick Mot Framtiden*, Helsingfors: Söderströms 1958.
Huldén, Evert, *Småbönders*, Helsingfors: Schildt 1958.
Högnäs, Sven-Olof, *Vägen till verkligheten*, Helsingfors: Schildt 1954.
Högnäs, Sven-Olof, ”Vantrivseln i byavardagen”, *Hufvudstadsbladet* 22.5.1957.
Högnäs, Sven-Olof, *Borta bra* -, Helsingfors: Schildt 1960.
I.N., ”Emigrantproblem”, *Österbottningen* 20.12.1960.
Korkman, Georg, ”Suomenruotsalaista aavikkoa ja suota”, *Uusi Suomi* 5.6.1965.
MGM, ”Kärrfilosofi”, *Landsbygdens folk* 29.1.1965.
N., ”Småbönders”, *Österbottniska Posten* 23.1.1959.
Pihlström, Bengt ”Bra reportage om emigranter”, *Nya Pressen* 21.12.1960.
”Riksdagsmannakandidat i Norra valkretsen”, *Landsbygden* 12.6.1936.
”Småbönders”, *Österbottniska Posten* 23.1.1959.
S-O.W., ”Österbottniska romaner”, *Landsbygdens folk* 6.1.1961.
Sjöblom, Jarl, *Kärret*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1964.
S[tormbom], N-B, ”Hemma bäst?”, *Hufvudstadsbladet* 13.12.1960.
S[tormbom], N-B, ”Kärret”, *Vasabladet* 23.12.1964.
Stormbom, N-B, ”Han på Nörråkers”, *Horisont* 1965:3, s. 46–50.
Stormbom, Nils-Börje, ”Österbottniskt”, *Hufvudstadsbladet* 13.11.1958.
”Sven-Olof Högnäs kuollut”, *Helsingin Sanomat* 9.6.1971.
T–a, P., ”Kotiseutu kullan kallis”, *Helsingin Sanomat* 18.1.1961.
”Vasa-debatten gällde stor svensk angelägenhet”, *Jakobstads Tidning* 7.5.1957.
Willner, Sven, ”Småbönders”, *Västra Nyland* 12.11.1958.
Willner, Sven, ”Högnäs emigrationsroman”, *Västra Nyland* 16.12.1960.
Ågren, Leo, ”Otrygghet, emigration och oro”, *Jakobstads Tidning* 17.12.1960.
Ågren, Leo, ”Evert Huldén som prosaist”, *Jakobstads Tidning* 5.11.1958.

Litteratur

Bagerius, Henric, Ulrika Lagerlöf Nilsson & Pia Lundqvist, ”Skönlitteraturen i historievetenskapen. Några metodologiska reflektioner”, *Historisk Tidskrift* 133, 2013:3, s. 384–410.

Baron, Ava, ”Masculinity, the Embodied Male Worker, and the Historian's Gaze”, *International Labor and Working-Class History* 69, 2006:1, s. 143–160.

Bederman, Gail, *Manliness & Civilization. A Cultural History of Gender and Race in the United States, 1880–1917*, University of Chicago Press: Chicago 1995.

Bergholm, Tapio, ”Satamien kova miehisyys”, Jorma Sipilä & Arto Tiihonen (toim.), *Maskuliinisuuksia puretaan, miestä rakennetaan*, Tampere: Vastapaino 1994.

Blomberg, Eva, *Män i mörker. Arbetsgivare, reformister och syndikalister. Politik och identitet i svensk gruvindustri 1910–1940*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1995.

Brink Pinto, Andrés, *Med Lenin på byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Lund: Pluribus 2008.

Connell, Raewyn, *Masculinities*, University of California Press: Berkeley 1995.

Griffin, Ben, ”Hegemonic Masculinity as a Historical Problem”, *Gender & History* 30, 2018:2, s. 377–400.

Haapala, Pertti, ”Väki vähenee – Maatalousyhteiskunnan hidas häviö 1950–2000”, Pirjo Markkola (toim.), *Suomen maatalouden historia 3. Suurten muutosten aika*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 233–254.

Hannikainen, Matti, ”Lapionvarresta näyttöpäätteelle”, Kai Häggman (toim.), *Suomalaisen arjen historia IV. Hyvinvoinnin Suomi*, Helsinki: WSOY 2008, 62–83.

Högnäs-Mellner, Viveka, ”Att finna sin väg – ett personligt arkivporträtt av Sven-Olof Högnäs”, Ralf Andtbacka (red.), *Skulle det bli brösttoner? Svensksösterbottniska författarporträtt*, Vasa: Scriptum 2007, s. 183–194.

Johansson, Ella, ”Arbetaren”, Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Hedemora: Gidlunds förlag 2006, s. 112–132.

Johansson, Ella, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Stockholm: Nordiska Museets förlag 1997.

Jokiranta, Harri, *Se on miehen elämää. Maaseudulla asuvia miehiä elämäänsä kertomassa*, Tampere: Tampere University Press, 2003.

Kimmel, Michael, *Manhood in America. A Cultural History*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006 [1995].

Kuosmanen, Jari, *Finnkampen. En studie av finska mäns liv och sociala karriärer i Sverige*, Hedemora: Gidlund 2001.

Kuvaja, Christer (red.), *Leva fattig – dö rik. Purmo kommuns historia 1868–1976*, Bennäs: Pedersöre kommun 2001.

Lindberg, Hanna, *Mannen som objekt och problem. Heikki Waris och betydelsen av kön i vetenskaplig socialpolitik, ca 1930–1970*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2014.
Löfström, Jan, *Sukupuoliero agraarikulttuurissa. "Se nyt vaan on semmonen"*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999.
Lorentzen, Jørgen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Möklinta: Gidlund 2006.
Lövkrona, Inger, "Den våldsamme mannen", Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund: Nordic Academic Press 2001, s. 9–32.
Mäkelä, Matti, *Suuri muutto. 1960–70-lukujen suomalaisen proosan kuvaamana*, Helsinki: Otava 1986.
Markkola, Pirjo, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1994.
Peltonen, Matti, Vesa Kurkela & Visa Heinonen (toim.), *Arkinen kumous. Suomalaisen 60-luvun toinen kuva*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003.
Pöysä, Jyrki, *Jätkän synty. Tutkimus sosiaalisen kategorian muotoutumisesta suomalaisessa kulttuurissa ja itäsuomalaisessa metsätyöperinteessä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997.
Reeser, Todd W., *Masculinities in Theory. An Introduction*, Oxford: Blackwell 2010.
Roper, Michael, "Slipping out of View. Subjectivity and Emotion in Gender History", *History Workshop Journal* 59, 2005:Spring, s. 57–72.
Snellman, Hanna, "Suuri muutto Ruotsin lähiöihin", Kai Häggman, Pirjo Markkola, Markku Kuisma & Panu Pulma (toim.), *Suomalaisen arjen suuri tarina*, Helsinki: WSOY 2010, 84–101.
Snellman, Hanna, *Sallan suurin kylä – Göteborg*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003.
Östman, Ann-Catrin, "Bonden", Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*, Möklinta: Gidlund 2006, s. 77–111.
Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademi 2000.
Östman, Ann-Catrin, "Oenighet och äkta kärlek. Behandling av äktenskapliga 'trätor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet", Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund: Nordic Academic Press 2001, s. 67–87.
Östman, Ann-Catrin, "Rakkaus ja patriarkaalisuus ahtaassa yhteisössä. Mieheys kansanomaisessa kehityskertomuksessa", Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*, Tampere: Vastapaino 2014 s. 159–173.
Östman, Ann-Catrin, "Traditions of Gender, Class, and Language. Cooperative Organizing in a Finland-Swedish Community", Piotr Wawrzeniuk (ed.), *Societal Change and Ideological Formation Among the Rural Population of the Baltic Area 1880–1939*, Huddinge: Södertörns högskola 2008.

Personregister

A

Aaltonen, Esko 182
Ágústsson, Hördur 262
Ahlbeck, Jutta 21, 92
Ahlbom, J. F. 102
Ahlbäck, Anders 21
Ahrland, Åsa 39
Alanen, Aulis J. 302
Alapuro, Risto 179
Aléx, Peder 182
Alm, Anna Caisa 49
Almqvist, Carl Jonas Love 91–93, 113
Aminoff, familjen 49
Anderson, Marian 225, 227–229, 234–237, 242–246, 248–250
Anderson, Paul Allen 231
Andersson, Christina (Catharina) 109, 112, 114
Andersson, Sofia Christina 107
Andresen, Astri 324
Anna Lisa, hushållerska 47
Antila, Inkeri 328
Arhippainen, Jaakko 154
Arhippainen, Juho 153–155, 161
Arhippainen, V. J. 153, 158
Artæus, Irene 105
Asplund, Daniel 199, 201, 215–217
Aubin, Angelique 207
Avdem, Anna 132

B

Bagerius, Henric 345
Baker, Josephine 237, 244
Bark, Johan Wilhelm 47
Batseba, huspiga 47
Beckman, Henrik 38
Beecher, Henry Ward 229
Berdahl, Marie Larsen 137
Bergholm, Tapio 345
Berglund, E. Th. 158
Bledsoe, Jules 246
Bloch, Marc 127
Blyden, Abel 209
Boatner, Edward 234
Bobrikov, Nikolaj 161, 163, 164
Bowlby, John 320, 321, 331, 332, 334
Bremer, Fredrika 263, 264, 270–272
Brunman, Anna Lisa Henriksdotter 287
Burleigh, Harry T. 234
Börjesson, Mats 319

C

Carlander, Christopher 208, 210
de Certeau, Michel 93, 113
Chydenius, Anders 64, 70, 83
Clay, Rosa 245
Collan, Karl 179
Connell, Raewyn 348, 359
Cox (handlare) 210
Cravath, Milo 248
Cruz, Jon 229

D

Dahlin, Eric 102
Dahlman, Sven 206
Degerth, godsägare 162
Dreyer, Carl 209, 214

E

Edblad, Anders, se Svenonis, Andreas
Edwards, Bryan 203–205
Ehrnrooth, Adelaïde 263, 270
Einarsdóttir, Thorgerdur J. 260
Ekebohm, Aron 49
Eklund, Johan Alfred 109
Elwius, Johan 215
Engblom, John 315
Enroth, tullvaktmästare 102
Enwall, Helmer 234
Eriksdotter, Anna 49
Eriksson, Jakob 49
Eriksson, Juliana 97
Ersdotter, Maria 104
Ersson, Johan 102
Esteban, Javier Cuenca 218

Evans, Chris 218
Eve, Joseph 205

F

Fahlberg, Samuel 206–208, 210
Falk, Hedvig Persdotter 101
Fogelberg, Ola 185
Fortelin, Charlotta 49
Fredin, Anders 199, 201, 215
Friberg, Katarina 183
Frimanslund Holmsen, Rigmor 128
Frisk, Marja Christina 42
Fritschner, Linda Marie 138
Frostera, Carin 73
Fuglerud, Gerd 138

G

Gadd, Carl Johan 127
Gebhard, Hedvig 182
Giraud, Antoine 209
Gittins, Diana 333
Gjöres, Axel 185
Greta, ladugårdspiga 47
Gripenberg, Alexandra 17, 255–259, 262–274
Gripenberg, Maria Lovisa 259
Gripenberg, Sebastian 259
Grundell, Henrik Adamsson 66
Gröndal, Carl Gustaf 39
Gudmundsson, Gudmundur 258, 261
Gustav III 295

H

Haagensen, Reimert 203, 204
Haber, Johanna 47
Hagrenius, Magnus 49
Haldin, Johan Gustaf 215
Hall, Amaya Emilie 135
Hansen, Jan 213
Hartman, Torsten 291
Hassan Jansson, Karin 15
Hausen, Reinhold 291
Hegdal, Erlend 227
Henriksdotter, Maria 49
Henriksson, Henrik 38
Hilson, Mary 19
Hisinger, Johan 39
Hjelm, snickarmästare 101
Hollsten, Laura 18
Holmes, Hodgen 205
Holmsen, Andreas 128
Holmström, Lovisa 42
Huldén, Evert 9, 10, 345–355, 362, 363, 365, 366
Humphries, Jane 92
Håkon V 127
Högnäs, Hugo 300
Högnäs, Sven-Olof 345–349, 353–355, 357, 360, 362, 363, 366

I

Ilmakunnas, Johanna 15, 16
Ingman, Greta 66
Ísfeld, Ola 261
Ísfeld, Páll 261, 262
Ísfeld, Thórunn Pálsdóttir 258
Ivanoff, Ivan 155

J

Jakes, Kelly 227, 231, 248
Jakovleff, Edla Josefina 158
Jakovleff, Feodor 156, 157
Jakovleff, Hilda Maria 168
Jakovleff, Ivan 157
Jakovleff, Petter 159, 168, 169
Jakovleff, Simon (Semin) 157–159, 168
Jakovleff, Stefan 168
Jakubov, Alexandr 161
Jansson, Ketty 237, 247
Jensen, Kristoffer 178
Johannisson, Karin 325
Johansson, Ella 344
Johnsson, Theresa 98
Jokipii, Mauno 33, 286
Jokiranta, Harri 344
Jonasson, Maren 17
Jutikkala, Eino 33
Jöransson, Abraham 72

K

Kaigorodoff, Michail 162
Kaihovirta, Matias 21

Kaila, Matti 328
Kallenautio, Jorma 180
Kalm, Peter 263, 264
Karsten, Edvin 290
Karvonen, Huotari 156
Kepsu, Kasper 15, 16
Keto, Johan Erik 299
Key, Ellen 318, 339
Keynäs, Maiju 151
Kinnunen, Tiina 17
Kivinen, Marika 17
Koirainen, Mats Simonsson 66
Kristian I 296
Kristina, drottning 295
Krokann, Inge 131
Krueger, Misty 262, 273
Kruuse, Jeremias 49
Kuismin, P. R. 156
Kuosmanen, Jari 344
Kvaal, Stig 126

L

Labat, Jean-Baptiste 205
Lagerlöf Nilsson, Ulrika 345
Lamberg, Marko 15
Landberg, Sophia Wilhelmina 107
Landtman, Gunnar 163
Landtman, kaplan 46
Landtman, Regina 46, 47
Lange, Ulrich 40
Larsdotter, Christina 98
Larsen, Eirinn 14
Le Bell, godsägare 162
Lena, fårherdinna 42
Lindberg, Christian 40
Lindberg, Hanna 21, 359
Lindeberg, godsägare 162
Linder, Fridolf 168
Lindström, Isac 40
Lindström, Varpu 265, 269
von Linné, Carl 201
Litze, Johan 47
Loskin, Alexander 156
Loskin, Janne 156
Loskin, Mikko 156
Loskin, Stephan 167
Lunden, Kåre 126
Lundqvist, Pia 345
Lund, Signe 248
Lundström, Tommy 337
Löfström, Jan 345
Lönnqvist, Bo 33

M

Malin, hushållerska 38
Malmberg, ryttaränka 102
Malmsköld, Inga Dorotea 41
Manchester, John James 209
Marander-Eklund, Lena 257
Maria, fårherdinna 42
Markkola, Pirjo 19
Martén (f. Mitrofanoff), Wilhelm 168
Matthíasdóttir, Sigrídur 17, 260
Mattson, Matts 49
Mattson, Kristian Wilhelm 287
Merikanto, Oskar 179
Meskainen, Mats Jöransson 66
Michailoff, Feodor 167
Mickoin, Johan 63, 64, 66–68, 78–81
Miettinen, Riikka 284
Mikkoinen, se Mickoin 63
Mitrofanoff, Roman 156
Moberg, Karl 162, 170
Mores, Francis 246
Moyne, Ernest J. 263
Mumford, Charles 232
Munck, Catharina 98
Munsterhjelm, fröknarna 43
Munsterhjelm, Jacobina Charlotta 47
Mytting, Lars 130
Mäkelä, Matti 347
Möller, Samuel 49

N

Neunsinger, Silke 19
Nevalainen, Pekka 149, 150, 158, 168–170
Nielsen, Frederik 186
Niininen, Margit, se Törnudd, Margit
Niiranen, Anna 319, 320

Nilsson, Christina 107–109, 112, 113, 117
Nilsson, Christina (Elisabeth) 108
Nilsson, Knut 38
Nilsson, Malin 38
Nohrström, Ester Sofia 43, 47
Nohrström, dotter, se Munsterhjelm, Jacobina Charlotta
Norberg, Johan 37, 39
Norderling, Johan 208, 213
Noring, mältare 101
Nyberg, Alma 107
Nyberg, Anders 38
Nyberg, Augusta Mathilda 107
Nygård, Henry 21
Nyman, Carolina 105, 107
Nyström, Lars 127

O

Odhe, Thorsten 175, 191, 193
Ogilvie, Sheilagh 92
Ottelin, Hedvig 49

P

Pahlin, P. 215
Palm, Lennart Andersson 127
Palmblad, Eva 319
Palmgren, Selim 248
Payne, Charles 233, 244
Persdotter, Sara Lisa 108
Pestrikoff, Ivan 160, 162, 163, 169
Petroff, Nikolaj 167
Pettersson, Christina 107
Piettoff, Alexej J. 156, 168
Piettoff, Karl 168
Pike, Gustavus D. 248
Pitkänen, Johan Henrik 72
Porter-Cole, Maggie 232
Pulma, Panu 322
Pöysä, Jyrki 345

R

von Rajalin, Samuel 200
Ramberg, Christina 105
Ramsay, Anders Henrik 39
Ramstedt, Stina 97
Rasmussen, Rule 234
Reeser, Todd W. 349, 353
Rehbinder, Ulla 43
Reinton, Lars 127, 128
Relander, Lauri Kristian 315
Robertson, Nicole 187
Roll-Hansen, Hege 136, 137
Rosenwein, Barbara H. 179
Rothery, Agnes 175
Ruffen, Alice 225–228, 230, 231, 237, 238, 243–247, 251
Rydén, Göran 218
Röhl, Jacob Elias 213

S

von Sack, Albert 204
Sallnäs, Marie 337
Salo, Reino 316, 317, 324, 332, 333
Sandberg, Greta 38
Sandberg, Ulrika 98
Sandvik, Hilde 14
Sarasúa, Carmen 92
Schlick, Yaël 256, 262
Schnakenbourg, Christian 202
Schröder, Christian Friedrich 46, 48
Scott, Joan W. 123
Seip, Jens Arup 132
Seppänen, Paavo 359
Sergejeff, Ivar 167
Sergejeff, Karl 168
Seward, Theodore 247
Shepard, Alexandra 92
Sheppard, Ella 248
Sirén, Olle 33
Sjöberg, Sofia 97
Sjöblom, Jarl 345–349, 358–364, 367
Skeggs, Beverly 325
Skilstedt, ringare 104
Slasnikov, Nikolaj 167
Snickars, Hans Hindersson 302
Sprengtporten, familjen 41
Sprengtporten, Göran Magnus 41
Stackelberg, guvernör 209
Stark, Eija 18, 92
Stenbock, Hedvig Eleonora 44
Stenius, Elisabeth 259
Stenius, Jakob d.y. 79

Stenius, Jakob d.ä. 79, 80
Stewart, Katie 225–231, 237, 238, 243–247
Stinalisa, torparänka 42
Stoever, Jennifer 227
Stone, Theodore 246
Stormbom, Nils Börje 358
Stowe, Harriet Beecher 227–229
Strandberg, Greta 47
Strandberg, Pierre 211
Strömberg, Anna Catharina 99
Strömberg, Nils 99, 101
Ståhl, Johannes 39
Sundelin, Anna 18
Svanbäck, Christina 105, 107
Svedelius, Christina Regina 99, 101
Svedelius, Margareta 101
Svenonis, Andreas 49
Sverdrup, Jacob 133
Sverre, kung 127

T

Tersmeden, Carl 41
Thorsen, Liv Emma 132
af Thunberg, Daniel 42
Thunman, Christina 102
Thurman, Kira 227, 232, 246, 249
Tommila, Päiviö 163
Trentmann, Frank 187
Tubain, Lucia 63, 64, 66–68, 78–81
Tuupainen, se Tubain
Törneblad, landskamrer 99, 101
Törning, Hilda Carolina 108
Törnudd, Allan 315
Törnudd, Klaus 314, 315
Törnudd, Margit 21, 313–318, 320–326, 328–335, 341

U

Ulväng, Göran 34–36, 39, 45
Urbansdotter, Lisbetta 47

V

Vainio-Korhonen, Kirsi 16, 28, 92
Vattula, Kaarina 12
Vehanen, Kosti 225, 234, 236
Viitaniemi, Ella 284
Vilkuna, Kustaa 10
Villstrand, Nils Erik 21

W

Waage, Eyjólfur 258
Waage, Pálína Gudmundsdóttir 17, 255– 258, 260, 261, 264, 265, 267–270, 273, 274
Wadström, Carl Bernhard 246
Wahlberg, Anna 104
Wahlberg, Erik 38
Waris, Heikki 24
Wassholm, Johanna 18
Wedel-Jarlsberg, Herman 134
Wedlund, Sofi 98
Weiss, Holger 18, 246
Westermarck, Nils 10
Wetlesen, Fredrik 134
Wetlesen, Minna 134
White, George 231, 247
Whitney, Eli 205
Wijnblad, Carl 46
Wikander, Ulla 93
Wikman, Margareta 97
Wrede, Fabian 37, 39

Z

Zelizer, Viviane A. 184

Å

Ågren, Maria 13, 15
Åhlström, Christina 104
Åhlström, Eric 104
Åkerblom, Bror 285, 287, 288, 292, 293
Åkerblom, Kristian Vilhelm 21, 284–306
Åkerholm, Bror 288
Åkerman, Brita 182
Åström, Anna Josefina 108

Ö

Örne, Anders 183
Östman, Ann-Catrin 13, 50, 92, 113, 123, 124, 126, 130, 132, 133, 139, 140, 188, 257, 344, 352

Författarpresentationer

Jutta Ahlbeck, pol.dr i sociologi, är docent i vetenskapshistoria vid Uleåborgs universitet. I sin forskning har hon specialiserat sig på hälsa och sjukdom, barndomshistoria och 1900-talets modernisering.

Anders Ahlbäck, fil.dr och docent i nordisk historia vid Åbo Akademi, är lektor i historia vid Stockholms universitet. I sin forskning har han specialiserat sig på genushistoriska aspekter av relationerna mellan militär och civilsamhälle i Norden under 1800- och 1900-talen.

Karin Hassan Jansson är docent i historia vid Uppsala universitet. I sin forskning har hon framför allt behandlat frågor om genus, sexuella relationer, våld, hushåll och arbete i det tidigmoderna samhället.

Mary Hilson, PhD, är professor i historia vid Aarhus Universitet. Hennes forskningsintressen handlar primärt om Nordens historia under modern tid, bland annat den konsumentkooperativa rörelsen i Norden.

Laura Hollsten, fil.dr, är docent i miljöhistoria vid Åbo Akademi. Hon har i sin forskning specialiserat sig på tidigmodern globalhistoria, vetenskapshistoria och miljöhistoria.

Johanna Ilmakunnas, fil.dr, är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Hennes forskning berör kulturhistoria, socialhistoria och ekonomisk historia från slutet av 1600-talet till mitten av 1800-talet.

Maren Jonasson, fil.mag., är redaktionschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland. I sin forskning har hon behandlat kringresande artister i Norden och allmänna finska lantbruksmöten under 1800-talet.

Matias Kaihovirta, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi. I sin forskning har han specialiserat sig på arbetarhistoria, genushistoria om män och manligheter och finlandssvensk minoritetsnationalism.

Kasper Kepsu, fil.dr, är docent i Nordens historia vid Åbo Akademi och Helsingfors universitet. Hans forskningsintressen berör politisk kultur, gränsområden och stadshistoria under tidigmodern tid.

Tiina Kinnunen är professor i Finlands och Norra Europas historia vid Uleåborgs universitet. I sin forskning har hon specialiserat sig på kvinno- och genushistoria inom olika områden: feminismer, krigets

social- och kulturhistoria, minneskulturer, historiografi och biografiforskning.

Marika Kivinen, fil.mag. och musikpedagog, är doktorand i allmän historia vid Åbo Akademi och forskningsledare för projektet ”Untold Stories” (Konestiftelsen 2021–2024). I sin doktorsavhandling studerar hon exotism och rasifiering i finländsk konstmusik.

Marko Lamberg, professor, är docent i nordisk historia samt i gemenskaps- och samfundshistoria. Kapitlet skrevs då han var verksam som specialforskare vid Åbo Akademi. Han har i sin forskning behandlat olika social- och kulturhistoriska företeelser i senmedeltida och tidigmoderna kontexter.

Eirinn Larsen är professor i historia och institutionsledare vid Institutionen för arkeologi, konservering och historia (IAKH) vid Universitetet i Oslo för perioden 2025–2028. Hon forskar bland annat om norsk och nordisk genus- och jämställdhetspolitik och är för närvarande involverad i ett projekt om nordiska erfarenheter av amerikansk demokrati finansierat av UiO:Demokrati.

Hanna Lindberg, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi. Hennes forskning har berört finlandssvensk befolkningspolitik samt minoriteter och personer med funktionsnedsättning i den framväxande nordiska välfärdsstaten.

Pirjo Markkola, professor i historia vid Tammerfors universitet och docent i nordisk historia vid Åbo Akademi, leder Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria vid Tammerfors universitet. Hennes forskningsintressen berör genus, religion och välfärdspolitik i Norden.

Sigrídur Matthíasdóttir, PhD, är en självständigt verksam historiker. Hon har forskat i kvinno- och genushistoria, nationalism, universitetshistoria, emigration och kvinnligt entreprenörskap på Island under 1800- och 1900-talen.

Silke Neunsinger, fil.dr i historia och docent i ekonomisk historia, är forskningsledare på Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek och affilierad forskare vid ekonomiskhistoriska institutionen, Uppsala universitet. Hennes forskningsintressen handlar om global feministisk arbetarhistoria och metod.

Henry Nygård, fil.dr, är docent i nordisk historia vid Åbo Akademi. Han har i sin forskning specialiserat sig på sjukvårdens historia, preventiv hälsovård samt organisations- och företagshistoria.

Hilde Sandvik är professor i historia vid Universitetet i Oslo. I sin forsking har hon behandlat kvinnors arbete och rättshandlingsförmåga i tidigmodern tid.

Eija Stark, fil.dr och docent i folkloristik vid Helsingfors universitet, är utvecklingschef vid Finska Litteratursällskapets arkiv. Hon har forskat i ordspråk och berättelsetraditioner samt i de nationella vetenskapernas historia, särskilt folkloristik och etnologi, i Finland.

Anna Sundelin, fil.dr, är docent i konsumtionshistoria vid Åbo Akademi. Hon har bland annat forskat om olika former av rörlig handel i Norden i slutet av 1800-talet samt om kvinnlig företagsamhet i Finland kring sekelskiftet 1900.

Kirsi Vainio-Korhonen, fil.dr, är professor i Finlands historia vid Åbo universitet. I sin forskning har hon specialiserat sig på tidigmodern genushistoria, kvinnoyrken och fattigdom under 1700- och 1800-talet samt arkivforskning.

Nils Erik Villstrand, fil.dr, verkade som professor i nordisk historia vid Åbo Akademi 2000–2017. Han har studerat olika aspekter av det tidigmoderna svenska rikets historia och har gett ut bland annat *Sveriges historia 1600–1721* (2011).

Johanna Wassholm, fil.dr, är docent i Rysslands och Nordens historia vid Åbo Akademi. Hennes forskningsintressen omfattar nationella och språkliga identiteter, historieskrivning och historiebruk, etnifierad handel samt transnationell rörlighet mellan Finland och Ryssland.

Holger Weiss, fil.dr, är professor i allmän historia vid Åbo Akademi. I sin forskning har han behandlat Afrikas historia, atlantisk historia och globalhistoria.

Maria Ågren, fil.dr, är professor i historia vid Uppsala universitet. I sin forskning har hon behandlat kreditväsendets, äganderättens, äktenskapets och arbetets historia, främst under tidigmodern tid.